

આર આર વરસનાં વહાણાં વામાં છતાં ત્રિવેદીસાહેબ વીસરાયા નથી. પૂનાનો ડોઈ પલ્લુ અગત્યનો ગુજરાતી કાર્યક્રમ એમનું પુણ્યલોક નામ ઉચ્ચારાયા વિના પૂરો થતો નથી. એટલે આટલું મોડું એ પુસ્તક અદાર પાઠવાની વ્યવસ્થા કરી સમિતિ કૃતદય થાય છે.

આ જીવનચરિત્ર અને સંસ્મરણો એમના અનુકરણીય આદર્શો ગુજરાતમાં ક્રાંતિક અંગે મૂર્તિમાન કરવા સક્તિમાન થશે, તો પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવાનું સાર્થક થયું ગણાશે.

જે જે ભાઈઓએ પોતાનાં સંસ્મરણો મોકલી આપ્યાં તે મીનો, ને આ પુસ્તક તૈયાર કરી તે છાપવાની વ્યવસ્થા કરવા માટે શ્રી પાંદુરંગ દેશપાંડેનો, શ્રી મંગલભાઈ દેસાઈનો અને શ્રી જીવજી દેસાઈનો અમિતિ નરક્ષી હું દાર્દિક આભાર માનું છું.

(સિડી) પ્રેમલીલા વિઠ્ઠલદાસ ઠાકરમાં

અધ્યક્ષ

શ્રી. જી. પી. ત્રિવેદી સમારક સમિતિ

પાવત્ર ચરિત્ર

ગાંધીયુગને નોખાવે એવા મુદ્દરથાશ્રમી લોકોમાં પ્રો. ત્રિવેદીસાહેબનું નામ મહેજે મોખરે આવી ગયું છે. જગ અરખો સ્વાર્થ રાખ્યા વગર પોતાની જાતને બપોરી કુટુંબની અખંડ મેવા કુનારા ધન્ય પુરુષો આપણા આ દેશમાં એટલા જવા મગજે કે તેમનું આગ્રિયજીવન કરવાની આપરવડના કોઈને જણાતી નથી, પણ કુટુંબ, જાતિ, પ્રાંત કે ધર્મથી પર શ્ર્ધ વ્યાપક સમાજવર્ધને અર્થે પોતાના કુટુંબને વાપરનાગ અને પોતાની જાતને હોમી દેનાગ વોકો આપણા દેશમાં કેટલા મગજે ? ગાંધીયુગમાં એવા લોકોનો ફાલ વિગેય મીને દેખાય ના તેમાં આશ્ચર્ય નથી એમાં પણ શ્રી જમનાવાલજી કે ત્રિવેદીસાહેબ જેવા વિગેય કોખા નીકળે છે મંત કળાગે કંઈ છે કે, ત્યાગ ત્યારે જ દેશને ત્યાગે એ શીતગ હોય ત્રિવેદીસાહેબની મેવા, એમનો ત્યાગ, એમની જાત-મહેનત, ખંડુ જ — તેઓ એની સદગ લીલાથી પાર પાડના કે જાગે એની પાછગ વધી મહેનત કે સાધના છે જ નહીં. આ જ કારણે એમના જીવનની સુવાસ આટલી બધી ફેલાઈ હતી

આર્થતા એ એમનો સર્વોપરી સદ્ગુણ હતો. કોઈનો ઉપકાર લઉં તો આવતે બવે મારે બગડનો જન્મ લઈ એ ઝગચ પાછું આપવું પડશે, એમ તેઓ માનતા અને કહેતા. અને જતાં ઉપકાર કરતા જ રહેવું એ એમનો સ્વભાવ હતો.

તમારે ત્યાં આટલા બધા રાજદ્વારી કાર્યકર્તાઓ કેમ આવે છે એમ ત્યાગે સરકાર તરફથી એક વાર એમને પૂછવામાં આવ્યું, ત્યાગે તેમણે કહ્યું કે, સરકારી નોકરી કરી પગાર મેળવું છું ને એટલા જ ખાતર કે મારે હાથે સમાજની કંઈ પણ સેવા થાય. એ જો ન કરી

ગડું તો હું કમાઉં શા માટે? જો હું સમાજની સેવા ન કરી શકું તો મને પોતા માટે તિરસ્કાર છુટ્ટો અને એ અસહ્ય થશે.

મેં એક વાર એમને પૂછ્યું કે, તિલક રોડ પર જ્યાં તમે રહો છો એ સ્થાન તમારે માટે અનુકૂળ નથી તમે બાથરૂમ તરફ કે બીજો ક્યાંય ચારુ 'પર લઈને કેમ નથી રહેતા? ત્યારે તેમણે સહજભાવે કહ્યું કે, નેમ કરું તો મારે ત્યાં કોઈ મહેમાનો આવે નહીં; આજે જે ફાળો રહ્યો છું એ સ્થાન મહેમાનોને માટે બંધી રીતે અનુકૂળ છે.

એક વાર મહાત્મા ગાંધીએ જેલમાં ઉપવાસ શરૂ કર્યો હતો અને અરકારે એમને ઇસ્પનાલમાં ખમેડ્યા હતા, તે અરસામાં મિ. એન્ડ્રૂઝ પરદેશથી આવીને મને મળ્યા. હું ત્રિવેદીમાહેમને ત્યાં રહેતો હતો. એન્ડ્રૂઝને રહેવાની બીજો સગવડ હતી, પણ તે એમને માફક ન આવી, એટલે ત્રિવેદીમાહેમ એમને પોતાને ત્યાં લઈ આવ્યા. મિ. એન્ડ્રૂઝ સરકારને ગાંધીજી વિશે કાગળો લખે ત્યારે સરનામું ત્રિવેદીમાહેમનું આપે, એટલે સરકારને ત્યાં તપાસ શરૂ થઈ કે આ ગ્રો ત્રિવેદી કોણ? એ સરકારી નોકરીમાં છે એમ ખબર પડતા એમને પૂછવામાં આવ્યું કે, તમે એન્ડ્રૂઝને તમારે ત્યાં કેમ ગળે છો? ત્યારે ગ્રો ત્રિવેદીએ જે જવાબ આપ્યો તે નોંધપાત્ર છે. એમણે કહ્યું કે, મિ. એન્ડ્રૂઝ જેવા સંત પુરુષ મારે ત્યાં આવીને રહે એ મારું અહોભાગ માનું છું એમના જેવાને મારે ત્યાં ગળના બદલ મારી નોકરી ગમ તો મને દુખ થવાનું નથી. પણ મારી સરકારને બત્તામણી છે કે, મિ. એન્ડ્રૂઝ મારે ત્યાં રહે છે એ કાગળે અરકારે મારી સામે કશું પગલું ન ભરવું એ જ અરકારના હિતમાં કે એન્ડ્રૂઝ મારે ત્યાં રહ્યા માટે સરકારે મને નોકરી પરથી રાગ આપી એવું જે દુનિયામાં જાહેર થશે, તો સરકારનું નામ એટલું બંધુ વગેવાગે કે મને તે અસહ્ય થશે એટલે મારી બત્તામણી છે કે, આ વખતે અરકારે ઝડાપણું વાપરવું જોઈએ.

આના પહેલાં પણ એક વાર સરકારે ગ્રો. ત્રિવેદી એમની જાહેર જીવન પ્રત્યેની સહાનુભૂતિ માટે સમજૂતી આપે એવો પ્રયત્ન કરેલો, પણ

એમના પ્રિન્સિપાલ મિ. જર્જે સરકારને લખ્યું કે, આવા માણસને સજા કરવી એ તો ઉચ્ચ આરિચ્ચ માટે દંડવા જેવું થશે; નથી માનના કે આવા સાથીને ખોઈને હું કોલેજ ચલાવી શકું.

એક વાર ત્રિવેદીસાહેબને ત્યાં હું રહેતો હતો ત્યારે શ્રી પાંડુરંગ દેશપાંડેની તપાસ કરતાં પોલીસે ત્રિવેદીસાહેબને ત્યાં ઝડપી લઈ આવ્યા. પોલીસ અમલદારે ત્રિવેદીસાહેબ સાથે જ્યારે ભારી આમળ આવીને બિમાર થયા ત્યારે ત્રિવેદીસાહેબના મોઢા ઉપર ભારે ઝડપી દેખાઈ. પોતાને ત્યાંથી પોતાના મહેમાનને બિંચારીને લઈ જાય તો એવી સ્થિતિમાં પોતાનું કર્તવ્ય શું એનો તેઓ વિચાર કરતા હશે. મેં એ અમલદારને કહ્યું કે, તમે ત્રણે છે કે રાજદારી દિલ્લચાલમાં ભાગ લેનાર હું કાનિતકારી માણસ છું. મારા જેવો માણસ ત્રિવેદીસાહેબને ત્યાં રહે ત્યારે પોતાનો ધર્મ ઓળખીને જ રહે. ત્રિવેદીસાહેબને ત્યાં છું ત્યાં નુધી માટે હાથે કશું રાજદારી કામ થવાનું નથી એટલું તમારે સમજી લેવું જોઈએ. આવા તેજસ્વી અને આરિચ્ચવાન માણસની મહેમાનગીરીનો હું ગેરસાબ લઈ શકું છું એમ તમને લાગતું હોય તો જ અહીંની ઝડપી લો.

અમલદારે કહ્યું, તમારી વાત અમે સમજીએ છીએ. પણ હુકમ પ્રમાણે ઝડપી લીધે જ છૂટે. એટલે અમે આખા ઘરની ઝડપી નથી લેવાના. જે ઓરડીમાં તમે રહો છો તેની અને તેમાંય ફક્ત તમારી પેટીઓની ઝડપી લઈશું અને તમારા ગરજામાં જે કાગળિયાં હોય તેટલાં જ અમારે લેવાનાં. મેં તે જોયા આખાં. સાથે સાથે મેં તેમને જણાવ્યું કે, અમુક પેટીમાંનો પત્રવહેવાર તમે ન લુઓ તો સારું; કેમ કે એમાં એક યુવાન અને યુવતીનો પત્રવહેવાર છે કે જે ગાંધીજીના કહેવાથી એમણે મને જોયા આપ્યો છે. એ અમલદારને ત્યાં આપવા ખાતર મારે ઉમેરવું જોઈએ કે, તેણે પેટીમાંથી એ પડીકું પોતાના હાથમાં લઈ વગર જોડ્યે પાછું મૂકી દીધું અને પોલીસે પાછાં ગયા. ગાંધીયુગના લોકો પ્રત્યે આદર રાખતાં પોલીસે પણ શીખ્યા હતા.

અને આપણા લોકો ? ત્રિવેદીસાહેબ નિર્બંધ છે. સરકારી નોકર હોવા છતાં છડેચોક જોલને ગારણે જઈ અધા લોકોને ટથપાડેડ, માણ, ચરમાં. ચોપડીઓ ઇન્ જરૂરી વસ્તુઓ પૂરી પાડે છે એટલું જાણ્યા પછી એમના ઉપર બોલે નાખતાં સંકોચ તો નહીં જ કરે; પણ એ પણ દિલચાલના જ એક કાર્યકર્તા હોય એવી રીતે વર્તે અને એમની સ્થિતિ કંફાડી કરી મૂકે!

આપણાં કેટલાંક જૂનાં શાસ્ત્રોમાં લખ્યું છે કે, ગુરુગૃહમાં રહેનાર શિષ્યે ગુરુની મેવાને મુખ્ય ગણવી. ગુરુસેવા કર્યા પછી જો વખત આવે તો તેમાં લાલ્લવું. ત્રિવેદીસાહેબ જાણે આતિથ્યધર્મને એવું પ્રધાનપદ આપતા હતા. આવેલા મહેમાનોની અંધી જાતની સેવા કરી ગયે તેઓ સ્મૃત જાણ ત્યાર પછી ત્રિવેદીસાહેબને પોતાની સુવાની આરડીમાં કોલેજવું કામ કરતા અમવા પરીક્ષાનાં પેપર તપાસના મેં જોયા છે. સવારે જાડીને મહેમાનોની સેવામાં ફરી તરફર કર્યુંને જેમ આપણે દાનશ્રદ્ધ કૃત્રીઓ છીએ તેમ ત્રિવેદીસાહેબને આતિથ્યગર દહેવા જોઈએ.

ત્રિવેદીસાહેબમાં મેં ઉચ્ચ પ્રાન્તાભિમાન હીક પ્રમાણમાં જોયું છે. ગુજરાતીઓએ અન્ય પ્રાન્તો પાસેથી શીખવા જોતું નમ્રતાથી શીખવું જોઈએ; અધાની મેવા કરીને ગુજરાતની ચારી હાથ પાડી જોઈએ; કોઈ પણ સદ્ગુણમાં આપણે જાનરતા ન દેખાઈએ એ જાનને એમનો ખાસ પ્રયત્ન રહેતો. એમની એ ખાસિયતને કારણે જ મહારાષ્ટ્રીઓ એમના પર ખુશ ગહેતા. હું એમને ત્યાં મહિનાઓ મુઠ્ઠી રહી છું અને મને મળવા આવનારા મહારાષ્ટ્રીઓની સંખ્યા ઓછી ન હતી. તે અધા પ્રત્યે ત્રિવેદીસાહેબની મીઠાશ એટલી જાંવી રહેતી કે જે આવે તે એમની મધમધલી સુવાસ લઈને જ જાય. એમના ઘરની મચારની પ્રાર્થનામાં ગમદાસના મનોરોધના શ્લોકો મુખ્ય રહેતા. એ શ્લોકોની વીસપચીસ નકલો રાખી દરેક મહેમાન આગળ એક એક ચોપડી મૂકતા. ગેજ અમુક શ્લોકો વંચાય એવી પરંપરા એમને ત્યાં હતી.

એમની એ પરંપરાને લીધે જ મેં મનોવાંચની એક ખાસ આયુર્તિ તૈયાર કરી હતી.

ત્રિવેદીસાહેબના આતિથ્યના સ્મારક તરીકે એક અતિથિગૃહ પૂનામાં ચલાવતું એ મિત્રોએ નક્કી કર્યું ત્યારે પૂ. મહાત્માજીએ ત્રિવેદીસાહેબના સ્વભાવને અનુરૂપ એવી એક સૂચના કરી કે, ગુજરાતી એટલે ફક્ત હિન્દુ જ નહીં, પણ એમાં પારસી, ખ્રિસ્તી, મુસ્લીમ અને મુમત્સમાન ગુજરાતીઓનો પણ સમાવેશ થવો જોઈએ.

ત્રિવેદીસાહેબનું આતિથ્ય કેવળ ખાવાપીવાની અને ગહેવા કરવાની સગવડ પૂરતું મર્યાદિત નહોતું. દરેક માણસની મૂંઝવણ સમજી લઈ એ દૂર કરવા માટે પોતાનાથી જનતુ કરવાનો એમનો પ્રયત્ન હતો. વિદ્યાર્થીઓને નાણાંની મદદ કરવા ઉપરાંત ચોપડીઓની મદદ પણ કરતા, યોગ્ય સલાહ આપતા, અને પોતાની લાગવગ વાપરી નમામ વિદ્યાર્થીઓનું જીવન અગત્યમુક્ત કરી આપતા.

એમની મીઠાશનો અખંડ અનુભવ કરનારા અધા જ લોકોને એમની તેજસ્વિતાનો પરિચય નહીં મળ્યો હોય. પણ મેં જોયું છે કે, યોગ્ય સમયે ગમે તેવા મોટા માણસને પણ માંભળાવતાં તેઓ સંકોચ કરતા નહીં. એમ જ એવા પુણ્યપ્રેરણાના કેટલાય દાખલાઓ મેં જોયા છે. ઉત્તરતાને કારણે અધાનું ખમી લે ખરા. પણ એની પાછળ પોતાપણું જરાયે ગહેતું નહીં.

અનેક વિદ્યાર્થીઓને નાણાંની અને લાગવગની મદદ આપવા ઉપરાંત યોગ્ય વખતે એમને સલાહ આપવાનું અને ચારિત્ર્યની દૃઢતા દેખાવવા એવી શિખામણ આપવાનું કામ પણ ત્રિવેદીસાહેબ ધણી કુનેદથી કરતા. આગકાસના કેટલાક જુવાન વિદ્યાર્થીઓ ગમે તેવા માણસ આગળ પોતાની વાગવગિઓ અને પ્રેમકથાઓ વ્યક્ત કરી આવાં કન્ફેશન્સમાંથી મદાનુબ્રુત મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એવા લોકો પ્રત્યે અને એમની પ્રેમકથા માંભળીને પીગળી જનાર લોકો પ્રત્યે ત્રિવેદીસાહેબની જરાય મદાનુબ્રુત ન હતી. એઓ કહેતા કે, જે વસ્તુ સ્વાભાવિકપણે ખાતરી

રાખતી જોઈએ તે દરેક આગળ વ્યક્ત કરીને સહાનુભૂતિ ઉત્તરાવવાનો સ્વભાવ મને જરાયે ગમતો નથી. જે હિંમરે યુવાનોમાં પરાક્રમ અને સેવાનાં વ્યવ્નાં ખીલવાં જોઈએ તે જ વખતે પ્રેમના ગાળામાં ફસાઈ જવું એ વસ્તુ સારી નથી. અને કેટલાય લોકો આવી વાતો રસપૂર્વક સાંભળે છે અને સહાનુભૂતિ વરસાવે છે. એ રીતે તેઓ યુવાનોનું ચારિત્ર્ય ધડવામાં મદદ નથી કરતા. હું તો આવી વસ્તુને જરાય કોહું ન આપું.

અને છતાં ત્રિવેદીસાહેબ આવી ધ્યાનતમા રૂઢિવાદી ન હતા. નવા આદર્શો તેઓ સમજી શકતા, અને એ વિશે અમુક હદ સુધી તેઓનું મન અનુકૂળ પણ હતું.

ધરમાં મહેમાનો હોય કે ન હોય, પણ અવારનવાર મિષ્ટાન્નો તૈયાર કરી અનેક મિત્રોને જમવા યોજાવવાનો અને વાર્તાલાપ દ્વારા મંત્રીનું વાતાવરણ પરિપૂર્ણ કરવાનો એમનો રિવાજ જોઈ મેં માન્યું હતું કે, ત્રિવેદીસાહેબ જે હમે રહે છે એના કરતાં તેઓ અનેક ગણા મની હોવા જોઈએ. કેમ કે એમનામાં કોઈ જનનો સંકેત દેખાતો જ નહીં. પાછળથી જ્યારે મેં જાણ્યું કે. નાણાંની દૃષ્ટિએ એમની સ્થિતિ ખૂબ માન્યો એવી નથી, ત્યારે એમના સેવાભાવી અને આતિથ્યશીલ સ્વભાવ વિશે મારો આદર ધણો વધ્યો અને છતાં મને લાગવા માંડ્યું કે આમાં કંઈક અતિરેક થાય છે જેલમાંથી છૂટેલા એક જોરા શુનેગાર કદીને દાંતનું નવું ચોકું તૈયાર કરાવી આપવાનું ગાંધીજીએ જ્યારે એમના ઉપર સોંપ્યું, ત્યારે મને એ બિલકુલ ગમ્યું નહીં. કેમ કે હું જાણતો હતો કે, એ ભાઈસાહેબ રીતસર ભામટો હતો. પણ ગાંધીજીએ સોંપેલું કામ કરવામાં ત્રિવેદીસાહેબને ઉમળકો આવતો. એટલે એમને તો એ એક મેવાની મોટી તક છે એમ જ લાગેલું.

આતિથ્યનો આદર્શો જોયો આદર્શ રાખનાર વ્યક્તિમાં કુટુંબભાવના એટલી જ જગતી હોવી એ સ્વાભાવિક હોવા છતાં, સમાજમાં જોવા મળતી નથી. ત્રિવેદીસાહેબનું મન એટલું કોમળ હતું અને કર્તવ્યબુદ્ધિ

એટલી તીવ્ર હતી કે, એમણે કુટુંબીઓ પ્રત્યે રાખેલી વૃત્તિ આવીરૂપિ
હરતા પણ કંઈક વધારે હતી એમ જ કહેવાય.

મહાનાષ્ટ્રના અનેક નેતાઓની અખડ મેવાવૃત્તિ અને એમને
અત્યંત ગરીબીમાં રહેવું પણ જે એ પરિસ્થિતિને ક્ષેત્રને તેઓ એમના
પ્રત્યે વિશેષ આદર બતાવતા અને બેટવાક મહાગાંધીય લોકો ત્યાં
એના નેતાઓ પર પણ નિંદા-ગીકાનો પ્રદાન કરતા ત્યારે વિશેષ
સાહેબ ચિદાઈ જતા કે, કેમ આ યોગમાં કદ જવાની શક્તિ જ
રહી નથી ?

મહાનાષ્ટ્રિતનું અખડ ચિત્તન જગત પોતાની શક્તિ કરતા
વધારે નેરા રીતે તેમાં નવીન થનાર સ્વમાની આદર્શો બિચા
રાખના માટે અખડ મહેનત જગત વિવેદીસાહેબ જેવા સત્પુરુષાથી જ
સમાજનું ચારિત્ર્ય ગહે ડ અન ખીલે છે એના લોકોના જીવનની
વિગતોનું અમરણું કરવું એ તીર્થના જળમાં આન કરવા જેવું પાનન
છે જૂતા રખતમાં જેમ તતલીલામૃત જેવા ચોપડીઓ આમાવૃષ્ટ
વાચના, તેની જ રીતે આના જીવનચરિત્રો નરી પેઢીને વાચના આપના
તેઈએ કેમ કે એ આપણી આરુનિક મૂડી ડ

નરી વિધી, ૧૩-૧૨-૧૫૨

કાકા કાલેન્દર

અનુક્રમણિકા

પ્રકાશકનું નિવેદન

પ્રસ્તાવના

પવિત્ર ચિત્ર

ત્રેમસીલા વિદુલદાસ ઠાકરમી ૪

નાકા કાલેશ્વર ૬

ખંડ ૧ : ચરિત્ર

સાધુચરિત્ર ત્રિવેદીસાહેબ

પાંદુરંગ દેશપાંડે ૩-૮૬

પરોપકારાય સર્ગા વિમૂલક: ૩; કુટુંબનો પૂર્વેનિદાસ ૪; બાળપણ ૬;
વિદ્યાભ્યાસ ૧૨; યુવનમા પ્રવેશ ૧૭; પૂનાનો નિવાસ ૨૧;
વિજયાદશમીબહેન ૨૪, વિદ્યા અને કલાપ્રેમ ૨૬; યુવનકળા ૩૪;
પૂના ગુજરાતી બંધુસમાજ ૩૮; ગુજરાતની સેવા ૩૯, અન્ય-
ધર્મીઓ સાથેનો સબંધ ૪૧; વ્યક્તિત્વની મુવાસ ૪૩; રકાકટ
પ્રવૃત્તિ ૪૫, પૂનામાં સાંસ્કૃતિક કામો ૫૧; દિનચર્યા અને
પ્રાર્થના ૫૭; માંદાની માવજત ૫૯; સાથીઓ સાથે સંબંધ ૬૬;
કપરીઓ સાથે ૬૭, તેમની તેજસ્વિતા ૬૯; ગાંધીજી સાથેનો
સબંધ ૭૦; બાવનમર ૭૩; આલ્પદંદ દસ્તિદયદ ૭૫; મૃત્યુ ૭૮.

ખંડ ૨ : સંસ્મરણો

૧. મૌનન્યમૂર્તિ	કિશોરલાલ ધન મહાશયા ૮૯
૨. કેટલાંક સંસ્મરણો	૬૦ બાળ કાલેશ્વર ૯૨
૩. યુવનનું સાંકલ્પ	સુમન્ત મહેતા ૯૬
૪. સંસ્થાની જી. પી. ત્રિવેદી	મેલક તેવાનંદ શાહુકારના કાનિયર ૧૦૩
૫. ગુજરાતનું અમૂલ્ય ધન	રવિશંકર મન શાય ૧૦૫
૬. પ્રો. જયશંકરભાઈ ત્રિવેદી	ગમભોલનરાય બ/સુવંતરાય ૧૧૩
૭. બાઈની જયશંકરભાઈ	પટેલ બાઈલાલ લાભાઈ ૧૧૬
૮. વિદ્ય મહાત્મા	નમીનદાસ માણેકલાલ શાહ ૧૨૦
૯. પ્રો. જયશંકરભાઈ	ભાઈલાલ શંકરભાઈ પટેલ ૧૨૩
૧૦. સેવામૂર્તિ પ્રો. ત્રિવેદી	સાંકળચંદ મન શાહ ૧૨૬
૧૧. ત્રિવેદીસાહેબ	દેવચંદ અમરચંદ શાહ ૧૩૫
૧૨. જી. પી.	ચિમનલાલ ૬૦ તથા શાન્તાબહેન ચિંત કવિ ૧૫૦
૧૩. સેવામય યુવન	દિમનભાઈ બાપુલાલ પરીખ ૧૫૭
૧૪. શ્રી ત્રિવેદીભાઈ	અંબાલાલ દામોદરભાઈ ભટ્ટ ૧૬૨

૧૫. પ્રાતરમરાત્રીય પુરુષ	ચૂનીલાલ ગમચંદ રોયન	૧૭૧
૧૬. પ્રોફેસર ત્રિવેદી	પાપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહ	૧૭૬
૧૭. એક સાચા પરમાર્થી	છમનલાલ પુઠ ગાંધી	૧૮૨
૧૮. ૨૫. ત્રિવેદીસાહેબની યાદ	નેહાલાલ ગાંધી	૧૮૫
૧૯. મૂર્તિમંત અનિયમિતેવા	કમારશંકર જીતી	૧૯૦
૨૦. ૨૫. જયમહારણાઈ ત્રિવેદી	બીખાભાઈ કુબેરરામ પટેલ	૧૯૬
૨૧. શ્રી જયમહાર ત્રિવેદી	નીલદાસ લાપટિયા	૧૯૮
૨૨. ધન્ય એ જીવન	દીનલાલ મન દેસાઈ	૨૦૬
૨૩. સંકટ સમયની માફક	લાલભાઈ ૨૦ દેસાઈ	૨૧૭
૨૪. Professor J P Trivedi	A. A. Vasavada	૨૨૦
૨૫. શ્રી જી. વા ત્રિવેદી	દી. વી. ગાર્ડી	૨૨૪
૨૬. મામલે પ્રિદીકાકા	નુમન ગિટ	૨૨૮
૨૭. કેટલાક સરમરણો	દરગોવિંદ મલિરા કંર ત્રિવેદી	૨૩૧
૨૮. ૨૫. ત્રિવેદીજીના સન્મરણો	મનનભાઈ ઈશ્વરભાઈ પટેલ	૨૩૩
૨૯. જયમહારણાઈના કઈંક સન્મરણો	લીલાધર પ્રેમજી લેલનાળી	૨૩૬
૩૦. ચિરંજીવ થઈ ગયા	શાંતિલા બાળકૃષ્ણ ત્રિવેદી	૨૩૯
૩૧. પુન્ય ત્રિવેદીસાહેબ	નાર્તક ગિવશંકર પટ્ટના	૨૪૩
૩૨. મુરખી ત્રિવેદીસાહેબને અજણિ	વાય. દી. દેસાઈ	૨૪૯
૩૩. તણ પ્રસંગ	જરાભાઈ પટેલ	૨૫૨
૩૪. કેટલાંક સરમરણો	' અતિવાસી '	૨૫૮
૩૫. સૌજન્યશીલ આદર્શમૂર્તિ	મોતીભાઈ નાયાભાઈ પટેલ	૨૫૮
૩૬. Professor Trivedi	N. Narayan	૨૬૦
૩૭. My Professor	M. A. S. Iyenger	૨૬૩
૩૮. એક આદર્શ ગુરુનાં સરમરણો	બાલકૃષ્ણ મોદનલાલ પટેલ	૨૬૭
૩૯. પ્રેરણામૂર્તિ ત્રિવેદીસાહેબ	ચં. જી. શાહ	૨૭૦
૪૦. મારા ગુરુ	દી. પી. ગાદ	૨૭૧
૪૧. ત્રિવેદીસાહેબ	દોલનરાય સુદરન શેક	૨૭૫
૪૨. એક નરરત્ન	ધંદુરાય નરભેગંદર મારુ	૨૭૭
૪૩. ઉમટા અધ્યાપક	કં. કં. શુક્લ	૨૭૭
૪૪. પ્રો. ત્રિવેદીસાહેબનાં સરમરણો	કમેલભાઈ ૨૦ પટેલ	૨૮૦
૪૫. પ્રો. ત્રિવેદીસાહેબ	કમેલભાઈ અવરાળી	૨૮૨

૪૬. અર્ગસ્થ પ્રો. જયગંધર પીતાબર ત્રિવેદી	કે. એન. મોન્વાભી	૨૮૪
૪૭. પ્રો. જી. પી. ત્રિવેદીનાં સસ્મરણો	દાદા મગ લાલ	૨૮૫

ખંડ ૩: અંગ્રેજીઓ

કેવળ પરોષકાગી	ચારીજી	૨૮૬
૧. સ્વર્ગીય પ્રો. ત્રિવેદીસાહેબ	જાકી કાવેશ્વર	૩૦૦
૨. જી. પી. ત્રિવેદી અવસાન	બાગ	૩૦૨
‘દર્શનિયુ’નું અર્પણપત્ર	પ્રાણવતરાય કો હાકો	૩૦૨
૩. સ્વ. પ્રોફેસર ત્રિવેદી	મોરારજી દેસાઈ	૩૦૩
૪. શૃંગરય યોગના આદર્શ સાધક	મગનભાઈ દેસાઈ	૩૦૪
૫ J P. Trivedi	William Burns	૩૦૬
૬. પુરુષપુરુષ ત્રિવેદીનું અવસાન	નરસિંહભાઈ ઈશ્વરભાઈ પટેલ	૩૦૭
૭. જયગંધરભાઈ ત્રિવેદી	કવેરચંદ મેવાણી	૩૦૯
૮. દાનવીર જયગંધરભાઈ	નિખાત મોહનલાલ ત્રિવેદી	૩૧૦
૯. અમરજીવિ	નરવરલાલ મણીકલાલ મુન્ની	૩૧૨
૧૦. The Late Prof J P. Trivedi	P N Driver	૩૧૬
૧૧. સ્વ. પ્રો. ત્રિવેદીસાહેબ	સી	૩૧૫
૧૨. પ્રો. જી. પી. ત્રિવેદી	મગનભાઈ હાયાભાઈ પટેલ	૩૨૮
૧૩. A Great Scout Gone Home	The Hindustan Scout	૩૩૪
૧૪. સદ્ગત સૌજન્યમૃતિ પ્રો ત્રિવેદીસાહેબ	પરમાનંદ	૩૩૫
૧૫. શોચનાય શ્રુત	‘કેન્દરી’	૩૩૭
૧૬. પ્રો ત્રિવેદી વાળ્યા નિધનાનંદ વાલ્લભી		
સ્વયંદેવે કુલપદકેતવે	‘શાન્તિપ્રકાશ’	૩૩૭
૧૭. કે. પ્રો. જયગંધર ત્રિવેદી	‘ચિદામ જ્ઞાન’	૩૩૮
૧૮. The Late Shri J P Trivedi	L S S. Kumar	૩૩૮
૧૯. Obituary	A A. V	૩૪૧
૨૦. Professor J P. Trivedi	Bombay University Bulletin	૩૪૩
૨૧. ય જયગંધરભાઈ—એક મહાન વ્યક્તિ	બલુભાઈ રેવારા કર ત્રિવેદી	૩૪૪
૨૨. પ્રો. ત્રિવેદીના તૈલચિત્રનો અનાવગત્વિધિ	અબુ કો	
૨૩. Shri Trivedi	G. B. C.	

પરિશિષ્ટ

ના જે થી ત્રિવેદી સ્મારક	હરિપ્રસાદ ગ વનન પદ્યા	૩૪
સ્મારક મમિતિનો દિસામ		૩૫૨

ચિત્રસચિ

	પૃષ્ઠ
૧ ત્રિવેદીસાહેબ	મુખપૃષ્ઠ
૨ બાનુરા કર, પિતાઈ તથા બહેન સાથે	૧૬
૩ માતા, બહેન, કાકા	૩૨
૪ ત્રિવેદીસાહેબ (કોલેજમાં)	૪૮
૫ ત્રિવેદીસાહેબ (રકાડીના પોશાકમાં)	૪૮
૬ પત્ની તથા પુત્ર સાથે	૬૪
૭ પુત્રી શુભગાની બધુસમાજ માયવાદક મમિતિ ૧/૨૩-૨૪	૮૦
૮ બે લાઈઓ (પરિવાર સાથે)	૧૬
૯ પત્ની તથા પુત્ર સાથે	૧૧૨
૧૦ લીરામહેન	૧૨૮

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૬	૧૨	બગપુર	બે ગંગોત્ર
૧૬	૯ થી	આનંદરાય	આનંદરાય

સાધુચરિત ત્રિવેદીસાહેબ

ખંડ ૧ : ચરિત્ર

સાધુચરિત ત્રિવેદીસાહેબ

પરોપકારાચ સતાં વિભૂતયઃ ।

ગુજરાતનાં વિવિધ જીવનશૈલીમાં કામ કરતાં અનેક સ્ત્રીપુરુષો જેમને પૂનાના પ્રો. ત્રિવેદી કે ત્રિવેદીસાહેબના નામે ઓળખતાં, તેમની જીવનશૈલીનો વિચાર કરતાં ઉપર મથાળે ટાંકેલું મુલાકાતિન યાદ આવે છે. માનવપ્રેમ, પરોપકાર, આતિથ્ય અને સેવા તથા ખાનદાન ગૃહસ્થી અને કુટુંબભાવ તથા વત્સલતા એ બધા ગુણો એમને જાણે પ્રકૃતિસિદ્ધ હતા. “જમણો હાથ આપે તે કાપો ન જાણે” એ ધૃષ્ટિ-વાક્યમાં જે નમ્રતાભરી ધર્મ-કે કર્તવ્ય-પરામણતા દેખી છે, એ ત્રિવેદી-સાહેબને મુસાધ્ય હતી. ઈ. સ. ૧૯૨૪માં ગાંધીજીએ એક પત્રમાં આ પ્રમાણે એમને વિશે લખ્યું હતું :

“અવંભાવ છોડી પરોપકાર કરનારા મેં જગતમાં ઘોડા જોયા છે. તેમાંના તમે એક છો, એમ કંઈ વર્ગો ચંપાં જોઈ રહ્યો છું ને આનંદ પામી રહ્યો છું.”*

* આખો કાગળ નીચે મુજબ (એના હસ્તલિખિતની પ્રતિકૃતિ માટે જુઓ. સામેનું પાનું. એમાંની અંગ્રેજી તારીખ ત્રિવેદી સાહેબના હાથની લખેલી છે.):

અધેરી
ચેત્ર સુદ ૪

ભાઈશ્રી ૫ જમરા કર ત્રિવેદી,

તમને લખું લખું કરી રહ્યો હતો તેટલામાં તમારો કાગળ મળ્યો. હું પ્રથમ ન લખી શક્યો એની અને શરમ યાચ છે. લખવું તો એટલું જ હતું કે, તમારો પ્રેમ વીસરી નથી શકતો. અવંભાવ છોડી પરોપકાર કરનારા મેં જગતમાં

કુટુંબનો પૂર્વેતિહાસ

• ત્રિવેદી સાહેબનું પૂરું નામ જયશંકર પીતાંબરદાસ ત્રિવેદી. તે જન્મે શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ હતા. તેમનું વતન અમદાવાદ જિલ્લામાં ધોળકા ગામ.

ગુર્જરાની જૂની રાજધાની શ્રીમાળ અથવા લિન્નમાળ તરફના મૂળે હોવાથી આ બ્રાહ્મણો શ્રીમાળી કહેવાય છે. આજે ગુજરાત બહાર પણ તેમની વસ્તી છે. જેમ કે, અજમેરના પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસ-સંરોધક અને રાજસ્થાનની પરાક્રમગાથાઓના લેખક શ્રી ગૌરીશંકર ઓઝા આ જ શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ દોમના હતા. લિન્નમાળ પછીનું શ્રીમાળી-ઓનું મથક આજે ધોળકા છે, એમ કહેવાય.

ત્રિવેદી કુટુંબ પારાશર ગોત્રી છે ત્રિવેદીસાહેબના દાદા જોદાભાઈ અંબરદાસ ધોળકાના વતની હતા ધરની ખેતીની દેખરેખ રાખી તથા મકાનભાડા ઉગ્રાવી તે પોતાનું ગુજરાન ચલાવતા. તેમના બે પુત્ર જગન્નાથ અને લીમડાભાઈ, બંને ભાઈ લગ્ન થયા પછી ભરજીવાનીમાં ગુજરી ગયેલા એટલે ધરમા બે બાળવિધવાઓ પુત્રરોકના દુઃખનું સતત સ્મરણ કરાવતી. તેમનાં પત્ની હરિયા પણ બે વિધવા વધૂઓ સાથે કાળા વસ્ત્ર પહેગતાં અને લાજ કાઢતાં. સંતાન વગરનું ધર સ્મશાન જેવું સૂનું સૂનું લાગતું દરરોજ હરિયા તાંબાફૂંડીમાં કપડાં લઈ ધોળકાના પ્રસિદ્ધ મલાવ તળાવ પર ધોવા જતાં. સામુ કપડાં ધોઈ ઘેર લાવે એટલે વહુઓ તે સૂકવી દેતી. આવું સત્તા અને દુઃખી જીવનથી હરિયા એટલાં કંટાળી ગયાં હતાં કે, તેમણે મલાવમાં પડતું મૂકવાનો પણ વિચાર કરેલો. પણ તળાવની પાળે રહેતા એક સાધુએ તેમને તેમાંથી વાળેવાં. સાધુએ પોતાની પાસેની સ્વયંભૂ ગણપતિની થોડા નેચા છે. તેમાંના તમે એક છો એમ કઈ વર્ષો થયાં નેઈ રહો છું ને આનંદ પામી રહો છું.

મેટર તમે લઈ શક્યા તે ઠીક થયું.

• મોહનદાસનાં
વહે માતરમ્

મૂર્તિ તેમને આપી તેની ઉપાસના કરવા કહ્યું. આ મૂર્તિ હરિબાની ભક્તિાનું અને જીવનનું એક મોટું આલંબન બની; તેઓ તેની પૂજન-અર્ચામાં તત્કાલીન થવા લાગ્યાં.

અને સાચે જ હરિબાની આ ભક્તિ કળી. જોશભાઈનો કરમાઈ ગયેલો વંશવેલો કેટલેય વર્ષે પાછો ફર્યો. તેમની ૬૦ વર્ષની વયે, સ્વતંત્ર ૧૮૯૬ના જોડ મુદ્દ ૧૨ને દિવસે, હરિબાને ખોળે પુત્રનો જન્મ થયો. એનું નામ પીતાંબર પાડવામાં આવ્યું. પહેલાંના પુત્રશોકથી જોશભાઈ એટલા દુઃખી અને હતાશ થઈ ગયેલા કે, નવા બાળકના જન્મ પ્રત્યે તેમણે જરાયે ઉમંગો બતાવ્યો નહીં; પોતાના પુત્રો ગણના દુખમાં જ તેઓ ડૂબેલા રહેતા; અને આ નવી માયા વળી શું કામ જોઈએ, એવો વિચાર કરી બાળક પીતાંબરને રમાડેલા કે બોલાવતા પણ નહીં. તેમનાં બહેન ગામમાં જ રહેતાં અને તે જ આ બાળકને પોતાની પાસે રાખી મોટે ભાગે સાચવતાં. પીતાંબર પછી જોશભાઈને ત્યાં બીજા એક પુત્ર (મૂળશંકર) અને બે પુત્રીઓ આવી. પણ પુત્રશોકને મૂળ આધાન ઝોળે ન થયો પુત્રોને જનોઈ દેવાનો જ્યારે વખત આવ્યો ત્યારે પણ જોશભાઈએ તે પ્રસંગ બંધબાંધે જ પત્ની લીધો અને કોઈ પણ જાતનો સમારંભ કર્યો નહીં. મહામહેનતે, સગાંવડાલાંના આગ્રહને વશ થઈ, જનોઈની વિધિ વખતે નાના દોકરાઓને ખોળામાં બેસાડી ગાયત્રી મંત્ર આપવા તૈયાર થયેલા.

આવી રીતે પિતા ઉદામીન રહેવા છતાં, બાળક પીતાંબર માતા અને કોઈની દેખરેખ નીચે વહાલમાં જીવ્યો. ગુજરાતી છટ્ટા ધોરણ સુધી અભ્યાસ કર્યા પછી, માતાના કહેવાથી, તેમ જ ઘરડાં માઆપની સેવા કરવાના ઉદ્દેશથી, ૧૮૫૬માં સોળ વરસની ઉંમરે પીતાંબર ધોળકામાં મામલતદારની કચેરીમાં ૮ રૂપિયાના માસિક પગારે નોકરી લીધી. તેમનાં તથા તેમની બહેન કૂલીબહેનનાં લગ્ન ધોળકામાં જ આ વખતે થઈ ગયાં હતાં. લગ્ન વખતે પીતાંબરની ઉંમર ૧૫ વર્ષની હતી. એ જ અરસામાં જોશભાઈનું અવસાન થયું.

કહેવાય છે કે, પીતાંબરનું લગ્ન નો થયું, પણ વધુ આસરે આવવા રાજ નહોતી; તે ગામમાં જ પણ પિયેરમાં ગહેતી. માતાને આથી તકલીફ વેકવી પડતી. તે જોઈ પીતાંબર એક દિવસ મલાવે જગત્ જતા હાથમાં લાકડી લઈને જાય્યા. ગામની બહેનો પાણી ભરીને જતી હતી, બીજી બહેનો સાથે પાણી ભરીને આવતી પોતાની પત્નીના માથા પરનું મારીનું બેટું તેમજે લાકડી વતી નીચે પાડી ફેડી નાખ્યું અને ત્યાંથી વહુને ગીધા ઘેર ખેંચી લાગ્યા.

લગ્ન પછી માતા હરિબા સાત વરસ આઠ ગુજરી ગયાં.

પહેલી પત્ની પણ ગુજરી ગઈ અને પીતાંબરદાસનાં બીજી વારનાં લગ્ન ઉમિયાબહેન સાથે રાણપુર મુકામે થયાં. તેમનાથી તેમને એક પુત્ર (ભાનુસકર) થયો તે વખતે પીતાંબરદાસની ઉંમર ૪૦ વર્ષની હતી બીજી વારનાં પત્ની પણ ગુજરી જતાં પીતાંબરદાસે ત્રીજી વાર શિહોરના વતની મજાજીભાઈ ત્રિવેદીના દીકરી કાશીબહેન સાથે લગ્ન કર્યું. તેમનાથી તેમને એક પુત્ર અને એક પુત્રી થયાં. આ કાશીબહેન તે ત્રિવેદીસાહેબનાં બા માય. ત્રિવેદીસાહેબનો જન્મ તા. ૧૧-૧૧-૧૮૮૬ ને રાજ શિહોર મુકામે થયો હતો અને તેમનાં બહેન વિજયાલક્ષ્મીનો જન્મ દોઢ વરસ બાદ ઈ. સ. ૧૮૮૮ના મે માસમાં થયો.

પીતાંબરદાસ ઘોળકા કચેરીમાં દફતરદાર તરીકે કામ કરતા હતાં. ઘોળકાના મામલતદાર થી શાહજીવીન કાજની તેમના પર બહુ મીઠી નજર હતી. શ્રી કાજી ઘોળકેથી કચ્છના દીવાન તરીકે ગયા, ત્યારે તેમજે પીતાંબરભાઈને પણ ત્યાં તેડાવ્યા. અને તેમની ભલામણથી પીતાંબરભાઈ મે ૧૮૯૭માં કચ્છના રાવની નોકરીમાં દાખલ થયા. લગભગ એક વરસ ત્યાં નોકરી કર્યા પછી, કચ્છના પોલિટિકલ એજન્ટની ઓફિસમાં શિરસ્તેદારની જગ્યા ખાલી થતાં તે લેવા માટે દરબારની નોકરીમાંથી તેઓ છૂટા થયા. દરબારની નોકરીમાં તેમજે નાણાં તથા ન્યાય એ બે ખાતામાં નોકરી કરી હતી અને પોતાનાં

પ્રામાણિકતા, હોશિયારી અને ચારિત્ર્યથી દરબારને પૂરો સંતોષ આપ્યો હતો *

ગિરસ્તેદારની જગ્યા પર તેમની નિમણૂક ૧૦૦) રૂપિયાના માસિક પગારે ૧૮૬૮ના જૂનમાં થઈ હતી પાછળથી ૧૮૭૨માં ૬૨૬ના ઓફિંગ પોનિટિકન એજન્ટની લનામણથી તેમને ગિરસ્તેદારને બદલે દક્ષતદાર પદ આપનામાં આન્યુ અને કચેરીમાં તેમ જ દરબારના બધા સમારભો વખતે તેમને પુરથી પણ આપનામાં ખાસ હુકમ લાદનામાં આન્યો

૧૮૭૪-૭૫માં ઘણા શાહજુદીન મજ્દારરાવ ગાયકવાડના અમલમાં રહેવેનું ઓફિસિનસ્ટ્રેટરી તરીકે વડોદરે ગયા ત્યારે તેમની સાથે પીતાનર

* ૬૨૬ના રાવે તેમને આપેલ નીચેનું સર્ટિફિકેટ જોવા જેલુ છે

Khangr

Shree Sah: (These words in His Highness' own writing are intended to be his signature)

Maharajadhiraj Mirza Maha Rao Shree Pragnulji Bahadur causes this to be written to Turwadee Pitamber Jetha, now in Bhuj, that you were in our service from *Chaitur Vad 3rd, Samvat 1923 to Assad Sood 11th Samvat 1925*, and that on your having got the place of Sheristedar in the office of the Political Agent here, you asked leave from the Durbar of your own will therefore, it is hereby certified that you have served the Durbar with Integrity and intelligence with which, as also with your behaviour, we are pleased Dated *Shravan Vad 5th, Saturday, Samvat 1925 of Vikram*

Seal of
H H the Rao
of Kutch

Written by the direct order
of H H the Rao of Kutch

ભાઈ પણ આસિસ્ટન્ટ રેવેન્યુ કમિશનર તરીકે ત્યાં ગયા. મહારાવ ગાયકવાડના ગેરવહીવટ અંગે બ્રિટિશ સરકારે તેમને ચેતવણી આપેલી તેને પરિણામે આ નિમણૂકો ચર્ષ હતી. મહર્ષિ દ્વદ્વાભાઈ નવરોજી આ જ વખતે વડોદરાના દીવાન તરીકે આવ્યા હતા. પણ તેમને ત્યાંના કારભાર અને વાતાવરણ ગમ્યાં નહીં અને થોડા જ સમયમાં તેઓ ત્યાંથી છટા ચર્ષ ગયેલા. ૧૮૭૫માં મહારાવને પદબ્રુટ કરવામાં આવ્યા પછી મયાજરાવની સગીર અવસ્થામાં બ્રિટિશ સરકારે વડોદરાનું રાજતંત્ર પોતાને હસ્તક લીધું અને રાજ સર ટી. માધવરાવના પ્રમુખ-પણા નીચે કાઉન્સિલ ઓફ રીજન્સી નીમી. રીજન્સીના રાજ્યવહીવટ દરમ્યાન રેવેન્યુ ખાતું બ્યારસિયત કરીને તેમાં અનેક સુધારા કરવાના કામમાં પીતાંબરદાસે કાજ શાહબુદ્દીનને સારી મદદ કરી હતી. આગળ જતાં સમાજરાવે તેમની એકનિષ્ઠા ને પ્રામાણિકપણાની કદર કરી પીતાંબરદાસને સૂબાની જગ્યાએ નીમ્યા.

પીતાંબરદાસ ૧૮૯૧-૯૩માં અમરેલી પ્રાન્તના સૂબાના હોદ્દા પર હતા તે દરમ્યાન જ્યેષ્ઠકરની પ્રાથમિક કેળવણી શરૂ ચર્ષ. પછી પીતાંબરદાસની બદલી પાછી વડોદરા ઓફાઉન્ડન્ટ જનરલના હોદ્દા પર થતાં, જ્યેષ્ઠકરને વડોદરા જવાનું થયું ને ત્યાં તે નિશાળમાં જોડાયો. ૧૮૯૪ના ફેબ્રુઆરી માસમાં પીતાંબરદાસે પોતાના બને પુત્રો બાનુશંકર તથા જ્યેષ્ઠકરને જનોઈ દીધી. એ સમારંભમાં વડોદરાના અમલદારો અને આગળપડતા શહેરીઓ ઉપરાંત શ્રીમંત મહારાજ સમાજરાવ ગાયકવાડે પણ હાજરી આપેલી. ૧૮૯૫માં જ્યેષ્ઠકર મુરસાગર ઉપરની મોટી બ્રાન્ચ સ્કૂલમાં (જ્યાં અત્યારે કોમર્સ કોલેજ બેમે છે) અગ્રેજી પહેલા ધોરણમાં દાખલ થયો. ૧૮૯૬માં પીતાંબરદાસ નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થયા અને તેમને બ્રિટિશ સરકાર તરફથી પેન્શન આપવામાં આવ્યું. તે પછી બીજે જ વર્ષે, એટલે ૧૮૯૭ના જૂનની ૧૨મીએ વડોદરામાં ૫૭ વર્ષની વયે તેમનું અવસાન થયું. તે વખતે જ્યેષ્ઠકર અગ્રેજી ત્રીજા ધોરણમાં લાલુતો હતો અને તેની ઉંમર ૧૧

વરસની અને બહેન વિજયાલક્ષ્મીની ૯ વરસની હતી. તેમનાં માતા તો તે પાંચ વરસના હતા ત્યારે જ, એટલે કે ૧૮૯૨ની શરૂઆતમાં ગુજરી ગયેલાં. તેમના ગુજરી ગયા પછી પીતાંબરદાસ ફરી પરણ્યા હતા. એમનાં ચોથા વખતનાં પત્ની દિવાળીઆથી તેમને એક દીકરી (કાલીબહેન) ૧૮૯૪માં અને એક દીકરો તેમના અવસાન પછી પાંચેક મહિને થયો. દીકરો ફ્લેક મહિનાનો થઈને ગુજરી ગયો. આ દિવાળીઆ હજી હયાત છે અને પોતાનાં પુત્રી અને તેના પરિવાર સાથે અમદાવાદમાં રહે છે જ્યારાંકરભાઈએ એમની સાથે પોતાની સગી માતા જેવો ભાવ અને સંબંધ રાખ્યાં હતાં. લગભગ ૩૦ વરસ ભાતુશંકર તથા જ્યારાંકરભાઈ સાથે એકત્ર રહ્યા પછી તેમણે પોતાની દીકરી સાથે અલગ રહેવાની ઇચ્છા દર્શાવી અને પોતાને માટે મિલકતના ભાગની માગણી કરી. હિન્દુ ગાયદા પ્રમાણે સ્ત્રી કેવળ ભરણપોષણની હકદાર ગણાય. પરંતુ જ્યારાંકરભાઈએ એ વિચાર ન કર્યો. કોઈ પણ પ્રકારની આનાકાની કર્યા વિના તેમણે માતાની ઇચ્છાને માન આપ્યું અને બંને ભાઈઓએ માતાને એક ભાઈના જેટલો જ ભાગ મિલકતમાંથી કાઢી આપ્યો, અને જાણે કેશુ નવીન બન્યું જ નથી એમ, કોઈને આ જણાવા પછી દીધું નહીં અને તેમની સાથેનો સંબંધ પહેલાંના જેવો જ ચાલુ રાખ્યો. ખૂબી તો એ હતી કે, આમાં એમને સહજ સ્વાભાવિકતા લાગતી. માનવપ્રેમ, દુહુંબલસાદતા અને સૌ પ્રત્યેક હેતુ એમના ખ્યાનદાન સ્વભાવને સહજ હતાં. બાપદાદાઓના વારસા માટે કેવા કેવા અંધારા થાય છે અને સગાં પણ પગિણામે વેરી બને છે એ રોજના જીવનમાં જેવા મળે છે. ઉપરના ગુણોને લીધે જ્યારાંકરભાઈ સહેજે આ અને એવા અનેક બાતના દુહુંબલસાથી જીવનભર જર્ચી રોકવા હતા.

બાળપણ

બાળક જ્યારાંકર નાનપણથી જ હોશિયાર, ઉદાર દિલનો, મિલનસાર અને કંઈક માની કે હસીલો હતો એમ દેખાય છે. ઘરમાં

કોઈનું માને નહીં, કોઈને બદે નહીં, તેથી તેનું નામ જ “નાબદુ”
પડેલું દિનાળીમા તથા જાલીમને તેના નાનપણના કેટલાક પ્રસંગો
વર્ણવે છે તે જોના જેવા છે

પોતાની ગેરહાજરીમા પોતાને કોઈ સભાર છે કે નહીં તે જોના
માટે એક વખત જ્યારેક ધરમા ગાધેના કતાનના પડદામા મતાઈ
ગયો સ્નાનાનિ- રીને થોડી વારમા ધરમા શોધારોન ચાની ધરમા
પતો ન લાગતા ગામમા ગોધ ગડ ચર્મ આખા ગામમા “બદુ”,
“બદુ” કરીને ખૂબો પાડી ગોધ ચાની જ્યારેક તો બોલે જ
શાનો ? છેવટે ત્યારે માતાને રજા નેચા, ત્યારે બદ્દા આવેને કહે
કે હું આ ગલો અની બિધી ગયો હતો ”

ભાઈમહેનોની માળદૂસામીમા જ્યારેક રમોછવાને પોતાની
થાળી પહેલી મૂ નાનુ મ્દી રાખેનું એમ રાર રમોછવાએ મોટાભાઈની
થાળી પ્રથમ મૂખી તેથી શુભે ચર્મ જ્યારેક તેને દેનાથી દખાડ્યો
હતો

એક વખત જ્યારેક રેચ લીધો હતો પડી ખાના માટે ખૂબ
તોશન શરૂ કર્યું તેને ઓરડામા પૂરી ખાટલા સાથે બાધી દેનામા
આગ્યો જ્યારેક એ ખાટલો ધીરે ધીરે ખમેડ્યો અને ખૂણામા
પડેલી લામ્ડી લઈને તે વતી સીકા પરનો ખાવાનો કરડિયો નીચે
પાડ્યો અને ખવાય તેટલું ખાઈ લીધું

એક વખત જમતી વખતે ખીચડી લાજી અને દૂધ બેગા કરીને
જ્યારેક ખાવા લાગ્યો એમ કરના માટે પિતાજીએ તેને માર
માર્યો એમલે મોગી કનાત હતી તેના બે પડ વચ્ચે જ્યારેક સતાર્મ
ગયો ધરમા ખૂબ ખોળાખોળ ચર્મ નામા પણ તપાસ ચર્મ છેવટે
ખૂબ હુમરાણ ચતા તેણે “હવે ને કોઈ દિવસ મને મારશો નહીં
એમ કહો તો હું બહાર નીકળું,” એમ કહીને ખાતરી મેળવ્યા પછી જ
બહાર નીકળ્યો

આરણે ભિખારી આવે ત્યારે તેને અનાજ, કપડું વગેરે વસ્તુઓ ધનના માણુઓ તા' પાડે તોય આપી આવે. નાનપણથી જ આવે માનવપ્રેમ અને દયા તેનામાં હતી.

ભાઈબહેનો સાથે ખૂબ રમતગમત કરતાં. મોટાભાઈ ભાનુશંકરનું શરીર કંઈક જાડું અને જયશંકર અરખામણીમાં તેનાથી પાતળો, એટલે દોડવામાં જયશંકર હંમેશા જીતતો. પણ મોટાભાઈને ઓછું ન આવે માટે પાછો આવી તેને ભેટી પડતો. પોતાના મોટાભાઈ પ્રત્યેના આ ભાવ ત્રિવેદીસાહેબે જિંદગીભર બતાવ્યો હતો. માતા માટેના પ્રેમની જેમ જ મોટાભાઈ પ્રત્યે પણ તેમણે આદર્શ ભાતૃપ્રેમ દાખવ્યો હતો.

નાનપણમાં જયશંકરને માથે મોટા વાળ રાખેલા, તેથી ખાસો અંખોડો બાધી શકતો. વાળ ઓળાવીને કેતો અંખોડો મોટો છે એમ કહી બહેનને તે ખીજવતો. બહેનનાં દોઢ, ચાક વગેરે પહેરવાનો એને ભાવ થતો. બહેન ભરત ગૂથણ કે ખીજનું જે કંઈ કરે તે બધું પોતે કરવા માગતો. બહેન પ્રત્યે જયશંકરને અપાર સ્નેહ હતો.

શંદિયુસ્ત હિંદુ કુટુંબમાં બધા તહેવારો ભાવપૂર્વક અને ચીવટથી પળાતા. તે ફરેક તહેવાર પાછળનું રહસ્ય જાણવાની જયશંકરને ભારે હઝા રહેતી અને એ તહેવાર બરોબર રીતે પાળવાનું તેને મન થતું. આવળું માસનો પહેલો રવિવાર તે પસંદીનો કહેવાય. જયશંકર આ દિવસ બરોબર માન રાખતો. તે દિવસે બહેન દોરો બાંધે અને બીજે રવિવારે ભાઈ બહેનને, “બહેન, તું માગીશ તે આપીશ” એમ કહી તેને મનાવીને દોરો છોડાવે.

વિવાહમાસ પૂરો કર્યા પછી નોકરી લીધી ત્યારે પોતાના પહેલા પગારમાંથી બહેનને ચાંદીનો કરડો તથા દાંતિયો અને હીંગતી ચૂની વગેરે ભેટ આપેલી. બહેનનું સ્મરણ ત્રિવેદીસાહેબે હજાર મુઠી કામનું સંઘરી રાખેલું ઘરમાં બેમવા બિચારે દેકાણે જ બહેનનું પ્લાસ્ટર ઓફ પૌરેમનું એક મુદ્ર બમ્પ રાખ્યું હતું, જે કોઈનું પણ ખ્યાલ ખેંચ્યા વિના રહેતું નહીં. વિજ્યાબહેનની પુત્રીઓ વસંતબહેન તથા

અંદાજાડેન જ્યારે જ્યારે મામાને ત્યાં આવતી ત્યાં જ ત્યાં મામા (જયશંકરભાઈ) ખૂબ જ ગણ યના અને ધરના જાતાવગલ્યમાં દોષ જોર જ પ્રસન્નતા ફેલાતી.

જાળપણથી અંગ્રેજ શાળાનાં શરૂઆતનાં વર્ષ ચાર થોડા મુશ્કેલી જયશંકર અંગ્રેજ તોલકુ બોલતો પણ આગળ જતાં આ ખોડ તરન દૂર થઈ એટલું જ નહીં પણ કોલેજમાં અધ્યાપક થયા પછી એક મુંઝવે વ્યાખ્યાતા તર્કિક તેમજ નામના મેળવી હતી અમાઓ અને સમાજોમા પણ તેઓ છુટથી પ્રવચનો કરતા સંકટપ્રખળ મિત્રાપ આ ખોડ સહેજે દૂર થતી નથી ક્યારેક ગુસ્સાના આવેશમાં બોલતા ત્યારે જ તેનો અનુભવ નજરે પડેલો ખરો.

મિત્રજી પણ સારી પેઢે હતા એમ દેખાય છે એક વખત તેમને લણાવવા માટે રાખેલ માસ્તર આવેલા બધા આ પીતા હતા. માસ્તરે પિતાજીને પૂછ્યું, “ તમે બધા જાને ‘ નાખદુ ’ ‘ નાખદુ ’ કહીને બોલાવો છે તે આ જ છોકરો કે ? ” જયશંકરનો મિત્રજી ગયો અને તેણે હાથમાનો ચાનો ખાલો માસ્તરની છાતીમાં માર્યો !

વિદ્યાભ્યાસ

જયશંકરભાઈના પિતા પીતાંજીભાઈ વડોદરામા રૂઝરી જતાં તેમના કાકા જૂજશંકરભાઈ, જે તે વખતે અમરેલીમા નાયબ સૂબા (ડેપુટી કમિશ્નર) હતા, તે પોતાના ભાઈના પરિવારને વડોદરાથી અમરેલી લઈ ગયા અને પોતાની પામે તેને ગાખ્યો. એટલે જયશંકર અમરેલી હાઈસ્કૂલમાં દાખલ થયો અને અંગ્રેજી છઠ્ઠા ધોરણ મુશ્કેલીના અભ્યાસ ત્યાં પૂરો કર્યો આ ફરમાન ગણિત અને વિજ્ઞાનમાં તેની ખાસ હોશિયારી પ્રકાશમા આવી. ફોર્મ પણ તેનો પ્રિય વિષય હતો અને તેણે ૧૯૦૧મા ફોર્મની ફર્સ્ટ ગ્રેડની પરીક્ષા પણ પસાર કરી હતી. થોડા જ સમયમા એ સારો મિત્રકાર કે દુશ્મનકાર થશે એની અપેક્ષા અને આશા તેના અમરેલીના ફોર્મ શિક્ષક થી મરાડેએ તેને આપેલા સર્ટિફિકેટમાં વ્યક્ત કરી હતી.

અમરેલીમાં અંગ્રેજી છ ધોગણ પૂરાં થયા પછી કાકા મૂળશંકરની નવસારી બદલી થઈ, એટલે કેટલોક સમય જયશંકર ત્યાંની મદ્રેસા (હાઈસ્કૂલ)માં ભણ્યો. મદ્રેસામાં તેના ગુરુ શ્રી જમનજી હોરમસજી દેસાઈ કરીને હતા. એમના કુટુંબ સાથેના ત્રિવેદી કુટુંબનો સંબંધ હતો જારી છે. પછી કાકાએ કુટુંબનાં બધાં બાળકોના અભ્યાસ માટે અમદાવાદમાં ખાસ વ્યવસ્થા કરી, એટલે મેટ્રિકના અભ્યાસ માટે જયશંકર અમદાવાદ ગયો, અને ત્યાંની સરકારી હાઈસ્કૂલમાં દાખલ થયો. હાઈસ્કૂલના વર્ગો તે વખતે લદ્દ નજીક હિમાલાઈ ઇન્સ્ટિટ્યૂટની બાજુમાં જ લેવાતા. ૧૯૦૧ માં જયશંકરે સ્કૂલ શાષનક પરીક્ષા પસાર કરી. તે બદલ ધોળકા શ્રીમાળી વિદ્યોત્તેજક મંડળ તરફથી તેને ધનામ આપવામાં આવેલું અને ૧૯૦૨ ના નવેંબરમાં તેણે મેટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કરી. ડોઈબની મેકંડ ગ્રેડની પરીક્ષા પણ આ જ વખતે પસાર કરી.

અમદાવાદમાં તે વખતે સરકારી હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્તર એક પારસી શ્રી એલજી દોરાબજી તલાટી કરીને હતા. તે પરદેશ જઈ આવ્યા હતા અને વિદ્યાર્થીઓમાં ધણો છોડા રસ લેના પરદેશમાં વિદ્યાર્થી-જીવન કેવું હોય છે તે વિદ્યાર્થીઓને બહુ જ આસ્થાપૂર્વક સમજાવતા. વિદ્યાર્થીઓને પણ તેમને વિશે ખૂબ આદર હતો. ઝિલ્લિમિનરી પરીક્ષા-માં જયશંકરને ગણિતમાં ૨૦૦માંથી ૧૯૫ માર્ક્સ મળેલા તે બદલ હેડમાસ્તરે વર્ગમાં તેની ખાસ પ્રશંસા કરી અને જયશંકરના નામની અંગ્રેજી આઘાક્ષરી (જે. પી.) પરથી તેને હેડમાસ્તરે “જર્નલ ઓફ ધ પીસ” કહી તેની પ્રત્યે પોતાનો પ્રેમ અને કાળુકની લાગણી વ્યક્ત

ત્યાંની સ્કોલરશિપ પણ મળેલી. મોટા ભાઈ ભાનુશંકરે પણ એ જ વરમે મેટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કરેલી.

આ પહેલાં, એટલે કે ૧૮૯૯માં જ્યારે ડરનું વૈવિધ્યાળ વડોદરા રાજ્યમાં નામજ સ્થાના હોવા પર કામ કરતા થી ભગવાનજી નાગજીભાઈ ત્રિવેદીનાં પુત્રી હીરાગૌરી સાથે અમરેલી મુકામે થયું. થી ભગવાનજીભાઈ શ્રીમાળી જ્ઞાનિમાં પહેલા જ એલ. ડી. ઈ. ડિગ્રી ધરાવનાર હતા. અને તેમની પછી એ જ્ઞાતિના બીજા એલ. સી. ઈ. તે ત્રિવેદીસાહેબ. થી નાગજીભાઈ ધણા ધાર્મિક વૃત્તિવાળા હતા. અને એ વૃત્તિનો વારમા એમની પુત્રીમાં સારી રીતે જનરેલો જોવા મળે છે : કુટુંબમાં ચાલતા આવેલા અર્થાં ધાર્મિક ઉપવાસાદિ વગેરે અને પર્વો તેઓ ચીવટપૂર્વક પાળે છે તેની સાથે જ તેમનામાં વૈચારિક ઉદારતા અને સહિષ્ણુતા પણ મોટા પ્રમાણમાં છે.

એ વરસ પછી જ્યારે ડરનું લગ્ન ૧૯૦૧માં ખૂબ દાદમાઈથી થયું. ૧૯૦૩ના જાનેયારી માસમાં જ્યારે ગુજરાત કોલેજમાં દાખલ થયો ત્યાંથી ત્રિવિધસની પરીક્ષા ફેલ સાથે ૧૯૦૪ માં તેણે પસાર કરી અને પછી પૂનાની સાયન્સ કોલેજમાં ઇજનેરીના અભ્યાસ માટે જોડાયો. આજે તો ઇજનેરી કોલેજને અનેક નીકળી છે. એકલા મુખર્દી રાજ્યમાં હવે પાંચ છ કોલેજને થઈ છે. પણ તે વખતે આખા હિંદુસ્તાનમાં ગુણી અને પૂનાનાં નામ જ સંભળાતાં. એટલે પૂનામાં હિંદુસ્તાનના બધા પ્રાન્તોમાંથી, તેમ જ અલ્હદેશ અને સિલોનમાંથી પણ અનેક વિદ્યાર્થીઓ આવતા. આથી અનેક પ્રાન્તના અનેકવિધ વિચારોનું વાતાવરણ ત્યાં હોય એ ઉઘાડું છે. એટલે સુધારાના વિચારોનું વાતાવરણ પણ ત્યાં સારી પેઠે હોય એ કલ્પી શકાય. જ્યારે ડર ચુસ્ત બાબત કુટુંબનો. મદારદેવ ઉપર એને ખૂબ આસ્થા હતી. આ વાતાવરણમાં પણ તે પોતાની અદાને વધાદાર રહી વર્તેતો. ઇજનેરી કોલેજ પાસે જંગલી મદારાજનું શિવાલય છે. જ્યારે ડર ત્યાં નિયમિત જતો. સંધ્યાપૂર્વક કરતો; તે ગાયત્રી જપતો અને પૂજાપાઠ પણ કરતો. આ કાળે

તે લાંબી ચોટની પશુ રાખતો. પોતાના કુટુંબના રીતરિવાજ મુજબ તે કવચમાં જમતી વખતે મુઠો કે ગ્રેમી અબોલિયુ પહેરી, પગે ચાખડી પહેરી, જમવા જતો. ત્રિવેદીસાહેબના ત્યાગના સદાધ્યાયીઓ કહે છે કે, ત્યારે જયગંધર એક ત્રાપિ જેવા ભવ્ય લાગતા હતા. કેટલાક આની મરકરી પણ કરતા હશે, એ સ્પષ્ટ છે. એવા “મુધરેવા” સદાધ્યાયીઓના દીખાગની તેઓ પરવા કરતા નહીં;—જોકે કોલેજની કવચમાં અબોલિયુ પહેરીને જમવા બેસાતો ગિરાગ પૂતાની કોલેજમાં તેમ જ ગુજરાતમાં નાગર કલ્લોમાં કંઈ નહીં તો ૧૯૨૦ મુધી તો ચાલુ હતો જ. જયશંકરના આ વર્તનમાં પરંપરીયુ ગતાતુગતિના કે દંભ નહીં, પણ એક જ્વનની આસ્થા હતી. પ્રતિદ્વજ વાતાવરણમાં પણ તે પોતાની આસ્થાને વળગીને ચાલતા. આની અસર લાંબે ગાળે સારી જ પડે. આ ઉપરાંત એમનો સ્વભાવ, માનવપ્રેમ, અથેના લોકોને મદદરૂપ બનવાની સદગત્કૃતિ—આ ગુણો તેમનામાં આ કાળથી સારૂ જોવામાં આવે છે. પોતાના કોલેજના સદાધ્યાયીઓને દરેક રીતે મદદ કરવા તે તત્પર રહેતા અને તેમાં તે આગેવાનીભર્યો ભાગ લેતા. આમ કોલેજમાંથી જ જયગંધરભાઈ પોતાના સદાધ્યાયીઓના આગેવાન બની તેમને સલાહ અને દોરવણી આપતા તથા તેમને મદદ કરતા હતા. ગુજરાતમાંથી પૂતાની કોલેજમાં મળતા થતા વિદ્યાર્થીઓ આવે તો તેમને ધાત્રાસયમાં ઓરડી મેળવી આપવી, કલમમાં જમવાની વ્યવસ્થા કરી આપવી, અને બીજી બંધી રીતે તેમને મદાયબૂત થવું, એ તે કાળથી એમનું સદગ કાર્ય હતું. છંજનેરીનાં પુસ્તકો મોંઝાં હોય છે; બધા વિદ્યાર્થીઓ તે વસાવી ન શકે આ મુરકેલી દૂર કરવા જયશંકરે છંજનેરી કોલેજમાં ગુજરાતી કવચ તરફથી તે પુસ્તકોની લાયબ્રેરી સ્થાપી. તેમણે સ્થાપેલી આ લાયબ્રેરી ત્યાર પછી લાંબા વખત મુધી ચાલુ રહી હતી.

જયશંકરને વિજ્ઞાનન જર્મ અભ્યાસ કરવાની ઇચ્છા હતી શક્તિ-શાળી વિદ્યાર્થીઓ હજી પણ આવી ઇચ્છા ગળે છે. છંજનેરી કોલેજમાં

પહેલું વર્ષ પમાર કર્મ પછી, આગળ અભ્યાસ કરવા માટે પોતાને વિદ્યાપત મોકલવા કાકા મૂળશંકરભાઈને જ્ઞયશંકરે વિનંતી કરી. કાકા પાશ્ચાત્ય કેળવણીની અગત્ય અને મહત્વ સમજતા હતા. પરંતુ પોતાના મોટાભાઈના પરિવારની સવામતીની જ્ઞાતિગરી વધારે ગંભીર લાગવાથી તેમણે જ્ઞયશંકરભાઈને વિદ્યાપત મોકલવાનું સાદસ ખેડ્યું નહીં. આથી જ્ઞયશંકરભાઈ બહુ જ અપ્રસન્ન થયા અને ઘણા લાગ્યા વખત મુઠ્ઠી આ વસતીએ તેમના મનમાંથી ગયો નહોતો. યુરોપ જવાની તેમની ઇચ્છા છેવટ મુઠ્ઠી અપૂર્ણ જ રહી.

આટલા સરકારી અને જહુધુન હોવા છતાં હિન્દુસ્તાનમાં પણ તેમણે બહુ જ ઓછી મુસાફરી કરેલી નવાઈની વાત એ છે કે, તેમણે દિલ્લી આખા પણ જોયેલા નહીં. આજુદ ફિગોવિદ્યાભવનમાં જોડાયા પછી સરથાના કામ માટે અગર ગયા ત્યારે પૂનાની દક્ષિણે મિરજથી આગળ (અને મિરજ તે પોતાના પુત્ર મનુભાઈના ચાપાના હાડકાના ક્ષપતી સારવાર કરાવવા માટે જ ગયેલા) પહોંચી વાર તેઓ ગયેલા. નિવૃત્ત થતા પહેલાં ચોક્કસ રજા લઈ આખા હિન્દુસ્તાનનો તેમ જ યુરોપનો પ્રવાસ કરવાની તેમની યોજના હતી પણ કાલે તેમને તે પહેલાં ઝડપી લીધા અને મનની મુગ્ધ મનમાં જ રહી ગઈ. અસ્તુ.

૧૯૦૬ના ડિસેમ્બરમાં તેમણે સિવિલ એન્જિનિયરિંગની બીજી પરીક્ષા પાસ કરી એ દિવસોમાં એન્જિનિયરિંગની છેલ્લી પરીક્ષામાં પ્રથમ આવનાર વિદ્યાર્થીને સરકાર તરત આસિસ્ટન્ટ ઇન્જનેરની જગ્યા આપતી અને તેના પછી આવતા ત્રણ જણની ઓવરસિયર તરીકે નિમણૂક કરતી. આવી ચાર જગ્યાઓને ગેરંટીડ જગ્યાઓ કહેતા. જ્ઞયશંકરે પહેલી જગ્યા ખ્યાલમાં રાખી તે મેળવવાનો પ્રયત્ન આદર્યો. પોતે પહેલાં આવે તે સારું એક વરસ પરીક્ષા આપવાનું મોડું થયું અને એ દરમિયાન કળ્યા ઓર્થોપેડિક થઈ જવાનો મનસૂઓ કરીને તે સારું સાધન્સનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો અને ૧૯૦૭માં ઇંટર સાધન્સની

બેવડી જેમ રહ્યા. નાના ભાઈ છતાં જ્યજંકરે પોતાની જાતજાતની સાનમાં સમજી લીધી અને તરત કામમાં દાખલ થયા.

જ્યજંકરભાઈના કાકા મૂળશકર તેમ જ સમગ્ર ભગવાનજીભાઈ બંને વડોદરા રાજ્યમાં સારા હોદા પર હતા, તેથી ગેરંટીઃ જગ્યાની રાહ જોયા વિના તેમણે વડોદરા રાજ્યમાં જ તાત્કાલિક નોકરી લઈ લીધી. આપણે જોયું કે તેમના પિતાથીનું અવસાન વડોદરા શહેરમાં થયેલું. તેથી માતાએ વડોદરા આવવાની નાખુશી બનાવી અને તે નાખુશ રહે તે કેમ ચાલે ? એટલે એ જગ્યા છોડવી જોઈએ. વળી વડોદરા રાજ્ય કરતાં બ્રિટિશ રાજ્યના વહીવટનું ક્ષેત્ર વધુ વિશાળ રહ્યું. ત્યાં કામ કરનારને બહોળો અનુભવ મળે એ પણ નાનોસનો લાભ ન ગણાય. તેમ જ સારે નંબરે પાસ થવાથી મુખર્જી મરકારની ગેરંટીઃ જગ્યા પણ મળતી હતી. આમ બધા વિચાર કરી જ્યજંકરે વડોદરાની નોકરી છ મહિનામાં જ છોડી દીધી અને તેઓ મુખર્જી રાજ્યની નોકરીમાં જોડાયા. નામિક જિલ્લામાં બ્રાહ્મણગામે નહેરખાનામાં મે ૧૯૦૬માં તેમની નિમણૂક થઈ અને તે વર્ષના નવેમ્બરમાં તે એ કામ પર ચડ્યા.

જ્યજંકરભાઈ બ્રાહ્મણગામમાં નોકરી પર જોડાયા તે જ અરસામાં તેમનાં પત્ની શ્રી હીરાગૌરીએ ભંગારિયા (ભાવનગર તાલુકો) મુકામે એક બાળકને જન્મ આપ્યો. તેનું નામ શારદા પાડવામાં આવ્યું. થોડા જ વખતમાં જ્યજંકરભાઈની બદલી નીરાની નહેર પર થઈ, એટલે પત્ની હીરાગૌરી, પુત્રી શારદા તથા માતાને લઈને બ્રાહ્મણગામથી નીરાની નહેરના કામ પર તેઓ ગયા. એ દેકાણે તેઓ એ વરસ રહ્યા.

અંગી બનેલો એક પ્રસંગ નોંધવા જોવો છે. જ્યજંકરભાઈ પોતાના કુટુંબ સાથે જ્યાં રહેતા હતા ત્યાં વાવાઝોડ આવવાથી મકાનનાં પતરાં ઊડી ગયાં. એટલે તેઓ દોડીને પોતાની માતા ઊભાં હતાં તેમની પડખે જઈને ઊભા રહ્યા, જેથી તેમના પર પતરાં કે પતરાં પર મૂકેલા પથ્થર પડે નહીં. “ભાઈ, તારા કરતાં હું મોંઘી છું ?”

એમ માતાએ કહ્યું. ફરજ આગળ જ્યારે કરને એવો સ્વાર્થ વિચાર ઠી આવતો નહીં. તે તો માતાને પડખે સહજ જ જઈ પહોંચેલા.

૧૯૧૧ના નવેંબર માસમાં થી હીરાગૌરીએ એક પુત્રને જન્મ આપ્યો. એટલે જ્યારે કરનાં વહાલસોયાં બહેન વિજયાલક્ષ્મી ભગીરથ નામ પાડવા તથા તેને રમાડવા ભંડારિયા મયાં અને તેનું નામ “માનસંકર” પાડ્યું. અને “ભગીરથે ભાર્ગવી પુત્રને દીપાવે એવો થયો” એવા હેતુભર્યા આશીર્વાદ આપ્યા. માનસંકરનું દંડું નામ “મનુ” કહેવાયું.

થોડા વખત પછી જ્યારે કરભાઈની એફલુએન્ટ ઇરિગેશન (effluent irrigation) અંગેની ખાસ લાયકાત જોઈ તેમની બદલી નીચે નહેર પરથી મૂકા નહેર પર પૂના અને હડપર ઇરિગેશન ઇજનેરની ઓફિસમાં સમ દિવિજ્ઞાન ઓફિસરના હોદ્દા પર કરવામાં આવી. આ દેકાણે તેમનો ખેતી-ગાડી કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ સાથે સંબંધ આવ્યો. આ જ વખતે પૂના સુએજ ઇરિગેશનનું કામ શરૂ થયું હતું. તેના ઉપરીએ જ્યારે કરભાઈને હડપસરના આ બાંધકામ માટે પસંદ કર્યા અને તેમણે તે બહુ સારી રીતે પાર પાડ્યું.

જાહેર બાંધકામ ખાતામાં કામ કરના ઇજનેરો વગેરેને કેટલી મત્તા અને તેનો દુરુપયોગ કરવાની સવરો હોય છે, તે જાણીતું છે. લાંચરુશવત વગેરે આ ખાતામાં સારી પેકે ચાલે છે. જ્યારે કર જેવા સદાચાર અને ધર્મ-પ્રેમી હૃદયને માટે આ એક ભારે મનોમથમની વાત બને એ સ્પષ્ટ છે. ખાતામાં પ્રવર્તતી આ બધી જોઈને જ્યારે કરને મનમાં ભારે અરુચિ પેદા થઈ. તે લાંચરુશવત તો શાના જ છે? બન્ને, કામ કરવાની ચીવટ, ખાંત તથા આગત, પ્રમાણિકતા, મિત્રનસાર અને સેવાભાવી સ્વભાવ, તથા ઉમદા ચારિત્ર્યથી તેમણે પોતાના હૃદય નીચેના આણુઓ તેમ જ ઉપરી અમલદારો પર ચારી છાપ પાડી હતી.

જયગ કુળાર્ધ જ્યાં મન નહેર પગ સખ ડિમિઝનવ ઓફિસ હતા ત્યારે જે અંગ્રેજ અમલદાર નીચે તેઓ કામ કરતા હતા તેના પત્નીએ નહેર પરના આગાની થોડી સારી ડેરી મોકલી આપના જયરા કુળાર્ધને ચિટ્ઠી લખી સૂચવ્યું તેના જવાબમાં તેમણે નીચેની મતવચ્ચનો જવાબ આપ્યો હતો આગાઓનો કોન્ડામ્પ અપાર્ધ ગયો છે આપને કંઈ જાનની અને કેટલી કિંમતની ડેરી જોઈએ તે જણાવશો તો પૂનાની મહર્ (શાહ અને ફગની માર્કેટ)માંથી ખરીદી તે મોકલી આપીશ પરના એન્ટ્રિન્ચ્મન્ટ એન્ટ્રિનિયરને ઘેર નહેર પરના આગાની ડેરી મફત જતી હશે પણ જયરાકુળાર્ધ એ પ્રજાવિદા અનુસંગ માગતા ન હતા, એમ આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે

ખાતામાં તેમનો પગાર અને દરજ્જો પણ સારો હતો આમ ખીણ ખરી રીતે અનુકૂળતા છતાં, તેમણે ખાતાની પેલી દુર્દશામાંથી નીકળવા તિયાર હોય વળી આ રીતે કામ કરતા રહેવામાં વધુ જાણવા માટે તેમ જ પોતાનો વિકાસ કરવા માટે ઝાઝો અવનશ મળશે નહીં એમ પણ એમને લાગ્યું એટલે એમાંથી એમનું મન ઊંચું ચડ્યું આ અરસામાં પૂનાની ખેતીવાડી કોલેજમાં ધજનેરી, ગણિત અને ભૌતિકશાસ્ત્રના પ્રોફેસરની જગ્યા ખાલી પડેલી જણીને, એ જગ્યા કાયમની નથી એમ એમને જણાવવામાં આવેલું છતાં, તેમણે તે જગ્યા માટે ઝારણ કરી, અને ત્યાં પોતાની નિમજ્જ કરાવી લીધી

નાનાંમોટાં સેવા તથા સહકારનાં કામો કરવાં, અને એમ પોતાના વ્યક્તિત્વને વિશાળ વ્યાપકતામાં ખીલવવું, એ એમનો વ્યાસંગ હતો. અને એમાં એમને જીવનનો રસ જણાતો. પૂનાની કોલેજમાં અધ્યાપકની જગ્યા પર જતાં એમની આ પ્રતિભાને પૂરું વિકાસક્ષેત્ર મળ્યું. અને તે ક્ષેત્રમાં તેમણે આનંદથી કંપવાવ્યું અને સ્તોત્ર તથા સમાધાનથી પૂરાં વીસ વરસ તેમાં ગાળ્યાં

પૂનાનો નિવાસ

આપણે જોયું કે, જ્યેષ્ઠકરભાઈએ ૧૯૧૯-૨૦માં ખેતીવાડી કોલેજમાં પ્રેક્ટિસર તરીકે કામ કરવાની શરૂઆત કરી પણ પૂનામાં રહેવાનું તો તે પહેલાંથી (લગભગ ૧૯૧૨થી) શરૂ કર્યું હતું. મૂંઝાનહેર પર તેમની એસ. ડી. એ. તરીકે નિમણૂક થયેલી. વચ્ચે અમુક વખત તેમને હડપસર ત્યાંના ખાસ કામને અંગે રહેવું પડેલું એ વખતે શરૂઆતમાં તેઓ થોડો ગમ્મના અને પાછળથી સાર્કિડ કારવાળી મોટર સાઇકલ તેમણે રાખેલી. પૂનામાં પ્રથમ તેઓ શુક્રવાર પેઠમાં રહેતા પછી સદાશિવ પેઠામાં કાનિટકરના ગોવિંદકુંજમાં અને છેલ્લાં દસબાર વરસ ટિળક રોડ પર આવેલા ગણેશગૃહમાં રહેતા હતા આ છેલ્લી જગ્યા જ તેમના નિવાસસ્થાન તરીકે વધુ જાણીતી થઈ હતી

પૂનાનો આ નિવાસકાળ તે જ્યેષ્ઠકરભાઈના જીવનનો ખાસ નોંધપાત્ર અને ખૂબ પ્રગતિમય કાળ છે આ દરમિયાન એમની પ્રતિભા પૂર્ણ કળાએ પ્રગટે છે એમાં એમને આતિથ્યભાવ અને કાર્યકુશળતા-ભરી સેવા ખાસ તરી આવે છે. ગૃહસ્થાથમમાં પ્રવેશ કરનારને આપણી આર્પ શિષ્યામણ છે કે, માતૃદેવો મવ, પિતૃદેવો મવ, વાચાર્યદેવો મવ । તે મુજબ માતૃભક્તિ, પિતૃભક્તિ, બ્રાતૃ-ભગિની-ભક્તિ, મિત્ર-ભક્તિ, આચાર્યભક્તિના દાખલા મળે એમ છે. કોઈમાં એક હોય તો કોઈમાં બીજો આદર્શ એ છે કે, એ બધા ગુણો એક હીરાના પાસા પેઠે ભેગા હોવા જોઈએ. આ ગુણો ઉપરાંત અતિથિ-દેવો મવ પણ આપણો પ્રાચીન આદેશ છે, એ જ હીરાનું એ

અનોખું પાસુ દોડુ ભેઈએ પરંતુ જાતિજિવેનો મવ એ આદેશ અનુસાર અતિથિભક્ત બનવું એ, કાઈ નહીં તો આ કનિષ્ઠાલમા તો મિરલ થતું જાય છે આ સસ્કાર અથવા વૃત્તિ આપણા ગૃહસ્થાશ્રમના પરમ આદર્શના પરિપાક રૂપે જનાવી શમય માતાપિતા, ભાઈમિતેન સગાનના ભાડુઓ, વગેરે પ્રયે ફરજનો ખ્યાન રાખી અમુક સ્વાર્પણબુદ્ધિથી ગૃહસ્થાશ્રમીએ ચાલવું ઘટે છે હિન્દુ સંપ્રદાય દુઝબની પ્રથા પાળી જે સારા ભાવ ગટેના છે તેમાનો એક આ છે એમા એક પ્રકારના યૌન સબધની ગામ દોઈ, અમુક રીતે તેનું પાનન સરળ દોઈ શકે પરંતુ એની ખરી કસોટી જ્યારે ગૃહસ્થ આતિથ્યગ્રેમ બતાવે ત્યારે થાય છે જીવનની આશ્રમ-વ્યવસ્થામા અતિથિપૂજનનો ધર્મ ગૃહસ્થાશ્રમ પર મુખ્ય છે અને તેનું મારણ ઉધાકુ છે એ આશ્રમને તે ધર્મનો ભાગ ખીનવાની જરૂર પણ છે, કેમ કે તે વડે ગૃહસ્થ પોતાના કુટુંબના જ નાગમા ન ગટેના વ્યાપક માનવધર્મ તરફ વળી શકે છે, પોતાના નાના મુદ્દાને આધારે અને તે પાયા પર વમુર્ચવ કુટુંબકર્મના માનવ આદર્શ તરફ પોતાના હૃદયને વિસ્તારી શકે છે જે ગૃહસ્થ આ ઢરે તેણે પોતાના કુટુંબ પ્રત્યે તો પૂરી ફરજ અદા કરી જ હરો, તેમાથી જ આગળ જઈને તે માનવમાત્ર પ્રત્યે પોતાનો ધર્મ સમ રહે અને બચ્ચારશે

ગ્રે ત્રિવેદી અથવા ત્રિવેદીસાહેબનો પૂનાનો ઘરસસાર જેમણે જોયો હશે તેમના ઉદાર આતિથ્યનો સ્વાદ આપ્યો હશે, તે તરત કહેશે કે, ગ્રે ત્રિવેદી આ પ્રકારના આદ્ય ગૃહી હતા તે કુટુંબભક્ત અને મિત્રભક્ત જ નહીં પરમ અતિથિભક્ત પણ હતા

અને આ ધર્મના પાલનમા એમના પત્ની શ્રી હીરાબહેન પૂરેપૂરા અહધર્મચારિણી હતા શ્રી હીરાબહેનનું ઘર એટલે સામાન્ય રીતે જે એમના મુદ્દમીઓ ગણાય ને માથે રહે તે જ નહીં, પરંતુ રોજ આપતા અનેક અતિથિ ભાઈમિતેનો તથા ઘરના કામ કરનારો નોમરવર્ગ પણ ત્રિવેદીદંપતી આપો દિવસ પોતાના આ આખા કુટુંબની

સવારથી સાંજ સુધી નાનીમોટી બધી જાણેકમાં ખડે પગે રહેતાં. અને ખૂબી તો એ હતી કે, આ કરવામાં તેમને કોઈ ભાર કે પાડ ન લાગતો; તેમના દિવમાં કે ચહેરા પર એવી કોઈ રેખા સરખીય તમે જોઈ ન શકો; બંડે દિવસભરમાં પોતે કરવાનાં આ બધા કામ કર્યાં છે, એની કૃતકૃત્યતા અને પ્રસન્નતા જોવા મળતી. અને આ પ્રકારનું આતિથ્ય-સત્ર અમુક એકલોકીય દિવસ કે અપ્તાહ કે વરસનું નહીં, પરંતુ જીવનભર અને અખંડ એકધારું ચાલતું રહ્યું છે. ત્રિવેદી-સાહેબના જીવનની આ સુવાસ એમના ફૂલ જેવા મૃદુ અને માતા જેવા પ્રેમાળ હૃદયની પ્રસાદી હતી આ હૃદયનો પરિચય એમના જીવનમાં ત્યાં જુઓ ત્યાં મળતો.

એક બે પ્રસંગ એમના કુટુંબજીવન અંગે જાણવા મળ્યા તે અહીં નોંધવા જેવા છે

આપણે જોયું કે, એમનાં સંતાનમાં મોટી દીકરી, નામે શારદા હતી તે નાનપણમાં જ જાણેક વરસની ચર્મને ગુજરી ગઈ. તે એક વાર માંડી પડી હતી ત્યારનો એક પ્રસંગ જાણવા મળે છે.

એક વખત ધોળકા મુકામે શારદાને તાવ આવેલો. દવાની શીશીમાં એકને બહારે બીજી દવા નાખાઈ ગયેલી. અને એ દવા તેમણે શારદાને પાઈ. તેને મોઢે ફીણ આવવા માંડ્યું એથી દવામાં થયેલી ભૂલની ખબર પડી. આથી શારદાને જાણી કરાવવા માંડી. પણ જપશંકરભાઈનું મન તો આ ભૂલથી વ્યોવાઈ રહ્યું હતું. તે કહેવા લાગ્યા કે, જો હોડરી આમાં મરી જાય તો બાપી રહેલી શીશીમાંની દવા હું પીશ અને મરીશ ઘરનાં માણસો મદામદેનતે તેમને એ નિશ્ચયમાંથી વારી ગઈ. સદ્ભાગ્યે શારદા તે માંડીમાંથી બચી ગઈ.

ખીજે એક પ્રસંગ એવો જ કાવ્યમય છે. માન-હૃદયમાં લાપ્તજાહેનનું હેન એક અનેરી ચીજ છે. એની પાછળ માનવજનના વિકાસનો દેટલોય લાંબો ઇતિહાસ છુપાયો હશે એ નૃવંશશાસ્ત્રીઓ કહી શકે. ત્રિવેદીસાહેબના જીવનમાં જાહેનનું હેન એક નોખું જ પ્રકરણ છે.

એમનાં એકનાં એક સગાં બહેન વિજયાલક્ષ્મી પણ આ જ ગાળામાં (૧૯૧૩માં) પચીસ વરસની ઉંમરે બે દીકરીઓ અને નવા જન્મેલા પુત્રને મૂકી અવસાન પામ્યાં. બહેનના મૃત્યુનો જયશંકરભાઈને એટલો જખરો આઘાત લાગ્યો કે, તે દિવસથી તેમણે રંગીન પાઘડી પહેરવાનું છોડી દીધું, મૂંઝવી તે પાછી રાખી નહીં, — જોડે આજે મૂંઝો ન રાખવી એ ફેશન છે, — બહેન માટે હાર્મોનિયમ ખરીદીશું તે પણ કદી વાપર્યું નહીં; એવી રીતે અનેક પ્રિય વસ્તુઓનો ત્યાગ કર્યો નાની ઉંમરમાં અને પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં એ બહેન પોતાની જાતિમાં સરસ્વતી સમાં બની ગયાં હતાં. તેમનો દ્રઢો પરિચય જયશંકરભાઈને વિષે પણ પ્રકાશ પાડે તેવો હોવાથી અહીં આપ્યો છે.^૧

વિજયાલક્ષ્મીબહેન

વિજયાલક્ષ્મીબહેન જયશંકરભાઈથી લગભગ બે વરસે નાનાં. સાવ નાનપણમાં માતાનું અને આઠ નવ વરસનાં હતાં ત્યારે પિતાનું મૃત્યુ થયેલું. ભાઈઓની સાથે ગુજરાતી ચારપાંચ ધોરણ સુધીની પ્રાથમિક કેળવણી પામ્યા હતાં તે પછી ભાઈઓ અંગ્રેજી નિશાળે જતા થયા એટલે તેમનો અભ્યાસ બંધ પડ્યો. ઘેર શિક્ષક રાખીને અંગ્રેજી ભણવાનો પ્રયત્ન ઝાઝો સફળ થયો નહીં. વાચનનો અને વાર્તા સાંભળવાનો જખરો જોખ, એટલે મોટા ભાગની ગુજરાતી નવલકથાઓ — જેમાં અંગ્રેજીમાંથી પારખીઓએ કરેલા અનુવાદો મુખ્ય હતા — મોટી રાત સુધી ઉજાગરો કરી તેમણે વાંચી કાઢેલી. અંગ્રેજી ઉપરાંત સંસ્કૃતમાંથી ગુજરાતીમાં થયેલા મોટા ભાગના અનુવાદો પણ તેમણે વાંચી કાઢેલા. દસ અગિયાર વરસની નાની વયે જ આ અકાલ-પરિપક્વ કલિકાસમી બાલિકાને ગૃહકામની તાલીમ આપવામાં આવેલી. ૧૯૦૧માં ભાવનગર રાજ્યના મુખ્ય વડીલ શ્રી વિઠ્ઠલદાસ ગિરમશંકરના જ્યેષ્ઠ પુત્ર હાઈદરાય સાથે તેમનાં લગ્ન થયાં; એટલે ૧૪ વર્ષની વયે

૧. અત્રે આપેલી હકીકત શ્રી રામમોહનરાય જશવતરાય દેસાઈના લેખ પરથી મુખ્યત્વે આપી છે.

સાસરે જઈને તેમને મૃદસંસારનો બધો ભાર માથે લેવો પડેલો. પતિની ને તેમની હિંમર વચ્ચે કેવળ દોઢ વરસનું અંતર હતું. લગ્ન વખતે પતિ અત્રેજી છઠ્ઠા ધોરણમાં લખુના હતા.

પ્રેમ એ વિગ્ન્યાસદ્ભીષહેનનું જીવનસૂત્ર હતું,— પતિ પ્રત્યે, દુહૃંબ પ્રત્યે તેમ જ પ્રભુ પ્રત્યે. તેમની સહૃદયતા પરાક્રાંત્યે પહોંચેલી હતી. પોતાની એક ગ્રિય બહેનપણીના મૃત્યુનું જ્યારે જ્યારે સ્મરણ થતું ત્યારે ત્યારે તેમના દુઃખનો આવેશ અનાવર થતો, અને તેમની આંખમાં આંસુ આવતાં એમ કહેવાય છે. મોટી ભાભીના મરણના સમાચાર સાંભળી તેમને તાવ ચડી આવેલો. એટલી જાંઘી લીંઘ લાગણી અને પ્રેમાળ વૃત્તિ તેમનામાં હતી.

પતિ મૅટ્રિક થઈને આગળ અભ્યાસ માટે બહારગામ ગયા એટલે વિગ્ન્યાસદ્ભીષે વાચન અને અભ્યાસ માટે વધુ સવડ મળવા લાગી. નાના દિવસની સદાચર્યા અને પોતાની ખંતથી તેમણે અત્રેજીનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. ગીના જેવા સંસ્કૃત ધાર્મિક ગ્રંથોનો પણ તેમણે અભ્યાસ કર્યો. ગુજરાતી સાહિત્યનું વાચન તો ચાલુ જ હતું. આને પરિણામે તેમને ત્યાં એક નાનકડી લાયચેરી જીવી થયેલી. તેમની વિદ્યાભિરુચિ અને તે પ્રાપ્ત કરવા અંગેનો પુરુષાર્થ સાચે જ અનુકરણીય હતાં.

લેખનની રાજઆત વિગ્ન્યાસદ્ભીષે મોળ સત્તર વર્ષની વયે કરેલી. કપોળ જાતિનાં એક બહેન હરિગુખર્ગારીની દોરવણી મેળવી તેમને પોતાના ગુરુપદે સ્થાપ્યાં. પહેલે વર્ષે લખેલાં કાવ્યોનો કોઈ કારણસર તેમણે નાશ કર્યો. ૧૯૦૯થી માસિકોમાં ગણપદ લખાણ પ્રસિદ્ધ કરવાની રાજઆત કરી, પ્રથમ ‘મુંડરી ગુખોષ’માં, પછી પોતાનાં માર્ગદર્શક હરિગુખર્ગારીના આમદથી ‘કપોળમિત્ર’માં, અને પાછળથી ‘વસંત’, ‘બુદ્ધિપ્રદાય’ તથા ‘સાહિત્ય’ વગેરે શિષ્ટ અને લગ્ન-પ્રનિષ્ઠ સામયિકોમાં.

સાહિત્યના શોખ ઉપરાંત ભરતગૂંથલુનો પણ વિજ્યાસદ્ગ્રીને શોખ હતો. અને તેની હરીફાઈમાં જે ચાંદ અને લાયકાતનું પ્રમાણપત્ર (સર્ટિફિકેટ ઓફ મેરિટ) મેળવવા મુઠ્ઠી પ્રાપ્તિય તેમણે સંપાદન કર્યું હતું. એક કે બીજી પ્રવૃત્તિમાં તેઓ રોકાયેલાં જ હોય. લાયનગર સ્ત્રીસમાજમાં પ્રથમ પંક્તિના વક્તા તરીકે તેમણે ખ્યાતિ મેળવી હતી.

સાદી રહેણી અને ઉચ્ચ વિદ્યાગગણી એ પોતાના બાપના જેવો જ તેમનો પણ આદર્શ હતો. નિખાલસપણું અને કૃત્રિમતાનો સંપૂર્ણ અભાવ એ તેમની વિશેષતા હતી. પ્રેમજના, હોશ અને

* આના એક મુદ્દર દાખલા તરીકે તેમણે 'મુંદરી સુમેધ' ના તંત્રીને તા. ૨૧-૮-'૧૩ (પોતાના મૃત્યુના માત્ર ૧૫ દિવસ પહેલાં) ને રોજ લખેલો કાગળ અહીં વધારેપડતી જગ્યા રાકે તેનો છે છતાં તે વખતના આપણા સામાજિક ઔદ્યોગિક જીવનની કાખી ઠરાવતો હોવાથી અહીં આપવાનું હચિત ગણ્યુ છે

ધોળકા,

તા. ૨૧-૮-૧૯૧૩

પરમ પૂજ્ય મુરખી બાપુ રામમોહનરાય,

વિ. આપનો પત્ર રહેડ, હયા, ને મમતાથી પરિપૂર્ણ મળ્યો, જે વાંચીને આનંદ થયો. એ જ રીતે કદી કદી આ રંગ આત્મા ઉપર અનુચક કરીને તમારા હૃદયોની સમયમાંથી સમય લઈને પત્ર લખવા કૃપા કરો. મારું જ્ઞાન એક પાત્રોચિયા જેવું છે. એક લેખક થવાને માટે જોઈતો જ્ઞાનનો બંદાર મારી પાસે નથી.

મારે તમને વગર સંકેતે જણાવવું જોઈએ કે, મારી માતાએ મને એક વર્ષની ને પિતાએ આઠ વર્ષની મૂછી હતી. મને સામાન્ય લખતાં વાંચતાં જ ગ્રીષ્મવત્રમાં આવ્યું છે. મને કેળવણી કે સદ્વિદ્યા મળ્યાં નહીં.

જાગલમને લઈને ને શ્વસુર તેમ જ પિતાના ઉભય પક્ષની સંયુક્ત કુટુંબની સંસ્થામાં મારાં મન, તન એવાં તો વવાણાં ને ધણાં કે, મને નિવૃત્તિ કે આનંદ તો ક્વચિત્ જ મળે છે. દુદરને લઈને મને વાંચવા પ્રતિ ધ્વજી રુચિ હતી ને દુ જાની રીતે રાત્રિનો સમય લઈને ઉજગરા કરીને વાંચીને આનંદ મેળવતી. મારી એકાન્ત રાત્રિએ એથી સહેલાઈથી પસાર થતી ને મને તેથી સતોષ ને આનંદ થતો.

ઉઘમ, એ ગુણો લાભ અને બહેન બન્નેમાં સરખા હતા. સંપ્રહણીનું દરદ અને પછી આવેલી સુવાચને પગિણામે તા. ૯-૯-૧૯૧૩ ને રોજ અમદાવાદ મુકામે તેમનું અવસાન થયું હતું.

મારા સ્વામી સ્વતંત્ર નથી, હજી વિદ્યાર્થી છે. તેમજ તેમને સાહિત્ય વિષય તરફ અતિ લક્ષ નથી. તેમના ચોતાના અધ્યાસમાં તે એટલા રોકાયેલા રહે છે કે કદી મને તેઓ મદદરે થયા નથી ને ઘરે પણ નહીં. વળી તેમને મળતી નિવૃત્તિમાં હું આનંદ આપવાને બદલે અભ્યાસ કરવા બેસું તો કટાણે છે. સમય અને સાધનની ન્યૂનતાને લઈને મારે મારી જીનતિના સર્વ વિચારો તજવા પડે છે. હમણાં મારી શારીરિક સ્થિતિ નબળી છે. હું સંપ્રહણીથી પીડાઉં છું. ઉપચારો આવે છે. પણ જીવનકોરી પરમાત્માને હરત છે.

આપે મૂલ્યવેલાં કાવ્યોમાંથી કોઈ વાંચ્યાં છે, બીજા વાંચીશ. વાચન વિશાળ હોય તો જ લખી શકાય છે. વળી મારી રક જુદી સારગ્રાહી પણ થોડી છે. વિચારસાક્ષિની ન્યૂનતાએ સર્વમાં ક્ષીણતા એ સ્વાભાવિક ■.

તમારી સૂચના ને સલાહ મને ધણી પ્રીતી છે. પ્રભુની દયા હશે તો વળી પ્રત્યક્ષ પણ મળાશે. બન્ધુ! શારીરિક ને માનસિક તાપો મનુષ્યના આત્માને વધારે પવિત્ર, વધારે શુદ્ધ ને વધારે ઉચ્ચ કરીને પ્રભુની વધારે નિકટ નથી લઈ જતા? ને તય છે તો પ્રભુ બધે જીવન-પુષ્પને અરણ્યના પુષ્પ જેવું કરે કે જેની પ્રગટા કે કિંમત કોઈ ન કરે ને જતાં કોઈ ન શૂંદે. હું બાળક છું, અજ્ઞાન છું. વધુ ઓછું લખાણ માટે ક્ષમા માગુ છું. તમે જે મારા પ્રતિ સ્નેહ, દયા ને મમતા બતાવો છો તે માટે ખરેખર હું તમારી ઝંઝૂની છું. પરંતુ લખવામાં વિનય થયો તે માટે ક્ષમા કરીશ.

વિગ્વાળહેનનો પોતાના ભાઈઓ પર તો અથાગ પ્રેમ હતો જ, પણ ભોતભઈઓ પણ તેમના પર ખુબ રહેતી. “મોટેરી ભોતભઈ મારે માને કેકાણે એમ વદે છે વેદ પુરાણ” એ શબ્દોનું નેઓ સદાય રહણ કરતાં. જ્ઞાન પંચાથી સુખી થતુ નથી, પણ મુખ્ય ગરીબાઈમાં અને સતોયમાં રહેવું છે. આપણે પોતાની ફરજ અદા કરીને સદા સતોય વૃત્તિથી રહેવું જોઈએ, એમ નેઓ પોતાની નાની બહેન (સાવડી)ને શિખામણ આપતાં તેમનાં કાવ્યોમાં પણ આ જ શ્રવ. કેકેકાણે દેખા દે છે.

તેમનાં કાવ્યો વિશે જે સમાલોચકોના અભિપ્રાય અહીં ટાંકીએ તો અસ્થાને નહીં ગણાય “એમનું મુકુમાર મનીહસ્ય થોડાં મુદ્દર ભાવમય પદોમાં પ્રતિબિંબિત થયું હતું” અને “શ્રીજીવન અને કુટુંબજીવનને ઉદ્દેશીને લખાયેલી તેમની કવિતાઓ વાચકોમા બહુ પ્રિય થઈ પડી હતી. તે બધી છપાવીને બહાર પાડનાર કોઈ નીચળે એ ઇચ્છવા યોગ્ય છે.”

તેમના કાવ્યોનો એક નમૂનો :

પ્રેમચાચના

નિર્ધન દુઃખીનું ધન્ય છે નિર્માત્ય રક્ત ઝૂંપડું,
ત્યાં સ્નેહનું સામ્રાજ્ય છે ત્યાં સુખ સાગર સ્વર્ગનું;
ત્યાં સ્નેહ છે ત્યાં સુખ છે, ત્યાં સ્નેહ છે ત્યાં સ્વર્ગ છે,
વિશ્વ સ્નેહ વૃદ્ધાસા સ્વર્ગને મન માથે નક્ક છે.

“સાહિત્ય”, ઓક્ટોબર, ૧૯૧૩

વિગ્વાળહેનનો વિદ્યાપ્રેમ, તેમનું કોમળ હૃદય, હેતાળ સ્વભાવ, વગેરે ગુણો ભાઈ બહેનમાં સરખા જ હતા. જ્યેષ્ઠકરભાઈએ નાની બહેનની માફક કાવ્યરચના કે લેખનપ્રવૃત્તિ કરી જણાતી નથી. પણ તેમનામાં વિદ્યાપ્રેમ, કળાવિરુચિ, સાહિત્યની ગસાલિયાતા સખર ભર્યાં હતાં. પૂતાના નિવાસ દરમિયાન એમની પ્રતિબાનું આ અંગ પણ સારી રીતે બહાર આવીને વિકસેલું જોવા મળે છે.

વિદ્યા અને કલાપ્રેમ

વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં ત્રિવેદી સાહેબની ગણિત અને વિજ્ઞાનમાં ખૂબ સારી પ્રગતિ હતી એ આપણે આગળ જોયું. પણ એમની વિદ્યા-ભિરુચિ અને સાહિત્ય વિશેનો શોખ પણ ઉચ્ચ ડેગ્રીનાં હતાં. વિદ્યાનુરાગી અને સંસ્કારી જીવનના આકર્ષણને લીધે તેમણે ઇંગ્લેન્ડની ખાતામાંથી ખેતીવાડી કોલેજમાં પોતાની અદલી કરાવેલી અને ત્યાં થોડા જ સમયમાં વિદ્યાર્થીઓમાં તેમણે એક કુશળ અધ્યાપક અને જુવાનોના માર્ગદર્શક તરીકે નામના મેળવી. ડોઈ પણ વિષય હાથમાં લે એટલે એ વિષયની સાથે સંકળાયેલા બીજા બધા વિષયોની ખાબતમાં તેઓ મહેનતપૂર્વક જ્ઞાન અને માહિતી પ્રાપ્ત કરતા અને એ વિષય બીજા બધા જ્ઞાનરાશિથી કે જીવનના વ્યવહારથી ડોઈ અલગ થીજ છે એમ ન લાગવા દેતાં તેનું યોગ્ય સ્થાન ક્યાં છે તે વિદ્યાર્થીઓને કાળજીપૂર્વક સમજાવતા. વિજ્ઞાનનો અમુક વિષય સમજાવવા માટે રૉબિન્સન વ્યવહારની વિધિનિધિ વસ્તુઓ અને દ્રિયાઓમાં તે ક્યાં કામ કરે છે તે વિદ્યાર્થીઓને એની રીતે ખતાવતા કે, પ્રયોગશાળામાં ધ્યાન આપનાર વિદ્યાર્થી તે જાગ્યે જ ખૂલી જાય; આખો પ્રયોગ તેના માનસપટ પર ચિત્રની જેમ અકિત થઈ જતો. તેમના વર્ગ માટે વિદ્યાર્થીઓ રાહ જોઈને ખેડા જ હોય. વર્ગમાં શિસ્ત બહુ જ સારી રીતે જળવાતી; અને વર્ગ પૂરે થાય એટલે

વિભાગના ખેતીવાડીનાં ઝાઝરો વગેરેનો સંગ્રહ જોઈને પ્રો. ત્રિવેદીએ આ દિશામાં કરેલા કામની તેમણે બહુ જ કદર કરી હતી, એમ 'દાખલ' ઓફ ઈન્ડિયા'ના તા. ૨૫-૭-'૨૪નો ખગરપત્રી જણાવે છે,

વિસ્સનના અનુગામીએ પણ જ્યારે ૧૯૨૯માં ખેતીવાડી કોલેજની મુલાકાત લીધી ત્યારે તેમને યોરિંગ મળીનો, ટ્રેટમેંટ અને કોસો ઇત્યાદિનું કામ એન્જિનિયરિંગ વિભાગમાં ખતાવવામાં આવ્યું. એ વસ્તુઓનો પ્રત્યક્ષ ઉપયોગ કરીને તે દ્વારા આ વિભાગનું શિક્ષણ નક્કર અને શ્રવંત બને છે સરવેના વિદ્યાર્થીઓનાં જર્નલો (નોંધવડીઓ) પણ ગર્વનું બહુ જ દાળશપૂર્વક જોયેલાં, એમ ૬-૭-'૨૬ના જાપાનો ખગરપત્રી જણાવે છે

તે પછી મદદાત્મા ગાંધી સાથે તથા ખીન્ન સત્યાગ્રહી કેરીઓ સાથે સંબંધ રાખતા તથા તેમને જોઈતી કોઈ વસ્તુઓ વગેરે મોકલીને મદદ કરવાના 'ગુના'ના કારણસર મુળર્થ પ્રાપ્તના ખેતીવાડી ખાતાના વડાએ ૧૯૩૨ ની આખરે તેમને કમી કરવા આજન નોટિસ આપેલી ત્યારે કોલેજના પ્રિન્સિપાલ બર્ને એ વડાને લખેલા ખાતગી અંગત કાગળમાં તેમનું એક અપ્પાપક નરીકે જે કદરભર્યું વર્ણન કર્યું હતું તે જોવા જેવું છે :

“ પ્રો. ત્રિવેદી જ્યારે પી. ડબ્લ્યુ. ખાનામાંથી બની થઈને કોલેજમાં આવ્યા ત્યારે ત્યાં તેમની એક ધજનેર તરીકે તેમ જ એક ઉમદા વ્યક્તિ તરીકે બહુ જ પ્રતિષ્ઠા હતી. અને એ પ્રતિષ્ઠા એમણે અહીં પણ કામમ રાખી છે. મારા ખાતગી રિપોર્ટોમાં મેં ઘણી વાર ભારપૂર્વક જણાવ્યું છે તેમ, કોલેજમાં વિદ્યાર્થીઓ પર તેમ જ ઇતરત્ર એમની અસર ઘણી સારી છે. તેઓ જાંચા ચારિત્ર્ય-વાળા અને અણીશુદ્ધ પ્રામાણિકતાવાળા છે, એટલું જ નહીં પણ વિદ્યાર્થીઓમાં ખેડદિલીની લાવના અને મંસ્થા મારે આત્મીયતા અને અભિમાન પેદા કરવામાં એમણે ઘણું કર્યું છે. અને આમ કરવામાં એમણે ગાંડના પૈસા પણ ખર્ચ્યા છે. ઘણા કોલેજિયેટ સ્પોર્ટ્સની શરૂઆત અને જલ્દી સફળતા તેમને આભારી છે.

કોલેજના નિમખાનાના તેઓ લાંબો સમય પ્રમુખ હતા. કોલેજમાં અને વિદ્યાર્થીઓમાં રાજકીય વાતાવરણની ઉચ્ચતા અને અસ્થિરતા હળવી કરવામાં તેમનો પ્રભાવ ધણો ઉપયોગી નીવડ્યો છે; અને પોતાના દેશના હિત માટે દર એક મુજબસતી તેઓ હિતચાથી કહાપણ-ભરી વ્યવસ્થા યતનવામાં વડુ પરિણામકારક બન્યો છે. કાવતરાખાણ એમનામાં કદી બેવામાં આવી નથી.

“ તેમની અધ્યાપક તરીકેની લાયકાત તો નુ ઝડુ જ એક કોટિની ગણ્યું છું મેં થોડા જ વખત પર તમને વિગતવાર જણાવ્યું હતું તેમ, તેમનાં અનુભવ અને જ્ઞાન વિશાળ છે. અને વિષયનું સ્પષ્ટ પ્રતિપાદન કરવાની તેમનામા સારી આવડન હોવાથી તેઓ એક અચ્છ શિક્ષક છે. વિદ્યાર્થીઓના પ્રૌઢિક કામની તેમની દેખરેખ બહુ જ ક્રીડાવટભરી અને કાળજીપૂર્વકની હોય છે અને તેમના હાથ તમે કામ કરતા વિદ્યાર્થીઓએ તૈયાર કરેલા સરવેના અને ખીમ કામના ચોપડાઓમા દેખાતી ચોડસાઈ પરથી આ સ્પષ્ટ જણાય છે ખેતીવાડીને લગતી ધમ્મોગી, ભૌતિક વિજ્ઞાન તથા ગણિતના વિભાગનો તેમણે એટલે ખુબી વિકાસ કર્યો છે, હવે એમિક્ષયરત્ય એમિતિ-પરિગતે છેત્રી પરીક્ષામાં સતત સ્થાન આપનામાં આવ્યું છે અને તેનું નોખું પ્રશ્નપત્ર પણ હોય છે ”

લેરવિંગ કે મગ્નેટા અગે વિદ્યાર્થીઓની ટુકડીઓને લઈને ત્યારે તે બહાર જતા હતા ત્યારે તેમની પામે ખૂબ સખત કામ કરાવતા અને પાતે પણ કરતા. વિદ્યાર્થી પ્રત્યે વત્સલતા એટલી હતી કે, પ્રસંગશાત એક વિદ્યાર્થીને તેમણે અપાટ મારેલી ત્યારે તેનું કશું અનિષ્ટ પરિણામ આવનાને બદલે એ વિદ્યાર્થી બેલટા, ત્રિવેદીસાહેબે એક પિતાની જેમ મારા ઉપર વડાવ વરસાવ્યું એમ કહી, પોતાની જાતને ધન્ય માનવા લાગ્યો! ઘણા લોકો સામાન્યપણે શિક્ષક કે પ્રોફેસર થવાની સાથે વિદ્યાર્થી મંડી જાય છે પુસ્તકો સાથે કે નવા જ્ઞાન સાથે જાણે અસહકાર જાહેર કરે છે અને પોતાના જમાનામા કઈ શીખ્યા હોય તે જ વરમોનાં વરસો સુધી વિદ્યાર્થીઓ આગળ

પીરસ્વા કરે છે પણ ત્રિવેદીસાહેબ આજીવન વિદ્યાર્થી ગણા અને પોતાના જ્ઞાનમાં અને વિદ્યામાં તેમણે યતન અને કલ્પણ ઉમેરે. ક્યાં જ મ્યો જીવન પ્રત્યે ધ્યેયનિભાવ ટોનાથી અનેક મહાપુરુષો અને આધુરતોના ચરિત્રો તેમને ત્યાં જોવા મળતા. 'જીવન-સત્યા ચરિત્રો' થી માટીને નેપોનિયન, મિસ્ત્રાઈ, રામકૃષ્ણ, વિરેન્દ્રનાથ ને મહાત્મા ગાંધીના જેવામાં જેના ચરિત્ર મુધીના ચરિત્રમથો તેમના અમદમાં મળતા. દુનિયાના ઇતિહાસ, જુગી જુગી અસ્તૃતિઓની માહિતી આપનાગ અચિત્ર મથો, સમાજશાસ્ત્રના વિવિધભાગક મથો, વિજ્ઞાનના જેવામાં હજારો નીચેના પુસ્તકો એમને ત્યાં આવીને પડ્યા જ હામ પોતાના એ ના એક ચિત્ર જીવી મનુષ્યોને તેમ જ ખીજા આશિનોની દેખાણીને અગે પણ એમને ત્યાં શિક્ષણ - કના તેમ જ શાસ્ત્ર - તે અગે માહિત્ય એમને થયું હતું. ગુજરાતના જીવનના એકે એ- અગ માટે એમને નિજામાં અને માનજી ગણેલી અને તેથી ગુજરાતીમાં પ્રચલિત થયું બધું જ નિષ્ઠ સાહિત્ય તેમ જ આમયિંગ તે હમેશ મગાવતા અને આમયિંગની દાર્શનિક 'ખૂમ માનજીપૂર્વક બધારી ગણતા આ રીતે દેનાક 'રિવ્યૂ ઓફ રિ-ચૂઝ', 'મોડર્ન રિવ્યૂ', 'અગ્રહ ભાગત' વગેરે જેના અગ્રેજી માયિંગની કાર્ડલો પણ એમને ત્યાં બેગી ચર્ચ હતી એમની લાયબ્રેરી બેઝને મહાદેવભાઈ જેના પુસ્તકના રસિયા પણ અગ્રવધમી પામેના સારા સારા પુસ્તકોની લલાણીઓ પણ એમણે અને નાર કરી હતી.

અને હતા એ જ લાયબ્રેરીમાં એક બાલુએ એક થોડા પર ટાંગેતુ કાન્સના રિખ્યાત લેખક આનાનોલ કાન્સનું નીચેનું વાક્ય હતું, જે વાચના મનમાં રમૂજ પેદા કરતું અને ત્રિવેદીસાહેબના વિનોદી સ્વભાવની ઝાખી કરાવતું

"Never lend books

No one ever returns them

The only books I have in my library

Are those people have lent me "

ବିଶ୍ୱାସୀ (୨୦୧୩)

ବିଶ୍ୱାସୀ (୨୦୧୩)

ବିଶ୍ୱାସୀ (୨୦୧୩)

(પુસ્તકો કઢી ખીખને આપરો નહીં. કાંઈ તે કઢી પાછાં આપતું નથી. મારા મંગલક્રમમાં જે પુસ્તકો છે તે જ્યાં જ મને લોકોએ લઈનાં આપેલાં તે છે.)

જ્ઞાનપિપાસા જેવી જ કલારસ-પિપાસા પણ તેમની જખરી હતી. ત્રિવેદીસાહેબને કળાનો ખારે શોખ હતો. નાનપણથી શ્રેષ્ઠ તેમના શોખનો વિષય હતો અને તેમણે તે અંગે જે પરીક્ષાઓ પણ પસાર કરેલી તે આપણે અગાઉ જોઈ ગયા છીએ. દિન્દુસ્તાનના તેમ જ પરદેશના ચિત્રકારોના અનેક ચિત્રસંપુટો એમણે વસાવેલા. ગુજરાતના મી રવિશંકર રાયળા, કનુ દેસાઈ, સોમાલાલ રાહ વગેરેનાં તેમ જ તેમની દોરણસુ નીચે તૈયાર થયેલા ખીલ જુવાન ચિત્રકારોનાં ચિત્રો તેમણે એમાં કરીને તેના સંપુટ પણ ખનાવ્યા હતા. ‘રાષ્ટ્રસ આંદ્ર દંડિયા’નું તેમ જ ગિજીવીનું વાર્ષિક (એન્યુઅલ) લેવાનું તે કઢી ચૂકતા નહીં. એમની લાખણેરીના ઓરડામાં, આપાનના ઇત્તમાં, તેમ જ ઘરના બધા ઓરડાઓમાં વિવિધ પ્રકારનાં ચિત્રો મદાવીને મૂકેલાં જ હોય. રોમિયો અને જુલિયેટનું ચિત્ર, “કંઈ લાખો નિરાશમાં અમર આશા છુપાઈ છે” એ ભાવને જ્વલત કરતું વેટનું ‘હોય’ (આશા) નામનું ચિત્ર, કુદરતનાં દરખોનાં ચિત્રો, વાચનમાં તસ્લીન થઈ ચાલતા રોઈ કરાડને કાંઈ પહોંચેલા વાચકનું “જુકમન”માંથી કાપેલું ચિત્ર,— વગેરે સુનંદાં ચિત્રો ઘરમાં મૂકેલાં તે એક પછી એક અત્યારે નજર આગળ આવે છે; તેની સાથે જ નેપોલિયનનું આવડું, મેડોના અને ખ્રિસ્તનાં આગલાં, આગળ નિર્દેશ કરેલું એમનાં બહેન વિગ્યાલ્ડમીનું આવડું, ગાંધીજીનાં આવડાં—આ બધાં તેમની વિશિષ્ટ મનોવૃત્તિનાં પૂરેપૂરાં મુશક હતાં. ઉમર ખયામના જુદા જુદા કલાકારોએ તૈયાર કરેલા ચિત્રસંપુટો પણ ખ્યાન જેવ્યા વિના રહેતા નહીં. અને મદાતમા ગાંધીનાં ચિત્રો અને ફોટાનું નો એમનું મકાન એક સંગ્રહસ્થાન જ બની ગયું હતું. ખીલ જોળમેજ પરિપદ, મિદારની હરિજન યાત્રા, ઇસ્માદિ પ્રસંગોની જાણનાં ચિત્રોની કાપડીઓ લઈ તેમણે તેનાં પણ

આલ્પજન્ય બનાવેલાં. પ્રાજ્ઞથી એમાંના ધણાના ફોટા મેળવેલા. આ ઉપરાંત ગુજરાતના કળાકારીગરીના અનેક નવરત્ન એમણે બેગા કરેલા જેવા મળતા.

કળાની વસ્તુઓ કેવળ પોતાને ત્યાં સંઘરી રાખવાથી તેમને સંતોષ થતો નહીં; તેનો બીજા લાભ લે, એ વસ્તુઓનો બહોળો પ્રચાર થાય તે માટે પણ તેઓ પ્રયત્ન કરતા. સામયિકોમાં એવા નમૂના આવતા ને: તે તેઓ ગુજરાતમાં ‘કુમાર’ જેવાં માસિકોને મોકલાવી દેતા, જેથી તેનો લાભ મોટા પ્રમાણમાં લોકોને મળી શકે. જાંચી અભિરુચિ, અવિરત ઉદ્યમ અને લોકોને ઉપયોગી થવાની તમન્ના વિના આ વસ્તુઓ ભાગ્યે જ સિદ્ધ થઈ શકે.

જીવનકળા

ત્રિવેદીસાહેબમાં સાહિત્ય, જ્ઞાન, કળા વગેરેની સાથે જીવનની કળા માટેની પણ એવી જ ઉત્કૃષ્ટ સાધના રહેલી હતી. પ્રખ્યાત અમેરિકન લેખક હર્મસન ‘Art is the adjustment of distances’ એવી કળાની વ્યાખ્યા કરી છે. જીવનકલાને એ જ વ્યાખ્યા લાગુ પડે છે. નાનીમોટી બધી વસ્તુઓની મર્યાદાઓ ઓળખીને તે બધી વચ્ચે સુમેળ સાધવો તે કલા. વ્યક્તિ અને સમાજ, પોતાનું કુટુંબ, સગાંવડાલાં, જ્ઞાતિ અને દેશ, એ બધાંના અરસપરસ વિરોધી લાગતા દાવાઓનો વિચાર કરીને માણસને તેનો ઉકેલ લાવવો પડે છે. કુટુંબસેવા, જ્ઞાતિસેવા, પ્રાન્તસેવા, દેશસેવા અને માનવસેવા, એ બધામાં ત્રિવેદીસાહેબે પોતા પૂરતો સારો એવો મેળ સાધ્યો હતો એમ કહી શકાય. કુટુંબમાં સગા, સાવકા કે પિતરાઈનો ભેદ એમને ત્યાં ભાગ્યે જ જેવા મળતો. એમના સદ્ગત મોટાભાઈ ભાનુશંકર કે નાનાં વિદ્યમાન બહેન ગ્રહીબહેન બન્ને સાવકાં. પણ ભાનુશંકર પ્રત્યેનો એમનો ભાવ સગા ભાઈથી કોઈ પણ રીતે જિતરતો ન હતો; તેમનાં દીકરા દીકરીઓની કેળવણી પ્રાજ્ઞ તેમણે ખૂબ ખર્ચ કર્યું, અને એમની પરીક્ષામાં સફળતા જોઈ પિતા જેટલો જ આનંદ

અનુભવ્યો હતો. રમના દિવસોમાં તેઓ પૂને આવતા ત્યારે એ આવકા ભાઈની ઊંડાં છે એમ કદી ભાસ સરખો થતો નહીં. હું પોતે છેવટ સુધી એ સગા ભાઈ હશે એમ જ માનતો હતો. ભાનુ શંકરભાઈના એક દીકરાને તેમણે દાકતરીના અભ્યાસ માટે વિદ્યાપત્ર પણ મોકલેલા ૧૯૩૨માં જ્યારે ભાનુશંકરભાઈના બીજા પત્ની તારાબહેન ગુજરી ગયાં ત્યારે એમનાં પાંચ બાળકો — જેમાંનું સૌથી મોટું માડ દસ અગિયાર વરસનું હશે — તેમની સંભાળનો મોટો પ્રશ્ન હતો. પણ ત્રિવેદીસાહેબે પોતાના પત્ની હીરાબહેનને અમદાવાદ મોકલ્યા અને ભાનુશંકરભાઈની બીડ ભાગી પૂનાના ઘરની જ બહારી પોતાને માથે લીધી અને રમણમા ને નોકરથી કામ ચલાવ્યું જેના ઘરમાં અનેક પ્રકારના મહેમાનોનો સતત મારો હોય એવા ગૃહસ્થ માટે આ ભારે વસ્તુ હતી અને આ રીતે હીરાબહેન પાંચ વરસ જેટલો સમય પતિથી વિખૂટા અમદાવાદ જઈને રહ્યાં બાળકોને રળ પડે ત્યારે બધાને લઈ તેઓ પૂને આવતા. પરિણામે ભાનુશંકરભાઈના એ બધાં બાળકોનો વિદ્યાભ્યાસ અને ગૃહકેળવણી બહુ જ સરસ રીતે પાડ પડ્યા.

સાવકા માતા ત્રીસ વરસ સુધી એમની સાથે રહ્યા હતા, એ આપણે આગળ જોઈ ગયા. પણ એ સાવકા છે એવો ખ્યાલ બહારનાને ભાગ્યે જ આવે એવો વર્તાવ નજરે પડતો અને આજે પણ એ એટલા જ અધિકારથી મનુભાઈને ત્યાં વર્તી શકે છે. પોતાના સાળાના બે અનાથ બાળકો કિશોર અને વિનુને તેઓ ગ્રહણ કરી શકે તેટલું બધું શિક્ષણ ત્રિવેદીસાહેબે આપ્યું. કિશોરે એમ બી બી એસ. સુધીનો અભ્યાસ પૂરો કર્યો અને એમ. એસ સી સુધી ઉચ્ચ કેળવણી પામેલ બહેન સાથે લગ્ન કરી સંસાર માંડ્યો છે.

પિતાના ગુજરી ગયા પછી જે કાકાએ પોતાના ભાઈના આખા કુટુંબની જવાબદારી લઈને તેનાં બાળકોની કેળવણી પૂરી કરી તેમને મોટા કરી, તે કાકા મૂળશંકરભાઈ ગુજરી જતાં ત્રિવેદીસાહેબે તેમનાં

જાળકોની એવી જ જાળજીપૂર્ણ સલાહ લીધી અને તેમને મોટા થી તથા તેમની મિત્રમતનો સાચા ટ્રસ્ટીની જેમ સ્વીકાર્યો અહીં તમને તેમણે સગા કે પિતરાઈનો બેદ ગણ્યો ન હતો.

સેતાની જ્ઞાતિના લોકો માટે પણ તેમણે ઘણું પુરું તેમની જ્ઞાતિના એક સામયિકમાં પ્રહેવામાં આવ્યું છે તેમ તેઓ પ્રજાસત્તાના હિતરક્ષિતા તરીકે પાણીની પરમની જેમ સ્વચ્છતાના વિદ્યાર્થીઓને નાની મોટી મદદ આપવામાં આવી આનામની કરતા નહીં એ મદદ જમણા પાથે જરૂર આપે હાથ પણ ન જાણે તેમ ગામમાં પોતાનું ગૌરવ માનના એનો એક જ લખ્યો અહીં આપીએ ભાવનગરના નવની તમની ન્યાતના એક ભાઈ ધીરજનાન મૅટ્રિક થયા પછી આર્થિક મૂંઝવણમાં પડ્યા ત્યારે સેતાની જ્ઞાતિના ત્રિવેદીઆલેખનું નામ તેમને યાદ આપ્યું તે તરત તેમણે ત્રિવેદીઆલેખન પૂને જાણ લખ્યો ત્રિવેદી સાહેબે તને મદદ આપવાની પોતાની પ્રજા માની નીતી અને પાત્ર વરસ સુધી માસિક ૧૦ રૂપિયાની જાતનૂતિ આપી બી એ થયા પછી એ ભાઈએ શાળામાં શિક્ષક તરીકે નોકરી લીધી અને ત્રિવેદી સાહેબે આપેલી રકમ પોતાનું ધર્મશાસ્ત્ર સમજી પગારમાંથી મચત રીને ભરી રી એમાં ત્રિવેદીસાહેબનું ધરિગેશન ગેન્જિનિયર તરીકે ભાવનગર આવવાનું થયું એટલે ધીરજનાલે એ ૬૦૦ રૂપિયાની રકમ એમની આગળ કૃતજ્ઞતાપૂર્વક ધરી શિષ્યનૂતિ તરીકે આપેલી એ રકમ પોતાની પૂજામાં જમા રવાનું ત્રિવેદીસાહેબને ભારે યત્ન પડ્યું અને તેમણે તે રકમમાંથી રૂ ૫૦૦ તાજા જ મૂકી ધરેના સ્વ ત્રિમુવનદાસ શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ નિધાર્થી સદાયકે હડમાં ભરી દીધા અને ૧૦૦ રૂપિયાની એક ઘડિયાળ અને સાકળી ખરીદ કરી સર પ્રભાશંકર પાણીને હાથે ધીરજનાનને તેની કૃતજ્ઞતાની ભાવના માટે દનામ અપાવી.

ગુજરાતી નિધાર્થીઓના કૃતજ્ઞતાના અભ્યાસ ૧૯૧૧ તેમને ભારે દુ:ખ થયું અને તેઓ વારંવાર ટોંગ પ્રતા પણ માથે જ ઉપરનો લખ્યો મધ્ય રિના રહેતા નહીં બીજે એક લખ્યો એના જેવા છે.

સ્વસાતિના બીજા એક વિદ્યાર્થીને લાલુચા માટે તેઓ મદદ કરતા વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં હિમ્મત વધી ગયે તો પાછળથી કન્યા મળવાની મુશ્કેલી પડે એમ વિચારી તેના માગાપે તેના લગ્ન કરવાનું હસાવ્યું અને ત્રિવેદીસાહેબે તે માટે મદદ પણ કરી પત્ની પસંદીનું સીમત આવ્યું અને ત્રિવેદીસાહેબ પામેથી તે માગ પણ એણે મદદ મેળવી નોકરીએ ચડ્યા પત્ની ત્રિવેદીસાહેબે કોઈ મિત્ર દ્વારા તેને પૈસાની યાચા આપી ત્યાં એ લાઈસાંસેન ગરમ થઈને કહે, પૈસા આપ્યા જ શું કામ ? અને એમને કયા પૈસાની ખોજ છે ? એમને અતી બંરાહોડગાનું પૂરું કરતા શી રીતે મુશ્કેલીઓ વેળી પડે છે તેની ખબર નથી પડતી ? હયાતિ

પણ આવી પ્રતિભા લાઈસાંસેન ત્રિવેદીસાહેબની હયાતીમાં નહીં નો તેમના મૃત્યુ પત્ની પીગત્યા ખરા ત્રિવેદીસાહેબ તરફ ન હતા અને તેમણે પૈસા બેગા ન્યાં નથી એ જાણતા તેમનું અતર વલોવાયું તેમણે નજીની બંધી રૂમ પાછી આપી દીવી અને પોતાનું એક પુસ્તક ત્રિવેદીસાહેબની પુણ્યસ્મૃતિને અર્પણું પાં ત્રિવેદીસાહેબની માણસાઈમાંની શ્રદ્ધા આમ પરિણામ ૧૨ નીવડી

‘ શ્રીમાળી અગ્રયુદ્ધ ’ જેવા ગાનિના આમયિત્રી તેમ જ જ્ઞાતિના અમલના ભાનગર ગંગે જેમણે આનંદના ધારાનયોની પણ બીજા ભાગમાં તેઓ તત્પર રહેતા

પોતાને વતન ઘોળી જતા ત્યાં ન્યાતની અમ્મદાય વિધના ગંઢેનોને અનાજ ગંગે અપાસી મદદ કરવાનું ચૂકતા નહીં

ભાનગર હતા ત્યારે ત્યાંના જ્ઞાતિભાઈઓમાં અરઅપરમ પ્રેમ ને સદા જ વધે અને તેની સાથે આનંદ પ્રમોદ થાય તે માટે તેમણે ત્રિણીના અવચર પર એ મેળાવો ભગવાન શરૂ થું તેમાં રંગોળીની તથા રમતગમતની હરીફાઈ ગંગે આનંદી (એ વાર્ષિક મેળાવડો હવે શ્રી જ પી ત્રિવેદી સમાજ- હિત્ય તર્કિ ભગવામાં આવે છે)

પૂના ગુજરાતી બંધુ સમાજ

અને ગુજરાત માટે તેમણે શું ન કર્યું? દેક વિદ્યાર્થી અવસ્થાના દિવસોથી તેમણે ગુજરાતની સેવા શરૂ કરી હતી. દોલેજમાં ગુજરાતી ક્ષત્રિ લાયબ્રેરી જેવી લાયબ્રેરી શરૂ કરીને મરીમ વિદ્યાર્થીઓને કીમતી પુસ્તકોનો લાભ મળી શકે એની ગોઠવણ તેમણે કરી હતી. ગુજરાત તરફથી વિદ્યાર્થીઓ આવે તો તેમને દાખલ કરાવવા, છાત્રાલયમાં ઓરડી અપાવવી, રસોડામાં જમવાની સગવડ કરાવી આપવી, વગેરે પોતાથી બનતું બધું કરના સદાય તે તત્પર રહેતા.

મૂકા નહેરૂ પર બદલી થતાં તેમણે ૧૯૧૧-૧૨ ના અરસામાં પૂનામાં ઘર કર્યું. એ દિવસોમાં પૂનામાં નોકરિયાત ગુજરાતીઓની વસ્તી બહુ ઓછી હતી અને વેપાર શોજગારને અગે આવીને વસેલા ગુજરાતીઓ અને આ વર્ગ વચ્ચે ઓછો પરિચય ગંઢતા નહીં. નોકરિયાત વર્ગમાંથી ફેટલાક ભાઈઓ એમુકે વખતે અવારનવાર મળવાતું રાખતા. એમાંથી એક સાપ્તાહિક ક્ષત્રિ જેવી મંડળી બની થઈ અને આ સાપ્તાહિક મેળાપો સહકૃદ્દમ વાગાફરતી એક એકને ત્યાં ભરાવા લાગ્યા. આ પ્રવૃત્તિ સ્ત્રીઓ તથા બાળકો માટે ખાસ આકર્ષક થઈ પડી. પૂનાની જુદી જુદી દોલેજોમાં ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા દિવસે દિવસે વધતી જતી હતી. તેમનું પણ સંગત થાય, તેમનામાં અરસપરસ પ્રેમ અને સહકાર કેળવાય, અને તેમની સંસ્થાગત કેળવણીમાં એ પૂરક બને તે માટે કંઈક કરવાની જરૂર જણાતી હતી. એટલે ત્રિવેદીસાહેબના માર્ગદર્શન અને સત્તાહથી, બહુકે તેમના જ અવિરત પ્રયત્નથી, ગુજરાતી બંધુ સમાજ નામની સંસ્થા ૧૯૧૩ ના અરસામાં સ્થાપન કરવામાં આવી પૂનામાં રહેતા ગુજરાતીઓને માતૃભાષા ગુજરાતી દ્વારા કેળવણી મળે, અને ગુજરાતની વિશિષ્ટ પ્રકારની સંસ્કારિતાથી તેઓ વંચિત ન રહે તે માટે ગુજરાતી કેળવણી મંડળની પણ સ્થાપના તેમના જ આગેવાનીભર્યા પ્રયત્નોને આભારી છે. બંધુ સમાજને લીધે બહારથી આવતા જાણીતા ગુજરાતી સ્પષ્ટરો, કળાકાગે, સમાજસેવકો,

તેમ જ રાજકીય નેનાઓના પરિચયનો અને વાર્તાલાપ તથા લાપણોનો પૂનાવાગી શુભરાતીઓને — ખાત કરીને વિદ્યાર્થીઓને — લાભ મળના નાગ્યો વિદ્યાર્થીઓ એકીગીત ॥ પરિચયમાં આવ્યા તિમને માટે એક જાત્રાવય પણ સર થયુ, અને વાયબેરી અને વાયનાલય તો ખરા જ એમને ટ્રંકમાં વિદ્યાર્થીઓ માટે એ શાળા કોવેઝોની એક પૂરક સ્થા મની આ બધાનો ગ્રાહ્ય ત્રિવેદીસાહેબ હતા પણ તેમાં તેમણે કદી કોઈકો લીધો નહી એ પહે એ મીઠાઓને જ મોપતા અને પોતે પડા પાછળ અસાત રહી જે કંઈ કામ આવે તે કરી છૂટતા ટેમરાગી મહાગો પણ મારો વિમસ થયો અને એ મહા એક સંપૂર્ણ નાઈસ્કૂલ ચવાનતુ થયુ છે બધુ સમાજ પાછળ ત્રિવેદીસાહેબની એટલી વાર્ષિકમિત વપરાઈ હતી કે લોકો બધુ સમાજ એટલે ત્રિવેદી અને ત્રિવેગી એટલે બધુ સમાજ એમ જ માનતા થયા હતા

શુભરાતની સેવા

આ થઈ પૂનામાં આવતા કે આરીને વમેના શુભરાતીઓની મેરા 'પણ ત્રિવેદી સાહેબ પૂનામાં રહીને પણ શુભરાતની વિરિધ પ્રવૃત્તિઓ તરફ ખૂબ ધ્યાન આપના હતા મહારાષ્ટ્રમાં રહી ત્યાના પેકીના કેટલાક શુભરાતુ તેમને ખૂબ આકર્ષણ થયુ હતું અને તે બદલ તેમને માન પણ હતુ એ શુભરાત હતા — વ્યાયામની અભિરુચિ, નામનું ચેતન બર્તને બહે સસ્થા બની કરનાની કે ચનાવરાની આવડત, વિદ્યાવ્યાસય અને 'ચિકાગી' (ચીકલાપણુ—માથે લીધેના કામને કોઈ પણ મન્તેગોમાં, કોઈ પણ બોગે, વળગી રહેવાનો શુભ) આ ત્રણ આગ વસ્તુઓ શુભરાતે મહારાષ્ટ્ર પાસે શીખરી જોઈએ એમ તેમને વાગતુ શુભરાતમાં વ્યાયામપ્રસારને મદદ કરવા માટે સર ચૂનીવાલ મહેતા, નુમત મહેતા, ભાઈનાલ શ પટેલ સાથે મળીને તેમણે એક વ્યાયામ પ્રયાગ મહા સ્થાપ્યુ અને એ મહા પ્રાગ્દતે શુભરાતની વ્યાયામ પ્રવૃત્તિને વેગ આપના માટે એક ભાઈને ખાસ તાલીમ લેના અગ્રમ પદ મેળવેના 'અસાધ્ય' રહેનાર વિદ્યાર્થીઓ અમુક વખત

નિયમિત વ્યાયામ કરે એ બાબત એમનો ખામ આમદ ગદેનો અને તે માટે જોઈતા સાધનો પણ તેઓ પૂર્ણ પાડતા.

ચરોતર કેળવણી મંડળ, દક્ષિણગૃહિતિ, કુમાર મર્યાદા, પુસ્તકાલય સદાયક સદકારી મંડળ, વગેરે અસ્થાના કાર્યમાં એ ખાસ રગ લેતા તેની સંચાલક વ્યક્તિઓ ત્રિવે નેમને ખૂબ આત્મીયતા હતી અને તેમને વખત પડ્યે સનાદ મુજબ પણ આપતા તેમના કામનું દોષ આદિય કથાય જોરામાં આવતું તો ન અચૂક નેમને મોકલી આપતા ગાંધીજી અને હજીરબાપાના કાર્ય માટે અને તેમજો અવાવેલી અસ્થાના — આશ્રમ, વિદ્યાપી, નવજીવન બીજા મરા મળા પ્રત્યાદિ — માટે નેમને લાગણી હોય તેમા નવાઈ શી ર મગજ એ બનેના એ પગમ પુનઃ દત્તા આમ પૂનામા ગદીને એમજો ગજગાનની ખૂબ મેરા કરી આશ્રમ, વિદ્યાપી કે નવજીવનના કેટલાય સંસ્કૃત જગા પોતાનું ઘર દાંત એની રીતે એમને ત્યા ગદી ગડના કેટલાક કાર્યકર્તાઓના તેમની કમલ તમિયત જોઈને પોતાને ત્યા મહિના મામ ગદી તમિયત ગુલાગવા આમ જાલ તેમજો આપેના અને તેમને મામ કરેવા.

આશ્રમ, વિદ્યાપી કે નવજીવનના કાર્યકર્તાઓ ત્રિવે તેમને એટલી આત્મીયતાની લાગણી હતી કે તેમના જોયનિરામ જગ્યાના તેમના ઠેકરાઝીકરોમાં માટે ત્રિવેના સાહેબનું ઘર તેમના પોતાના ન વર જોતું હતું મને યાદ છે કે, ૧૯૩૩મા ગાંધીજી યોગેશ જોયમા હતા ત્યારે આશ્રમમાંથી લક્ષ્મીનાસ આમગની પુત્રી આનંદીચાંનેને પૂનામા એપેન્ડિસાઇટિસનું દર્દ બિપડયુ ત્યારે તેમનું તરત જ ઓપરેશન કરવું પડેલું હોસ્પિટલમા તેમને પૂરતો આરામ ન મળ્યો એટલે ત્રિવેદી સાહેબ ઓપરેશનને બીજે જ દિવસે તેમને પોતાને ઘેર વર્ત આગ્યા અને તેમની તેમજો જાને મેરા કરેલી — ચેબરપોટ કે બિયગી માટે તમારું મૂલ્ય, એ કામો પામ્ય પોતે જ કરતા.

પડિત ખરેના ગુજરી ગયા પછી તેમના પુત્રી મયુગીચાંનેને સગીનના અગ્વાસ માટે પૂનામા તેમજો જોગસાર્ક કરી હતી.

કાકાસાહેબના પુત્ર જાળ કાલેકરકે મનુભાઈ પરના તા ૨૨-૮-'૪૧ ના કેશિજ (મેસેયુસેટ્સ)થી લખેલા પત્રમાં લખેલું કે, “ માટે માટે એમનું સ્થાન કાકા કરતાયે વધુ હતું ” એમાં દિલાસા માટે તથા પોતાનું દુઃખ વ્યક્ત કરવા માટેની કેવળ ઔપચારિકતા નથી આવા તો અનેક દાખલા આપી શકાય

અ.યધર્મીઓ સાથેનો સંબંધ

ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રત્યે ત્રિવેદીસાહેબને ખૂબ આદર હતો. પ્રેમ અને સેવાનો ઇશુનો સંદેશ તેમણે આત્મગત્તા કર્યો હતો તેમને ત્યાં ઇશુનો અંગે નિર્માણ થયેલ કળાના અનેક મુદ્ર નમૂનાઓ સંઘરેલા હતા.

ખ્રિસ્તી મિશનરીઓ સ્વદેશ ઊડીને હવરે માર્કિય દૂર હિદમા — કે જ્યાં ઉજ્જ કટિયધની આબોધવા પણ તેમને અનુકૂળ હતી નથી — આવીને ધ્યાનિક લોકોના, ખાસ કરીને, પછાત અને દમાયેલા વર્ગોના દુઃખનું નિવારણ કરવા માટે નિઃશ્વાસ ભાવે સંસ્થાઓ ચલાવે છે તે બદલ તેમને માટે ત્રિવેદીસાહેબને ખૂબ આદર હતો. તેથી તેમની સાથે તેઓ આંદીને સંપર્કમાં આવતા. મનુભાઈની માંદગીને કારણે મિરજના ડૉ. વૉનલેઝ સાથે તેમનો પરિચય થયો હતો. (એક ખટાગમા પોતાનું દવાખાનું ગોંડી ગામડે ગામડે ફરવાની શરૂઆત કરીને વૉનલેઝ મિરજના જેવી અદ્યતન સાધનો અને અંગ્રેજિપાગોથી અપન્ન એવી ગંભીર ઇસ્તિતાવ કેવી રીતે જીતી કરી એની ક્લાણી રોમાંચકારી છે) એનો દાખલો સતત નજર આગળ હોઈ પોતાનો પુત્ર મનુ રોમ્ટર ચાલ એવી તેમની ઇચ્છા હતી અને મનુએ પણ એ આકાંક્ષા નાનપણથી સેવેલી. સદ્ભાગ્યે એને રોમ્ટર થયેલો બેવા તેઓ જીવતા રહ્યા હતા વૉનલેઝ સમાગ્રક કંડમાં ત્રિવેદીસાહેબે જ ઘણું કરીને સર્વ પ્રથમ ૫૦૦ રૂપિયા આપેલા

પૂતાના ખ્રિસ્ત મેવા મવ સાથે તેમનો સાથે સંબંધ હતો. ખાસ કરીને ૧૯૩૦ની સત્યાગ્રહની લજ્જ શરૂ થયા પછી એ લજ્જ પ્રત્યે ત્યાના શાંત વિસ્ફો અને એકિને બહુ જ સહાનુભૂતિનું વધણું બતાવ્યું

હતુ, તેથી એ સંબંધ વધારે નિષ્કટનો ગ્યો. પછી જ્યારે એલિન મધ્ય પ્રદેશમાં ગોડ લોકોમાં કામ કરવા ગયા ત્યારે તેમની શાળામાં ભણતાં આદિવાસીઓનાં બાળકો માટે ત્રિવેદીસાહેબ શિક્ષણનાં સાધનો, રમકડાં છતાં પશુ એલિનને મોકલાવતા એલિન જેવો ઓક્સફર્ડનો એન્જીનેટ ફર હિંદમાં આવી ત્યાંના આદિવાસીઓની મેવા ઉપાડે, તેમની સાથે પૂરેપૂરો લગી જાય, એ ગદ્ય તેમને ખૂબ આદર થતો.

કેટલાક પારસી કુટુંબો સાથે પણ તેમનો નિષ્કટનો સંબંધ હતો. તેઓ ૧૯૦૦ના અરસામાં થોડો સમય નવચારીની પાગમી મદ્રેશ (હાર્દિશ્વરમા)માં ભણેલા ત્યાંના ગિરજા અમનજી રોડ મસજીદેસાઈ સાથેનો તેમનો સંબંધ આગળ જતા કૌટુંબિક સંબંધમાં પરિણમ્યો હતો અને હજી તરીકે મનુભાઈ પરના ઠાગળમાં શ્રી દેસાઈ જણાવે છે. “પૂજ્ય ભાઈ જેસરજીના નંધારેલા મગજના ખજાનું વાચી અમે ઘણા જ દુ:ખી થયા છીએ. ગર્ભ કાચે તો કર્મ કામગામમાં પણ ધ્યાન રહે નહીં” અને એનું એ જ મનમાં આવે અને આખમાં આંસુ આવી જાય. આવી રીતે મને ડોઈ વખત થયું નહોતું.” અમદાવાદના હેડમાસ્ટર તક્ષાટીના. તે એક પ્રિય વિદ્યાર્થી બન્યા હતા એ આપણે જોયું છે. પનામાં સ્નાના પોચા, લાલકાકા, વધીલ (“ધૂપિત્ય એન સ્વયંવાળા”) છતાં પાગમી કુટુંબો સાથે તેમનો મિત્રતાનો સંબંધ હતો. એટલે મુઘી કે કુટુંબની કન્યાઓનાં લગ્ન ગોઠવવાના કામમાં પણ તેઓ ગમ લેતા ખીજ કેટલાય જુવાનોની જેમ તેઓ ડોઈ પારસી જુવાનોના પણ ‘ફેન્ડ, કિયોમોફર એન્ડ ગાઈડ’ બન્યા હતા એક જુવાન પારસી પ્રોફેસર જ્યારે પોતાની કોલેજના વાતાવરણથી કંટાળી કાઢી એલિન પૂતા ઝાટીને મધ્ય પ્રદેશમાં ગોડ લોકોમાં ગમ કરવા જતા હતા તેમની સાથે જોડવાની તૈયારી કરી ત્રિવેદીસાહેબના આશીર્વાદ લેવા આવ્યા, ત્યારે તેમના જુવાન હતાહતે તેમણે રોડી દીધો; અને આવી રીતે જંપલાવવા માટે તમને હજી વાર છે એમ કહી તેમને પ્રપ્તપૂર્વક કેવી રીતે પગપુત કર્યાં, તે મેં જાતે જોયું છે. પૂરો વિચાર કર્યા વિના અતિ

હિસાદથી કોઈ ત્યાગ કે વૈરાગ્યનું પગલું ભરે ને આગળ જતાં તેમાં પરાસ્ત થતાં નિરાશાવાદી અને નાસ્તિક અને તેના કરતાં પોતાનો સ્વભાવ, ધર્મ અને મર્મોદ્ધઓને અનુરૂપ કાર્ય જ હાથમાં લે, તેને સફળ બનાવે અને પછી આગળ વધે એ ઇષ્ટ છે, એમ તેઓ કહેના.

ગેમાન્સને પણ જીવનમાં સ્થાન છે એમ કહી ચોખલિયા (puritanic) વૃત્તિના જુનાનોને તેઓ સહજ (normal) જીવન તરફ જવા પ્રેરતા. સારી સારી ફિઝો બનાવીને પણ તેઓ આ વસ્તુ જુનાનોને સમજાવતા. અદાળ વૈરાગ્ય કે ત્યાગને પરિણામે માણસ પાશ્વળથી અશ્વદ્વાજી ('મિનિક') અને એ તેમને લાગે આપત્તિ લાગતી માણસાઈની આરાશમાંથી નિશ્વાસ જ બીડી બન્ય એના જેવી એકે આપત્તિ નથી એમ તેઓ દર્શાવે કહેતા.

વ્યક્તિત્વની સુવાસ

ત્રિવેદીસાહેબના વ્યક્તિત્વની સુવાસ ચોખેર ફેલાઈ હતી— ગુજરાતમાં વિશેષ. ગુજરાતના કેટલાયના તે પ્રેરણાધામ બન્યા હતા. માહિત્ય અને કળાનાં ક્ષેત્રોમાં લાભપ્રતિષ્ઠા એ વ્યક્તિઓએ તેમના વ્યક્તિત્વનો પોતા પર પડેલો પ્રભાવ તથા તેનું કરેલું મૂલ્યાંકન અહીં નોંધવા જેવાં છે.

શ્રી રત્નિગંધર ગવળ અને રા. ઝવેરચંદ મેઘાણી ૧૯૩૪-૩૫ના અરસામાં ત્રિવેદીસાહેબના મહેમાન બનેલા અને તેમને વિશે પોત-પોતાની જાણ પોતાના પત્રોમાં તેમણે આવી રીતે વ્યક્ત કરી હતી મેઘાણીએ લખેલું :

“શ્રી જયશંકર ત્રિવેદીના ‘ચોદશ સ્કુરંતા મૂંગા સ્મિતવંત મોજાને’ પૂતાને ગુજરાતીઓનું તીર્થધામ બનાવ્યું છે.

“મને દોષ પૂછે કે ગુજરાતી ગૃહસ્થધર્મનો આદર્શ કયાંય આચારમાં મુકાયેલો બતાવો નો દુ એને પૂતામાં શ્રી જયશંકર ત્રિવેદીનું ઘર ગીધાડું.”

“વાર્તાવેખકો, ધર્મી ધણી વાર તમે વાર્તાનું આલેખન કરવામાં ધૂતોં, રાંગીઓ, પાણીઓ, ગેખીખોગે, મુધાગકો, ગવળીગે, વગેરે

પાત્રોના વ્યક્તિત્વ તો તમારી આજુમાજુના જામાથી, સ્વાનુભવે અથવા કોના કહેવાથી અમાજુમા સહેનાઈથી પટ્ટી પાટેવતરો પણ સુજનતાનો, સમગ્રમોહામણી ગુર્જરી વૃજનતાનો, ડોઈ મૃ સ્થાત્રમ આલેખનાને દાણે તમે જરૂર મૂકાયા હો. આ મૂકનાજુમાથી નીખજી હોય તેમજી થી જમણાંરબાઈના વ્યક્તિત્વને પૂના જઈ જેઈ લેવું

મેળા મેળના અને ખૂટેલી - પનાનકિતઓની વિદ્યુત દા પીઓને (મેળીઓને) ધી યાજી - રી લેના આપણે હનમ કાગેના ને કિતામો પ ના મૂખી ન પી નાર દિમાનય આમુ અથવા સાગર તીગની પ્રચલ્ન નૃતિમોમે જતુ પ એ જ રીત માનવી અને તેના ગુણદોષ વિશે મૂલ્યવ્યક્તિ અને તેની મદત્તા અને લક્ષ્યતા વિશે આપણી ૩ પાની અણીઓ કાળે કર્ગને છુટી બની જાય છે વાર્તા નખીએ તો એના એ પાત્રો એ જ ગુણધર્માના સાતવેન એ મ આપણી મામે ખા થાય છે એટલે જ આપણે માનવીઓની અદરથી પણ દિમાનય આજુ અને સાગરતટોશા વ્યક્તિત્વ શોધવા પર છે તેમનો સમાગમ આપણી અનુભવ-દિના અજના ભરી આપે છે મોઈ વાર થો ત્યારે પૂના જઈ આપણે મુદ્રતા ઝઈ ઓછી થને આપણી ન માનવતાની નજીકમા નજીક નિચરતી મદત્તાની યાત્રા થમે ”

ઓધનરેશ શ્રી આળા સાહેબ પંતપ્રતિનિધિ, જે પોતે એક અગ્નિ દ્વિનકાર પણ હતા તેમના આમંત્રણને માન આપી શ્રી રાવળ ઔધ જર્જ ત્યાંથી પૂને આવ્યા હતા, ત્યારનો આ પ્રસંગ છે.

પણ પૂનામાં રહીને ત્રિવેદી આહેમ કેવળ ગુજરાત તરફ મોઢું રાખી રહ્યા નહોતા. જે સમાજની વચ્ચે તેઓ રહેતા હતા તેની સેવા કરવાની તક તેમના જેવો, સેવાને જ જોજો પોતાની જિંદગી અર્પણ કરી હતી તે કેવી રીતે જ્યાં દે? ખેતીવાડીની કોલેજમાં અધ્યાપક-પદે નિમાયા પછી તેઓ ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓના જીવનમાં વધારે રસ લેવા લાગ્યા. મેનની રમતો અને કોલેજની બહારની પ્રવૃત્તિઓમાં વિદ્યાર્થીઓને તેમણે રસ લેતા કર્યા. કોલેજ નિમખાતાના તે મંત્રી બન્યા. એટલે બીજી કોલેજો જોકે રમતો ને હરીફાઈઓ ગોઠવવાનું તેમણે શરૂ કર્યું. અને તેમાંથી ઇન્ટર કોલેજિયેટ સ્પોર્ટ્સની સ્થાપના તેમણે કરી પોતે તેના મંત્રી તરીકે એ વરસ ગમ કર્યું. આગળ જતાં એ પ્રવૃત્તિ સ્થિર થતાં એનું સંચાલન યુનિવર્સિટીને મોંપવામાં આવ્યું.

આ પ્રવૃત્તિનો વિકાસ એટલો અરસ રીતે થયો હતો કે, પહેલાં વાર્ષિક સમારંભ વખતે હિંદ સરકારના ળશકરના વડાએ હાજર રહી છનામો વહેંચવાનું સ્વીકારેલું. આ વાતની મુજબના મવર્નરને જાણ થતાં તેણે ત્રિવેદીસાહેબને બોલાવી પોતે એ કાર્ય કરવા હિત્તુક છે એમ જણાવ્યું, પણ કાર્યક્રમ નક્કી થયો છે, હવે તેમાં ફેરફાર ન થઈ શકે, એમ તેમણે તેને જણાવ્યું. અને બીજા વરસથી આ મેળાગરનું પ્રમુખ-સ્થાન મવર્નરને આપવાનો રિવાજ ચાલુ કર્યો.

સ્કાઉટ પ્રવૃત્તિ

આને જ મળતી છતાં જૂના બુદ્ધ ધારણ પર ચાલતી એક બીજી પ્રવૃત્તિ તે સ્કાઉટિંગની. શ્રી ત્રિવેદીસાહેબે આમાં પણ લાગ લીધી હતી અને સારી પહે. જે કામમાં તે પહે તેમાં આપી ને આખા તથા તન મન ધનથી અંપણાવે, એ એમના વ્યક્તિત્વની ખાસિયત હતી. આ પ્રવૃત્તિને પણ એમણે એવી રીતે જ અપનાવી અને શોભાવી, અને

એક આદર્શ સ્કાલિટ બન્યા પણ એ પ્રવૃત્તિનું ધોરણ જરા જુદા પાયા પર હોઈ, તે તેમને સ્પષ્ટ થતાં અમુક વખત બાદ તેમણે તેમાં સુધારા કરવાની શરૂઆત કરી અને તેમાં સફળતા પણ મેળવી.

કેટલીક સારી ગણતરી પ્રવૃત્તિઓ પણ પરદેશી સરકાર વડે તેમનો પુરસ્કાર થવાથી દેશ માટે અહિનકારી થઈ પડે છે એના દાખલા આપતાં શ્રી કાલેન્ડર હમેશા જ્યુ પ્રવૃત્તિઓનો ખાસ ઉલ્લેખ કરતા : સ્ત્રી કેળવણી, ખાસતીર અથવા બોયસ્કાલિટની પ્રવૃત્તિ, અને દોચોપેટિવ માંસાપટીઓની અથવા સ્કંકારી પ્રવૃત્તિ બોયસ્કાલિટ પ્રવૃત્તિનું ધ્યેય વિદ્યાર્થીઓમાં ને જુવાનોમાં સંયમ, વ્યવસ્થાશક્તિ, સહકાર, ખેતદિલી અને સેવા માટે આવશ્યક આવડત અને પરાંપકારવૃત્તિ — “અધર્સ ફર્સ્ટ, સેન્ડ લાસ્ટ” (બીજા પ્રથમ, પોને છેલ્લા) એ તેનો ધ્યાનમંત્ર છે — કેળવવાનું છે એટલે તેની સામે ભાગ્યે જ કોઈને કશું કહેવાપણું હોઈ શકે પણ પરદેશી સરકાર વડે તેનો પુરસ્કાર થવાથી રાષ્ટ્રીય વૃત્તિને તે અચૂક મારક બની હતી તેમ છતાં દેશના યુવાનો માટે તેનો લેવાય તેટલો લાભ લઈને એમાંથી કેળવાતા ગુણો આપણી પ્રગમમાં આણવા માટે ત્રિવેદીસાહેબ એ પ્રવૃત્તિ તરફ આકર્ષાયા હતા.

પૂનાના વસવાટ દરમ્યાન જ ૧૯૨૦ના અરસામાં આપણે ત્રિવેદી-સાહેબને બોયસ્કાલિટ પ્રવૃત્તિમાં સક્રિય રસ લેતા જોઈએ છીએ. કોલેજમાં આમેય તેઓ વિદ્યાર્થીઓમાં ખૂબ લગતા અને તેમની રમતગમતની પ્રવૃત્તિઓને અંગે તેમ જ સરવેધ્ય (જમીનમાપણી) કે લેવલિંગ કરવા માટે વિદ્યાર્થીઓની ટુકડીઓને લઈને બહાર જતા. એટલે વર્ગના શિક્ષણ ઉપરાંત બહારનું શિક્ષણ પણ વિદ્યાર્થીઓના જીવનમાં એટલું જ મહત્વનું છે એ તે જોઈ ગયા હતા. વિદ્યાર્થીઓમાં ખેતદિલી હોવી જોઈએ એ જાણત તે બહુ ધનિયર હતા અને એ ખેતદિલી એટલે શું ને તેમાં શું શું આવે તે જનાવનારે એક તકનો અથવા ખીંતપત્ર તેમણે તૈયાર કરાવી વિદ્યાર્થીઓમાં વહેચ્યું હતું. તેની એક નકલ તેમના ઘરમાં હમેશ દાંગેલી રહેતી.

[આ શાંતિપત્રની એમના જ અક્ષરમાં જિનરેણી એક નક્કર નીચે આપે છે.]

Sportmanship.

A man is a good "sport"
 who wins honestly,
 who loses cheerfully,
 who hopes increasingly,
 who bestows quietly,
 who receives naturally,
 who differs fairly,
 who agrees warmly,
 who lives liberally,
 who dies modestly,
 whose play fellows are
 MANKIND.

"New York World"

SPORTSMANSHIP

A man is a good 'sport'

- Who wins honestly,
 Who loses cheerfully,
 Who hopes increasingly,
 Who bestows quietly,
 Who receives naturally,
 Who differs fairly,
 Who agrees warmly,
 Who lives liberally,
 Who dies modestly,
 Whose play-fellows are

MANKIND.

(*New York World*)

પોતાના પુત્ર મનુની કેળવણી તરફ તેઓ ખૂબ ધ્યાન આપતા. યૌવ-
 ઝાઢિત પ્રવૃત્તિ કેળવણીનું જ એક ઉપાંગ હોવાથી મનુને પૂનાના એક
 ચાલતીર પથકમાં (શિવાજી પથકમાં) દાખલ કર્યો હતો. એટલે એ
 પ્રવૃત્તિમાં તેમણે વધુ રમ લેવા માગ્યો પરિણામે ૧૯૨૪માં જ્યારે મહા-
 ગાંધીના અંગ્રિસ્ટન્ટ પ્રોવિન્સિયલ ઝાહિટ કમિશનર શ્રી હરિભાઈ પટવર્ધન
 (અમાજવાદી નેતા અચ્યુત અને રાવસાહેબ પટવર્ધનના પિતા) ગુજરાતી
 ગયા ત્યારે સંચાલકોએ એ ૫૬ પર તેમની વરણી કરી; અને તે એક
 અરકારી નોકર હોવા છતાં તેમનું નામ સ્કાહિટ કમિશનરે માન્ય રાખ્યું.
 આમ પોતે સ્કાહિટ સંસ્થાના એક હોદ્દા પર આવ્યા પછી તેમને લાગ્યું
 કે, આપણે તે માટે પૂરતી લાભકારી કેળવણી જોઈએ. એટલે તેમણે
 ખંડાળામાં દસ દિવસ જાવણીમાં રહીને સ્કાહિટિંગ અંગેની રીતસર તાલીમ
 લીધી અને ૧૯૨૫થી પૂનાની સ્કાહિટિંગ પ્રવૃત્તિને ખૂબ વેગ આપ્યો.

૧૯૨૬માં જ્યારે લોર્ડ ઇરવિન પૂને આવ્યા ત્યારે ત્યાંના પેશવાન
 વખતના પ્રખ્યાત શનિવારવાણમાં એક મોટી સ્કાહિટ ગેલી (સમેલન)

ધર્મ હતી. તે વખતે એક બનાવ બન્યો તે આ પ્રવૃત્તિ આજતની તેમની કંપનાનો સારો ખ્યાલ આપે છે. “ ભારત હમારા દેસ હૈ ” એ રાષ્ટ્રગીત ગાવું કે નહીં તે અંગે એ રેલી વખતે ભારે ઊલ્લાસોડ થયો. સરકારી અમલદારો એ દિવસોમાં સ્વાભાવિકપણે જ તે ગાવાની વિરુદ્ધ હતા પણ કાર્યકર્તાઓનો એ ગાવાનો આગ્રહ હતો. છેવટે એ વાત ઓસિસ્ટન્ટ પ્રોવિન્સિયલ સ્કાઉટ કમિશનર તર્ફકે ત્રિવેદીસાહેબ પર ઝાડવામાં આવી, અને તેમણે હિંમતભરે બાલવીરોનો પક્ષ લઈને એ ગીત ગાવાની રજા આપી. સરકારી અમલદારોએ પણ એમનો નિર્ણય માન્ય રાખ્યો.

૧૯૨૭માં મુળખમાં ભરાયેલી અખિલ હિંદ બોયસ્કાઉટ રેલીમાં ખેતીરાડી કોલેજના ૬૦ જેટલા ‘રોવર’ બાલવીરોએ ભાગ લીધો હતો અને તેમની આગેવાની ત્રિવેદીસાહેબે લીધી હતી.

૧૯૨૮-૨૯માં ત્યારે સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીના આમત્રણથી ત્રિવેદીસાહેબ ભાવનગર રાજના ધરિગેશન એન્જિનિયરના હોદ્દા પર એક વગસ માટે ગયા, ત્યારે ત્યાં પણ તેમણે ત્યાંની બોયસ્કાઉટ પ્રવૃત્તિમાં ચેતન રેડી સર પ્રભાશંકરને તેમાં રસ લેતા ક્યાં હતા. ભાવનગર રેલી વખતે ત્રિવેદીસાહેબના ખાસ આમત્રણથી ત્યાં હાજર રહેલા શ્રી રવિ-શંકર રાયજે તે પ્રસંગનું નીચે મુજબ વર્ણન કર્યું છે :

“ તેમણે (ત્રિવેદીસાહેબે) સ્કાઉટિંગ પ્રવૃત્તિ અંગે નીચે મુજબ નિવેદન કર્યું હતું. ‘ . . ખરી કેળવણી નિગાળની ચાર બીંતોમાં જ આપી શકાતી નથી. તેથી તે તેટલા પ્રમાણમાં અપૂર્ણ છે પ્રખર બાલમાનવશાસ્ત્રીઓએ ઘણા અભ્યાસ અને પ્રયોગો કર્યા પછી આ સ્કાઉટની પ્રવૃત્તિ જનસમૂહ આગળ એ ખોટ પૂરી પાડવા મૂકી છે. દરેક દેશના નેતાઓ અને કેળવણીકારોએ તેને વધાવી છે અને આજ તારીખે ૬ ખાતરીથી કહી શકાય છે, ભવિષ્યના આદર્શ નાગરિક માટે એટલે સાચા રાજભક્ત, સ્વાયવબી, બુદ્ધિમાન, હિંમતી, પ્રેમાળ સેવક માટે આપણી પામે સ્કાઉટ તાલીમ જેવો એકે પ્રોગ્રામ નથી. સ્કાઉટ તાલીમની ખરી

ખૂમી તો તેમના ઓર્ગેનિઝેશન (વ્યવસ્થા અને નિયમન) માં, સેફ્ટ-ઇપોસ્કુ ડિસિપ્લિન (આત્મસંયમ અને શિસ્ત) માં અને આરિઅધનમાં છે. આપણી અમારની સમાજની અને દેશની સ્થિતિમાં જે કંઈ નાની-મોટી સુટીઓ છે તે સર્વ દૂર કરવાનું પ્રયત્ન અધન સ્કાઉટિંગમાં છે.’

“ત્રે ત્રિવેદીનો હિસાબ ડોર્મ પછુ નવામવાનેય સ્કાઉટિંગ તરફ આકર્ષણ કરતો. સ્કાઉટિંગની પ્રવૃત્તિની તેમની ધૂન દરેક માણસને અસર કરતી સ્કાઉટ છાવણીની આમ્પાસ ફેટલાંક ગામડિયાં છોકરાં કુતુહલથી એકાં થયેલા તેમને જોના જ ત્રે ત્રિવેદીને પ્રેરણા થઈ અને થોડીક વારમાં તો તે બધાને દારબંધ જીભાં કરી ‘એક બે’ની તાલીમ આપવાનું તેમણે શરૂ કરી પલટનની માફક ક્યામત પર ચઢાવી દીધા. પછી તો છોકરાઓને પણ એવો આનંદ પડ્યો કે ત્રિવેદી જીભા હોય ત્યાં ગમે ત્યાંથી બેગા થઈ જાય! બધાએ ચિનોદમા તે ટોળીને ‘ત્રિવેદી ટ્રૂપ’નું નામ આપ્યું.”

ભાવનગરથી ત્રિવેદીસાહેબ પૂને આવ્યા પછી ૧૯૩૦માં સત્યાગ્રહની લડત જીપડી એ વખતે ક્રાંત્ય ત્રિવેદીસાહેબનો સ્કાઉટ પ્રવૃત્તિમાંનો રસ ઘટવા લાગ્યો હોય એમ લાગે છે “હુ કંટ્રી, ડિંગ એન્ડ ગોડ” (દેશ, રાજ્ય અને ધર્મિય પ્રત્યે) માં “કિંગ” એટલે પરદેશી રાજ્ય પ્રત્યેની વફાદારીની શરત હવે તેમને ક્યા લાગી હોવી જોઈએ સ્વરાજની લડત પ્રત્યે પોતાથી અને તેટલી અક્ષાનુબૂતિ બતાવી તેમાં ભાગ લેનારા દેશસેવકોને મદદ કરવાનું કામ તેમણે ઉપાડ્યું. પણ ઔપસ્કાઉટની આખી પ્રવૃત્તિમાં રાષ્ટ્રીયતા સાથે મુસંગત થાય એવું પરિવર્તન કરાવવાનું તો ફેબ્રુ ૧૯૩૭માં પહેલી કોંગ્રેસ સરકાર પ્રાન્તોમાં સત્તા પર આવી ત્યારે જ બની શક્યું. એ વરસે સ્કાઉટ પ્રવૃત્તિના સંસ્થાપક બેડન પોવેલ

પણ તેમ કરવાને બદલે આખી ચળવળને રાષ્ટ્રીય બનાવવાનો પ્રયત્ન પોતાના સહકારીઓની મદદથી તેમણે શરૂ કર્યો અને તે આગળ જતાં સફળ થયો.

સ્કાઉટ પ્રવૃત્તિમાં ત્રિવેદીસાહેબ એટલા રંગાપેલા અને સ્કાઉટ વૃત્તિ તેમના હાડમાં એટલી રચીપચી હતી કે, એક આજીવન આદર્શ સ્કાઉટ તરીકે જ તેમનો ઉલ્લેખ કરવો ઘટે.

શ્રી મહાદેવ દેસાઈ તેમને વિશે લખનાં પોતાની હાથરીમાં લખે છે.

“આજે કાકાસાહેબ પ્રો. ત્રિવેદીની વાત કરતાં કહેતા હતા કે, ‘એ માણસ ખરેખર સ્કાઉટ છે, સાધુ છે. ચાર પાંચાથી જીકીને પોતાનું કામ આટોપે છે, મહેમાનોની મહેમાની કરે છે, પૈતરું કરે છે. આવ્યા માણસ આશ્રમ ચલાવનારા હોય તો આશ્રમ સરસ રીતે ચાલે મારો એમને માટેનો પૂન્યભાવ વધ્યા જ કરે છે.’

“મેં તો એમને (અમે ?) જોવામાં આવ્યા ત્યારથી એમને વિશે જે જે સાંભળ્યું તેથી એમને પૂન્ય માન્યા છે, અને એક આદર્શ ગૃહસ્થ તરીકે જોયા છે. સત્યુગમાં આના કરતાં ચડિયાતા ગૃહસ્થ તે કોણે હશે ?” (મ. ઇ. ૩, પા. ૨૧૮)

પૂતાનાં સાર્વજનિક કામો

આપણે જોયું કે, ત્રિવેદીસાહેબે વધારે કાપલા ને સવડનાળા ઇજનેરીની નોટરી છાંડી અધ્યાપકનું કામ લીધું તેમાં તેમણે સેવા દ્વારા પોતાના વ્યક્તિત્વના વિકાસનો વિચાર કર્યો હતો. કોલેજ અને વિદ્યાર્થીઓનાં કામો દ્વારા એમણે એ ધરાવો કેવી રીતે પાર પાડ્યો તે કાર્ક આપણે ઉપર જોયું એમના સંપર્કમાં આવેલા સેંકડો વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકો આ વિષે વધારે પ્રકાશ પાડી શકે. એવાં કેટલાંક સંસ્મરણો આ ગ્રંથમાં આવ્યાં જ છે. આ ઉપરાંત ત્રિવેદીસાહેબે પૂતાના આમાન્ય ગહેર જીવનમાં પણ પોતાની રીતે ખૂબ ભાગ લીધો હતો. સમાજજન્ય અને શિક્ષણ એ એમની ખાસ પસંદગીનાં ક્ષેત્રો જીવનભર રહ્યાં હતાં.

પૂનાના જાહેરજીવનમાં આ બે ક્ષેત્રો દ્વારા એમણે સારો એવો ભાગ લીધો. અને તેની પ્રશંસા પૂનાના તે ક્ષેત્રોના બધા જ વર્ગો કરતા.

આનો વિચાર કરતી વખતે એક બાબતની નોંધ લીધા વગર ન ચાલે. એ બાબત તે પ્રાંતવાદ. આ વાદે આપણા જાહેરજીવનમાં કેટલાક વખતથી માથું બેંચકું છે. પૂના તો મહારાષ્ટ્રની પાટનગરી રહી. ત્યાં રહીને કામ કરતા ત્રિવેદીસાહેબની વૃત્તિ આ બાબતમાં કેવી રહી, તે જોવું જોઈએ હમણાં જ જોઈ ગયા તે સ્કાઉટ પ્રવૃત્તિ પરથી એ તરત જણાય છે.

આપણે જોયું કે, ૧૯૨૫માં મહારાષ્ટ્રના એસિસ્ટન્ટ પ્રોવિન્શિયલ સ્કાઉટ કમિશનર શ્રી પટવર્ધન ગુજરી ગયા ત્યારે પૂનાના કાર્યકર્તાઓએ એ પદ માટે ત્રિવેદીસાહેબને લાયક ગણી તેમની વરણી કરી એ એક જ વાત તેમની મહારાષ્ટ્રમાં લોકપ્રિયતાની દીક્ષા છે. પ્રાંતવાદના સંકુચિત જાવથી તે પર હતા દસ હજાર મહારાષ્ટ્રીય સ્કાઉટોના વચ્ચે પદ તેમના ઉદ્યમ, સેવાવૃત્તિ અને મિત્રનસારપણું વગેરે ગુણોથી જ તેમને પ્રાપ્ત થયું હતું.

પૂનાની શિક્ષણસંસ્થાઓમાં અને ખાસ કરીને નામં ગોખલેજીએ સ્થાપેલી સર્વન્ટ્સ ઓફ ઇડિયા સોસાયટીમાં, શ્રીમતી રમાબાઈ રાનડેની સંસ્થા સેવાસદનમાં, તેમ જ અનાથ વિદ્યાર્થીગૃહમાં તેઓ ધણો રસ લેતા, અને પ્રસંગોપાત્ત સલાહસૂચન પણ આપતા. પણ પાછળથી મુબઈ અને ગુજરાતમાંથી નાણાંની મદદ લાવી આપવા છતાં એ શિક્ષણસંસ્થાઓ ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓને પ્રવેશ આપવાની બાબતમાં તેમ જ ગુજરાતીઓ પ્રત્યે એકંદરે યોગ્ય વક્ષણ બતાવતી નથી એવું તેમને લાગવાથી તેમનો રસ ઓછો થયો હતો. ખાસ કરીને તેમના મિત્ર પ્રિન્સિપાલ શાહની બાબતમાં, તે જે સંસ્થામાં કામ કરતા હતા તે સંસ્થામાંના કેટલાક કાર્યકર્તાઓએ - જોકે એ સંસ્થાએ જ તેમને ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે શિષ્યવૃત્તિ આપીને વિલાયત મોકલ્યા હતા -

(વિસાપુરની જેલ લાપાનક અમાનુષી બુલ્લમો તેમ જ ત્યાંના ખરાબ હવાપાણી માટે સારી પેઢે વગોવાયેલી હતી; અને તેથી સરકારે તે બંધ પણ કરેલી, તે આ પ્રસંગે પાછી શરૂ કરવામાં આવી હતી.) મદારાદ્ર, ગુજરાત અને કર્ણાટકમાંથી હજમગેની સંખ્યામાં સ્વરાજ્યના સૈનિકોને આ જેલોમાં સરકારે પૂર્વા હતા. ત્રિવેદીસાહેબે મન સાથે સંકલ્પ કરી દીધો — માતૃભૂમિના આ મેવડોની મારાથી જે કંઈ સેવા થઈ શકે તે કરવી એ મારી ફરજ છે ને તે મારે અદા કરવી જોઈએ. ગાંધીજી, કાકાસાહેબ કે મરોજિની નાયકુ જેવાંને માટે તેઓ તેમને જરૂરી વસ્તુઓ, ફળો છત્યાદિ જોઈના દરવાજા પર જતને જઈને પહોંચાડી આવે એમાં કશી વિશેષતા ન હતી. પણ અનેક ઓળખીતા અને બિનઓળખીતા સામાન્ય અને અચાત એવા દેશમેવડો માટે સાણ, દંતમંજન, ક્ષશ, ગિલિયુ, ચપલ્લ, હજમતનો સામાન, અને ચરમાં વગેરે પણ આપી આવનામાં ન તો તેમને કદી કોઈ જાતની નાનમ લાગી કે ન તો તે આપતા તેમજો કદી પોતાના ખિસ્સા તરફ જોયું. ઊંઘડું, આમ સ્વરાજ્યના સૈનિકોની મેવા કરવાની તક મળે છે તે બદલ પોતાને માટે ધન્યતાની જ લાગણી અનુભવી. આ જાગ્યતમાં એમજો

યરોડા જેલમાં અનેક વિષયમાં પારંગત વિદ્વાનો, રાજકીય, આર્થિક, સામાજિક વગેરે વિષયોનો પોતાનો અભ્યાસ વિકસાવવા ઇચ્છતા જુવાનો અને આદેશો, અને અમુક ખાસ વિષયનો અભ્યાસ શરૂ કરવા કે આગળ વધારવા ઇચ્છતાં સ્ત્રીપુરુષો હતાં. તેમની એક સાંથી મહત્ત્વની જરૂર તેમને જોઈનાં જુદા જુદા વિષયોનાં પુસ્તકોની હતી. તેમાંનાં ઘણાં તો બહુ મોઢાં પણ હતા. પરંતુ તે માગશી ત્રિવેદીસાહેબે સંપૂર્ણ રીતે સંતોષી. કોઈ વખતે જેલર વાઘો હોવાયે તો બને ત્યાં સુધી તેને સમજાવી પુસ્તકો પૂરાં પાડતા. તે પુસ્તકો પાછાં આપવા માટે જેલર પાસે આવતાં ત્યારે તેને ખાસ પસંદ હોય તેવાં પુસ્તકો જેલર પોતાની પાસે પોતાને માટે રાખી લેતો અને તે કદી પાછાં આવતાં નહીં. પરંતુ આ બાબત ઉપર ત્રિવેદીસાહેબ ધ્યાન આપતા નહીં. તે કાળની યરોડા જેલ એક સાંસ્કૃતિક વિદ્યાપીઠ (કલ્ચરલ યુનિવર્સિટી) બની હતી એમ કહેવાય છે. તે જેલને વિદ્યાપીઠ બનાવવામાં ત્રિવેદીસાહેબનો ફાળો ઘણો મોટો ગણાય.

પણ આ બધું સરકારથી શી રીતે સંધું જાય ?

કેટલાય રાજદ્વારી કેદીઓ છૂટે ત્યારે ત્રિવેદીસાહેબ પોતાની મોટર લઈને જાતે તેમને તેડવા જતા અને જ્યારે કોઈ તેમને પૂછતું કે આ તો ભારે મોટો શુનો — રાજદ્વારો — ગણાય, ત્યારે તેઓ જવાબ આપતા કે, રિલીઝ્ડ પ્રિઝનર્સ એન્ડ સોસાયટી જેવી સરકારમાન્ય સોસાયટીઓ જે કામ કરે છે તેના જેવું જ મારું આ કામ છે. એમાં શુના જેવું શું છે ?

પણ સરકારને થોડી જ આ દલીલ ગળે ઊતરવાની હતી ! તેણે તો તેમના ઘર (૫ ટિળકરોડ) ફરતી સી.આઈ.ડી ની બાજુ જ ગોઠવી દીધી. એટલે ઘરમાં મહેમાનોની બીડ અને બહાર છૂપી પોલીસની, એવી સ્થિતિ થઈ. એક બહેને સાચે જ કહ્યું છે કે, અમે ત્રિવેદીસાહેબને ત્યાં મહેમાનો રહે છે એમ કહેવાને બદલે ત્રિવેદીસાહેબ મહેમાનોને ત્યાં રહે છે એમ જ કહેનાં.

કોલેજ તો બંધ જ થઈ જશે એવો મને લાગ છે. ત્રિવેદીસાહેબના નિખાલસ કાગળથી અને પ્રિન્સિપાલના આવા શેરાથી સરકારને મૌન ધારણ કરવાનું જ ઉચિત લાગ્યું.

દિનચર્યા અને પ્રાર્થના

ત્રિવેદીસાહેબની પ્રકૃતિ વિશે એક ખાસ લક્ષણ એ હતું કે જ્યારે જુઓ ત્યારે સદા તેમની મુખપ્રકૃતિ શાંત, સૌમ્ય અને પ્રસન્ન જોવા મળતી. વહેલી સવારે જાડીને તેમ દાદરા પરથી નીચે જતાં કે ઉપર આવતાં તેમનો બેઠો યાચ તો “સુપ્રભાતમ્” થી તમારું સ્વાગત અચૂક થવાનું જ; અને રાત્રે ૧૦ વાગ્યે પણ સવારની એ જ તાજગી અને પ્રસન્નતા તેમના અહેસા પર દેખાતી કેમકે પછુ વખતે કંટાળા કે અલુગમાનો ભાવ જોવા ન મળે. કેવળ પોતાની જાત પર કાબૂ મેળવવાથી જ આ સિદ્ધ થતુ નથી તે માટે આંતરિક સૌહાર્દ, પ્રેમ, સૌજન્ય જેવા ગુણોની જરૂર હોય છે. તેમના ઘડતરમાં, મને લાગે છે કે, તેમની પ્રાર્થનાનો ધણો મોટો હિસ્સો હશે. તેમની દિનચર્યા એ રીતે જ ગૌરવાર્ધ હતી.

રાત્રે ગમે તેટલા મોડા સુતા હોય તોય સવારે પાંચ વાગ્યે પોતાના સૂતાના ઓરડામાં જાડીને કંઈકે વાંચતા હોય જ હોય. આતુ પ્રમાણે, છ કે સાડા છ વાગ્યે બધાને માટે જાગવાનો ઘંટ થતો; હંમેશા મહેમાનો ઘરમાં હોય જ, તેથી જાગવાને વખતે, પ્રાર્થના વખતે, અને બપોરના ને સાંજના ભોજન સમયે ઘંટ વગાડવામાં આવતો — એટલે ઘરના માણસો તેમ જ મહેમાનો — મહેમાનો બિલકુલ ન હોય એવું બહુ ઓછું થતુ — જાગવા માંડતા અને અર્ધા કલાકની અંદર પ્રાતર્વિધિ આટોપીને પ્રાર્થના માટે બેગા થતા સાથે સાથે આપાણી ને નાસ્તાની પણ તૈયારી થઈ જતી. ઘરના નોકરો મુધ્યાં બધા બેગા બેસીને પ્રાર્થના કરતા. પ્રાર્થનામાં ‘આશ્રમભજનના-વલિ’નું ‘પ્રાતઃ સ્મરણ’, ‘ઓ ઈશ્વર ભજ્યે તને મોટું છે તુજ નામ,’ ‘નિદ્રા મહીં નહીં હતુ તનજાન જ્યારે’ જેવા ગુજરાતી શ્લોકો, એકાદ ભજન, અને રામધૂન થતી. પછી રામદાસના મગફળી ‘મનોબોધ’ કે ‘મનાયે શ્લોક’ માંથી દસ શ્લોકો જવા સાથે બોલતા. આમાં બધ

ત્રિવેદીસાહેબ પોતે તો ગાંધીજીને લાગ્યે જ મળવા જતા. પણ ખડારથી ગાંધીજીને તેમ જ સત્યાગ્રહી કેદીઓને મળવા આવનાર ધણનો ઉતારો ત્રિવેદીસાહેબને ત્યાં રહેતો અને તેમને લઈને ત્રિવેદી-સાહેબની મોટરને વારંવાર યરોજ જેલ પર જવાનું થતું. એ મોટર કેટલી વાર જેલ પર આવી તેની નોંધ છૂપી પોલીસ રાખતી ગમે તેના તોય ત્રિવેદીસાહેબ સરકારી નોકર અને પોતાનો નોકર રાજકોટીઓ સાથે આવો નિકટનો સંબંધ રાખે તે સરકારથી કેમ ખમાય? એક દિવસ સરકારનો ખરીનો આવ્યો કે, તમે ગાંધી અને બીજા રાજદ્વારી કેદીઓ સાથે આટલો નિકટનો સંબંધ રાખો છો અને સરકાર વિરુદ્ધની રાજદ્વારી અળવળમાં લાગ લો છો, માટે સરકારી નોકરીમાંથી તમને છૂટા કેમ ન કરવા તેનો જવાબ આપો ત્રિવેદીસાહેબે એક ક્ષણનો પણ વિચાર કર્યો વિના જવાબ આપ્યો કે, ‘અત્યારની રાજદ્વારી અળવળમાં હું લાગ નથી લેતો, પણ ગાંધીજીને મારા પિતા તુલ્ય માર્ક હું અને સમગ્ર આશ્રમવાસીઓને મારા કુટુંબીજન મારું હું વળી જેલમાંના ધણ કેદીઓ સાથે મારો મિત્રતાનો સંબંધ છે. મારા આ સંબંધોને રાજદ્વારી બાબતો માથે કશી લેવાદેવા નથી મારા એ ખાનગી સંબંધો હું સરકારના કહેવાથી છોડી શકું નહીં.’ આવી મતજાળતો કાગળ લખી તેઓ પોતાના ત્રિભિખાલ પામે ગયા અને સરકાર તરફ રવાના કરવા તે તેમને સોંપ્યો. ત્રિભિખાલ અંગ્રેજ હતો. તે કાગળ વાંચીને ખુશ થઈ ગયો અને કશાં ગળ્યાંતણ્યા કર્યા વિના આવો સ્પષ્ટ અને નિખાલસ કાગળ લખવા માટે તેણે ત્રિવેદીસાહેબને ખૂબ અભિનંદન આપ્યાં. પછી એ કાગળ સરકારમાં રવાના કરતી વખતે પોતાના તરફથી સૌરા કંઈ કે, ત્રી ત્રિવેદી જુડુ સાચા, પ્રામાણિક અને વફાદાર મુદત્ત છે. વળી પૂના શહેરમાં અને ખાસ કરીને અહીંના કોલેજોના પ્રેક્ટિસરો અને વિદ્યાર્થીઓના તેઓ એટલા પ્રીતિપાત્ર છે કે સરકાર તેમની સામે કશાં પગલાં ભરશે તો વિનાકારણ આક્રમ વટોરશે આવા વિદ્યમ સમયમાં તેમની સામે પગલાં ભરવાથી ઓરિજનલ

કોલેજ તો બંધ જ થઈ જશે એવો મને લાગે છે. ત્રિવેદીસાહેબના નિખાલસ કાગળથી અને પ્રિન્સિપાલના આવા શેરાથી સરકારને મૌન ધારણ કરવાનું જ ઉચિત લાગ્યું.

દિનચર્યા અને પ્રાર્થના

ત્રિવેદીસાહેબની પ્રકૃતિ વિશે એક ખાસ લક્ષણ એ હતું કે જ્યારે જુઓ ત્યારે સદા તેમની મુખપ્રકૃતિ શાંત, સૌમ્ય અને પ્રસન્ન જોવા મળતી. વહેલી સવારે જાગીને તેમ ઘડરા પરથી નીચે જતાં કે ઉપર આવતાં તેમનો બેઠો થાય તો “સુપ્રભાતમ્” યી તમારું સ્વાગત અચૂક થવાનું જ; અને રાત્રે ૧૦ વાગ્યે પણ સવારની એ જ તાજગી અને પ્રસન્નતા તેમના ચહેરા પર દેખાતી કેમકે પછી વખતે કંટાળા કે અણગમાનો ભાવ જોવા ન મળે. કેવળ પોતાની જાન પર કાબૂ મેળવવાથી જ આ સિદ્ધ થતું નથી. તે માટે આંતરિક સૌહાર્દ, પ્રેમ, સૌજન્ય જોવા શુભોની જરૂર હોય છે. તેમના ઘણાંમાં, મને લાગે છે કે, તેમની પ્રાર્થનાનો ધણો મોટો હિસ્સો હશે. તેમની દિનચર્યા એ રીતે જ ગોઠવાઈ હતી.

ત્રિવેદીસાહેબ પોતે તો ગાંધીજીને લાગ્યે જ મળવા જતા. પણ બહારથી ગાંધીજીને તેમ જ સત્યાગ્રહી કેદીઓને મળવા આવનાર ધણીનો ઉતારો ત્રિવેદીસાહેબને ત્યાં રહેતો અને તેમને લઈને ત્રિવેદી-સાહેબની મોટરને વારંવાર યોગ્ય જગ્યા પર જવાનું થતું. એ મોટર કેટલી વાર જગ્યા પર આવી તેની નોંધ છૂપી પોલીસ રાખતી. ગમે તેના તોય ત્રિવેદીસાહેબ સરકારી નોકર અને પોતાનો નોકર રાજકોટીઓ સાથે આવો નિકટનો સંબંધ રાખે તે સરકારથી કેમ ખમાય? એક દિવસ સરકારનો ખરીતો આવ્યો કે, તમે ગાંધી અને બીજા રાજદ્વારી કેદીઓ સાથે આવ્યો નિકટનો સંબંધ રાખો છો અને સરકાર વિરુદ્ધની રાજદ્વારી ચળવળમાં લાગ લેો છો, માટે સરકારી નોકરીમાંથી તમને છૂટા કેમ ન કરવા તેનો નવાજ આવ્યો ત્રિવેદીસાહેબે એક ડાહ્યોને પણ વિચાર કર્યો વિના નવાજ આવ્યો કે, ‘અત્યારની રાજદ્વારી ચળવળમાં હું લાગ નથી લેતો; પણ ગાંધીજીને માગ પિતા તુમ્મ ગણું છું અને સરખા આશ્રમવાસીઓને મારા કુટુંબીજન ગણું છું વળી જગ્યામાંના ધણી કેદીઓ સાથે માગે મિત્રતાનો સંબંધ છે. મારા આ સંબંધોને રાજદ્વારી બાબતો સાથે કશી લેવાદેવા નથી. મારા એ ખાનગી સંબંધો હું સરકારના કહેવાથી છોડી શકું નહીં.’ આવી મતલબનો કાગળ લખી તેઓ પોતાના પ્રિન્સિપાલ પાસે ગયા અને સરકાર તરફ રવાના કરવા તે તેમને સોંપ્યો. પ્રિન્સિપાલ અચેજ દત્તો. તે કાગળ વાંચીને ખુશ થઈ ગયો અને કશાં ગફલાંતરફાં કર્યા વિના આવો રૂપૃ અને નિખાલસ કાગળ લખવા માટે તેણે ત્રિવેદીસાહેબને ખૂબ અભિનંદન આપ્યાં. પછી એ કાગળ સરકારમાં રવાના કરતી વખતે પોતાના તરફથી શેરો કર્યો કે, પ્રો. ત્રિવેદી બહુ સાચા, પ્રામાણિક અને વફાદાર ગૃહસ્થ છે. વળી પૂના શહેરમાં અને ખાસ કરીને અહીંના કોલેજોના પ્રોફેસરો અને વિદ્યાર્થીઓના તેઓ એટલા પ્રીતિપાત્ર છે કે સરકાર તેમની સામે કશાં પગલાં ભરશે તો વિનાકરણ આક્ષત વહોરશે. આવા વિયમ સમયમાં તેમની સામે પગલાં ભરવાથી ઓચિંદ્રચરલ

કોલેજ તો બંધ જ થઈ જશે એવો મને લાગ છે. ત્રિવેદીસાહેબના નિખાલસ કાગળથી અને પ્રિન્સિપાલના આવા શેરાથી સરકારને મોત ધારણ કરવાનું જ ઉચિત લાગ્યું.

દિનચર્યા અને પ્રાર્થના

ત્રિવેદીસાહેબની પ્રકૃતિ વિશે એક ખાસ લક્ષણ એ હતું કે ન્યારે જુઓ ત્યારે સદા તેમની મુખપ્રકૃતિ શાંત, સૌમ્ય અને પ્રસન્ન જોવા મળતી, વહેલી સવારે જાડીને તેમ દાદરા પરથી નીચે જતાં કે ઉપર આવતાં તેમનો બેઠો ધામ તો “સુપ્રજાતમ” થી તમારું સ્વાગત અચૂક થવાનું જ; અને રાત્રે ૧૦ વાગ્યે પણ સવારની એ જ તાજગી અને પ્રસન્નતા તેમના ચહેરા પર દેખાતી કોઈ પણ વખતે કંટાળા કે અણુગમાનો ભાવ જોવા ન મળે. કેવળ પોતાની જાત પર કાપૂ મેળવવાથી જ આ સિદ્ધ થતું નથી. તે માટે આંતરિક સૌહાર્દ, પ્રેમ, સૌજન્ય જેવા ગુણોની જરૂર હોય છે. તેમના ઘડનરમાં, મને લાગે છે કે, તેમની પ્રાર્થનાનો ધણો મોટો દિસ્સો દશે. તેમની દિનચર્યા એ રીતે જ ગૌરવાર્જ હતી.

રાત્રે ગમે તેટલા મોડા સુતા હોય તોય સવારે પાંચ વાગ્યે પોતાના સૂતાના ઓરડામાં જાડીને કંઈકે વાચતા બેઠા જ હોય. મનુ પ્રમાણે, ૭ કે સાડા ૭ વાગ્યે બધાને માટે જાગવાનો ઘંટ થતો; હમેશા મહેમાનો ધરમાં હોય જ, તેથી જાગવાને વખતે, પ્રાર્થના વખતે, અને બપોરના ને સાંજના બોજન સમયે ઘંટ વગાડવામાં આવતો — એટલે ધરના માણસો તેમ જ મહેમાનો — મહેમાનો બિલકુલ ન હોય એવું બહુ ઓછું થતું — જાગવા માંડતા અને અર્ધા કલાકની અંદર આત્મવિધિ આટોપીને પ્રાર્થના માટે બેગા થતા. સાથે સાથે આપણી ને નાસ્તાની પણ તૈયારી થઈ જતી. ધરના નોકરો મુખ્યાં બધા બેગા બેસીને પ્રાર્થના કરતા. પ્રાર્થનામાં ‘આશ્રમભજનના-વલિ’નું ‘પ્રાતઃ સ્મરણ’, ‘ઓ ઈશ્વર ભજ્યે તને મોટું છે તુજ નામ,’ ‘નિદ્રા મહી’ નહીં હતું તનજાન ન્યારે’ જેવા ગુજરાતી શ્લોકો, એકાદ ભજન, અને રામધૂન ચતી પછી રામદાસના મરાઠી ‘મનોબોધ’ કે ‘મનાચે શ્લોક’ માંથી દસ શ્લોકો બધા સાથે બોલતા. આમાં બધ

ભાગ લઈ શકે તેટલા માટે 'મનોબોધ'ની નકલો પણ પૂરતી સંખ્યામાં વસાવેલી હતી. તે પછી આ અને નાસ્તા અંધે થોડો વખત વાર્તાલાપ ચાલતો અને પછી મૌ પોતપોતાને કામે વળગી જતા. ત્રિવેદીસાહેબ નાટીને સ્વચ્છ સફેદ ખાદીનાં કપડાં પહેરી તંબાર ચના અને મહેમાનો-માંથી કોઈને ક્યાંય જવાનું હોય તો તેમને મૂકી પોતે દોલેજ પર કે બીજો પોતાના કામ પર જતા. સવારે કામે જતા ત્યારે ૧૨ પછી ઘેર જમવા આવતા ને બોજન પછી થોડો સમય આરામ લઈને ફરી દોલેજ પર જતા. ત્યાંથી પાંચના અરસામાં છૂટ્યા કે પાછા મહેમાનોની સેવામાં હાજર કોઈને મળવા કરવાનું હોય તો તેમની સાથે ત્યાં અથવા બાકેર ભાપણ કે સખાનો કાર્યક્રમ હોય તો ત્યાં તેમને લઈ જતા. ક્યારેક ચતુ શૃંગીનુ મેદાન કે એવા કોઈ બહારને સ્થળે ફરવા લઈ જતા. સિનેમા કે નાટક પણ આવા કાર્યક્રમમાં ક્યારેક હોય જ.

રાત્રે ૮-૯ વાગ્યે બોજન થતુ. મહેમાનો સાથે સ્થાનિક મિત્રોમાંથી પણ કોઈ ને કોઈ હોતુ જ ૧૦ વાગ્યા મુધી વાનો ચાલતી ને પછી બધા પોતપોતાના સૂતાના સ્થાને જતા. ત્રિવેદીસાહેબ ક્યારેક આ વખતે દૈનિક છાપુ કે બીજાં પુસ્તકો જોતા જોતા સૂઈ જતા. છેલ્લે છેલ્લે તેમને અશ્વપત્રા કે અનિદ્રાનો રોગ લાગુ પડેલો.

આ બધામાં સવારનાં આપણી પહેલાંની પ્રાર્થના એ સ્થિર કાર્યક્રમ હતો. એ બાબત તેમનો પૂરેપૂરો આગ્રહ હતો. તેઓ તેનો પ્રચાર જોકે ભાગ્યે જ કરતા, અને આમેય બીજાઓને ઉપદેશ કે બોધ આપવાનો ટોળ તેમણે કદી કર્યો નથી, છતાં જ્યારે ૧૯૩૧ ની આખરમાં (તા. ૨૦-૧૨-૧૯૩૧ ને રોજ) પોતાના જાતિબોધવાનું એક નાનકડું સમેલન પૂતામાં ભરાયેલું ત્યારે તેમણે પ્રમુખ તરીકે આપેલા ભાષણમાં પ્રાર્થનાનો ખાસ ઉલ્લેખ કરીને તેની અગત્ય સમજાવી હતી. તેમનાં ભાષણો કે લખાણો આપણને ભાગ્યે જ જોવા મળે છે. એટલે એ ભાષણનો અહેવાલ એક વાનગી રૂપે અહીં આપીએ તો અસ્થાને નહીં ગણાય :

મારે જ્ઞાતિના વયોવૃદ્ધ શૃદ્ધત્યેને ખાસ કંઈ જ કહેવાનું નથી. માટે નો જ્ઞાતિનાં બાળકો, બાળકાઓ અને મુલાનોને ઉદ્દેશીને એમની શરીરસંપત્તિ સુધારવાનું અને કમરત કરી તંદુરસ્ત રહેવા અને શુદ્ધ ચારિત્ર્ય કેળવવા કહેવાનું છે. તેમણે બહેનોને તથા સ્ત્રીઓને ધરની આદર્શ ગૃહિણીઓ રૂઢિને રહેવા તેમ જ “દેવના દીધેલ” બાળકોના ઉછેર ઉપર ખાસ લક્ષ આપવા તથા સ્વદેશી વસ્ત્રો જ પહેરવા માટે વન લેવાની વિનંતિ કરી હતી. છેવટમાં સર્વેને ઉદ્દેશીને તેમણે જણાવ્યું કે, હાલના વખતમાં ત્યારે ચારે તરફ માનસિક, કૌટુંબિક, સામાજિક, રાજકીય તેમ જ આર્થિક અસ્થિરતા અને અસાંતિ ફેલાઈ છે, તેવે સમયે મહાત્માજીના આશ્રમના ધણી ઉત્તમ નિયમોમાંથી એક નિયમનું ખાસ પાલન કરવું ઘટે છે. એ નિયમ પ્રાતઃકાળમાં કુટુંબનાં સર્વ બાળકોનેએ ગમે તેમ કરી છેવટે ૧૦ મિનિટ પણ ચાપાણી લીધા પહેલાં જ બેગાં મળીને ઇશ્વરસ્મરણ કે પ્રાર્થના ગમે તો ગીતામાંથી કે ‘આશ્રમલજનાવલિ’માંથી કરવાનો છે. કારણ નિયમિત પ્રાર્થનાને પરિણામે અજબ શાંતિ અને માનસિક વિકાસ થવા વિના રહેતાં નથી.

માંદાની માવજત

ત્રિવેદીસાહેબના વ્યક્તિત્વની બીજી એક નોંધપાત્ર બાબત તે એમની માંદાઓની માવજત કરવાની સહજવૃત્તિ છે. ગાંધીજીએ પોતાને માટે ‘આત્મકથા’માં લખ્યું છે કે, માંદાની માવજત એ એમનો એક દિલનો મોખ્ખ હતો. આ વસ્તુ હૃદયની અમુક કોમળતા અને માનવપ્રેમ દેખાડનારી છે. આતિથ્ય અને માંદાની માવજત એવાં કામો છે કે જેમાં વ્યક્તિએ અમુક ત્યાગ, તિતિક્ષા અને બીજાને મદદરૂપ થવાને માટે તત્પરતા ધરાવવી જોઈએ ત્રિવેદીસાહેબમાં આ બંને વસ્તુ સારી પેઢે ભરેલી હતી. અને એ બેનું એમણે જીવનભર સેવન કરી, તે દ્વારા એક પ્રકારની આધ્યાત્મિક ભૂમિકા જીવનમાં સાધી. આ વસ્તુઓ એમણે એક સદૃજ યોગ કે ધર્મરૂપે પોતાના જીવનમાં વણી લીધી હતી. આ

લાગ તે પોતાના ચિત્તને પ્રસન્ન રાખના છવનમા એને તથા સેવાને એમણે એક યોગીની જોયે ઉતાર્યા હતાં. અને આ બધાની એમના ઉપર જોડી આધ્યાત્મિક અસર હતી, એમ તેમના નિકટના સંસર્ગમાં આવનાર જોયા વિના ન રહે

માંદાની માવજત કરવામાં ત્રિવેદીઆહેન નિરલસપણે સદાય તપ રહેતા એટલે મુધી કે, પોતે ઇજનેરીનો અભ્યાસ કર્યો તેને બદલે દાકતર થયા હોત તો સારુ થાત એમ તેમને કેટલીક વખતે લાગતુ દાકતરી જ્ઞાન તેમના સેવાકાર્યમાં વધારે ઉપયોગી બનત એમ તેઓ કહેતા એમની એ ઇચ્છા જ સસ્કારરૂપે એમના પુત્રમાં ગતરી હોય તો નરાઈ નહીં સદ્ભાગ્યે પુત્ર દ્વારા એ પાર પાડવાનો સંતોષ પણ એમને લાખ્યે

એમની આ પ્રવૃત્તિના થોડાજ દાખવા આહી નોધવા જેવા છે ૧૯૨૦ પહેલાના એ દસકા દરમ્યાન પૂના એ પ્લેગનુ કાયમી ધામ બન્યુ હતુ દર વરસે કે એકાંતરે ત્યા પ્લેગ થતો અને કેટલાક મહિના શહેર છોડી લોકો બહાર મૂંપડામાં રહેવા જતા ત્રિવેદીઆહેએ એ પ્લેગના દિવસોમાં પોતાનો અને કુટુંબનો છવ પણ જોખમમાં નાખીને ઘણાની મેદા બચતરી હતી

એક મિત્રનાં પરિચિત બહેન પ્લેગના પગમાં સપડાયા હતા. ત્રિવેદીસાહેબ અને સૌ હીરાબહેને બીજા એક મિત્રની સાથે તેમની સારવાર શરૂ કરી એ બહેનના માતપિતાને તાગ કરીને ખમર આપવામાં આવી તેઓ આવ્યા તો ખગ, પણ રજેને પોતાને પ્લેગનો એપ લાગે એ બીકથી પોતાની દીકરીની પાસે પણ ગયા નહીં; ત્રિવેદીસાહેબની મેદા બદલ ઉપકાર માની સારવાર સારી રીતે ચાલુ રાખવા સૂચના આપી વળતી ગાડીએ જ પાછાં વિદાય થયા ! જ્યારે સારવાર કરનાર લોકો દરદીના મિજાના પામે બેઠી બહુ કામ કરતા હતા અને હીરાબહેને તો મિજાના પર જ બેસી, પોતાની દીકરીની માફક, કોઈ પણ જાતના

એવના ડર વિના કે ગંદવાડી સ્ત્રી વિના તે બહેનની સેવા કરી.
ધૃશ્વરકૃપાએ એ બહેન સાગ્રં થયાં.

એક મિત્રના નોકરને પ્લેગ થયેલો. પેલાં મિત્ર અને તેમનાં
પત્ની તેને પ્લેગ હોસ્પિટલમાં રવાના કરી ડોક્ટરની સલાહથી પૂતા
છોડીને બહાર જતાં રહ્યાં અને જતા જતાં નોકરની કાળજી રાખવા
ત્રિવેદીસાહેબને મૂચવતા ગયાં. હજા ત્રિવેદીસાહેબ તેની ખબર લેવા
જાતે જતા, તેને ફળ વગેરે પહોંચાડતા તેના નાના છોકરાને પણ
તેમણે પોતાની પામે રાખેલો. નોકર સાગ્રે થયો એક વાર પોતે કોઈ
કામગીરી સ્વીકારે પછી એ પાર પાડ્યા વિના ન રહેવું એ તેમનો
સ્વભાવ હતો, તે માટે કાલે તેની અગવડ વેપતાં તેઓ ડગતા નહીં.

કોલેજમાં કોઈ પણ વિદ્યાર્થી માલો પડ્યાની ખબર મળે એટલે
તેની પથારી પામે તરત પહોંચી જતા, અને સારવાર અને ઉપચાર
માટે જે દર્દ કરવાનું આવશ્યક લાગે તે કરતા.

ગાંધીજીનું એપેન્ડિસાઇટિસનું ઓપરેશન થયું ત્યારે ત્રિવેદીસાહેબ સવારે,
બપોરે અને સાંજે તેમની ખબર કાઢવા જતા. મનુ તો તેમની સેવામાં
આપો વખત આપતો જ. ખેતીનાડી કોલેજના બાગમાંથી સારામાં સાગં
ફળ ખરીદીને ગાંધીજી માટે તેઓ લઈ જતા અને ગાંધીજીએ આવા સરસ
ફળ ક્યાંથી લાવે છે એમ પૂછ્યું ત્યારે, એ અમારી કોલેજની વાડીનાં
છે, આપને માટે વપરાય છે એ કોલેજનું જાગ્ય છે, એમ કહેવું
નાનો મનુ બાપુને દ્રાક્ષ વીણી આપતો તે બાપુ કદી જુલ્યા નહીં.
કેટલાક કાગળોમાં તેમણે એ વાતનો ઉલ્લેખ પણ કર્યો છે. મનુ સાથે
બાપુની એટલી બધી દોસ્તી જામેલી કે, બાપુને જ્યારે બારડોલી સત્યાગ્રહને
લગતા મહાધાનની ચર્ચા જેવા મહત્ત્વના વિષય માટે મુખર્જિના ગવર્નરને
મહાબળેશ્વર મજાના જવાનું હતું, ત્યારે પૂતા ચર્ચને જતા પૂતામા નાના
મિત્ર મનુની મુજાકાત લેવાની કવમ એમના કાર્યક્રમમાં તેમણે જાહેર
કરી હતી મનુ તે વખતે માલો હતો.

કેપમા એક નિષ્ણાત ન્તરૈઘ પામે મને મોટરમા લઈને ગયા ને
મારા માનો એમરે લેવાનો કન્સ્ટેશન અને કોટ સાથે ખામુ
પચીસ રૂપિયાનું પાણી થયું હું બહુ જ અકળાએ, પણ શું કરું? થોડા
દિવસ પછી હાથ ભેંસીને પેના બૂના ડેમ્ટર પામે ગયો અને એની
પામે માત્ર મ્હાની લીંડો અને માળે મારાથી કશું ખરાય એવું ન હતું
તેથી ધગમા ત્રિવેદીસાહેબને ખમગ આપી ગમે તેવા ડેમ્ટર પામે માત્ર
મ્હાનના જતા ક્યારે- તે ભાગી જઈ તેનો હુકડો રહી જાય છે અને
પછી ભાગે પીડા થાય છે એમ કહી તેમણે મને કપડો આપ્યો એ
શીઠ દાતનો ફોટો મે હજુ મુંઝી જાગી રાખ્યો છે.

પણ પોતાની માદગીની જરા પણ હોદ્દા તેમણે થના દીધી નહીં
૧૯૩૮ માં જ્યારે મોલેજમા તેમને એમએક પહેનારો લોહીની બના
થઈ, ત્યારે પૂતાના એક નિષ્ણાત ડેમ્ટર મુસ્તેએ મોટરકાર જાતે ચલા
વવાની તેમને મના કરી હતી છતાં દરોમી પસાર થતા ત્રિવેદીસાહેબે
ડેમ્ટરની એ સનાહની અગણના કરી મોટર જાતે ચલાવવાનું ચાનું
જ રાખેનું છેવળના દિસોમા એમને પેમા દર્દ હતું અને ભારે ખોગક
તેમને અનુજા આપતો નહીં પરંતુ મહેમાનોનો નિરસ ન થાય એવ્યા
માટે મિથ્યાન જેવી ભારે નસ્ટુ પણ એ ખાઈ લેતા જ્યારે પર મોટુ ચમક
થયેનું — ડાયામીગિમનું પાહું હોય — ગ્રેમગ ફેસિંગ કરના આવે અને
એમથી મરેલા ટિસ્કાની પિપિયા થતી કારે ત્યારે જેનાગને પણ વેદના
થવા વિના ગહેતી નહીં ત્રિવેદીસાહેબ ત્યારે- વેદના બહુ જ અસહ્ય
થતી ત્યારે તે મન જ સાતપણે વ્યક્ત કરતા પોતાનું શારીરિક અને
માનસિક દુખ કે દર્દ પોતાના માણસો આગળ પણ વ્યક્ત ન કરવાની
વૃત્તિ મદન પિનાપુત્રનો મીઠા ત્રડો પણ ત્યારેક થતો

માંદાની માવજત તો ત્રિવેદીસાહેબ કરતા જ પણ કેળવીય વાગ
ગુન્દી ગયેનાને અનમનિયે પહોચાડવાનું તમ પણ તેમણે કરેલું છે
એવે વખતે મન કે દિવસ જેવા વિના પોતાના તમનું કોઈ પણ જાતનું
મદાનું કાઢ્યા વિના પોતે અને પોતાના નિઘાર્યાઓ તથા મિત્રોને સાથે

લઈને પહોચી જતા આવે વખતે લેલો સામાન્યપણે કંઈક પણ બહાનું
 કાઢીને સ્મશાને જવાનું ટાળનાનો રસ્તો કાઢે છે પણ સ્ત્રી સોજતી
 એની મદદની જરૂર પણ આવે વખતે જ વડુમા વડુ પડે છે તેથી
 કોઈ પણ પગે તેઓ એની મેના આપનાને તૈયાર જ રહેતા મુર્ખ
 સગવડના પ્રવાન સર ચૂતીનાવ મહેતા કે ડિસ્ટ્રિક્ટ એન્ડ સેશન્સ જજ
 શ્રી ઠાકોર જેવા પણ આવી આપત્તિને વખતે મૂઝવણમાં પડી ગયેના
 સર ચૂતીનાલે પોતાની પુત્રીના અવસાન પ્રસંગે મુર્ખ દોન ઠગી માણસો
 બોલાવનાની તૈયારી કચેરી પણ ત્રિવેદીસાહેમે પોતાના વિદ્યાર્થીઓની
 અને મિત્રોની મદદથી તેમના પ્રમજા અરણતાથી પાર પાડી આખા
 આમા પરિચય, માણસની આમાજિક પ્રતિભા કે નાતજાનો એ જો
 વિચાર કરતા નહી

વર્ષને પહોંચી જતા આવે વખતે લોકો સામાન્યપણે કંઈક પણ બદાનું કાઢીને સ્મશાને જવાનું ટાળવાનો રસ્તો કાઢે છે. પણ સ્નેહી મોળતી ઓની મદદની જરૂર પણ આવે વખતે જ વડુમા વડુ પડે છે તેથી કંઈ પણ પગે તેઓ ઓની મેંદા આપવાને તૈયાર જ રહેના મુર્ગ સરકારના પ્રધાન સર ચૂનીલાલ મહેતા કે સિસ્ટર એન્ડ સેગન્સ જગમી દોકાર જેવા પણ આવી આપત્તિને વખતે મૂઝવનુમા પડી ગયેલા સર ચૂનીલાલે પોતાની પુત્રીના અવસાન પ્રમગે મુર્ગ દેહન કરી માણુએ બોલાવવાની તૈયારી કરેલી, પણ ત્રિવેદીઆઈએ પોતાના વિદ્યાર્થીઓની અને મિત્રોની મદદથી તેમના પ્રમગે મગળતાથી પાગ પાડી આપ્યા આમા પરિચય, માણુમની સામાજિક પ્રતિભા કે નાતગ્નતનો એ કરી વિચાર કરતા નહીં.

આવે જ એક બીજને નખસે થી મગનભાઈ દેવાઈએ પોતાના મોટાભાઈના મૃત્યુ અંગેનો નખી આપ્યો હ, તે એમના જ શબ્દોમા દેવામા ઉતાર્યો છે.

‘ઈ મ ૧૯૧૬ની વાત જ મારા મોટાભાઈ થી મોગધનભાઈ પ્રમુખ દેવાઈ ખેતીસાડી લોનેજના મૈત્રુએટ થઈને પૂનામા ગણેશખીણની ગવર્નરની ડરીના મેનેજર તરીકે હાથ કરતા હતા તે ખેતીસાડી નેનેજમા ભણતા ત્યારે ત્રિવેદીસાહેબ પ્રિયે મને નાતો કરેના તે પ્રિયાર્થી મગના મરી તરીકે તેમની દારનશી તમે હાથ કરતા, અને એમ આનદની વાતો પણ કરતા ભણતા ત્યારે હડપમર હાથ કરતા જતા તેની પણ વાતો કરતા.

“આ વખતે જ મુર્ગમા લોકેશમા ભણતો હતો એક દિવસ અચાનક મને તાર મળ્યો કે, તમારા મોટાભાઈ બીમાર છે અને સાક્ષત હોસ્પિટલમા આજમા છે અને એપેન્ડિસાનુ ઓપરેશન કરવાનું છે. તરત પૂના પહોંચ્યો પહેલી વાર પૂના જતો હતો માગ મોટાભાઈના એક મિત્રને ત્યાં જતરેલો.

અને લખ્યું કે, હું તો મનુભાઈના ભાઈ જેવો ગણાઉં, અને મારા મોટાભાઈની એમને યાદ આપી કે, નમાગ એક વિદ્યાર્થીનો હું તો નાનો ભાઈ થાઉં. તેમણે ‘આપ’ લખવાનું તો છોડ્યું; પણ તેમનો ભાવ એ હતો કે, ગણૂની મેવામા અર્પણ થયેલા લોકો, નાના કે મોટા, બદુમાનને પાત્ર છે.

“મારા મોટાભાઈની અનિમ દિવા ત્રિવેદીસાહેબ જેવા વડીલે સંભાળી એ વસ્તુને મેં મારા દિલમાં ખૂબ પ્રેમ અને આદરભાવથી સંઘરી છે. એ દ્વારા એમણે મને એમનો જિંદગીભરતો સ્વજન બનાવ્યો.”

સાથીઓ સાથે સંબંધ

કોલેજમાં સહકારીઓ સાથે તેમનો મળ્લ બહુ જ મીઠો રહેતો. પગાર, પદ કે મોભાને કારણે કોઈ પણ જાતનું અન્યાયણું તેઓ રાખતા નહીં. મુરદેલીને વખતે તેઓ તેમને પોતાને ઘેર અકવાડિયાં મુધી રાખતા અને માદા સાજા હોય તો દુકાનના એક માલુસ તરીકે જ તેમની સારવાર તરફ પણ ધ્યાન આપતા. આવી રીતે પોતાના એક સાથીને મોડળાશવાળું ઘર ન મળવાને કારણે અને બીજાને માંદગીને કારણે તેમને ત્યાં લાંબો વખત રહેલા મેં જોયા પણ છે. પૂતા નિવાસના શરૂના દિવસોમાં અરસપરસ ગાઠ પરિચયમાં અવાય અને ભાઈચારો કેળવાય એ ઉદ્દેશથી તેઓ કોલેજના અધ્યાપક મંડળ સાથે વનભોજનના કાર્યક્રમો પણ ગોઠવતા. પણ આગળ જતાં તેમનું કાર્યક્ષેત્ર બહુ વિશાળ થતાં એ પ્રયા બંધ પડી લાગે છે — અથવા કહે કે રૂપાંતર પામી. કોલેજના સાથીઓ સાથે એમનો સંગમ એટલો ઘરેબાનો બન્યો હતો કે, તેમણે બીજા અધ્યાપકોની સાથે રહીને એક કોલોની વસાવવાના હેતુથી જમીન પણ ગ્રાખેલી ને તેઓ તથા બીજા કેટલાક મિત્રો સાથે પૂતામાં કાયમી વસવાટ કરવાનો પણ તેમણે વિચાર કરેલો.

આણંદમાં તેમના મદદનીશ તરીકે આવેલા રા. બ. રામસ્વામી શિવન લખે છે :

“હું આર્થિક આગ્રો ત્યારથી ગ્રો. ત્રિવેનીએ મારું દિલ છતી લીધું. તેમને જોતાના કામ માટે પ્રેમ હતો અને તેમના અવસાનથી સંસ્થાએ સૌથી ઉપયોગી માણસ ગુમાવ્યો છે. તેમના અલ્પધાર્મ્ય મૃત્યુથી હું બહુ જ મુકેલીમાં પડ્યો છું. અને સંસ્થાનું કામ ભવિષ્યમાં ધી રીતે ચકાવવું એ મને સમજાતું નથી. અનેક મહત્ત્વની બાબતોનો વિચાર કરવાનું અમે તેમના પાછા આવવા પર રાખ્યું હતું.”

દ્વાય નીચેના કારકુનો કે પટ્ટાવાળાઓ પ્રત્યે તેમનો વત્સલભાવ હતો. સત્યાગ્રહની લડત વખતે ઓરિસના એક જો કારકુનો એમને ત્યાં જત્યારે જોડવાગીઓની મેચમાં મરન અથે આવતા, ત્યારે એક વેડ તરફિ નહીં પણ આપણને ત્રિવેદીસાહેબની અને તેમની મારફત ફેશમેચકોની મંવા કરવાની તક મળે છે એવી ભાવનાથી તેઓ કામ કરતા, અને ‘સાહેબ’ પ્રત્યે બહુ જ લાગણીપૂર્વક પોતાનો આદર વ્યક્ત કરતા.

ઘરના નોકરો પ્રાર્થના વખતે બધાની સાથે બેસતા. પણ તેમને અશ્વરજાન મળે, તેમની પ્રમતિ થાય એ ઉદેશથી અંબુ જ્યાં માત્રાક છોકરાને ભણાવવા તેમજે માસ્તર પણ રાખેલો. પોતે પણ તેમની પાને વંચાવતા. બીજે મોટાં ઘરોમાં નોકરો મહેમાનો પાસે બહિસતી અપેક્ષા રાખે છે અને તે ન આપનાર પ્રત્યે ગેરવર્તન પણ કરે છે. જત્યારે ત્રિવેદીસાહેબના નોકરોને કેઈ કશું આપવા જતો તો બેડી પડતો.

ઉપરીઓ સાથે

પોતાના ઉપરી અમલદારો પર તેમના ચારિત્ર્યની, પ્રામાણિક-પણાની તેમ જ સ્વમાનની લાગણીની સારી છાપ પડી હતી. એન્જિનિયર ઇંગ્લેસ (Ingles) કે જેના દ્વાય નીચે તેમજે હડપરમાં કામ કરેલું તે તેમને અતિ લાગણિયાળા super-sensitive તરફિ જ ઓળખતો. જતાં તેમની વચ્ચે બહુ જ મીઠો સંબંધ હતો. તેમના કામ પર તે બહુ જ ખુશ રહેતો. એન્જિનિયરિંગ ખાતામાંથી છૂટા થઈને

‘ત્રિવેદીમાટેજ કોલેજમાં ગયા પછી પણ ઈંગ્લેન્ડ અને તેના કુટુંબ સાથે તેમનો મારો સંબંધ રહેલો અને તેઓ તેમને અવાગનવાગ મળવા પામી જતા. શ્રીમતી વીંગ ઈંગ્લેન્ડ મનુભાર્ષિ પરના કાગળમાં લખે છે :

“તમારા પિતાએ ૨૧ વરસ પગ મારા દીકરા મારે મુજબાનનાં ગમડાં આણી આપેલાં તે મને જગજગ માદ છે તમારી તબિયત વિષે તેમને ખુબ ચિંતા રહેતી અને તમારી ડોક્ટર થવાની ઇચ્છા પણ પડે કે નહી તેની તેઓ ખૂબ કાળજી રાખતા.”

ખેતીવાડી કોલેજના પ્રિન્સિપાલ ડૉ જન્સ પગ તેમની શરૂઆતથી જ સારી છાપ પડી હતી અને જન્ને વચ્ચે નિખાલમતાભરી મિત્રાચારી અંધારું હતી તેઓ મનુભાર્ષિ પરના દિવામાના કાગળમાં લખે છે :

“તમારા પિતા જે દિવસે પૂનાની કોલેજમાં પ્રેક્ટિસર તરીકે આવ્યા તે દિવસથી તેમની ખુબ સુદર છાપ ત્યા પડી હતી તેઓ ખુબ જ નિસ્વાર્થ, માર્વજનિક કાર્યની ધમશાળા, ઉદાર, આતિથ્યપ્રિય, અને પૂરેપૂરા બધા હતા અર્થ એકબીજાને સાગી રીતે સમજીએ છીએ અને પૂરી નિખાલસતાથી વાતચીત કરી શકીએ છીએ એમ મને તેમ જ મારાં પત્નીને હમેશાં લાગતુ તમે જાણો જ છો કે, તેઓ અમારા કુટુંબમાં રસ લેતા અને અમે તમારામાં લેતા — અને લઈએ છીએ.”

‘ઇન્ડિયન ક્વૉર્ટર્સ’માં લખેલા મુસુલેખમાં ડૉ જન્સ લખે છે :

“જાહેર આંધકામ અને નહેર જન્ને બાલુનો તેમને સારો અનુભવ હતો. તેઓ પોતાના વિષયો કોલેજમાં ખુબ જ રસિક અને રહેવારુ બતાવી શીખવતા ખેતીવાડી કોલેજના અધ્યાપકમંડળમાં વખતોવખત જે ફેરફારો કરવામાં આવ્યા તેમાં તેમનો મોટો હિસ્સો હતો.

“વિદ્યાર્થીઓમાં તેમની અસર ખુબ જ હિતકારક હતી.”

તેમની તેજસ્વિતા

પણ આવા અંગત અંગધને પરિણામે તેમણે પોતાના સિદ્ધાન્ત કે સ્વમાનની લાગણી સાથે કદી માંડચણ કરી નહીં. નાનપણથી જ તેઓ કંઈકે કંઈકે માની અને આળી ચામડીનાળા—કંઈકે નવારેપણી આળી ચામડીનાળા—હતા એમ આપણે જોયું તેથી ઉપરી અમલદારે તેમની સાથે ગમે તેની છૂટ લઈ શકતા નહીં.

મુઘની નહોતો પણ ત્યારે તેઓ સખાગિવિઝ્ઞનસૂત્ર ઓફિસર તર્કિક કામ કરતા હતા ત્યારે ગોગ ઉપરી અમલદારની પત્નીને નહોતો પરના આંગાની કેરી ખાખત તેમણે કેવો કાગળ લખેલો તે આપણે જોયું કોલેજમાં પણ એવા પ્રેમગો અનેવા, જે નોધના જેવા હો

એક વખત ગવર્નર કે વાઈસરોય કોલેજની મુલાકાતે આવવાના હતા. બધા અધ્યાપકો વિગિષ્ટ પ્રકારનો પોશાક પહેરીને આવે એવી મનઃકાંક્ષા પ્રિન્સિપાલે નોટિસ કાઢી ત્રિવેદીસાહેબ તો બધો પોશાક શુદ્ધ સફેદ ખાદીનો જ પહેરતા એટલે, હું આવતી કાલે ગેરહાજર રહીશ, એમ કોલેજના પ્રિન્સિપાલને લખી જણાવ્યું. ત્રિવેદી કોલેજના આવા મદરસના પ્રમુખ વખતે હાજર ન રહી શકે એ વસ્તુ જ પ્રિન્સિપાલને વિચિત્ર લાગી અને તેમણે પોશાક અંગેનો પોતાનો પરિપત્ર પાછો ખેંચી લીધો.

ગાંધીજી ૧૯૦૨-૨૪ માં યરોડા જેલમાં હતા ત્યારે કસ્તૂરબા તેમને મળવા આવતાં ત્યારે ત્રિવેદીસાહેબને ત્યાં જ ગતરતાં અને ત્રિવેદીસાહેબ પોતે તેમને ગાંધીજીની મુલાકાત માટે જેલ પગ લઈ જતા કોલેજના પ્રિન્સિપાલને પોતાની રજાને અને કાગળ જણાવતાં સ્પષ્ટ લખતા કે, “મારે ધીંગતી ગાંધીને જેલ પર લઈ જવાનાં છે, તેથી આજે હું કામ પર આવી શકીશ નહીં.” અને મિત્રો ત્યારે કહેતા કે, “આવા કાગળો સર તો સગાર તમને ગુનેગાર ગણી નોકરી પાથી કાઢી મૂકશે, ત્યારે તેઓ ચોખ્ખું સંલગ્નાવતા કે, આવતી કાલે કાઠવાની હોય તો લાંબે આજે કાઢે, પણ હું તો આ રીતે જ વર્તવાનો છું.”

અને ૧૯૩૦-૩૨ ની લગ્ન વખતે સરકારે તેમને નોકરી પરથી છૂટા કરવાની ત્યારે નોટિસ આપી ત્યારે તેમણે તેનો જવાબ કેવો સીધો અને સ્પષ્ટ રીતે આપ્યો એ તો આપણે જોઈ ગયા છીએ ૧૯૩૦ની લગ્ન શરૂ થઈ ત્યારથી નોકરી પરથી ક્યારે છૂટા થવાનો પ્રસંગ આવશે એ ગઠની તલવાર તેમના માથા પર સતત લટકતી જ હતી, તોય તેમણે તેની કદી ચિંતા કરી ન હતી કે નહોતી કદી પોતાની પ્રત્યક્ષ શુભાવી. એક વખત તો મોટા ભાગનો સામાન પણ તેમણે પેક કરી દીધેલો - પૂના છોડવાની તૈયારીથી

ગાંધીજી સાથેનો સંબંધ

પહેલા વિશ્વયુદ્ધ વખતે ગાંધીજીએ સરકારને પૂરેપૂરી સહાય આપવાની નીતિ અપાવ્યા કરી હતી અને પોતે અહિંસાના સુસ્ત ઉપાસક હોવા છતાં બિન્ન બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના બધા લાભ લેતુ હોવાથી તે સામ્રાજ્ય પર આવેલી આફત વખતે તેને મદદ કરવાનો ધર્મ છે એમ અમલુ લશ્કરમાં ભરતી કરાવવા માટે તેમણે અક્ષરશઃ તનતોડ પ્રયત્ન કર્યો હતો. તેમના નજીકના અનુયાયીઓમાંથી ડેટલાકનાં નામ પણ નોંધાવેલાં ત્રિવેદીસાહેબનાં ગાંધીજી સાથે તે વખતે મીઠો સંબંધ બંધાયો હતો કે નહીં તે સ્પષ્ટપણે જણવા નથી મળતુ. ગાંધીજી ત્રિવેદીસાહેબ પરના તા. ૮-૪-૧૯૨૪ના કાગળમાં “ અહંભાવ છોડી પશુપકાર કરનાર મેં જ્યોતમાં ઘોણ જોયા છે. તેમાંના તમે એક છો એમ વર્ડ વર્પા ગયા જોઈ રહ્યો છું અને આનંદ પામી રહ્યો છું ” એમ લખે છે, એ ઉપરથી તેમનો ગાંધીજી સાથે સંબંધ ગાંધીજી દક્ષિણ આફ્રિકાથી ૧૯૧૫માં હિન્દમાં આવ્યા પછી તરત જ થયો હશે એમ કંટાળી શકાય. લશ્કરમાં ભરતી કરવાની ગાંધીજીની નીતિ પણ તેમને યોગ્ય લાગી હશે અને તેથી પોતાની મેમોરોટેમિયા જવાની તૈયારી, ઘેર કશી ખચર પણ આપ્યા વિના, તેમણે સરકારને જણાવી આ વાત તેમના પૂનામાં રહેના એક મિત્રે પોતાનાં માતૃશ્રીને અમદાવાદ લખી જણાવી, એટલે એ બંદેન ત્રિવેદીસાહેબનાં બાને મળવા ગયાં; અને પોતાના દીકરાને સુદ

પર મોકલવાની તેમની ધીરજ અને દિંમન અત્યંત ધન્યવાદ આપ્યા ત્યારે જ તેમને ખજાર પડી. તરત જ તેમનાં માતા તથા ડાડા તેમને એ વિચારથી વાળતા માટે પૂને જવા ઊપદેશો, પણ ત્રિવેદીસાહેબે કેમે કરી પોતાનો વિચાર ફેરવ્યો નહીં. પણ પાછળથી તેમની મરનો સંકલ્પને માન્ય ન થવાથી તેમણે લક્ષ્મીમાં જવાનું માંડી વાળ્યું.

૧૯૨૪મા ગાંધીજી ચરેલાની જેલમાં દત્તા ત્યારે તેમને એપેન્ડિસાઈટિસનું ૬૬ ઊપદેશ, એટલે તેમને જેલમાંથી એકદમ પૂતાની સામૂત હોસ્પિટલમાં ખસેડવામાં આવ્યા. સિવિલ સર્જન કર્નલ મેડક પોતે પોતાની મોટરમાં તેમને દંકરી મોકલા. ગાંધીજીની માંડગી દરમ્યાન ત્રિવેદીસાહેબ અને મનુએ તેમની ખૂબ મેવા કરી તે આપણે જોયું ગાંધીજીને જે મોટરમાં કર્નલ મેડક સ્થળિયા દત્તા તે મોટર કર્નલ મેડક પૂતા છોડીને ગયા ત્યારે તેમની પામેથી એ યાદગાર અસુગતા સમારક તરિકે ત્રિવેદીસાહેબે ખરીદી લીધી. આનો જ ઉલ્લેખ ગાંધીજીના ૮ એપ્રિલ, ૧૯૨૪ના કાગળમાં છે.

પૂતામાં ત્રિવેદીસાહેબ અગતિય પેશમાં આવેલા કાનિટકરના ગોવિંદકુંજમાં રહેતા હતા, ત્યારે ગાંધીજી એમને ત્યાં પધારેલા. તે વખતે ગાંધીજીએ તેમની સાથે કરેલી વિનોદી વાતચીત તેમ જ ગંભીર વિષયોની ચર્ચા સાંભળીને એ બંનેનો એકબીજા પ્રત્યે કેવો ઉત્કટ પ્રેમ હતો તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવતું, એમ તે વખતે લાગત રહેતાર શ્રી બાગુકાકા કાનિટકર જણાવે છે. ગાંધીજીના દરેક કાર્યને — ખાસ કરીને સ્વનાત્મક કાર્યને — ત્રિવેદીસાહેબ સચા દિલથી સહાય અને અલકાર આપતા જોવામાં આવતા. એટલું જ નહીં પણ ગાંધીજીનું કોઈ પણ કાર્ય કરનારા બીજાઓને પણ તેઓ સહાય અને સલકાર આપવા સતત તત્પર રહેતા, એમ પણ શ્રી કાનિટકર જણાવે છે.

મનુના દાકત્રના કાયદોગની માંડગી દરમ્યાન ગાંધીજીએ તેની મુલાકાતનો પોતાના કાર્યક્રમમાં ખાસ ઉલ્લેખ કર્યો હતો. મનુની તળિયત વિશે તેઓ અવારનવાર ખજાર મેળવતા ૧૭-૪-૨૬ના મનુ

પરના કામગામાં તેઓ લખે છે, “દરિદ્રતાવમાં જ્યારે હું હતો ત્યારે તમે અનેક પ્રકારે મારી મેવા કરતા એ હું જુઓ નથી, તમારી અકલ્પ આપ પણ નથી જુઓ, નથી જુઓ તમારો દમ્ભજો ચાલેગો. ક્રિષ્ણ નમને મંપૂર્ણ આગેજ્ય અગ્નિ અને દેગનવાને અર્ધ દીપ્યાયુ કરે.”

૧૯૩૦માં ગાંધીજીએ દાંડીદૃઢ શરૂ કરી તે જ વખતે મનુએ સરકારી કોલેજ છોડી દીધી અને રાષ્ટ્રીય વસ્ત્રમાં ભાગ લેવાના ઉદ્દેશથી તે વિદ્યાપીઠમાં શિક્ષકભાવે પાંચ વર્ષ પાઠ્યગ્ય તા ૨૧-૭-૩૦ના મનુ પરના કામગામાં ગાંધીજીએ લખે છે, “પિતાજીને લખે ત્યારે લખજો કે તેમના મીઠા સ્મરણો તો મારી પાને ધણા પડ્યાં છે.”

એ જ વરસે મનુ વળી પાછો નબીર માઝગીયાં ગયો. ગાંધીજીએ જોયમાથી તાર કરીને પોતાની મદાનુજીનિ વ્યક્ત કરી તેની ખબર હોવાની તથા “મખન માઝગી ચાલે છે ત્યાં લગી અમીં ગેલ ખબર આપ્યા કરતે દમગા મજે ગયો અલગસ્ત તો અર્ધ શકશે એમ

નુમમાંથી પ્રાપ્તમસને તિથિજીવિ આપો તો ખુ મદન તમાગ કર્યો નથી
ગણાય, ને કદાચ ખીજી મહેનો એ ગણસના મુખમાંથી કદાચ છૂટે”

કરી તા ૧૦-૧૦-૩૩ને રોજ ગાંધીજીએ લખેલું

તે (સ્ત્રીનો અંતર મદિબગ) અસ થ લાગે તો
શ્રીઓ તેને પ્રાગવનાની ગાંધા લે પુરુષોની મારફતે જ પ્રગવે આપણા
મગનો પાશા- પ્રાપ્તમસ જેવા નુના ચનાલાને સાગુ મનેનો નથી”
(મ ૫ ૨ ૧૨૭)

મારી જાણ પ્રમાણે કોટુમિષ મ મનોમા પણ ત્રિવેદીસાહેબે
પ્રમંગોપાત્ત નાવીજીની સનાદ નીચેની

ગાંધીજીની જ સનાદથી અને જમનાવાલ મમજના આમ નણથી
મનુષ્યોએ અમદાવાદની કન્સ્ટિટ્યુશન મધ્ય રી વર્ધામાં પ્રોપ્રિસ
ગર દરેની અને તેમની જ સનાદથી ત્રિવેદીસાહેબ છોડી માદગી રખતે
સાગરા માટે નર્મ ગયેના આમ ગાંધીજી સાથેનો તેમનો સમય
ઉત્તરોત્તર રહેતો જ અથો હતો ગાંધીજી મિત્રે તેમની હા નિઠા હતી
અને ગાંધીજીને પણ એમને મિત્રે ખૂબ માન હતું તેમ જ ત્રિવેદી
સાહેબ ની જાણે ચક્રા નથી એ તેમની નમ્રતા અને પ્રતિદિનિમુખતા
બનાવે છે

માટે વિનંતી કરવા ત્યાના નગરોપ તેમની પાસે ગયા, ત્યારે પડણીએ
આના અમલદારને તો સ્ટેટ તરફથી પહેલી પાર્ટી આપનાની ટોચ એમ
હી એવી પાર્ટી તેમને આપી અને એ પ્રમગે તેમણે હાથ દે, હુ
રાગ નથી ને નોકર છુ તેનુ જાન મને આજે થાય છે ગાગ હોત તો
ત્રિવેદીને જવા જ ન દેત

થોડા અમય માફ જાનનગર મહાગાગ જ્યારે પૂને આવેના અને
ત્રિવેદીસાહેબની તેમની ફરી મુલાકાત થઈ તે વખતે તેમણે સર પ્રભારા કરને
આના માણસોને સ્ટેટ કેમ જવા દે છે એમ પૂછ્યુ ત્યારે પડણીએ

ગોતાનો મોઝો જળવવાની તકલીફમાં જ હમેશ રહે છે; તેઓ પ્રગ્ન સારે ભાગે જ ભગે છે. પણ ત્રિવેદીસાહેબને આવ્યા બાદ આડંબર માટે નફરત હતી. તે ગોતાની ઓફિશિયલ ડ્યુટી બજાવી એમી રહે એવા ન હતા. ત્યાંની એમની રજાદિટિંગની પ્રવૃત્તિની તેમ જ ગોતાની ન્યાનના અધિક લોકોમાં ફિવાળીને પ્રમતિ વાર્ષિક મેળાવણા શરૂ કરવા તમેગેની હકીકત આપણે જોઈ ગયા છીએ. ભાવનગરની દક્ષિણામૂર્તિ અંબા તો તેમની પ્રિય સંસ્થા હતી, તેને તો તેઓ બુદ્ધે જ દેખ ? પૂનામાં ગદીને પણ બાળકેગવણીની એ સંસ્થામાં એમણે મારી પેડે રસ જતાઓ હતા. અહીં એ સંસ્થાના નિકટ પરિચયમાં એ આવ્યા. રાત્ર્યમાં પણ થોડા જ દિવસમાં તેઓ લોકપ્રિય બની ગયા. રાત્ર્યે તેમની એક વગ્ગની મુક્ત પૂરી થતા તેમાં વધારે કોવવા માગણી કરેલી. પણ મુખર્ષ સરકારના ખેતીવાડી ખાતાના અમલદારોએ તેમની મુક્ત ફડી વધારી આપવાની ના પાડી, એટલે ૧૯૨૬માં તેઓ પાછા પૂને આવ્યા.

તેમને કાયમના ભાવનગર ગામી લેવા માટે તેમની સિટિંગ ઇશિયાની નોકરી ભાવનગરમાં ગામી લઈ વખત આવ્યે પૂરું પેન્શન વગેરે આપવાનો કરાર કરવા પણ સર પ્રભાશંકરે તૈયારી બતાવી પણ મદારાજની સગીર અવસ્થામાં આવો બોલો ગ્રેટ ઉપર નાખવો ઉચિત નથી એમ કહી એ વાત તેમણે સ્વીકારી નહીં અને તેઓ પૂનાની નોકરી પર હાજર થયા. રાત્ર્યનું વાતાવરણ પણ તેમને ગૂંચળાવે એવું લાગ્યું હશે. રકાઉટ રેલીના સમારંભ વખતે રાત્ર્યના વિદ્યાધિકારી જગ મોડા પડેલા તે ગદત્ર શ્રી અનંતરાય પટ્ટણીએ તેમને કહ્યું શબ્દોમાં હપકો આપેલો; ત્રિવેદીસાહેબ પાસેની જ ઓગડીમાં બેસ હતા તેમને કાને એ શબ્દો પડ્યાં તે ક્યવાઈને બોલેલા કે, “ભાવનગરમાં સારા માણસોને ટકવું મુશ્કેલ છે. હું તો વરસ પૂરું થશે એટલે જતો રહેવાનો,” એમ શ્રી રવિશંકર ગવળ નોંધ કરે છે.

ભાવનગરની વિદાય લેતી વખતે ત્યાંના સહેરીઓએ તેમના માનમાં પાર્કી આપવાનું નક્કી કરી સર પ્રભાશંકરને તેનું પ્રમુખ સ્થાન લેવા

માટે વિનંતી કરવા ત્યાંના નગરશેઠ તેમની પાસે ગયા, ત્યારે પટ્ટણીએ આવા અમલદારને તો સ્ટેટ તરફથી પહેલી પાર્ટી આપવાની હોય એમ કહી એવી પાર્ટી તેમને આપી અને એ પ્રમગે તેમણે કહ્યું કે, હું રાજ્ય નથી ને નોકર છું તેનું જ્ઞાન મને આજે થાય છે. ગાજન હોત તો ત્રિવેદીને જ્યાં જ ન દેત.

થોડા સમય બાદ ભાવનગર મહારાજન જ્યારે પૂને આવેલા અને ત્રિવેદીસાહેબની નેમની ફરી મુલાકાત થઈ તે વખતે તેમણે સર પ્રભાશ કરને આવા માણસોને સ્ટેટ કેમ જ્યા ? છે એમ પૂછ્યું. ત્યારે પટ્ટણીએ જે જવાબ આપ્યો તે જ સાચો જણાય છે કે, દરિયાના મગરને કૂવામાં કેમ ફાવે ?

આણંદ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ

૧૯૩૭ માં પ્રા-તોમાં કોંગ્રેસની સરકારે અસ્તિત્વમાં આપી. જુદાં જુદાં લોકોપયોગી કામો તેણે હાથમાં લીધાં. કેળવણીના કામને પણ વેગ મળ્યો. ખેતીવાડીના શિક્ષણને અગે પ્રાન્તમાં પૂતાની કોલેજ સિવાય બીજી મોડેલ ક્ષામ અને તદ્દન પ્રાથમિક કક્ષાની કેળવણી આપવાના વર્ગો સિવાય બીજી કશી સગવડ ન હતી. એટલે સરદાર વડજભાઈ પટેલ અને શ્રી મુનશીએ પોતાને હસ્તકનાં બે ટુસેટની રકમમાંથી ખેતી અને ગોપાલનની સંસ્થા નૃજગતમાં કાઢવાનું નક્કી કર્યું. તે માટે આણંદ સ્થળ પસંદ કરવામાં આવ્યું. અને એ કામને ખરાબર વ્યવસ્થિત રૂપ આપી ખીલવી શકે એવા માણસનાં વિચાર કરતાં તેમની નજર ત્રિવેદી-સાહેબ પર પડી તેમની સેવાવૃત્તિ, વ્યવસ્થાશક્તિ, કાર્પકુશળતા અને ગૃહસ્થિતશુદ્ધિ — ખાસ કરીને ગુજરાતની એવા કરવાની હોંશ — જાણીને સરદારે એ કામ તેમને સોંપ્યું. સરદારની ધમ્મજાને માન આપી તેમણે તે માથે લીધું, અને પૂના છોડી તેઓ આણંદ ગયા.

એટલામાં બીજાં વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું. પ્રા-તોમાંનાં કોંગ્રેસ પ્રધાન-મંત્રીએ, સરકારે હિન્દના લોકોને પૃષ્ઠા કર્યા વિના દેશને યુદ્ધમાં

સંહિયુ એ કાગળખર, એક પત્રી એક ગણનામા આપ્યા મુમર્ઝની કોએસ મગકારે અમુક વાર્ષિક આન્દ અને ડેટલીક મન્દ આ સંસ્થાને આપવાનું નહીં કર્યું હતું પણ કોએસ મગકારનાં ગણનામાં પત્રી ગવર્નર રાજ આપ્યું અને તેના સવાહકરોએ મસ્થાની ગામતમા મુકેલીઓ ઠામી કરવા માટી પર તુ જવાગદારી પોતાને શિરે એક વાર આવી ગયા પત્રી, ગમે તેની મુકેલીમા પણ લાભ પાગ પાડવાનો ત્રિવેદી-આહેબનો અભાવ હતો આમ તો તેમની નાંડરીની મુન્ત દોદેડ વગસમાં જ પૂરી થવાની હતી અને રજાઓ પણ ચડી હતી તેમનો વિચાર થોડોડ ગમત આરામ લઈને દેશમા તથા યુગપ વગેરે ટેકાજો કરી આવવાનો હતો પરદેશગમનની કોએન્ના કિવમેથી મેવેલી ઇન્દા હતી અપૂર્ણ જ રી હતી ને પૂરી કરવાનો પણ તેમનો વિચાર હતો પણ આલુંદની મસ્થાની જવાગદારી આવી રીને એન્દમ માથે આવી પડનાં હર્ડ મજાવણબધાં દિલથી તેઓ ખૂના છાડી આલુંદ ગયા અને પોતાનું કામ શરૂ કર્યું

પણ હવે જેમણે આ સંસ્થા આક્રમ ઉદ્દેશ નજર આગળ ગમ્પાને યોજી હતી તેઓ સત્તા પર રહ્યા ન હતા ઠાનડુ, તેમનું કર્યું કારવ્યુ બધું ધૂળભેગુ કરવાનો જ જાગે નવી મત્તાવાળાઓનો પ્રયત્ન શરૂ થયો સંસ્થા માટે જમીન મેળવવાથી માંડીને કામ કરવાનું હતું માંડ જમીન દાથમા આવ્યા જેવું લાગે ત્યાં તેમા ફવા કરવાવાનું કે ખોગિગ કરવાનું આવે, એટલે ડેટલે ટેકાણે પાણી નીકળ્યું નહીં તેની મોંકાણુ— હાથે ને પગથે સત્તાવાળાઓ અસ્મણો નાખવા લાગ્યા અને તેમની સનામણી જ જાગે શરૂ થઈ ખૂના ને મુમર્ઝના તેમના આટાકેરા શરૂ થયા મગકારી અમલદારો અને ગવર્નર રાજના સવાહકરોની દાનત આવી મનત્ર સંસ્થાને સરકારી મદદ આપવાની ન હતી એટલે કામમા ખોડખાંપણુ કાટી કોએસ મગકારે આ સંસ્થા સાથે કરેલા કરારમાથી બટકી જવાની હતી. તેઓ વારવાર આલુંદની મુવાકાત લેવા લાગ્યા. શ્રી નરહરિભાઈ મનુભાઈ પરના કાગળમા જણાવે છે તેમ, “ પંદર

દિવસના ગાળામાં આગળ ચાર જાણે મોટા પ્રવાસે જોવા મિત્રો અહીં બાધીને ઉપગઉપરી (અસ્થાની) તપાસ કરવા આવ્યા, પણ એ બંધાને કશું જ કહેવાપાત્રું ન ગણે એની મુજબ વ્યવસ્થા તેમણે તનતોડ મહેનત કરીને મતાવી.”

ત્રિવેદીઆદેશ જોવા માની માણસથી આ મહુ રી ગીતે મદદન થાય? રાતનો દિવસ કરીને જેવા કાકદ્દશિયાળા નિરીક્ષણને સતોવ્યા અને તેમના મોઢામાંથી પ્રશ્નમાના ઉદ્ગાર કદાચ એ, આવ્યા થોડા નખતમાં આ વેગન ભૂમિની જગ્યાએ આવું મુદ્દર નક્કર તમે બનાવી દીધું છે એ જોવાની અમે આશા રાખી ન હતી આમ વિરોધી બાનના યાગાઓ ઉપર તેમણે વિજય મેળવ્યો પણ તેમાં તેમને શારીરિક તેમ જ માનસિક અમ મહુ પડ્યો અને શરીરને સારી પેર વસાવેલા વાગ્યો નરહરિભાઈ પોતાના કાગળમાં આગળ લે છે, “એક રીતે જોઈએ તો આજેની મસ્થાએ એ બીજીમનદાણાનો ભોગ લીધો એવું મારા નિયમાર્થ જન્ય છે.”

આ ઉપરાંત, કોણ જાણે કેમ, પોતાના નજીબના સગામાંથી જેમને તેમણે લાજ્યાવ્યા, પરદેશ મોકલ્યા ને પગભર કર્યા, તે પણ કૃતજ્ઞ નીનડ્યાનો કદુ અનુભવ તેમને થતા લાગ્યો બીજા અગાઓ તરફથી પણ કંઈક એવો જ અનુભવ થતા લાગ્યો કેટલીક કૌટુંબિક ચિન્તાઓ પણ દિવસમાં કરવા લાગી આ અધુ પડતા તેમના ચહેરા પરથી તો કોઈને આભાસ સરખો પણ ન થતો કે, અતરમાં જેવી આગ બળી ગઈ છે એવો ને એવો સોગંદમયુક્ત સદા હસમુખો ચહેરો, એવો ને એવો જ સ્વાગતનો ભાવ — કોઈ પણ જાતની ઊણપ તેમાં વર્તાતી નહીં તેમના કેટલાક છટાછવાયા ઉદ્ગારો પડ્યા જ આ વગ્નુ પામી રાગાતી

દરેક માણસે પોતાનો કસ પોતે જ ઉપાડવો જોઈએ — ઉપાડવો ગણો, તો જ માતાશ્રી પાપો ધોવાઈ જાય અને શુદ્ધિ થાય, એનો જ જાણે પદાર્થપાઠ તેઓ આપના ગયા હોય એમ લાગે છે

મૃત્યુ

છેવટે આ બધા શારીરિક અને માનસિક બોજને પરિણામે તેમને લોહીના દબાણનો હુમલો થયો અને તેમની તબિયત લથડી.

અમદાવાદ તબિયત કેંકાલે આવતી ન હતી મનુભાઈ અમદાવાદમાં બોલેયું પોતાનું દવાખાનું છોડીને ગાંધીજીની સલાહથી વર્ધા ગયા હતા. ગાંધીજીની સલાહથી જ મનુભાઈ તેમને ઔષધોપચાર અને સારવાર માટે ૧૯૪૧ના માર્ચની આખરે વર્ધા લઈ ગયા શરૂઆતમાં નારંગીના રસ પર તેમને રાખવામાં આવેલા થોડાક સુધારો દેખાયો. બે વાર ગાંધીજીની મુલાકાતે મેવાગ્રામ જઈ આવ્યા પણ ૧૫મી એપ્રિલથી તબિયત ફરી ખગડી વર્ધાના સિવિલ સર્જન, પુત્ર ડૉ. મનુભાઈ, પોતાના મિત્ર એન્જિનિયર પાટલકુળની પુત્રી ડૉ મિસિસ બાપટ વગેરેએ અથાગ મહેનત કરી પરંતુ એ અવસ્થામાં પણ અનેકોની સેવા કરનાર ત્રિવેદીસાહેબ પોતાની સેવા બીજાને કરવા દેવા ગઈ ન હતા. ગાંધીજીની સલાહથી મહાદેવભાઈએ મુખર્જીના પ્રખ્યાત ડોક્ટર નાથુભાઈને બોલાવ્યા “હજારોનો પાળનારો છે, અને તે કરો,” એવા ગાંધીજીના જ આમ્રદથી એ બે દિવસ વર્ધા રોકાયા છતાં ભાવિની ઇચ્છા ભુદી જ હોવાથી તબિયતમાં કોઈ પણ જાતનો સુધારો થયો નહીં અને બીજી મે ૧૯૪૧ને દિવસે તેમણે ૫૫ વરસની ઉંમરે દેહ છોડ્યો બ ૬ ઠોકોરે કહ્યું છે તેમ, “જેઓ કોલેજમાં હતા ત્યારથી પોતાને સ્વાર્થને ભોગે મિત્રોની સેવા કરતા જ આવ્યા. એવો જીવ ઘડપણની અશક્તિઓ વેડવાને અને બીજાઓને પોતાની સેવા કરવાની તક દેવાને રોકાય જ રહેતો ?”

ત્રિવેદીસાહેબના અવમાનના ખખર માંલગી પોતાના મિત્ર અને એકનિઃ ભક્તને જેની વિદાય આપવા ગાંધીજી સેવાગ્રામથી વર્ધા આવ્યા. પોતાની ખાદીની શાલ તેમણે ત્રિવેદીસાહેબના મૃત દેહને ઓઢાડી કોઈએ પૂછ્યું, “આપુ, કોઈને નહીં અને ત્રિવેદીસાહેબને જ આ ચિરલ માનનો લહાવો શા માટે ?” ત્યારે તેમણે જવાબ આપ્યો, “બીજા તો રાજદારી પુરુષો તરફે બાણીતા હોય છે, પણ આ તો સાચો સંત હતો.”

ગાખી હતી કે, એની શક્તિનો એ જ સદાનો વાળ હવે સુગતને થોડા વર્ષ સુધી મળશે એટલે એની મદદથી એક આદર્શ મન્યા બેઠોતો ॥ વાળ માટે બીની રીથ એ લામ બહુ અપદુ ૬ અને વળી સગકાગ આવે ગતદિન્ય એમા નામ પડ છે એટલે એના જેવા બેઠોના વિશ્વાસનાગા મન્યનથી એ ૧૩ પાગ પડી ગે એવુ હતુ હવે તો એ મધુ ચૂથાર્થ જસાનો ૩ છે

એ એ- ભારે જ્યામ રીનુ ગમ મારમારે પેનું કે જેમા એમની મને ઓથ રની એગે નિગતે ૫ ડાઘતો હતો એ સિવાય પણ મીનુ ઘણ ૧૩ એમની પાંગેલી લેનાનુ ૮૮ મન એમને પણ મુજાનની મેના રવાની બુ લેગ દતી એ ૫૫ ગહુ અને એ તો નાસ્થા ગયા હવે શુ કામ? મનુ તો આપની પામે છે એગે એને એથી વધારે આશ્વાસન આપનાર બીનુ ગોણુ મળનાનુ હતુ ૧ મે આજે તાર તો આપને યો છ પણ એ મગે ૨ ન મળે તોપણ આ ગાગ તો મળશે જ એગે એને અને એના મુદુ ને મારી વતી આશ્વાસન આપને એટલી બધી સુનાસ મુકીને એ ગયા છે કે અને- માણુમો આજે મનુના દુખમા ભાગી ૧૦ થયેના છે એથી એનુ દુખ ઘર્ષ હાગવુ થશે

મહાદેવનો તા ૨૪ એપ્રિલનો કાગળ મળ્યો હતો એમા ત્રિવેદીના મદનાગી ખમર મળી હતી એગે મને ચિતા તો ઘર્ષ જ હતી પણ આગા નાખીને બેગે હતો કે સારુ થઈ જશે ઈશ્વરને એમનો ખપ રશે

શ્રી કાકાસાહેબે મુંઝવણી મનુભાઈ પર કાઢી લખીને જણાવ્યું કે,

“ આજે આખો દિવસ ત્રિવેદીસાહેબનું સ્મરણ કરી પ્રાર્થના કરું છું. . . . જો હું અહીં ન રોકાયો હોત તો એમનું આખરી પુસ્પદર્શન થઈ શકત. . . .

“ ત્રિવેદીસાહેબે મહારાષ્ટ્રમાં જીવનનો મોટો ભાગ ગાળ્યો. અને દેહ પણ મહારાષ્ટ્રમાં જ પૂજ્ય આપુજીના વાતાવરણમાં છોડ્યો. તેઓ ધન્ય થયા. તેમના સેવાભાવનો શનાંશ પણ મારામાં આવે તો હું ધન્ય થઈશ. તેમની પાસેથી જે પ્રેમ અને સેવા મેં મેળવ્યાં છે તેનું પવિત્ર સ્મરણ મને દીક્ષારૂપ થાઓ એ જ મારી પ્રાર્થના છે.

“ ત્રિવેદીસાહેબ આપણા દેશના અસંખ્ય લોકોના હૃદયમાં ઊભે છે. એમણે જે સેવા છૂટે દાથે વાવી છે તે હમ્મર ગણી જિઆ વગર રહેશે નહીં.

“ ત્રિવેદીસાહેબ ગાંધીયુગનું અસાધારણ રત્ન હતા. એમની પ્રેરણાં આપણને દિશાદર્શક થાઓ.”

કવિશ્રી બ. ક. દાકોરે નીચે મુજબ કામગીરી લખ્યો :

“ ૨૧. પ્રિય ભાઈશ્રી મનુભાઈ,

“ ગુજરાતીઓમાં મેં સૌથી ઊંચા આદરવાન મનુષ્યો બહુ થોડા જોયા તેમાં ત્રણને હું વિનમ્રતા, નિર્દોષ સેવાભાવ અને સાત્વિકતામાં શ્રેષ્ઠ ગણું છું. એ ત્રણ તે લક્ષ્મીભાઈ આશારામ શાહ, શ્રી અમૃતલાલ દક્ષર અને તમારા વડીલ જયશંકર. ત્રણેમાં સૌથી વધારે શક્તિશાળી તમારા વડીલ. આખા દિવસ પ્રવાનની ખુરશીને પણ ઢીપાવે એવી એમની વડીલટી શક્તિ, વ્યવસ્થાશક્તિ અને માણસને પારખી લેવાની શક્તિ હતી. પરંતુ એમને સત્તાનો કે દ્રવ્યનો, પદવીનો કે મોટાઈનો બોમ મુદ્દલ નહીં; કોલેજમાં હતા ત્યારથી જ પોતાના સ્વાર્થને બોગે મિત્રોની સેવા કરતા જ આવ્યા અને જેમ મોટા થતા ગયા તેમ એઓ પોતાની સેવાને પાત્ર જનો અને સંસ્થાઓની સંખ્યાને વધારતા જ ગયા. એવો જીવ ધડપણની અશક્તિઓ વેદવાને અને બીજાઓને પોતાની સેવા કરવાની તક દેવાને રોકાય જ રીનો ?

‘ મી ન કેટલાયની સાથે જમને સૌને એમજો પોતાના પ્રતુખીઓ
જ ગણેલા, એટલે જમને સૌને ૨૫.૪ માણસ જતા લાગે તેમજુ
આ વખતે લાગે જ અને ૬૦ તો ૬૬ મી ૧૮૬૮થી વી પીનામ
વરતાના સસર્ગમા આવેલો ૫૦ તુ વી તીગમ’ન તો જૂના
છ અને જૂના રહેરો જ એઓ ન ૧૪૦૫, એમને એમ, ન આને
ધીરે ધીરે એઓનું ચિત્ત પાછું તમાગ નૌમા લાગે, એ રોજુ એ
તમાગુ નમ એમની તમાગ બોલોગા કુખને ૧૮૮ લાગી ધાની ૧૮૦
પણુ ૭ લાવ ૧ જ રિ

ગામદેરી, મુમર્ષ ૭ મગરતગાય ૩ કોંગના આનીસાં
તા ૫-૫-૪૧

થી હજી માપાએ મનુમાર્ષને વખ્યુ

‘ જયજ કરભાર્ણની મદવીમા માગ જેવો વૃદ્ધ ગયો તેન તો
મારુ થાત પણ ઈશ્વરે કયું ને આપજો હિલવતુ રહ્યું ’

સ્વામી આનંદે વખ્યુ

પિતાથીના અવસાનની ખબર મળી ત્યાગથી મન સૂતનાર
મની ગયુ છ ત્રિવેદીસાહેબ વ્યક્તિ નહોતા એક જીવન ભાવના અને
મૂર્તિમાન નિગ દન પૂતામા ગુજરાતની મરજેલ મર ગિતાની
આશુન સરથાકપ હતા

‘ માપુજ પ્રથે એમના અનેક અતેરાસીઓથી વડી જાવ
એની એમની લકિન હતી એઓ મગકાગી નોકર હતા એ જીના
તો હી કેમે કયેં કેલ્મના ધ્યાનમા ન આવતી પૂતામા નનનાગ કે
જનાર આનંદર ડેમનાથેના ગુજરાતીમા અને પૂતાની વિચાર
ગુજરાતી વિદ્યાર્થી આનમમા ભાગે ૪ દોર્ષ એની વ્યક્તિ કે કુદુમ
હરો કે જે એમના આતિથ્ય મિનાનુ રહ્યું હશે એમનામા પ્રાન્તીય
ભાવના હતી જ નહી જે વિગયથી ગુજરાતીઓને તે જ વિગયથી
દક્ષિણીઓ, કર્ણાટકીઓ અને બીજાઓને તેઓ અપનાવના અને સૌને
સામાગ ભાગે પગે અપ લાગતા

“એમના અવસાનથી તમે જ નહીં પણ ગુજરાતનાં તેમ જ દેશ આખાનાં મેંકેટા કુટુંબો એક અસૌકીક ગુણીજન સ્વજનને ગુમાવી ખેડાં છે. . . .”

જીગનરામ ન્વેએ વેડીથી કાગળ લખ્યો :

“આવા ગોઅતાવાળા પુરુષો મેં ઘણા જોયા નથી.

“‘સંઘારમાં સરમો રહે ને મન મારી પાસ,’ એ તેમનાં જીવનમાં પ્રવક્ત્ર જોવા મળ્યું. મેંવા, પ્રેમાળપણું, ભક્તિ, એ બધું તેમના જીવનમાં એવું વણાયેલું હતું કે તેમને તેનું જ્ઞાન પણ નહોતું એ બધું આસોચવાસ જેવું સ્વાભાવિક ધર્મ ગયું હતું. કૃતમાથી મુગધી છટે તેમ તેમના જીવનમાંથી મુગધી છટતી હતી.

“તેથી જ અનેક નવયુવકોના જીવન ઉપર તેમણે કાપથી છાપ પાડી છે એમ આપણે જોઈએ છીએ. તેઓની મારફત તેઓ જીવતા જ છે અને રહેશે.”

હોકાર હરિપ્રસાદ કિરપારાએ બાનુસંકરભાઈ પરના કાગળમાં લખ્યું.

“એમને હું હંમેશાં ગયા જન્મના કોઈ મુલ્યક તપભંગ થયેલા તપસ્વી માનતો આવ્યો છું. અને આ જન્મમાં તપશ્ચર્યા કરી એ તપભંગનું પ્રાપ્તિ કરી તે સિદ્ધાર્થ થયા એમ હું ખચીત સમજું છું. મારા જેવા અનેકને એ પ્રેરક હતા. તે ગયા, પણ તેમની નિરભિમાની કાર્યકુશળતાની અને બોગ આપવાની કીર્તિની મુગધ, ગુજરાત મહારાષ્ટ્રમાં સાંભો સમય બુઝાવ તેમ નથી. ‘મોટા’ વિશેષણ ધણાને લગાડાય છે — મારા વિચારે ગુજરાતના રત્નોમાં એમને પહેલા મૂકું. રાજથી કનૈયાલાલ મુનશીએ ગુજરાતનું અભિમાન લેખો વડે બતાવ્યું — જયસંકરભાઈએ તને મન ધન પાર્યા બતાવ્યું. એ તો અખંડ મણિ હર્ષ અમરધામ ગયા. . . .”

અને મનુભાઈ પરના કાગળમાં લખ્યું :

“જયસંકરભાઈનો ને મારો સબંધ લગભગ ચાર દસકાનો છે. અને તેમણે મને અનેક વખત માર્ગો સૂચવ્યા છે અને પ્રેરણા

આપી છે. આવી રીતે પ્રેરણા તેમજે અસંખ્ય માનુષ્યોને આપી છે એમ મારી જાણ છે મારા સર્ગસ્થ મામા અંગાવાસ સાકરવાસને માટે જેમ લાગતું હતું કે તેમનું જીવન પૂર્વ ભવની કંઈક નાની ખામીઓનું પ્રાયશ્ચિત્ત કાઢવા માટે જ હતું અને આ જન્મ પછી તે મિદ્ધાર્થ થયા, તેવું જ મને હમેશ મંસર્ગમા આવ્યો ત્યારથી જ્યારેકજાભાઈ માટે લાગ્યા કર્યું છે "

સાક્ષરશ્રી ઝમચુલાલ દેસાઈએ લખ્યું

"In Professor J. P. Trivedi Gujarat has really lost a great Gujarati who had, without ostentation, carved out a place of honour in the heart of the whole of Gujarat."

હાલોજના શ્રી રામમોહનરાય જસવંતરાય દેસાઈ, 'ગુણસુદરી'ના મપાંકે ભાનુશકરભાઈને લખ્યું

"આપનો અને સ્વર્ગસ્થ ભાઈની સાથે મારો ત્રીસએક વર્ષનો પરિચય છે તેમા જ્યારેકજાભાઈનું સૌજન્ય, માસ્તિક ભક્તિ અને કર્તવ્યબુદ્ધિ અસામાન્ય, અતૌકિક હતાં, એમ જ દેખાતું હતું આપના કુટુંબની ગૃહસ્થાઈ અને આતિથ્ય મુખસિદ્ધ છે; તેમાં પણ સ્વર્ગસ્થ ભાઈ તો પૂનામા એક મહાન સદાચક્ર — અને મુયોજ્ય પીડિનોની સઘળી જરિયાતો પૂર્ણ કરનાર રૂપેજનું જાણીના હતા . . . એમની સાથે જ્યારે જ્યારે હું મળેલો, ત્યારે એમની આંખમા વર્ષો રહેલ સૌમ્ય સહભાવ તો હજી નજર આગળ તરે છે. ખરેખર, શ્રી જ્યારેકજાભાઈના અવસાનથી ગુજરાતે એક મહામૂલ્ય રત્ન ગુમાવ્યું છે, એમાં સંગપ નથી. અને એવા સચ્ચરિત્ર, સાક્ષર તથા મૂંગા તોપણ સાચા સેવકની આપને કુટુંબમાં તો એમની મોટી ખોટ જ છે, પણ આ દેશનેય લારે ખોટ પડી છે, એમ લાગ્ય વિના રહેવું નથી. . . ."

કવિશ્રી નાનાલાલના લાઈ ચિમનલાલ દ. કવિએ લખ્યું,

"મારા પિતાશ્રીને માટે તેમના એક શિષ્યે લખેલું કે,

‘તમારી કીર્તિની વાતો, અમારો એ નિસામો છે,
ભરેલા ભાગ્યથી પૂરા, અમારા આ પ્રજામો છે’
એ આ પ્રયત્ને ધણે અરો લાગુ પડે છે ”

નવમારીમા ત્રિવેદીસાહેબ ત્યાની મદ્રેસામા ભણતા હતા ત્યારના
તેમના પારગી શિક્ષક અમનજી દોરમસજી દેસાઈ તથા તેમના પત્નીએ
લખેલા કાગળો ખાત્ર નોધના જેવા છે તેમનાથી શ્રી અમનજીને નીચે
ઉતાર્યો છે

“ મહેરબાન પ્રિય ભાઈજી ભાનુભાઈ તથા મારા વહાલા
દીદગ મનુભાઈ,

“ ગઈ ૧૮૮૧ના ‘દાઈમ્મ’મા પૂજ્ય ભાઈ જેશકરના ન
ધારેલા મરણના ખમગ વાચી અમો ઘણા જ દુઃખી થયા હીએ ગઈ
કાલે તો ઈઈ કામદાજમા પણ ધ્યાન ગહે નહી અને એતુ એ જ
મનમા આવે અને આખમા આમુ આવી જાય આની રીતનુ મને
કોઈ વખત થયુ ન હતુ તો તમે લોકોને અણુમાયુ કેમુ દુઃખ થયુ
હરો તે અમારાથી કંપી ગનાતુ નથી પરમેશ્વરની જેની છુછા પણ
અમારાથી એમની યાદ કદીમી ભુવાવાની નથી એઓ ભાઈની ભવાઈનો
મદલો જરૂર જ એમના આત્માને પરમેશ્વર શાંતિ આપશે માને
હિમન આપશે અને મન મોહુ કરી પરમેશ્વરની મરજીને આધીન
થઈ રહેશે તમે લોકોની હિમતથી માને ધણી જ ધીગજ ગહેગે
પરમેશ્વર એમના આત્માને શાંતિ બસે એની અમારી દુના છે

નિ

અમનજી દે દેવાઈ’

પૂતા ત્રિગી મોય અહિટ્સ લેખ્ય એમોમિયેશનના પ્રમુખ થી મનાગ
અને મંત્રી શ્રી ભાગસતે લખ્યુ

“ આ મઆ માથે પ્રો ત્રિવેદીનો જુદા જુદા નાતાથી મોગ
વરસનો સમયે હતો—એતીનાડી કોલેજના રોનર કૂના રોનર લીર
તર્કકિ, મધ્યમિભાગના આમિસ્ટન્ટ પ્રોવિન્સિયલ કમિશનર તર્કકિ અને

છેલ્લે મંડળના ઉપપ્રમુખ તરીકે. સ્કાઉટિંગમાં રહેલી ભારે શક્યતાઓમાં તેમને પૂરો વિશ્વાસ હતો; અને એ પ્રવૃત્તિ ચક્ર કરવા માટે તેમણે ખૂબ મહેનત લીધેલી. સ્કાઉટ પ્રવૃત્તિનું રાષ્ટ્રીયકરણ કરવાની તેમને ઉદ્દેશ ઇચ્છા હતી. હિન્દુસ્તાન સ્કાઉટ એસોસિએશનની ઉપસ્થિતિ પ્રો. ત્રિવેદીના પ્રયત્નને વણી આભારી હતી.

“તેમનું વ્યક્તિત્વ પ્રેરક હતું અને તેમનામાં નેતૃત્વનો ખાસ ગુણ હતો. તેમનો આતિથ્યભર્યો સ્વભાવ અને તેમના ચહેરા પરનું સ્કાઉટનું લાક્ષણિક દાસ્ય — એથી મોટા નેમ જ નાના અધામાં તેઓ પ્રિય થઈ પડ્યા હતા. પૂનાના સ્કાઉટોનું સદ્ભાવ્ય હતું કે, તેમના બધા મેળાવણાઓમાં પ્રો. ત્રિવેદી તેમની વચ્ચે હાજર રહેતા. પંતસચિવ જાલવીર મદિર — એનો ખ્યાલ તેમણે ઘડેલો — અને આંતરિક દરીદ્રાર્થ માટેની મનુ ત્રિવેદી શીઠ એ બે વસ્તુ તેમના પૂના સ્કાઉટ માટેના પ્રેમની પૂરેપૂરી દીપ્તિ છે.”

શ્રી વૃંદાવણ હાકોરે પત્રમાં લખ્યું :

“એમના જેવા સાધુ, સ્વરણ, અમ્મતશત્રુ ને ઉદાર દિલના માણસ હજી મને મળ્યા નથી, એ હું નિખાલસપણે કહી શકું છું. તમારું પૂનાનું ઘર તો એક આશ્વમંડપ હતું.”

શ્રી રમણલાલ યાજ્ઞિકે ત્રિવેદીસાહેબ વિનાનું પૂના જોઈને ‘મૂની ભઈ નગરી’ લાગી

જ્યારે એમના ભત્રીજાએ પોતાના પિતા પરના કાગળમાં લખ્યું એ ખાસ નોંધવા જેવું છે : “પૂજ્ય મહાત્માજી અને જમનાલાલ અમલગજી જેવા જે મોટાકાકામાં જોઈ શક્યા છે તે આપણે સમજી પણ શકીએ નહીં. કારણ આપણે તે જ્ઞાએ પહોંચ્યા જ નથી.”

દેવો મૃત્વા રંજ યજ્ઞે ।

ચાંદુરજ દેશપાંડે

साधुयस्त्रि वेदीसाहेब

સૌજન્યભૂર્તિ

પૂ ત્યા નારીકેને જ્યાં ઈ અ ૧૯૨૨મા ૪ વર્સની જોડ મળી, ત્યારે પૂ મજૂરગાની જોડે એક રાત્રી તેમની મનાવત લેવા યરેલા ગયો હતો તે વખતે પ્રો ત્રિવેદીના મહેમાન થાનો વધારો અને તેમને જાણરાનો પહેલા પ્રમગ મને મળ્યો

પૂના જાનો મારે તે પહેલો જ પ્રમગ હતો પણ તે વખતની મારી મનોવૃત્તિમા એની ઉદાગીરના હતી કે, પૂનામા ક્યા જવાનું છે, ક્યા રહેવાનું છે, એકે ગામનમા મે કઈ જ જાણવાની જગર જરી નહોતી પૂ મા ત્યા મીન જણુ ચાઝ જણુ જોડે જવાનું છે, તે બીજે ત્યા બીજરનાનું છે, ફેરવે ત્યા જવાનું છે, અને આપુલને મળી પાછા આવવાનું છે, એવા પ્રમાની માનસિક સ્થિતિ હતી

પણુ નિરીક્ષણ કરવાની દેન કાઈ ગયેની નહોતી, એકલે આખોએ તો પોતાની નોંધ કરના માડી જ સ્ટેશન પર ત્રિવેગીસાહેબ લેવા આવેના હતા, અને એમના નમ્રતા અને મૌન્યે માગ મૂક પડી ગયેના મન ઉપર પણ બીનાશ આણી એમને ઘેર પહોચ્યા પછી એમના અતિથિ મત્કારે તો હેરત જ્યો તે દિવસે મે એમના વૈભવ અને સમૃદ્ધિ નિષે કદાચ ભૂનલરેલો ખ્યાલ પણ બાધ્યો હશે અમારે નિમિત્તે એમણે બીજાઓને પણ જમના ધોવાવેના તેમા ફેરવે માટે ચાદીના થાળી, વાહના, પ્યાલા વગેરેમા ભોગ પીગર્યા હતા અને કાષ્ટક એવો ખ્યાલ છે કે, આતિથ્યનો દામ્યા જોઈ મે એવું માની લીધેલું કે, ત્રિવેગીસાહેબ ઠોઈ શ્રીમત, રાજસવૃત્તિના અને ખાવાપીવાની ખામતમા ખૂમ શોખીન ગૃહસ્થ છે તે પછી થયેના પરિચયો પરથી જાણ્યું કે, અગત ગીતે તો તે મુઠું જ માદા અને કાષ્ટક મેગમવૃત્તિના હતા, પણ આતિથ્ય એમનો

મને કુલધર્મ હોય તેમ, મહેમાનોને માટે તો યુ ને યુ કરી નાખું એવો સ્વભાવ ધરાવતા હતા. સંભવ છે કે, પોતાના મનની ઉપગત પણ એમને માટે ખર્ચ કરતા હોય

તે વખતે તો જ ત્રણ દિવસ પૂના રહ્યો હોઈશ. ૫, ૬, ૭ના જોડે એ-આર સંસ્થાઓ જેઈ એ પણ ખ્યાલ છે. ૫નું ધાતુ તો જોયું અને બૂંધ્યો; તે પ્રમાણે ત્રિવેદીસાહેબને થોડું અંગે ૬ નો બૂંધી જ ગયો હતો.

પણ તેઓ કેમ બૂંધે? મેં એ સ્વિમ્મં દરમ્યાન એમની અથે કંઈ વાત કરી હતી કે નથી તે પાત્ર પાદ નથી, તો શી વાત કરી હતી તે તો ક્યાંથી વાદ હોય? એટલો કંઈ ખ્યાલ છે કે, હોલેજના કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ અમારા મહાજા જોડે ચર્ચા કરવા એમને ત્યાં આવેલા, અને તે ચર્ચામાં મેં જ મુખ્યત્વે જવાબ આપેલા. અને ત્રિવેદીસાહેબની હાજરીમાં એ બધું થયેલું ને પછી એમને મારી જાળનમાં જે કાઈ જાપ પડી હોય તે ખરી.

પણ એ મને બૂંધ્યા નહોતા એટલું નહીં.

ત્યાર પછી તો ત્રણ-ચાર વર્ષ વધી ગયાં. ૮ વિવેચાસેની ગાદીય શાળામાં રહેતો હતો. એક દિવસ ત્યાં ત્રિવેદીસાહેબ આવી ચડ્યા. ૬ ધારું છું કે, મનુષ્યાર્ધ (તેમના હીકરા) પણ સાથે હશે. બીજા પણ હોકરાઓ હતા ખરું પૂજતાં મારી આ જ પહેલી સાચી મુલાકાત કહેવાય. શી ચર્ચા થઈ તે તો વાદ નથી. પણ પહેલી એળખાણ કરતાં આ એળખાણ મારે માટે અનેક આંધનારી ચર્ચા ૬ એમને મારી પડે એળખતો થયો.

આથી બેએક વાર પૂના જવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે તેમને અવસ્ય મળ્યો હતો અને એમને મળવું એટલે આતિથ્ય તો લીધે જ છૂટકો.

તેઓ તો પૂના છોડી ગુજરાત રહેવા ગયા, પણ મારે એમની, ખડુ સમીપમાં રહેવાનું સગવડું નહીં, એટલે હું વર્ધા આવી પડ્યો.

એમનેય વર્ધા આવવાનું તો થયું. પણ નસીબ બે ડગલાં આગળનું આગળ. મનુભાઈએ અહીં દવાખાનું માંડ્યું, અને ત્રિવેદીસાહેબ દવાફેર કરવા આવ્યા. પહેલાં તો લાગ્યું કે તબિબન પણ મુધરે છે. પરંતુ એ સુધારો દેખાવ માત્ર જ હતો. છેવટે એમણે અહીં જ ઇત્તનપાત્રા પૂરી કરી.

મંદવાડ દરમ્યાન અવારનવાર મળવા જતો. સ્થિતિ તો ગંભીર હતી, એ દાકતરની પરિચ્યાં પરથી જ જણાઈ આવતું હતું. પણ ત્રિવેદીસાહેબ જોડે વાતો કરે તો એમ લાગે કે, જરા તકલીફ છે, પણ ગભરાવાનું કારણ નથી. એમના મુખ પરની પ્રસન્નતા અને ધીરજ જોવા આવનારને છેતરી દેતાં.

“ મળવા આવતાં મિત્રો, મોંએ જોડે પ્રસન્નતા;
ભુજાર્જને કહે તેથી, ‘ ભાર્જને આજ ફીક છે. ’ ”

આવા અર્થનું એક ઉર્દૂ જોડકણું છે. એ ભાવ એમને માટે ખડુ સાચો હતો.

પૂનામાં જરાબર મહારાષ્ટ્ર જોડે બળી ગયા. આન્તીયતા એમને કદી સ્પર્શી હોય એમ મને લાગતું નથી.

એમણે જેની જેની પર કાંઈ ઉપકાર કર્યા હશે તેની પૂરી યાદી કોઈ સ્નેહીઓથી તો બનાવી જ નહીં શકાય, કારણ કે સ્નેહીઓ, સગાંઓ અને મુરોટીમાં પડેલાઓ માટે ઘસાર્જ છૂટવું, અને તેના વિચારનો બાર મનમાં ન રાખવો, એ ત્રિવેદીસાહેબનો સ્વભાવ બની ગયો હતો. અને જે કોઈ સ્વભાવ બની જ્યાં હોય છે, તેમનું સ્મરણ રાદી શકતું

નથી ચક્રમાં કેટલી વાગ પોતાના બચ્ચા માટે જોરાડ વાવના દાંડ છે અને ગાય પોતાના બચ્ચાને કેટલી વાગ માટે છે, તેની ચોટી ૪ માંદી ગાંધી નેકે છે ?

૧૫૧,

કિશોરલાલ ઘઠ મહારૂવાળા

૧૧-૪-૧૮.

૨

કેટલાંક મંરમરણો

ત્રિવેદીમાહેજને ત્યાં અણુ કરીને એક મહાગાંધીય ઊઠશે નોંધી કરશે હતો ત્રિવેદીસાહેબના સ્વભાવની એના ઉપર પૂરેપૂરી અનગ દેખાતી હતી કાનુ બોલ નહી, ક્ષુ મમ બગાવ અમલને દુશ્મતા પૂર્વક અને પ્રસન્નાપને પાર પાડે શક્તિ કરતા સવારે દામ આની પટે તોય એને કસાણુ મો ક્યું લેય એવું જાણનામા આનુ નથી ત્રિવેદીસાહેબ એને જાપામાથી કાતરણો કેમ કાપી વાંકવા, કાર્મનમા કેમ ચોડવા, પરદેશી દિક્કિટોનો સમદ કેમ કરવો, વગેરે બધી વસ્તુઓ વાને કરી બતાવી ત્રિવેદીમાહેજ સમગ્રવતા આની કેળવણીને કાગળે ઊઠશે જોતજોતામા આહોન બન્યો

એ- દિવસ મે ત્રિવેદીસાહેબને પૂછ્યું કે, તમારો અણુ કયા મુની ભળ્યો ? એ પ્રશ્ન સાંભળીને તેઓ તપન અતર્ધુષ થયા અને કહે કે, શુ કહુ ? માટે એને કેળવવો જોઈતો હતો, પણ એની પામેથી નેમ લેવાનો સ્વાર્થ અને મોહ રહ્યો, એટલે એની કેળવણી ત્રિવેદીમાહેજ બેદરકાર થયો છુ અણુને લાજનામા માટે એક માત્ર રાખ્યો હતો, એ વસ્તુ તે વખતે હુ જાણતો ન હતો, એટલે મે એ વાતને ત્યાં જ પડતી મૂકી જોડે હુ જાણતો હતો કે, ત્રિવેદીસાહેબના પ્રેમાળ સ્વભાવને કારણે, એ બધા કામો વ્યવસ્થિત કરાવનાના આગ્રહને કારણે

અંબુને જે કેળવણી મળી હતી એવી કેળવણી કોઈ ભાગ્યશાળીને જ મળી શકે છે.

અતે તમારે આશુંદયી ત્રિવેદીસાહેબ વર્ધા આવ્યા તમારે અંબુના સંતોષનો વિચાર કરી એને ત્યાં જ સરકારી નોકરી અપાવી.

અંબુનાં ખોરાકપાણીનો, કપડાંસત્તનો વિચાર, એ દીકરો હોય તેવી જ કાળજીથી એ રાખના. એનામાં જે મેંવાભાવ આવ્યો હતો તે ત્રિવેદીસાહેબનો મેંવાભાવ બેઝનને જ; નહીં કે તેઓ ધમધમગે એ બાકિ.

૧૯૩૦મા પૂન્ય ગાંધીજી સાથે મરોઝ જેલમાં ૫-૭ મહિના રહીને હું છટકો ત્યારે ત્રિવેદીસાહેબ મને લેવા જેલ પર આવ્યા તે પહેલાં પશુ એકબે વાર તેઓ માગી મુલાકાતે આવ્યા હતા જ. જેલમાંથી મને બર્નને ઘેર જવાને બદલે ગીંધા પોસ્ટ અને તાર ઓફિસમાં મને લઈ ગયા અને કહે કે, તમારે અમુક મિત્રોને તાર કગવાના હોય એટલા માટે અહીં લઈ આવ્યો છું. જેલમાંથી નીકળેલો, એટલે મારા ગજવામાં શું હોય? એમણે બધા જ પંખા ખર્યો એકબે કામજો લખી પછી ઘેર ગયા. પોતાને ત્યાં વધારે રહેવા માટે આમદ કરનારા ત્રિવેદીસાહેબે આ વખતે કથી વાત કરી નહીં. તેઓ જાણતા હતા કે, મુખર્ષ અને અમદાવાદના મિત્રો મને મળવા અને ખાસ કરીને મારે મોઢે ગાંધીજીની વાતો સાંભળવા ઇતિભર છે, એટલે એમણે મને વહેવામાં વહેલી તકે જવા દીધો; અને હું અમદાવાદ પહોંચું ત્યાં સુધી નાણાંની અગવડ મારે વેકવી ન પડે એટલા માટે પૂરતા રૂપિયા પશુ એમણે મને આપી દીધા. સામા માણસની તમામ મૂંઝવણોનો પહેલેથી જ ખ્યાલ કરી તેઓ બધી ગોઠવણ કરતા કશું કહેવું કે માગવું પડતું જ નહીં.

હાવરોગથી મોઢે પડી કોરી હવામાં રહેવાની દૃષ્ટિથી તમારે હું પૂતા પાસે ૯-૧૦ માર્ચ પર આવેલા ચિંતવડ જઈ પહોંચ્યો, ત્યારે ત્રિવેદીસાહેબ અનેક વાર મળવા આવતા. અને તમારે આવે ત્યારે આરામાં સારાં ફળો અને એકાદ એકપડી લઈ આવવાના જ. તેમાંય

મને અહીં અને પીચ લાગે છે એ એમણે જોયેલું દોનાથી, ગમે ત્યાંથી ઉત્તમ જ્ઞાનના એ ફળ નેઓ આણુવાના જ

પરી ત્યારે હું મિહગઢ પર રહેના ગયો ત્યારે ત્યાં પણ એમની પામથી ફળના કરડિયા આવના માગ રોગમા ફળની આશયજ્ઞતા વણી છે એમ ગાંધીજીએ કહેલું દોનાથી, તેઓ આમ અત્યંતવાર ફળ મોકલના મારી માગારમા રહેના શ્રી શામળભાઈ પૂના જન્ય ત્યારે મતરા લઈ આવે નાકીના બધા કળો ત્રિવેદીસાહેબ તરફથી જ આવતા

પણ મેં ત્રિવેદીસાહેબને પોને ગોખથી ફળ ખાતા કોઈ દિવસે જોયા નથી પોતાને માટે મધ્યમ જાતિનો હમેશનો સાદો ખોગક જ તેઓ લેતા આપણે ઘણું કઠીએ કે, અમારે માટે ફળો ની મોકલના, તોય તેઓ માનતા ની અને પૂનેથી ૧૬ માર્ચન મુધી એમણે મોકલેલો ફળનો જી રિયો પાછો ડાહ્યાની હિમન કેમ કરાય ? મેં એમને ફળો ખાવાનો પ્રગી નાર આગ્રહ કર્યો, પણ તેમને પોતાના નિત્યના વિનાશમાથી અગાવનાની શક્તિ કોઈએ મેળવી ન હતી

મેનાભાઈ ત્રિવેદીસાહેબનું મન મોય નહિ તરફ આકર્ષાય એ સ્વાભાવિક હતું વિવાદીઓને આરોગ્યની અને લોકમેવાની દીક્ષા અને તાલીમ આપના માટે એ અસ્થાનો ઉપયોગ કરી લેવો જોઈએ એ વિચારે એ અસ્થામા તેઓ દાખલ થયા અને મુમર્ષ પ્રાપ્ત માટે આસિસ્ટન્ટ પ્રોવિન્સિયલ કમિશનર થયા ગાંધીજી પ્રત્યે અસીમ ભક્તિ દોવા ન્ના અને મારા જેવા ઉચ્ચ રાષ્ટ્રીય વૃત્તિના નેરો સાથે બનિત અબધ ગખના છતાં, એમના વિચારો નરમ પક્ષના નેતાઓ માથે વધારે મળતા હતા તેથી તાજ અને દેશ પ્રત્યેની નકાદારીના મોગદ લેતા એમને અકેચ ન હતો

મારી આદિપ્રેમીથી આકર્ષાઈને એમણે મને કહ્યું કે, મોય સનહિની કેટલીક સારી સારી અગ્રેજ ચોપડીઓનું ગુજરાતી કરવા જેવું છે, તે કરી આપજો ? મેં એ ચોપડીઓ ખેઈ એમા

વ્યવહારોપયોગી કામતી જ્ઞાન ધણુ હતુ. મને એ ચોપડીઓ ગમી પણ એક તો મારી પાસે વખત ન હતો અને બોધ સ્કાઉટ પ્રવૃત્તિ પ્રત્યે હું સારાં હતો, એટલે મેં મારો અભિપ્રાય એમને કહ્યો કે, હિંદુસ્તાનમાં ત્રણ બહુ જ અગત્યની પ્રવૃત્તિઓ છે: બોય સ્કાઉટ પ્રવૃત્તિ, સ્ત્રી શિક્ષણ અને સહકારી પ્રવૃત્તિ આપણા ગાંધીય જનનમાં એનું મહત્ત્વ અમાધારણુ છે અને જતા એ હિંદુસ્તાન સાથે સરકારનો સંબંધ આપવાથી એ ત્રણેય બગડી ગઈ છે મારા મિત્રો મેં એમને વિસ્તારથી સમજાવ્યા રાષ્ટ્રગીત અને બ્રિટિશ નેશનલ એન્ડ્રમ વિષે પણ વાતો કરી એમણે મારી વાત સાંભળી લીધી, પણ તરત કરો નિર્ણય ન કર્યો "A scout's words must be trusted" એના પર ભાર મૂકી મેં કહ્યું કે, કાઉન (તાજ) અને કટ્ટી (દિરા) વચ્ચે દિતસ બંધ એક નથી

આગળ જતા બોય સ્કાઉટ હિંદુસ્તાનના સચાલકો સાથે મતભેદ થવાથી એ હિંદુસ્તાનમાંથી તેઓ નીકળી ગયા. એમણે જે ચોપડીઓ મને બતાવી હતી તે જ હજીની ચોપડીઓ આપણે તૈયાર કરવી જોઈએ એ ખ્યાલથી એ ચોપડીઓ ઘણાં વરસ પછી મેં એમની પાસંથી માગી. કોઈ એ લઈ ગયું હતુ. મને એ ન જ મળ્યા એમના નામ પણ હું જૂની ગયો છું આજકાલના સ્કાઉટ સાહિત્યમાં એ ચોપડીઓ દેખાઈ નહીં.. મને એટલું સ્મરણુ છે કે, વ્યવહારોપયોગી ઘણી વસ્તુઓ એમાં સચિત્ર આપી હતી

સ્કાઉટ હિંદુસ્તાનની પેઠે જ ઇસ્પતાલમાં જઈ ડોક્ટરોને મદદ કરવાનો અને માદાઓની માવજત કરવાનો શોખ પણ ત્રિવેદીસાહેબને હતો તેથી તેઓ વિદ્યાર્થીઓને લઈને નિયમિત રીતે પૂનાની ઇસ્પતાલમાં જતા.

એક વાર શ્રી ત્રિવેદીસાહેબને હું મળવા ગયેલો ત્યાં હકુમખાપા અને ડૉ. સુમન્ત મહેતા એમના મહેમાન હતા. અમને ત્રણેયને એકત્ર જોઈ ત્રિવેદીસાહેબ બહુ ખુશ થયા ત્રણેયનો એકત્ર ફોટો પડાવ્યો. જમ્યા પછી વાર્તાલાપમાં ખૂબ આનંદ મળ્યો. હકુમખાપાએ મને પૂછ્યું કે, તમે મહારાષ્ટ્રમાં રહી કામ કરવાને બદલે ગુજરાતમાં શી

રીતે ગયા ? ત્રિવેદીસાહેબે કહ્યું કે, ગાંધીજીનું આકર્ષણ કેને ન થાય ? મેં કહ્યું કે, ગાંધીજીનું નામ પણ મેં આંખજીનું ન હતું તે વખતે મેં ગુજરાતમાં જઈને દામ કરવાનો વિચાર કર્યો અને તે પ્રમાણે શ્રી ગંગાધરરાવ દેશપાંડેને કહેલું પણ ખરું મેં કહ્યું કે, ગિલાઈએ મુગન લૂંટ્યું એનું મને માહું નથી લાગતું, કાગળ કે ઓગરજેબના તાજાનો મુલક લૂંટીને એ નિરંદા બાગ્યાદને છેડવાનો ગિલાઈનો વિચાર હતો. પણ પેશવાઓએ અને એમના સરદાર દાભાડે કે ગાયકવાડે જે દળે ગુજરાતમાં રાજ કર્યું અથવા જુલમ મુગનો, તેને માટે માગ મનમાં શરમની લાગતી હતી એ શરમ ધોવાનો એક જ ઉપાય હતો કે, મદારાષ્ટ્રીઓ ગુજરાતમાં જઈને ગદે અને નક્કનાપૂર્વક બની શકે તેટલી મેવા કરે. એ ખ્યાલથી જ હું વડોદરા ગયેયો. તે પહેલાં ગાંધીજીના દક્ષિણ આફ્રિકાના કામ વિશે વાંચેલું ખરું અને ‘રાષ્ટ્રમત’માં એક બે લેખો પણ લખેલા.

ત્રિવેદીસાહેબે કહ્યું કે, તમારી આ જાણ હું જાણતો જ ન હતો. મેં જોયું કે આ વાન આંબળ્યા પંડી ત્રિવેદીસાહેબના મનમાં મારે વિશેની આત્મીયતા વધી.

એચાર દિવસ પછી અમે બધા ખેતીવાડી કૌલેજમાં ગયેલા. વિદ્યાર્થીઓની કોઈ સભા દશે. એ સભા આગળ ડૉ. મુમત્ત બેબેસા કે, આપણે સ્વરાજની વાત કરીએ છીએ, પણ સ્વરાજ ચલાવવા માટે લામકાત કેળવેલા આપણી પાસે માણસો કયાં છે ? કોઈ પ્રાન્તના ગવર્નર થઈ શકે એવા કોઈ માણસોનાં નામ આપી શકશો ?

હું હેરાયો. મેં કહ્યું કે, નામદાર ગોખલે પણ આપણા દેશની શક્તિ પર અમાધારણ વિશ્વાસ રાખતા હતા. આપણા લોકની શક્તિ પર આપણે વિશ્વાસ કેમ ન રાખીએ ? સ્વરાજ થવા દો, આ હજર-આપાને જ તમે ગવર્નરને સ્થાને બેસો. તેઓ કબૂલ થાય કે ન થાય એ વાન જુની. પણ એ સ્થાન તેઓ સોભાવશે એ વિશે મને શંકા નથી.

શ્રી બાઈબિલ (પ્રતિપદા સહિ) ૧૯૨૬

પહેલો ઘર (ડાબા બાજુથી) (૧) ઈરાણઝેન (૨) પ્રિલાણઝેન (૩) સંપ્રદાયવાર્ડ (૪) સ્ક. સ્ત્રી નારાયણી
(૫) સંપ્રદાય (બાજુમાં) બીજા ઘર (૬) સ્ત્રી ભવેલી (૭) સ્ત્રી બાઈબિલ આચાર્ય

ત્રિવેદીસાહેબનો હું મહેમાન હતો એટલે જરા સંકોચ કર્યો. પણ થોડી વાર પછી મેં કહ્યું, અને આપણા ત્રિવેદીસાહેબને હું ગમે તે પ્રાન્તનું સૂઆપણું નિશ્ચિંતપણે સોંપી દઈશ. સ્થાન પર જઈ પહોંચ્યા પછી વિગતો ઉપર કાળૂ મેળવવો એ કોઈ અશક્ય કામ નથી.

ત્રિવેદીસાહેબને ચોપડીઓનો શોખ અસાધારણ હતો. મનગમતી ચોપડીઓ વાંચના માટે ખરીદવા ઉપરાંત અનેક મહત્વની ચોપડીઓ કોઈ ને કોઈ વિદ્યાર્થી કે મિત્રોને કામ આવશે એ ખ્યાલથી તેઓ ખરીદી લેતા. વિદ્યાર્થીઓને, મિત્રોને ને રાજદારી કેદીઓને પૂરી પાડવા માટે ખરીદેલી ચોપડીઓ તો નોખી જ. કળાના શોખને લીધે પણ એમણે કેટલીક મહત્વની ચોપડીઓ વસાવેલી. કેટલીક ચોપડીઓ સાથે પુસ્તકોના કીડાની મરકરી કરતાં એ મિત્રો પણ એ જ પુસ્તકાલયમાં એમણે રાખેલાં. એક ચિત્રમાં એક ચોપડીનો રસિયો વાંચતો વાંચતો ટેકરીની ટોચે જાય છે અને ત્યાંથી એકદમ નીચે સુધી જતી ઠરાડની ધાર પર આવે છે, પણ ભક્ષા ચાલુસને એનું ભાન નથી, એવો પ્રસંગ ચીતરેલો હતો. ખીજા ચિત્રમાં એક વાચનધેલો વિદ્વાન ચોપડીઓ ઊંચેથી કાઢવા મીડી પર ચડે છે, ત્યાંથી કેટલીક ચોપડીઓ કાઢી પોતાના હાથમાં ને ખિસ્સામાં ભરી દે છે, કેટલીક ચોપડીઓ બગલમાં દબાવે છે, એકએ ચોપડીઓ ધૂંટણ વચ્ચે સાચવે છે, અને એ ઉપરાંત એક ચોપડી હાથમાં લઈને મીડી પર જ વાંચનામાં મરા-ગૂસ થાય છે, એવું વિનોદપૂર્ણ ચિત્ર હતું. એની જ પડખે શાન્સના વિખ્યાત લેખક આનાતોલ શાન્સનું એક વચન લટકતું હતું જેમાં એ કહે છે, ‘ચોપડીઓ કોઈને ઉછીની નહીં આપતા; ઉછીની આપેલી ચોપડીઓ કોઈ પાછું આપતું નથી. . . .’ એટલું તો કીક, પણ વિનોદ તો ત્યાર પછી જ આવે છે. લેખક કહે છે કે, ‘મારા પુસ્તકાલયમાં જે ચોપડીઓ છે તે બધી મેં આવી જ રીતે ઉછીની આણેલી છે !’

આ બધી ચોપડીઓ વચ્ચે અમુક અમુક ફેકાણે આરસપદાણુની બાળકોની મૂર્તિઓ મૂકેલી હતી. એક ફેકાણે મહાત્માજીની મૂર્તિ તો

બીજે ઠેકાણે નેપોલિયન બોનાપાર્ટની. આવી રીતે આદિય અને ચિત્ર-કથાનો મુખેળ સંધાયો હતો.

એ ઉપરાંત ત્રિવેદીસાહેબને આરાં આરાં માસિકોમાં આવતાં સારાં ભાગં ચિત્રો અને વ્યંગ્ય રેખાચિત્રો બેગા કરીને અવસ્થિત ગોઠવવાનો શોખ હતો. દેશદેશાવરની ટપાલની ટિફિટો પણ એમણે બેગી કરેલી. દીકરા મનુભાઈ અને ધરના નોકરોને પણ આ કામે તેઓ વળગાડ્યા. આટલું બધું પ્રવૃત્તિમય જીવન હોવા છતાં આવા નાના મોટા અનેક શોખો પાછળ તેઓ શી રીતે વખત કાઢી શકતા એ આશ્ચર્યની વાત છે.

મનુભાઈને જોવાનું પ્રથમ સ્મરણ છે તે તેઓ પ્લાસ્ટર ઓફ પેરિસના જોકેટમાં જકડાઈને પથારીમાં સૂતા હતા એ છે. એમને ન્યારે વેદના થતી ત્યારે અસહ્ય થતી વેદનાનો બીથલો ઓસરી જાય કે તરત તેઓ પ્રસન્નતા ધારણ કરી શકતા પુત્રની આ તિતિક્ષા અને બધી જાતની સન્જાતના પર વારી જતા પિતાએ એક દિવસ મને કહેલું કે, આવા સદૃશી અને પ્રસન્ન બાળક પામે લગવાન આટલી બધી વેદના સહન કરાવે છે, એ હું સમજી શકતો નથી પિતાના હૃદયનું દુઃખ બીજી રીતે વ્યક્ત ન થઈ શકત

લાંબી માંદગીને કારણે પથારીવશ દીકરાને નિંદગી કંટાળાભરી ન લાગે એટલા માટે ત્રિવેદીસાહેબે ઘણી યોજનાઓ કરેલી. કોઈ વાર એને રૂટેચર પર લઈ જઈ મોટરમાં બેસાડી ક્રિકેટ મેચ જોવા લઈ જતા. એક સંગીતશાસ્ત્રી આવીને એને સંગીત સંલગ્નતાવતો. બીજા બધા વિષયો અનુકૂળતા પ્રમાણે લખાવવા માટે ટ્યૂટર આવતા માંદગીને કારણે કેળવણી રહી ન જાય તે માટે ત્રિવેદીસાહેબે અસાધારણ કાળજી રાખેલી.

એવી જ રીતે એમના એક ભત્રીજાની બન્ને આંખ એકાએક મર્ધ ત્યારે એને પોતાની પાસે રાખી જોટલા ઇલાજો થઈ શકે તે બધા કરવાની એમણે પરાક્રમ કરેલી પરિણામે એ બાળક સહેજ આંખું

ઝાંખું જોતો થયો. એની બાબતમાં પણ મારી બાથે વાતો કરતાં હૃદયનો વસોપાત એક બે વાક્યમાં જ એમણે કાલઝો હતો : “આ બાળકની ભવિષ્યની આખી જિંદગી આંખ વગર કેમ ચાલશે ? જોવાની શક્તિ કાયમની ગઈ છે, એ વાત આ બાળકને ક્યારે ને ક્યા ગમ્મદેમાં કહી શકાય તે હું જાણુનો નથી. મારાથી કામ તે ખરું જ કરી દેવાનો છું.”

દક્ષિણી ધ્યાત્રી પણુ જોતા હતા કે, પૂનાનો સમાજ બહાઈ આનતા ગિદિત અને પ્રતિષ્ઠિત મનુષ્યોને આનકાગ આપતો નવી પણુ બધાને અવગ રાખે છે ત્રિવેદીસાહેબ આ વાત સ્વીકારતા નહીં અને દાખના દલીલો માથે કહેતા કે આ વાત સાચી નથી ગુજરાતીઓની ધણી ધણી સેવા કરતા હતા ત્યાં તેમણે પૂનાના આગેવાનો માથે ધણો જ મીઠો સબધ કેળવ્યો અને જાગી રાખ્યો હતો

ગુજરાતી મધુસમાજ તરફથી મને લાખણુ આપનાનું આમ તણુ આપના માટે એઓ આન્યા તે પ્રસંગે મારે એમની માથે પહેલુ ઓળખાણુ થયુ અને એમનું આતિથ્ય એટલુ બહુ પ્રેમાળ અને નિષ્ઠાનમ હતુ કે શારદામહેન અને હુ દિસો ને દિસો મુખી એમને ત્યાં રહ્યા હતા મને સાબરે છે કે, એક રખત એડ સુરતનો વિદ્યાર્થી, મેન્સુએટ થયેલો, એમની પાસે આન્યો અને તેણે ફરિયાદ કરી કે, એને જે રૂમ મળી જોઈતી હતી તે મોડેથી કોઈ લાગમનાળા વિદ્યાર્થીને આપી દેનામા આવી હતી આ અન્યાયની વાત કહેતા કહેતાં આ વીસેક વર્ષની વયના મેન્સુએટ ડૂસકે ડૂસકે ગઠના માણુ. હુ બપૂલ કરુ છુ કે, આ નનજીવાનને આવી નજીવી બામનમા રડતો જોઈને મારા મનમા દયા આવવાને બદલે તિરસ્કાર છૂટ્યો હતો પણ ત્રિવેદીસાહેબે તો એમના પ્રેમાળ અભાવથી એને પપાલ્યો અને સમજાવીને રસથ કર્યો

જેવી રીતે દરેકદરેક ગુજરાતી વિદ્યાર્થીનાં એ રક્ષક અને સલાહકાર હતા, તેવી જ રીતે પત્રીના વર્ષોમા સેકડો રાજકીય કાર્યકરો એમની પાસેથી મદદ માગતા અને મેળવતા એમના નિર્મળ હૃદયમા સારા ચારિત્ર્યવાન કાર્યકર અને હુચ્ચા સ્વાર્થસાધુ કાર્યકર વચ્ચે બેદલાન નહોતો આ એમની લાક્ષણિક ઉદારતા બતાવના ખાતર હુ લખુ છુ આ પ્રકારની માનસિક ઉદારતા (ચેરિટી ઓફ માઇન્ડ) પણા થોડા મનુષ્યોમા હોય છે મે ત્રિવેદીસાહેબ જેવા બોળા લના અને સાથે માથે કાર્યકરો એવા મનુષ્યો ઓછા જોયા છે સ્વષ્ટ સંસ્થાના કહું તો એમ કહેવાય કે, ઘણા લના બોળા માણુસો વાંધક મૂર્ખ હોય

છે, ત્રિવેદીસાહેબમાં અમલપાણી નહોતુ, પણ ઘણી જ હૃદયમનસાઈ હતી

એમની રહેણીકરણી અત્યંત આદી પણ સુવ્યક્ત હતી એમનુ ધર્મ અતિથિઓને માટે ચોવીસે કલાક ખુલુ રહેતું. સારા નમીએ એમને એમાં પની મળ્યાં હતા કે જે કદી સેવા કરતાં ધાકનાં નહીં ગરીબ કે તવંગર એ સૌને ગદગદ બનાતાં

મહારાષ્ટ્રીઓના કેટલાક લાક્ષણિક સદ્ગુણો છે તેના એ ખૂબ પ્રશંસક હતા, અને ગુજરાતીઓ પણ પોતાની સસ્થાઓ એટલી જ ધગશ તથા ચીમટી ચલાવે એવો એમનો આમદ હતો મહારાષ્ટ્રમાં કોઈ પણ સારી જનક્યાણીની પ્રવૃત્તિ ચાલના માટે તો તેની વિગતવાર માહિતી ત્રિવેદીસાહેબ ગુજરાતના મિત્રોને મોકલી આપતા એમને ગુજરાત માટે અત્યંત પ્રેમ હતો

એમની મેનાલાવનાનુ એક દષ્ટાંત આપુ અમદાવાદની માખરમની જેઠામાંથી ૨૦૦ રાજકીય કેળવણીને વિસાપુર ખમેડવાના હતા, ત્યારે પૂનાના સ્ટેશન પર તેમને પૂરી, બટાકાનુ ચાડ, 'પાઉ', રોટી, ચા, ડોશી અને કેકની વ્યવસ્થા ખંધુસમાજે કે બીજી કોઈ સમિતિએ કરી હતી અને તેના પ્રેરક તથા મુખ્ય સેવક ત્રિવેદીસાહેબ હતા એમને માથે વ્યવસ્થાની જવાબદારી હતી આ કેહીઓની ટોળીમાં હું પણ હતો. અને જેવા પ્રે ત્રિવેદી મને મળ્યા કે તરત મેં એમને મારાં ચરમાં આપ્યાં અને કહ્યું કે, તેનુ ખોખુ (ફેમ) વડી ગયુ છે તે સમગર્વાને મને વિસાપુર મોકલી આપે એમણે ચરમાં ગળવામાં મુકી દીધા બીજા પ્રેઈસરો એમના મદદગારો હતા તેમને મુશ્મલાઓ કરીને અદરશ થઈ ગયા. વહેલી સવારના પહોગમાં ચરમાંની દુકાનનાળાને પથારીમાંથી દરોળાને દુકાનમાં ઘસડી જઈને મારુ ફેમ બદલાવ્યુ અને ટૂન C1૫ડે ત્યાર પહેલાં મને ચરમાં મોખી દીધાં એમને કોઈ જાનનુ કામ કરવામાં મુકેલી આવશે તો તેને કેરી રીતે દૂર કરવી તેનો જ વિચાર કરતા મારે ચાર પાચ દિવસ ચરમાં વિતા રહેવુ પડ્યું હોત તેને બદલે પોણા કલાકમાં ચરમાં મળી ગયાં

એમો એક જ પુત્ર છે તેને ૧૨૦થી પડી જ્યાંથી થાપાના તાબને ધીન થઈ અને તે માટે પૂજો માંગી ધણા લાગા વખત મુઠ્ઠી ચાની પશુ ત્રિવેદીસાહેબે જે પ્રેમ અને વાત્સલ્યભાવની એની નેસદરમર મ્હોં હતા તેના પરિણામે જ એ મનુભાઈ તરત સાગ્ર થઈ ગયા એ ભાઈ આજે મ્હોંમા દામ્તરી અને ગરીબોની મેરા મ્હોં જ્યાં જ

દેશસેરોકા થાકી ગયા હોય કે માદા પૂજા દોષ તેમને આમ્રદ્ જીને પોતાને ઘેર લઈ આવના અને યોગ્ય જોગ્ય આપીને તેમને તન્દુરસ્ત લાગી હોતા અને એક પ્રસંગ આવરે કે જે જ્યારે દમ્પત્તિયાપા, કામ કાલેનકર અંગે એમના ધરમા એળીવખતે મહેમાનગીરી જોગવતા હતા દરે તો ખોરા જરા જુદા હોતા અને અમે પચાગીવગ મનુભાઈની માથે ચાતો મ્હોંમા સમય માળીને આ ૧૬ પામતા

ગજરાતી સુનાતાના હાજી નમળા દોષ જ અને તેમને વ્યાયામનો શોખ જોડો હોય છે એ તા જંગીલી વાત જ, અંજો અને પોતાને તો હેક નાનપણથી આશામ પ્રત આમ્રદ્ હતો, તેથી અમે મુન્નેએ મળીને એક વ્યાયામ મળી મહાયુ તનુ કે જેની મારફત ગુજરાતના અખાડા જોને હિતેજન મજે આજે ચરેતરમા જે ભાઈ વ્યાયામના પ્રચાર તથા સચાતક તરીકે ૧૫ વરે છે તેમને આ મળે મદ્રામ મોઢી આપીને તાલીમનો મજો ખર્ચ આપેો હતો મર ચૂતીનાન મહેતા પ્રમુખ હતા, જિપ્રમુખ હોતો, ત્રિવેદીસાહેબ અને મેા ભાઈનાન રા પટેલ મનીઓ હતા ગુજરાતમા કેશવશી તથા પુસ્ત નવના મમને હિતેજન આપરા માટે એમજે શ્રી મોતીભાઈ અમીનને સાધ્યા હતા માર્ક પણ જાતની ધાધન નિના, શાન્તિથી પોતાની જાતને અસાત ગળીને, જોગે પોતે ૧૫ વરે છે તેની માર્કને જાહેરાત કર્યા નિના, એમજો અને પ્રવૃત્તિઓમા સક્રિય મદદ રી હતી

એ હમેશા હસમુખા, આનન્તિ મીઠી મરમરી મરનારા અતિ હિસાની, નિનરી હતા પશુ નિબમ મેરાભાવ એ એમને ગુરુમત્ર હતો

आशु'दनी जेतीनी दोसे'र पीत्रवचाभां जेमले' जे तनतो'ड भईनत
 विपाडी' हती, तेनी क'र आशु'दनी दोसे'जे करी छे के नदी' ते हु' जालुतो
 नथी; पशु' हु' जेतुं जातरीथी जालु' छुं के, पोताने सोंपायेतुं धाम
 स्वरितपजे करवाना आग्रहभां जेमनुं' शरीर धसाई' गमुं' अने जेमनुं'
 अशान भुत्यु थयु. करोडे भनुष्य जन्मे छे अने ते जन्मा भरी जय
 छे. थोडा ज जेवा होय छे के जे पोतानी पाछा भुगंधनुं' वातावरण
 भूकता जय छे. त्रिवेदीसाहेब जेवा जेक हता.

सुभन्त भडिता

४

स्वर्गवासी जे. पी. त्रिवेदी

स्वर्गवासी त्रिवेदी याका मी पार दिवस ओळखीत होतो अनेक
 प्रसंगी अनेक कारणामुळे त्याचा व भाषा मेटोचा योग जाला होता
 ते व त्याच्या कुटुंबातील इतर मंडळी यांनी अनेक प्रकारे माझ्यावर व
 माझ्या अंगीकृत कार्यावर प्रेम करून मला कायमचे ऋणी करून ठेवले
 आहे. त्यामुळे त्याची आठवण मला जन्मभर राहील ती विसरणे कमी-
 हि शक्य नाही

स्व. बा. त्रिवेदी हे पुण्यळ वपे आमच्या हिंदमाता मंदिरा-
 दोजारील माझ्या बघूच्या गोविंदकुजात रहात असत, त्यामुळे त्याच्या
 जीवनाचे दुसन व जवळून वारकाईने निरीक्षण करण्याचे भाग्य मला
 सहजच लाभले यात नवल नाही.

याच गोविंदकुजात स्व. बा. त्रिवेदी याने वास्तव्य असता
 स्व. बा. महात्मा यांची याचे आगमन त्या ठिकाणी झाले होते तो प्रसंग
 मी बघीहि विसरणार नाही. त्या वेळच्या बापूजीच्या श्रद्धास्वरीयुक्त
 मभाषणावरून व गभीर विषयासंबंधी स्व. बा. त्रिवेदी यांच्याशी
 गांधीजींच्या शालेल्या चर्चेवरून उभयतांचे एकमेकावर विती अनुपम
 प्रेम होते याची उत्तम प्रतीति मला जाली बापूजीच्या हर एक कार्याला

विशेषतः विधायक स्वर्णाच्या कार्याला त्रिवेदीजींचें किती हार्दिक सहाय्य व सहकार्य मिळत असे याचा त्या प्रसंगानें मग चांगला अनुभव आला

मी बापूजीच्या कार्याचा एवनिष्ठ भक्त होतो व आजहि आहे यामुळे माझ्या विधायक कार्याला ज्या ज्या वेळीं मी त्रिवेदीजींच्याकड मदत मागितली त्या त्या वेळीं त्यांनीं ती अतःकरणपूर्वक देलेली आहे नकार हा शब्दच त्यांना माहीत नव्हता मात्र त्यांची चौकसबुद्धीहि दरवेळीं मला चांगली अनुभवास येत असे आघळेंपणानें काही करणे या व्यवहाराला धरून नसलेल्या घोरणाचा त्रिवेदीजींनीं बघीहि अशीवार केलेला मला जाठवत नाही यामुळें खोल विचार, विवेक, व शुद्ध, मात्त्विक, भावनायुक्त आचरण याचा त्रिवेदीजींच्या ठिकाणी अत्यंत मनोवैयक अना हृदयगम गमम झालेला होता जमें म्हणण्यास कोणचीहि हरकत मला दिसत नाही

स्व या त्रिवेदी यांच्या चरित्राचे अनेक पैलू मला पहावयास मिळाले ज्या प्रमाणे आदर्य, सहृदयत्व, विवेकशीलता, व्यवहारचातुर्य वगैरे वावतीत त्याचा हात धरणास माणूस विरळा, त्या प्रमाणें कलाविषयक प्रेम या बद्दलहि त्याची बरोवरी करणारी व्यक्ति सापडणें कठीण आहे उत्तम बाह्मय, निर्वै, कारागिरी दासवणाच्या वस्तु याचा संप्रह त्यांच्या जवळ चांगला पहावयास मिळे त्यामुळें त्यांच्या घरी गेल्यावर कोणाचीहि उत्तम वरमणूक होण्याला अडचण पडत नसे

त्यांच्या चिरजीवाच्या आजारात त्याची दिमून येणारी वृत्तीहि दारवाणण्यासारखी होती स्थितप्रज्ञतेची चमक त्यावेळीं त्यांच्या आचरणात दिमून येई

त्यांच्या जीवनचरित्राच्या अध्ययनाने भावी पिढ्यांना सर्वांगीण मार्गदर्शन उत्तम रीतीचें होऊ शकेल अशी माझी दृढ श्रद्धा आहे जय हिंद

पुणे

सेवक सेवानंद बाळुकाका कानिटकर

१८-५-१९४९

ગુજરાતનું અમૂલ્ય ધન

આજુદા અત્યંત એન્સુકેશન સોઆધીના મેદાનમાં વ્યાપક સંમેલન હતું. સાથે વિદ્યાર્થીઓની કળાનું એક પ્રદર્શન પણ હતું તે માટે ઇનામો નક્કી કરવા અને આમંત્રણ મળ્યું હતું. તેથી તેમાં હાજરી આપવી પડી એ વખતે શિક્ષક મંડળ અને શ્રી મોતીભાઈ અમીન ઈઈ વાર્તાલાપ કરતા એક બાજુ ઊભા હતા હુ ત્યા સહેજ ગયો, અને સહેજ દેંટાવાળા, શ્યામવર્ણ પણ હાસ્યભરી તેજસ્વી મુખમુદ્રાવાળા ગૃહસ્થે મને બોલાવ્યો, “રવિભાઈ, એડલા કેમ છે ? કનુ ક્યાં છે ?” એમણે ઊગતા કક્ષાકાર કનુ દેસાઈના ખખર પૂછ્યા અને મારા તરફ આમ અંગતભાવ ઝાંવતા એ કોણ, એમ મેં એકાદ શિક્ષકને પૂછ્યું. તેમણે કશું કે, એ તો પૂનાનાળા પ્રો. ત્રિવેદીસાહેબ એમણે ચિત્રો વિશે વાતો કરી. ચિત્રકારોનાં ચિત્રો વિશે એમનો ઠીક પરિચય બતાવ્યો, અને મને એમણે બહુ ભાવપૂર્વક એક વાર પૂના આવવા આમંત્રણ આપ્યું.

ત્રિવેદીસાહેબની મીઠાગભરી વાતચીત, પ્રોત્સાહનશીલ હાસ્ય, અને નિખાલસતા અગમ્યમાને વહાલાં અને સ્વચ્છ બનાવી દે એવાં છે, એ મેં પ્રથમ મુલાકાતે સમજી લીધું. એમના આમંત્રણનો અગાધ કરવાનો પ્રસંગ થયો મોઢે આવ્યો, પણ એ ખૂબ જ સુખદ સ્મૃતિ બન્યો છે. ગુજરાતની કેળવણી અને બીજી અનેક સસ્થાઓ સાથે તે નિકટપણે જોડાયેલા અને માહિતગાર રહેતા. ગુજરાતનાં બધાં જ સામયિકો અને પ્રમુખ માહિત્યપ્રદાશનો તે ખરીદીને વાંચી જતા. પણ એ ઉપરાંત યુરોપ કે અમેરિકાનું સંસ્કારપ્રદ માહિત્ય તેમણે વિપુલપણે વાંચી સમજી લીધું હતું એ કેટલું અને કેવું હતું એ તો એમના ઘરમાં હુ ચાર દિવસ વસ્યો ત્યારે જ જાણ્યું હતું.

ત્રિવેદીસાહેબે પૂનાની સ્કાલિટિંગ પ્રવૃત્તિને ખૂબ વેગ આપ્યો હતો અને તેમણે મદારાષ્ટ્રમાં દળ હમ્મર સ્કાલિટિંગ મચક પૂનામાં કર્યું હતું. પોતે કેટલોક વખત તેના સેક્રેટરી અને પછી ચીફ સ્કાલિટ કમિશનર થયા હતા. જ્યાં શરૂઆતમાં ૩૦૦૦ સ્કાલિટ હતા, તેમાંથી ૧૦૦૦૦ની અંખ્યા વંચારનારમાં કેટલો ઉત્સાહ, કેટલી પ્રેરણા અને બંધી નિષ્ઠા હતી, તેનું અતુમાન સહજ થઈ શકશે. હિંદમાં સ્કાલિટ પ્રવૃત્તિને સફળતા આપનાર તરફે તેમની ફાતિ એમર પ્રસરી હતી.

સર પદ્મણી વખતોવખત પૂના જતા અને ગુજરાતી સમાજ તરફથી તેમ જ અંગત રીતે શ્રી જયશંકરભાઈનો સંપર્ક કરતા. એમાંથી જયશંકરભાઈને ભાવનગર સ્ટેટમાં લેવાનો તેમણે નિર્ધાર કર્યો અને એક વર્ષ માટે પૂના કોલેજમાંથી લોન તરફે તેમની નોકરી માગીને ભાવનગરના જળાશય ઇન્જિનેયર ખાતાના ઉપરી તરફે નિમણૂક કરી.

ભાવનગરમાં દીવાન શ્રી અનંતરાય પદ્મણીએ અને શ્રી ગજનન ભટ્ટે પણ સ્કાલિટ પ્રવૃત્તિને આવકારી હતી ભાવનગરના તરુણ મદારાજ સાહેબને પણ તેમાં ભારે રસ લેતા કર્યા હતા. શ્રી ગજનન ભટ્ટ પહેલાં સ્કાલિટ માસ્તર નિમાયા તેથી વખતોવખત કોમ્પો કરતા હતા. ત્રિવેદીસાહેબ ભાવનગરમાં આવતાં જ સ્કાલિટ પ્રવૃત્તિને ધણો વેગ મળ્યો અને તેમના ઉત્સાહ અને દર્ષાંતથી ઘણા જુવાન અમલદારો પણ સ્કાલિટિંગમાં જોડાયા, અને રેલવે, ઇન્જનેરી, તેમ જ શિક્ષણખાતાના પ્રૌઢ માણસો તેમાં ભાગ લેતા થયા તેનું એક સફળ નિર્દર્શન હાથમ ખાતે મળેલી સ્કાલિટ રેલી (સંમેલન)માં થયું. આ સંમેલન પ્રમુખ ત્રિવેદીસાહેબે મને મહેમાન તરફે નિમંત્રણ મોકલાવ્યું હતું. એ વખતે તેમનો વધુ પરિચય અને સંપર્ક મને મળ્યો અને આદર્શોનો કંઈક ખ્યાલ આવ્યો.

તેમના સ્વભાવની મીઠાશ અને મેસાત-પરતાથીને ગમે તેવા કડક માણસો પણ તેમને વસ થતા. શ્રી આનંદરાય પદ્મણી વિશે ઘણાનો

અનુભવ હુંદો જ હતો, પણ તેઓ સુધ્ધાં ત્રિવેદીસાહેબ આગળ અનુકૂળ થતા. છતાં ભાવનગરના તે સમયના વિલાધિકારી કંઈક મોટા પહોંચેલા ત્યારે, શ્રી અનંતરાય પટ્ટણીએ તેમને જે આકરા સમ્મદ દ્યા તે સાંભળી, ખીન્ન ઓગડામાં ત્રિવેદીસાહેબ મારી પામે બેઠા હતા તે કચવાઈ બોલ્યા કે, ભાવનગરમાં સાગ માણ્યોને ટકવું મુશ્કેલ છે, હું તો મારું વર્ષ પૂરુ ચલે કે ફરી પૂતા ચાલ્યો જઈશ.

સ્કાઉટ સમેશનનું સંપૂર્ણ વૃત્તાંત મેં 'કુમાર'માં આપ્યું હતું, તેથી તે બહુ ખુશ થયેલા અને પત્નીથી સ્કાઉટ મંડળ તરફથી જ તેની મુદર નાની પ્રતિષ્ઠા છપાવી સ્કાઉટોને વહેચી હતી. ઉદાત્ત મુદર લોકોપયોગી વિચારો કે વ્યાખ્યાનો તેઓ પોતાને ખર્ચે પણ છપાવી લોકોમાં તેની લઢાણી કરતા. ભાવનગર તેમને સંધરી શક્ય હોત તો ગુજરાતને તેમના સ્વભાવ અને શક્તિનો કંઈ ઓગ જ પ્રસાદ મળી જાત.

૧૯૩૪ના ઉનાળામાં હું ઔધ ગયો. ત્યાંના વનની અને ઇંડરના એકાધિકારન દિરેક્ટર મારા મિત્ર પંદરીનાથ ધનામદાર અને ઔધ નરેશ શ્રીમાન બાસાસાહેબ પંતપ્રતિનિધિ મદારાજનો ઘણા વખતનો આમદ હતો, એટલે મેં મારાં પત્ની અને મૌથી નાના બાળક સાથે એ પ્રવાસ ખેડ્યો. એ વખતે દરાબું કે, વળતા પૂનામાં મેકાવું અને ત્રિવેદીસાહેબને આપેલું વચન પૂરુ કરવું ઔધમાં મદારાજની સંસ્કૃતિના ઉદ્ભા અવશેષો જોયા અને દુરતની અભિનવ અગૃતિવાળા કેન્દ્ર દિરલોકરવાડી અને ઓગલેવાડી જોઈ પૂના સવારના ચાર વાગ્યે જાતયો. ત્રિવેદીસાહેબને પત્ર લખ્યો હતો, પણ એટલી વહેલી સવારે કોઈ સ્ટેશને આવે એવી મેં આશા નહોતી રાખી પ્લેટફોર્મ ઉપરથી બધા પેસેન્જરો ખાલી કરી ગયા ત્યાં સુધી કોઈ દેખાયું નહીં, એટલે મજૂર પામે આમાન ઉપડાવી હું બહાર નીકળી ગયો, અને એક ટાગો દરાવી સિરનામાં પ્રમાણે ચાલી નીકળ્યો. ખરોખર દેકાણે પહોંચી બારણું ઉપડાવ્યું. રસોઈ કાનાર મદારાજે બારણું ઉઘાડ્યું, દુરત પૂછ્યું, "ટાંગામાં કેમ આવ્યા? સાહેબ આપને જ લેવા સ્ટેશને ગયા છે." મેં મારો

ખુનાસો કયો મહારાજે તુરત જ ધાગીને બોના પો તેણે તુરત અમને
 ધરમા ત્રીધા ઘણા ઓરજવાગુ ધર માલ્યોથી બર્ધુ બર્ધુ લાગતુ
 હતુ મારા પત્ની તો મર્ધ ડરનુ બેગુ મગશે એની આશા રાખતા
 હતા એવામા એ દક્ષિણી પોશાખ્યાળી યુવતીએ શુદ્ધ ગુજરાતીમા
 એમને આદર આપ્યો અને પૂછતાઠ તથા આગતાસાગતા રવા
 લાગ્યા તેમના પતિ સુંદર ધાગીના યુવાન પો લગતા મને ઓગળતા
 દોષ તેમ ખમગ પૂજ્યા લાગ્યા તેમનુ નાનુ જાળ તે રમોડી રહ્યા
 હતા ખીજત એ ખડમા ચાગ વિદ્યાર્થીઓ હતા ખડખમા પુસ્તકો
 ના માટે અમરાર્ધઓ ચોપાનિયા ઠાસેના હતા વાગી અને
 મહારાજે સામાન રા ર મૂખી અમને દાતજુપાણી બજસ તથા
 સ્નાનની જગા બતાવી એનામા મોગર હાખા ત્રિવેદીસાહેમ પોતે આવી
 પહોચ્યા મ યુ એવુ કે તે દિસ મુખ્ય સરમરી એન્જિનિયર
 મિ અધ્યનજ પૂનાનો હોદ્દો છોડી જતા હતા તમો પછુ રેશને વિદાય
 આપનાની હતી અને એમ એસ એમ રેનવે જેમા આપનાનો હતો તે
 મેજ મોડી થતી હતી એણે તેઓ મુમર્તની ગાડી વિદાય થઈ ત્યા
 મુની ત્યા રોમયા અને એ એ અમાગી ટ્રેન તો ટાઇમ થરતા પછુ
 વાટેની આની ગઈ એણે એમણે તપાસ કરી ત્યારે તો પેગ્દોર્મ ખાલી
 હતુ છતા ખગર મેગની શખ્યા કે મર્ધ પ્રો ત્રિવેદીનુ નામ પૂછતુ
 આન્યુ હતુ ત્રિવેદીસાહેમ અમને મગખર પહોચી ગેના નેર્ડ ખુરડી
 થયા તુરત સૌને ચાનાસ્ના માટે પોતાના ખડમા આમ યા દેશપાડે
 અને મુશીનામડેનની મને પિછાન પાડી દેશપાડે તો અમદાનાદ
 ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના સ્નાત અને સેનક તેમના પગને વા જેવુ મર્ધક
 દઈ હત એટલે એ ઘોડી લઈ ચાલતા હતા અને તે દના પ્રાવના
 આગ્યા હતા ત્રિવેદીસાહેમ તો આમરમતી આશ્રમના પ્રતિનિધિ જેવા
 એટલે તેમને ત્યા જ ઊભર્યા હતા જે એચાર વિદ્યાર્થીઓ હતા ત
 યરોડ જેલમાથી છૂતિને આગ્યા હતા એટલે તે પછુ ત્રણ ચાર દિવસ
 રાખ્યા હતા અને તે જ દિસે ગજરાતમા જવાના હતા અમે તેમની

જગાની ઉમેદવારી પાછી કરી હતી એ વખતે મીકાના સત્તાચક્રને કારણે કંઈકે ગુજરાતીઓ ધરોડા જોશમાં હતા, તે બંધાના સમાચારો જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાનું ત્રિવેદીસાહેબ પર આવી પડ્યું હતું. કોઈને સાણુ જોઈએ, કાગળો જોઈએ, દુવાલો જોઈએ, તો ત્રિવેદીસાહેબ પર ચિટ્ટીઓ આવતી અને ત્રિવેદીસાહેબ એ પૂરાં પાડ્યા. પણ કદી કોઈએ તેનું બિલ કે ઉધરાણી જોઈ સાંભળી નથી તેમ ઘણાએ દરદાર પણ કરી નહીં હોય મુખર્ષિ ગુજરાતના ઘણા ગૃહસ્થો વિદ્યાર્થી કેદીઓની મુલાકાતે પૂના જાય આવે તેમનું સામાન્ય આશ્રવસ્થાન ત્રિવેદીસાહેબનું ઘર હોય. રસોઈયો અને ધાટી એવા ટેવાયેલા કે, ત્રિવેદીસાહેબ હોય કે ન હોય પણ કોઈને પાછા જૂમ્યા જ્યા ન દે. કોઈ પણ મુલાકાતી માટે આનાસ્તો હાજર જ હોય કુટુંબના માણસોની જેમ ઘાટી રસોઈયો આમ છૂટ ભોગવતા હોવા છતાં ત્રિવેદીસાહેબની હાજી, આરા અને શાસન બહુ ચુસ્તપણે પાળતા દેખાયા ત્રિવેદીસાહેબની તકતેડ માટે પુત્રોની જેમ તેઓ ચિંતા કરતા. એવા નોકરો વિરલ હોય એમ ધાર્યું, પણ એમાં તો ત્રિવેદીસાહેબના ચરિતની એક બાજુ નજરે પડી મોટો પગાર અને પદવી ભોગવના, સમાજગા અને દેશમાં અગ્રસ્થાન ભોગવના આ ગુજરાતી ગૃહસ્થે નાસ્તો અને આ આવી ગ્યાં, એટલે પોતે જાગ્રમ ઉપર જ પ્રમુખસ્થાન લઈ ઘાટી અને મહારાજને બોલાવી લીધાં, સૌ મહેમાનો સાથે જ તેમને બેસાયાં, અને પ્રાર્થના શરૂ કરી. આશ્રમનાં પદો, થોડી ધૂન, રામદાસના ‘મનાએ શ્લોક’ પોતે જ વાંચ્યા આ ક્રમ ખાલી દેખાવતો નહીં, રાજનો હતો. પછી સૌને નાહવાધોવા સૂચના કરી હું જોઈ શક્યો કે, નોકર કે રમોઈયો એમને મન હિતરતા દરજ્જાના માણસો નહોતા, પણ કુટુંબીજનો જ હતા. એનો બદલો બીજો શો હોય ?

મારાં પત્નીની તળિષ્ઠ માનસિક ઉપદ્રવથી બેચેન રહેતી. સુધીલાબહેને તેને સોજન આપી ઘરમાં સર્વ સગવડ બતાવી. ધીરે ધીરે મારાં પત્ની જાણી શક્યાં કે, ત્રિવેદીસાહેબના ઘરનું કોઈ ત્યાં નહોતું.

તેમના મોટાભાઈ તુરતમાં વિંધુર થયા હતા. તેમનાં એકરાં નાનાં હતાં. તેમને સાચવવાને તેમનાં પત્ની સૌ. શ્રી દીરાબહેન અમદાવાદ જઈ રહ્યાં હતાં. તેમના એકના એક પુત્ર મનુભાઈને જન્મની દાકતરીના અભ્યાસ માટે મોકલેલા હતા. પગાર ૯૦૦ જેટલો છતાં પૂતાના ઉદાર ધરખર્ચ માટે અને અમદાવાદ મોકલતાં પૂરો થઈ જતો અને મનુભાઈને જન્મની મોકલવા લોન લેવી પડી હતી. તેમના પરિચયમાં આવેલા સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી જેવા કે બીજા મુંબઈના થીમતો કોઈની પાસે તેમણે સ્કોલરશિપ માટે બીજા માગી ન હતી જાન માટે સાદામાં સાદો બધે કોલરનો હાફકોટ અને પાટલૂન તેમ જ સફેદ શાદો ધરમાં જ ધોવરાવી ધરમાં જ છત્તી કરારી વાપરતા અને નાની શી મોટર જતે હાંફી બધા સામાજિક અને સરકારી પ્રસંગોમાં અને કોલેજમાં હાજરી આપતા કે ભાગ લેતા

મને તેમણે એક ખંડ સોપી દીધો હતો. ત્યાં તેમણે જાનમહેનતથી ચિત્રોનાં આકૃષ્ણમો બનાવેલાં બનાવ્યાં. યુરોપના તેમ જ હિંદનાં ચોપાનિયાંમાંથી કાપી કાપી સરસ રીતે ચોડેલાં સુદર બાંધણીવાળાં આકૃષ્ણમો જોઈ તેમની સુરુચિ અને રસિકતાનો જિજ્ઞેષ્યાસ મને મળ્યો. અધ્યાત્મચિંતન, સમાજસેવા, આત્માની પ્રસન્નતા અને નિર્દોષ મંસાગ એકસાથે અહીં જેવાનાં મળ્યાં.

સાથે જમ્યા પછી મને કહ્યું, “હું કોલેજમાં જાઉં છું. પણ મારો એક વિદ્યાર્થી મારી મોટર લઈ પાછો આવશે. તમે તેની સાથે પૂતામાં ફેટલાંક સ્થળો જોઈ લો. તમારે તે જોવાં જ જોઈએ. તે માહિતગાર છે એટલે બધે લઈ જશે. હું ગમે તેમ ફરી ઘેર આવી જઈશ દેશપાંડે અને મુશીલાબહેન પણ સાથે આવશે.” આમ અમને મહેમાનોને અરસપરસ પરિચય કરવાની તક ફરી આપી પોતે કોલેજમાં ચાલ્યા ગયા. મોટર વખતસર આવી અને તેમના વિદ્યાર્થીએ અમને ફરી ફરીને બધાં સ્થળો બતાવ્યાં. પાછળથી હું પામી ગયો કે, એ વિદ્યાર્થી કોલેજનો ન હતો પણ તેમની મોટરનું સમારકામ કરનારની

દુકાનનો એક માણસ હતો. પણ પૂનામાં તો ભણેલા ઘણા આવું મહેનતનું કામ કરી રોજગાર ચલાવે છે, એ વાત ગુજરાતના વિદ્યાર્થીએ લશમાં લેવા જેવી ખરી.

બીજો દિવસે મારાં પત્નીની તબિયત બગડી આવી અને તેમણે હિતાવશે ઘર બેઠા થવાની લગની લીધી. પણ પ્રો. ત્રિવેદીએ તે સાંજે અમારા જૂના મિત્ર શ્રી દેવચંદભાઈ શાહને ત્યાં સાથે જમવાનું કપ્પૂચ કરેલું, એટલે પછીના દિવસે નીકળવાનું ઠરાવ્યું. દેવચંદભાઈ શાહ અને જયશંકરભાઈની મિત્ર-બેઠક પછી વિરલ હતી. દેવચંદભાઈ કોલેજમાં હતા તે દિવસથી હું તેમને જાણું. અભ્યાસ અને ઉપાસના કરતાં જે છવનસંક્રમે અને નિયમે લીધેલા તેનું સુદ્ધ પરિપાલન તેમણે નોકરી દરમિયાન પાળવા આગ્રહ રાખેલો. ફરી પરદુરી સકાય એવી વયે વિધુર થયેલા. છતાં સિદ્ધાંત અને ભાવનાત્રિય એવું એકાકી છવન નિભાવી લીધું કુટુંબજીવનથી બને વચ્ચિન હતા, પણ સમાજસેવા અને ભાવના-શુદ્ધિમાં બંનેનાં મન સમાન હતાં. તે દિવસે મારાં પત્નીની વિકળતાથી હું જરા મૂંઝાયેલો લાગ્યો. ત્યારે ત્રિવેદીસાહેબે તેમના અંગત ખંડમાં લઈ મને તેમની અંતરની છબી બતાવી કહ્યું, “મિત્ર, મહારાષ્ટ્ર શાને? જરા મારી તરફ જો પત્નીને લાઈનાં બાળકોની મેચમાં મોકલી છે. પરમત્રિય એક પુત્રનું સાત વર્ષથી મોં જોયું નથી આ છેલ્લી તેની છબી જોઈ સંતોષ લઈ છું. બાકી દુનિયા મારું કુટુંબ છે.”

તેમના પત્રો લખવાના ટેવજી આડો એક પડેલો રહેતો. ટપાવનો ગજ પડ્યો હતો. કલાકો સુધી તે પત્રો લખતા. ગપરી પણ લખતા હશે. પણ ખરું તો તેમના ખંડમાં તેમણે એક અગ્રેજી કવિતાની ચાર લીટીઓ લખેલી તેમાં તેમણે છવનઆદર્શ સમાઈ જતો. એ કડીઓ હું નોંધી શક્યો નથી એ મને તો દરેક ગૃહસ્થના ઘરમાં તેનું સમજીકોડી ગુજરાતી ભાષાતર મૂકવા આગ્રહ કરું.

ત્રિવેદીસાહેબે તે દિવસે તેમની પ્રવૃત્તિઓની સમજ પાડી. પૂ. ગાંધીજી સાથે સંબંધ રાખવા માટે તેમના પ્રિન્સિપાલ ઉપર સરકારી

ત્યાજ્ય ધણું થયું. પરંતુ ત્રિન્સિપાલને ત્રિવેદીસાહેબની પ્રામાણિકતા ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ હતો, એટલે સગકાર કંઈ કરી શકતી નહીં. દસ હમ્બર સ્કાઉટના તે સ્કાઉટ કમિશનર હતા અને સ્કાઉટના નિયમો અને શિસ્ત તેઓ જાતે પાળના અને પજાવના. જાતનો વિચાર છેલ્લો (Self Last) એ તેમનું મુખ હતું. મહારાષ્ટ્રમાં એક ગુજરાતી પ્રોફેસર આ હોદ્દો ભોગવી શકે એવું સૌન્દર્ય અને નિષ્પક્ષતા કેટલા ગુજરાતીઓમાં દશે ? પૂરા ખાદીધારી, રાષ્ટ્રમેવક, માંધીમક્ત, હરિજન પક્ષકાર, સમાજવત્સલ ત્રિવેદીસાહેબ મહારાષ્ટ્રમાં શ્રેષ્ઠતમ મહારાષ્ટ્રીય બની ગયા હતા.

ગુજરાતીઓ તરફ કેટલાક મહારાષ્ટ્રીય વિદ્વાનો અને અધિકારીઓનો કટાક્ષ રહેતો તે તેઓ મારી રીતે સમજતા અને તે માટે ગુજરાતીઓને સમગ્ર ગહેવા સૂચવતા, તેમ જ તે માટે જોઈએ તેવું આગ્રહ અને કર્તવ્યનિહા કેળવવા કહેતા.

ત્રિવેદીસાહેબે પૂનામાં ગુજરાતી મંડળમાં વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ અને સામાજિક મેળાવડાઓ કરવા પ્રેરણા કરી અધિકારીઓ, વિદ્યાર્થીઓ તથા વેપારીઓમાં રાષ્ટ્રીય એકતા ઉત્પન્ન કરવા દર વર્ષે મોટા સમાગ્ર ભો, ઉજાણીઓ વગેરે ગોઠવ્યા, ક્યેથી સ્ત્રીઓ તેમ જ પ્રાકૃતજનો અને ઉત્તમ ગુજરાતી ભાઈઓને મળીદળી શકે અને દૂર ગુજરાતથી આવતા વિદ્યાર્થીઓનાં મુખસગરંદા માટે સ્થાન તેમ જ ખાનપાનના પ્રબંધ ઉપર ધ્યાન આપે પૂનામાં ગુજગાન વસે છે એવું જ્ઞાન ગુજરાતને થયું હોય તો તે ત્રિવેદીસાહેબની સતત પ્રેરણા અને પ્રયત્નોને આભારી છે.

ત્રિવેદીસાહેબે પૂનાની બધી જ સંસ્થાઓમાં રસ ખતાવી તેના મુખીઓ જોડે મૈત્રી બાધવી મને મળવાને પૂનાના ચિત્રકાર મંડળના મંત્રીઓને પોતે આપાણીનું નોતરુ આપેલું.

ત્રીજે દિવસે મુજર્ઠની ગાડી ઉપર મને પહોંચાડવા તેઓ આવ્યા ત્યારે અમારાં બંનેનાં હૈમાં ખરેખર ભારે બની ગયાં હતાં. ત્યાર પછી

ધણી વાર જુદા જુદા પ્રસંગે અમે મળી જતા. ૧૯૩૬માં હું ગાંધીજીના જાનના હોતો ત્યારે સદગ્ર મુખર્ષિ આવી પહોંચેલા અને છેવટે અંદર ઉપર તેમની ભેટ થઈ ગઈ.

આજુબાજુ ખેતીવાડી કોલેજની સ્થાપના થઈ અને તે વખતે તેમની યોગ્ય કદર કરી મુખર્ષિ સરકારે તેના મુખ્ય મંત્રી તરીકે તેમની નિમણૂક કરી, એથી ગુજરાતની સમીપ તે આવી ગયા અને ચરેતર કેળવણી મંડળ, તેમની પ્રિય સંસ્થાની પાસે રહેવાનું તેમને મળ્યું. તેમ જ અમદાવાદનાં કુટુંબીજનો અને મિત્રો પણ તેમનો સદગ્ર સંપર્ક પામતાં થયાં. તેમના પુત્ર મનુભાઈ અભ્યાસ પૂર્ણ કરી આવી ગયા અને તેમના દયાખાનાનો ઉદ્ઘાટનનો વિધિ થયો. તે વખતે ત્રિવેદીસાહેબે લોક-લાગણીનું સુંદર સ્પષ્ટ પ્રતિબિંબ જોયું. પણ પછીથી વિધિએ તેમના મન ઉપર જે વ્યાધિનો આઘાત કર્યો તેમાંથી જતી શક્યા નહીં અને અતિવહેલા તે આપણને છોડી ગયા. ખરી પણ ગુજરાતે એ ધન ખોયું.

રવિશંકર મં. રાવળ

૬

પ્રો. જયશંકરભાઈ ત્રિવેદી

મુસીલ મુપ્રસન્નાન્મા સર્વેષાં હિતતત્પરઃ ।

કુરુ ત્વં હિ યથાશક્તિઃ વર્તન્ત્ય પ્રમુદ્ધયા ॥

સ્વર્ગસ્થ ભાઈશ્રી જયશંકર દેશપ્રેમી, આત્મત્યાગી, વિરલ સત્જન હતા. હું એમના પ્રસંગમાં પ્રથમ ‘સુંદરીસુખેષ’ ના તંત્રી તરીકે આવ્યો. એ માસિક પત્રમાં, એમનાં તરુણ લગિની સ્વ. વિજયાલક્ષ્મીનાં ચોણંક કાવ્યો પ્રકટ થયેલાં. ભગતાં ભગનાંમાં ઝડપાઈ ગયેલા એ બહેનમાં પ્રતિભા, ઉદ્ઘાસ, મમતા, જ્ઞાનપિપાસા, ઉલ્લેખ પુષ્કળ હતાં. એમની કવિત્વશક્તિ ખીલવાની તથા એમની લેખિની દૃઢ થવાની જે આવશ્યકતા

દેખાતી હતી, તે, દેવેચ્છથી એમનું આયુષ્ય ટેકુ થતા પામ્યું, તેમ ન બન્યું હોત તો, મને શક્ય છે કે, મિત્રેન અભ્યાસ અને અનુભવના ફળરૂપ, પ્રગતિશીલ ચર્ચ, ગુજરાતી સાહિત્યમાં મગમ, મુન્દર કાવ્યોની, જરૂર અભિવૃદ્ધિ થઈ હોત છતાંય, 'ગૃહગાન્ય તુથી દીપતુ' વગેરે જે એમની થોડી પણ મનોદર દૃતિઓ પ્રાપ્ત થઈ છે, તે ગૃહજ્ઞાનનાં જીવી છાપ પાડતી, એમની નૈમર્ગિક શક્તિની પ્રતીતિ આપી ગલી છે ભાઈથી જ્યારેકર તથા એમના બધુ થી જ્ઞાનગુરની ઇચ્છા એમ હતી કે સર્ગસ્થ બહેનના કાવ્યોનો સમઢ માર સંપાદિત કરવો, અને અમે એ કારણસર મારી ઓદિસમાં મન્યા મે તે કાર્ય હિમગથી સીકાર્યું, પરંતુ દેવની અગાત ઘટનાથી, કેનીડ વારીગિડ તથા અન્ય પ્રતિબ્ધતાઓ નજા, તે અધુરુ જ રહ્યું જતા અમારે પરસ્પરને સહભાવ - મિત્રભાવ નાલુ રહ્યો

૨૧ ઓ ત્રિવેદીમાં એમની બહેનના ઉક્ત ગુણો દેખીતી રીતે નિપુન હતા, અને જોકે એમણે મન્યકૃતિઓ લખી નથી, તથાપિ એમનું હૃદય ઉચ્ચ આદર્શોથી ભરપૂર તથા જ્ઞાનમાં - સસાગમાં સચી કનિના ઉતારનાની મહેચ્છાપૂર્ણ હતું, એમ એમની સાથેની સદૃશ વાતચીતમાં પણ લાગતું ઉપરાત, એમનામાં લીધુના પાણીની જેમ આજુમાજુના તરને અનુભવ થવાની — મર્ સાથે જાણી જવાની શક્તિ મુન્દર હતી પૂતામાંના ગુજરાતી મહાના તેઓ પ્રાણ સમાન હતા અને એમની કાર્યક્રમતા તથા ઓછામાં ઓછા નિરોધે કામ કરવાની દક્ષતા, તેમ જ એમની કર્તવ્યનિન તથા આતિથ્યરૂતિ પણ અસિદ્ધ હતા જેમના પરિચયમાં તેઓ આવતા, તે સહુ એમની સુજનતા, સદ્ભાવિતા તથા સુશીલતાની મુક્ત કહે પ્રશંસા કરતા

મારા સ્નેહિતા પુત્ર પૂતા જતો હતો, તેની ભાઈથી જ્યારેકર ભાઈને મે જ્ઞાનમણુ કરી એમને ત્વ કાર્ષિક અગવડ હતી, જેની માહિતી મને ન હતી જતા એ સુવાનની એમણે એટલી ઉત્તમ શુશ્રૂષા કરેલી કે જેની અન્યત્ર લાગે થઈ હોત

૧૧ી તેઓ ગર્ભગ્રીમન્ત અને સારા વિદ્વાન છતાં, કેવળ નિર-
ભિમાની અને સાચા, સત્સંગપ્રિય, વિદ્યાવ્યાસંગી તથા કલાપ્રેમી આજીવન
રહ્યા હતા. એમનું પૂનાનું મકાન સારાં પુસ્તકોનું તથા સંસ્કૃત સમા-
ગમનું તીર્થ હતું. હરકોઈને સહાય આપવાને તેઓ સદાય ઉત્સુક હતા.
અને પ્રાધ્યાપક તરીકે એમને આરો પગાર મળતો, છતાં એમનું ખર્ચ
વારંવાર વધી જતુ, - એમ જાણવામાં આવ્યું હતું.

પ્રો. જયશંકરના હૃદયની બુમિકા જડુ હિન્દુ હતી; તથાપિ
એમનો સમભાવ એમને અતિમાનુષંગિકાવેથી મુક્ત રાખતો. તેઓ
'ઓફ અર્થ' (આ દુનિયાના) હતા પણ 'અર્થલી' (કેવળ દુન્યવી)
નહોતા; સાધુચરિત — ત્યાગચરિત્ત્વાન હતા, પણ સદૃશસ્થપણું જાળવી
રાખના, એ એમની વિશિષ્ટતા હતી. તેઓ સાચા રાષ્ટ્રપ્રેમી હતા,
મહાત્મા ગાંધીજીના ભક્ત હતા, તથાપિ વિદ્વાનો ને આગેવાનોમાં આજ
ધણી ઓછી દેખાતી નિર્ણય પર આવવાની નિર્મળ વિવેકશુદ્ધિ અને
તુલનાશક્તિ એમનામાં જિંઝા પ્રકરની હતી. એક દષ્ટાન્તથી આ
સત્ય સમજાશે.

જે સમયે મહાત્માજીની રાજ્યવિરોધી ઉગ્ર ચળવળ ચાલી રહી
હતી, તેવામાં અમારે મારી ઓફિસમાં મળવાનું થયું. સ્વાભાવિક રીતે
તે સમયની કોંગ્રેસની ઉગ્ર ચળવળ વિશે પણ વાત થઈ. એમણે કહ્યું કે,
“ગાંધીજી ગાટે પરમ પૂજ્યભાવ છતાં, હું વિદ્યાધામના બોધકોટ જવો,
પ્રચાર જે અપકવ વિદ્યાર્થીઓમાં ચાલી રહ્યો છે, તેને દાનિકારક જ
માનું છું.” તેઓ શ્રીમંત હતા. નોકરીનો ત્યાગ મુશ્કેલીથી કરી શકન.
અને એમના હૃદયનું ભારે વજણ મહાત્માજીના રચનાત્મક કાર્યક્રમ તથા
દેશાન્તરિના આદર્શો તરફ હતું; છતાં પોતે માનના તે એમણે વિના
સંકોચે, નીડરતાથી જણાવ્યું, — જે અસ્યારના ઘણાઓએ જરૂર અનુ-
સરવા થોડા છે.

નોકરીમાંથી વાનપ્રસ્થ થયા પછી અમે ભાએ જ મન્યા હોઈશું;
પરંતુ એમના સમાચાર કચિત્ એમના વડીલ-ભાઈથી લાનુભાઈ દ્વારા

મને મળતા. એમની કાર્યવૃત્તિ કહો કે કર્નવ્યબુદ્ધિ કહો, પણ એમને નિવૃત્ત થયા પછી પણ સહશિક્ષાલુનું વલ્લન કરવા તેઓને હિતુક જ રાખી રહી હતી; કારણ કે તેઓ માનતા કે ભવિષ્યના દેશોદારના પ્રધાન સાધન રૂપ નાગરિકો તમાર કરવાની ખાણ અથવા વાટિકા આદર્શ સાળાઓ છે.

ભાવિની ઇચ્છાથી એમની એ મહેન્દ્ર અપૂર્ણ રહી. એમના અકાળ — તેઓ સર્વદા મને યુવાન જ લાગતા. (A man is as he feels) — અવસાનથી ગુજરાતે એક આદર્શ ગૃહસ્થ, વિદ્યાપ્રેમી સંજ્ઞાન, દેશદિત્યિન્તક પુત્રરત્ન ગુમાચ્યુ છે, એ નિઃશંક છે.

રામમોહનરાય જસવંતરાય

૭

ભાઈશ્રી જયશંકરભાઈ

સ્વ. ભાઈશ્રી જયશંકરભાઈ સાથે મારો પ્રથમ પરિચય ઈ. સ. ૧૯૦૮ના જન્યુઆરીમાં થયેલો. અમારની પૂતાની એન્જિનિયરિંગ કોલેજ તે વખતે કોલેજ ઓફ આયન્સ તરીકે ઓળખાતી બીજી વરસમાં પાસ થઈ જયશંકરભાઈ તે વખતે ત્રીજી વરસમાં આવેલા. બંધા વિદ્યાર્થીઓ કરતાં એ બે ચાર દિવસ વહેલા આવેલા. મહારાજ, કામ કરનારી બાઈઓ વગેરેને બોલાવી કક્ષા ખાલુ કરી દીધેલી, જેથી હોસ્ટેલમાં આવનાર વિદ્યાર્થીઓને અડચણ ન પડે આ એમની કોલેજ જીવનની પદ્ધતિ ગુજરાતીઓમાં નવા દાખલ થનારમાં અમે ત્રણ જણ હતા. હું, ભાઈ ડી. બી. શુક્લ, જે વડોદરા સ્ટેટ રેલવેના ચીફ એન્જિનિયર તરીકે રિટાયર થયા છે તે અને સ્વ. સી. એમ. ઓઝા, જે રિટાયર થતી વખતે બી. બી. એન્ડ સી. આર્ષ. રેલવેમાં એક્ઝીક્યુટિવ એન્જિનિયર હતા. સંજોગવશાત્ અમે ત્રણે જણ એક જ ગાડીમાં

ઊતર્યા. રોડનેથી ટાંગો કરી હોસ્ટેલમાં આવ્યા. હોસ્ટેલ તે જ વરસે ખંધાઈ હતી. જેથી રૂમોની વહેચણી થવાની હતી

અમે ત્રણેય જણ અમળા હતા પણ હોસ્ટેલ આગળ ટાંગામાંથી ઊતરતાં જ જયશંકરભાઈ આવ્યા. હોસ્ટેલ ત્રણ માળની હતી, એમની રૂમ વચ્ચે માળ હતી ટાંગાને ખડખડાટ સાંભળતાં જ વરંડામાં આવ્યા, અને ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓ જેતાં જ નીચે ઊતર્યા એ વખતે એઓ અમને એના ભાવથી મળ્યા કે, અમે જાણે અમારે ઘેર ધણે વખતે પાછા આવ્યા હોઈએ એમ લાગ્યું

હોસ્ટેલમાં સાંજના પાંચ વાગ્યે પહોંચ્યા હતા રૂમો ઊંચાડી જ હતી, એટલે સરસામાન ગોઠવી દીધી હાથ મેં ધોવાં એટલામાં તો અમે ક્યાંના ઘતની, નામ, કામ, વગેરે સર્વ હકીકત એમણે પૂછી લીની પોતાનું ઓળખાણ તો ટાંગામાંથી ઊતરતા જ આપી દીધું હોસ્ટેલ માટે અગ્રજ કરી છે કે નહીં તે પૂછ્યું. જેણે નહોતી કરી તેની પાસે લખાવી અને ગીવા જ હોસ્ટેલ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ પાસે જઈ રૂમો મેળવી બીજા દિવસથી જ અમારી કાયમની ગોઠવણ કરાની દીધી. કાયમ તો આપું કરેલી જ હતી. આ હતા જે પી ત્રિવેદી, ડોલેજ જીવનના વિદ્યાર્થી.

જેના વચ્ચેમાં તે વખતની પદ્ધતિ પ્રમાણે રોશિયાર વિદ્યાર્થીઓ પ્રથમ નવર મેળવતા વરસ હોયતા; એ પ્રમાણે ભાઈજ્યોત્સનાર્કભાઈએ વરસ હોડેલું, જેથી હું એ વરસ મુધી એમના પરિચયમાં હોસ્ટેલમાં ગયેલાં રૂમો તે આગળ હોય તે માટે દરેક જણ એમની પામે નવ, અને દરેક કામનો યોગ્ય નિકાલ થાય ડોલેજની ગુજરાતી કાયમ એટલે એક કુટુંબ જ હતું

એ પહેલે નવરે તો ન આવ્યા, પણ ગૅરેન્ડીડ પોસ્ટ મળી અને કાયમની અપર સબોડિનેટ સર્વિસમાં દાખલ થયા નોકરી ખૂબ જિલ્લામાં ઇરિગેશન ખાતામાં મળી ઇરિગેશન ખાતું એટલે સત્તા અને સગવડો ભારે. પણ આ બધું એમના સ્વભાવથી વિરુદ્ધ, એટલે એમને

ગોઠતું નહોતું. એટલે થોડાં વરસ પછી પૂના ખેતીવાડી કોલેજમાં એન્જિનિયરિંગ શીખવવા માટે લેકચરરની જગ્યા ખાલી પડી તે વખતે એમણે એ કામ કરવા ઇચ્છા બતાવી, અને તરત જ એમની પસંદગી થઈ અને એમની બદલી ખેતીવાડી કોલેજમાં થઈ, ત્યાં પાછળથી એ કાયમ થયા.

આનું એક મુદ્દર પરિણામ એ આવ્યું કે, પૂના સદાશિવ પેશ્વા નોકરીમાં રહ્યા ત્યાં સુધી એમનો કાયમનો વસવાટ ગયો, અને પૂને આવનાર કોઈ પણ ગુજરાતી માટે એમનું ઘર એ પોતાનું ઘર થયું. મહેમાનોની વ્યવસ્થા પૂનામાં રહે ત્યાં સુધી થતી એટલું જ નહીં, પણ એ જ્યારે જ્યાં ત્યારે સાથે લાથું અને લાથોડિયું પણ આપે, અને ઘણી વખત એ લાથોડિયું પાછું આવે જ નહીં. એમના પૂનાના વસવાટ દરમ્યાન ૧૯૨૧-૨૨ની તથા ૧૯૩૦-૩૪ની સત્યાગ્રહની લડતો ચાલેલી, અનેક ગુજરાતીઓ ચેરવડા જેલના મહેમાન બનેલા. સરકારી નોકરી કરવા છતાં ભાઈ જયશંકરભાઈ જેલમાં અવારનવાર જઈ તેમની ખબર કાઢતા, જેલરને મળી જોઈતી ચીજ વસ્તુઓ તેમને મોકલતા અને વાંચવા પુસ્તકો પણ પૂરાં પાડતા. આ હતું એમનું શુદ્ધ જીવન.

પૂનામાં નોકરી અંગે ૧૯૨૦થી ૧૯૨૩ સુધી મારે રહેવાનું થયેલું આ બધો વખત એમના ગાઢ પરિચયમાં રહેવાનું મળ્યું હતું.

પૂના ગુજરાતી બહુસમાજની ખિયવણી આ અરસામાં થયેલી, અને ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓને ગુજરાતની શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિઓના સમાગમમાં આવવાનું સાધન એમણે કરાવી આપ્યું હતું. ૧૯૨૩ આખરે મારી બદલી સિંધમાં થઈ, ત્યાં એક વખત એ આવ્યા હતા અને એક દિવસ સાથે રહેવાનું બનેલું પણ વધારે નિકટમાં રહેવાનું તો ૧૯૪૦ માં હું નિવૃત્ત થઈ અમદાવાદ આવ્યો ત્યાર પછીથી થયું. એ પણ થોડા વખત પહેલાં નિવૃત્ત થયા અને તેમણે ચાલુંદ ખેતીવાડી ઇન્સ્ટિટ્યૂટની સ્થાપનાનું કામ હાથમાં લીધું હતું.

શ્રી મનુભાઈના હસ્ત વખતે ખૂબ વાતો કરેલી વાતો સામાજિક હતી ભણેલા વર્ગને ઠોડા ઠોકરીઓ પરણ્યાનસાની મુશ્કેલી સમઘે હતી પહેલા ન્યાતો હતી ન્યાતની રંધી વ્યક્તિઓના આચારચિત્રો મરખા હતા, જેથી ન્યાતમા વસ ચતા એ હીન્ન હતું, સસાર મુખેથી અગર લોકવાચ્યથી માનતો હવે ભક્તવચ્યી જન્મગી ક્રાંતિ આવી છે એમ જ ન્યાતના ભણેલા અને અભણુ વચ્ચે જગતનુ અંતર છે પસંદગી માટે ન્યાતોમા પૂગતી જગ્યા નથી, અને ઊંકરા ઝેકરીઓ, ખાસ કરીને ઊંકરીઓ બામતમા માખાપો માટે મોટો મેયકે જાઓ થયેનો છે ભણેલી, સસ્કારી ઊંકરીઓ માટે ન્યાતમાથી ન જ મેળવે એ અતિ મુશ્કેલ થયું છે

એમને મતે આના ઉકેલ માટે ભણેલા નર્મના બુદ્ધ સંસ્થાન યાધના, જ્યાં ન્યાતોના બેઠ મિત્રાપ સસ્કારી લોકો રહે, ઊંકરા સાથે રમે, સાથે ભણે અને થોડા લાગે ત્યાં ફાવે ત્યારે પોતાની મેગે પરણી લે વ નભવિધાનગરની યોજનામા જ્યોત્સ્નાકરભાઈના આ મિત્રારો ગૂથામા છે પરિણામ તો પ્રભુને હાથ છે

ખેતીવાડી સ્કૂનનું મકાન પૂરું થયા પછીથી એનો ઉદ્ઘાટનવિધિ કરવા માટે પૂજ્ય સરદારશ્રી આશુદ્ધ આચાર્ય ત્યારે મિધિ પૂરો થયા પછીથી બપોરે ૬ સરદારશ્રી સાથે બેંગલોરે દેનો એમના મનમા જ્યોત્સ્નાકરભાઈની ગેરહાજરી સમઘે ૪ વિચારો આવતા હશે ચહેરા પર ગનાનના ચિદ્નો હતા એવિતા બોલ્યા

“ત્રિવેદી ગમા અને મારા સ્વપ્ન અવૂરો રહ્યા”

પૂજ્ય સરદારશ્રી એમને માટે શો અભિપ્રાય ધરાવતા હતા એનો માર આ એક જ વાચ્યમા હતો દેશના સહભાગે એમના વારસદાર તરફ ડો મગનભાઈ મળ્યા છે અને એમણે જે બીજા વાચ્યા હતા તેને ફળ આવી રહ્યા છે

કૃપિગોરિયા ભવનથી જ્યોત્સ્નાકરભાઈ અમર થયા છે

વ નભવિધાનગર,
આશુદ્ધ

પટેલ બાઈલાલ ધાભાઈ

વિરલ મહાનુભાવ

શ્રી જ્યશકરભાઈ પૂનામાં ઘણા વર્ષો રહ્યા તે વખતે ભાગ્યે જ કોઈ ગુજરાતી એવો દશે કે જે પૂના ગયેનો પણ જ્યશકરભાઈના પરિચયમાં આવ્યો નહી હોય એમનું ગુજરાત માટે મમત્વ, એમનો ગુજરાતી ભાઈઓ તરફનો હાર્દિંદ્ર પ્રેમ, એમનું સેનાભાવી જીવન, એમની આતિથ્યભાવના જેને માટે તેઓ પોતાના તન મન અને ધન સમર્પી દેતા, એ બધા ગુણો ઘણાને જીવનમાં ચિરસ્મરણીય રહેવાના જ એમના તરફ અમખ્ય લોકો પ્રેમની લાગણીથી જ જોતા અને આજે પણ એમના સ્વર્ગવાસ પછી એમનું સ્મરણ પ્રેમથી સેરી રહ્યા છે પહેલી જ વાર પૂના જનાર ગુજરાતી ભાઈને એમને ઘેર સર્વ પ્રમારનો સ્વાગત મળતો અને દરે ને એમનું ઘર તે પોતાના કુટુંબીનું જ ઘર છે એમ માનવું અનિવાર્ય થઈ જતું પૂના અને જ્યશકરભાઈ અથવા ‘ત્રિવેદીસાહેબ’ એ જે નામો તે વખતે સમસ્ત ગુજરાતમાં અભિન્ન હતા એમણે પૂના છોડ્યું પછી એમનાથી પરિચિત વ્યક્તિઓને તો પૂના પાળ જતા જ્યશકરભાઈની ગેરહાજરી ખૂબ સાલતી આજે પૂનામાં એમની જગ્યા લેનાર કોઈ નથી એમ જણાયા હું પૂનામાં ગયેતા બીજા કોઈ ગુજરાતી ભાઈને અન્યાય કંતો નથી

રા જ્યશકરભાઈનો પ્રેમ ગુજરાતીઓને સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતો હતો છતાં એમના જીવનમાં ‘વમુર્ષેવ કુટુમ્બકમ’ એ ભાવના પૂર પૂરી આતપ્રેત થયેલી હતી એમના નિમ્નના મિત્રોમાં વણા દક્ષિણી ભાઈઓ અને અન્ય પ્રાતરાગીઓ પણ હતા, અને તે બધા પણ એમની તરફ ગ્રાનુભાવથી જોતા હતા કોલેજોના પ્રોફેસરો શહેરના બીજા સભાસિત સદસ્યદસ્થો — મધાને એમને માટે માન હતું અને

જયશંકરભાઈએ જ્યારે પૂના છોડ્યું ત્યારે એમાંના ધણાને એમની ખોટ માન્ય પડી

સરકારી નોકરીમાં હોવા છતાં તેમની આપણા દેશ માટે લાગણી અતિ તીવ્ર હતી અને દેશમાં પગદેશીઓનું રાજ્ય હોવા છતાં, તેઓ પોતે સરકારી નોકર હોવા છતાં, એમણે આપણા હાલના ધણા મોટા મોટા દેશનેતાઓની — તેઓ જેલમાં હતા ત્યારે અને છૂટ્યા પછીથી — સામાજિક દૃષ્ટિએ અને આનિયમલાવનાથી ખરી મેદા ગણવી હતી. પૂજ્ય મહાત્માજી પણ તેમને દેશના સાચા મૂળા મેત્રક માનતા હતા.

એમના સારિત્ર્યમાં બીજો એક મહાન ગુણ એ હતો કે, તેઓ પોતે પોતાની પ્રસિદ્ધિની વિરુદ્ધ હતા પણ પાછળ રહી મહાન સેવાઓ કરવામાં તેમને એક જાનતો નૈસર્ગિક જ આનંદ થતો આવા મહાન પુરુષો દુનિયામાં વિરલ હોય છે.

૧૯૪૧ ના મે માસમાં એમનો સ્વર્ગવાસ થયો ત્યાં સુધી તેમણે અનિ વિકટ મંત્રોગોમાં પણ ઈશ્વર પર શ્રદ્ધા રાખી હમેશાં આત્મ-સંયમ, ઉત્સાહ અને અવિરત પ્રયત્નથી જોટલું કાર્પ થર્ષ શકે તેટલું જરા પણ ડચ્ચા વિના કરી બતાવ્યું. બીજાને હિપદેશ આપવાનું કામ તેઓ ભાગ્યે જ કરતા, પરંતુ તેમના પોતાના જ જીવનમાંથી તેમના મિત્રોને અને બીજા જ એમના સંસર્ગમાં આવતા તેમને ઘણું શીખવાનું મળતું હતું તેઓ નાના સાથે નાના અને મોટા સાથે મોટા થઈ શકતા હતા.

મારો અને જયશંકરભાઈનો નિકટનો સંપર્ક ૧૯૨૧ની સાલથી શરૂ થયો વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં (૧૯૧૩થી ૧૬) મારો ને એમનો મેળાપ થયેલો, ઝોળખાણ થયેલી, પણ તે સાધારણ જ એમ કહું તો ચાલે. ૧૯૨૧માં હું ઇંગ્લંડથી પાછો આવ્યો ત્યાર પછી એમની સાથેનો મારો પરિચય વધતો ગયો, અને તેમને હું થોડા જ વખતમાં મારા મોટાભાઈ તરીકે માનતો થયો. પૂનામાં નવ વર્ષ મેં ગાળ્યાં તે દરમિયાન એમનું સ્વદેશ જીવન, એમના ઉચ્ચ આદર્શો, એમનું હિદાર દિલ,

એમની લોકમેનાની લાગના, તથા બીજા એમના અને- ગુણોથી પગિચિત થયો, અને એમ ॥ તરફનો મારો આદર દિવસે દિવસે વધતો ગયો. ૧૯૩૦માં મે પૂના જોવાનું તે પહેલા જ હું તેમને મારા 'ગાર્ડિયન, ફ્રિન્ડ્સ, એન્ડ ફેન્ડ' માનતો થયો હતો.

જ્યારે કરભાઈને તેમના પત્ની દીગમદેનની આ મર્વ બામતોમાં દરેક વખત મદદ મળતી હતી, અને એ પત્ની બીજાઓની મેનામાં જ મુખ્ય માનતા હતા. મહાત્મા ગાંધીને પૂજ્ય ઠક્કરબાનો જેવો સહાર મળ્યો, તેવો જ સહાર જ્યારે કરભાઈને તેમના કાર્યક્ષેત્રમાં દીગમદેનનો મળ્યો હતો. તેઓ મને જેટલા સેવાભારી તેટલા જ પ્રમિષ્ટિ વિમુખ હતા.

મે જ્યારે કરભાઈને ઘણી વાર યુનિવર્સિટી મેનેજ માટે જાણ ગહેવાને કહેલું અને આમદ પાત્ર પ્રેર્યો તેઓ જાણ રહ્યા હોત તો જરૂર ચૂકાઈ આવત. પણ તેમના સ્વભાવાનુસાર તેમણે હમેશા મને ચોખ્ખી ના જ પાડેલી 'એ મારું ક્ષેત્ર નહીં' એમ જ તેઓ કહેતા.

પૂનાના વિદ્યાર્થીવર્ગનું સારું સગવળ થાય અને આપણા નવયુવાનોની શારીરિક સપત્તિ સુધરે તે માટે એમણે કોલેજોના વિદ્યાર્થીઓ માટે 'ઇન્ટર કોલેજિયેટ સ્પોર્ટ્સ'ની સ્થાપના કરી. પડદા પાછળ રહીને મહારાષ્ટ્રીય ભાઈઓનો સહકાર સાધીને, આ સંસ્થાને તેમણે મારા પાયા પર મૂકી ઘોડા જ વખતમાં આ મસ્થા શાનીફની અને યુનિવર્સિટીમાં ઇન્ટર કોલેજિયેટ અને ઇન્ટરમીડિયટ ટુર્નામેન્ટ્સ શરૂ થયા.

સમસ્ત વિદ્યાર્થીવર્ગમાં તેઓ ઘણા જ પ્રિય થઈ પડ્યા હતા અને વિદ્યાર્થીઓને તેમને માટે ઘણું માન હતું.

પૂનાના ગુજરાતી બહુસમાજના તેઓ એક આદ્ય સંસ્થાપક હતા અને એ સંસ્થા દ્વારા તેમણે પૂના અને પૂના બહારના ગુજરાતીઓમાં એકબીજાની ભાવના બની કરી હતી. ગુજરાતી બહુસમાજને તેમણે એના સગીન પાયા પર મૂક્યો કે એ સંસ્થા આજે પણ ગારી રીતે ચાલે છે.

૧૯૩૦ માં જ્યારે માટે પૂના છોડવું પડ્યું, ત્યારે જેમ જે ભાઈ વિખૂટા પડે ને દુઃખ થાય તેમ મને થયેનું ૧૯૩૦નો વખત મારા જીવનમાં કટોકટીનો હતો. તીવ્ર મતભેદોને લીધે, મુજરાતી વિગુદ્ધ દક્ષિણીઓની વધતી જતી પ્રાતીય ભાવનાને લીધે મને એમણે વણી વખત ચિંતાગ્રસ્ત જોયેનો, અને એમણે જ મને તે કટોકટીના સમય માથી પાર ઉતાર્યો તે વખતે મને જો તેમની મદદ ન હોત તો મારું જીવન કોઈ જુદો જ પનટો ભેત અને શુ થાત તે આજે કંઈવું મુકેન છે. મારા જેવા બીજા ઘણાને તેમણે કટોકટીના સમયે સદામંડરી તેમના ઝાણી બનાવ્યા હતા.

‘પ્રેમ અને સેવા’ એ તેમનો આદર્શ હતો અને તેમણે અને હીરાબહેને તન મન, ધન ખર્ચાને તે આદર્શને અમનમાં મૂક્યો હતો.

એવું મહાન ઉદાત્ત જીવન જીવવું વણું કઠિન છે પણ જયશંકર ભાઈએ બનાવી આપ્યું કે તે અશક્ય નથી.

ધન્ય એના વિરલ મહાનુભાવને ।

મુરત ૩૦-૬-૪

નગીનદાસ માણેકલાલ શાહ

૯

પ્રો. જયશંકરભાઈ

સ્વર્ગસ્થ પ્રો. જયશંકરભાઈનો પ્રથમ પરિચય મને ૧૯૨૧માં જ્યારે હું પૂના ખેતીનાડી કોલેજમાં પ્રોફેસર નિભાયો ત્યારે થયો હતો. તે પહેલાં ૧૯૧૭માં મેં તેમના વિષે ઘણું સાંભળ્યું હતું. પૂનામાં પ્લેગને વખતે ખેતીનાડી કોલેજના વિદ્યાર્થીઓની પ્લેગની સારવાર કરવા કરાવનામાં તેમણે જાતે ભાગ લીધો હતો.

વિદ્યાર્થીઓમાં એમને એટલો બવો રસ હતો કે તેઓએ પશ્ચિમ વર્સ ખાતાની નોઝરી છોડી ખેતીનાડી કોલેજની નોઝરી પસંદ કરી હતી. ગરીમ વિદ્યાર્થીઓને તેઓ જ્ઞાતિ તથા મુનકના ભેદ સિરામ અબ્યાસ રવા આર્યિક મદદ કરતા.

બોય રક્ષક તથા રોચર રક્ષકની સંસ્થાઓમાં તેઓ આગેવાની ભરેલો ભાગ હોતા. તેવી જ રીતે પૂનાની કોલેજોના વિદ્યાર્થીઓમાં રમતોની દરીદ્રાર્થે ગોઠવવાની સંસ્થા બની કરવામાં તેમનો મોટો દિસ્સો હતો. તેવી જ રીતે ગુજરાતમાં પણ ચરોતર વ્યાપક પ્રચારક મંડળ બિંધુ કરવામાં તેઓ જવાબદાર હતા, અને આ મંડળે સારું કામ ચરોતરમાં કર્યું હતું. આવી સંસ્થાઓ બની કરવી એ એમને માટે સહેલું હતું.

પૂનાની કેળવણીની તથા સામાજિક સંસ્થાઓને તેઓ હંમેશા મદદ કરતા. પૂનાની કેટલીક સંસ્થાઓની સંકુચિત દૃષ્ટિ માટે તેઓ દિલગીર થતા, પણ તે સંસ્થાઓને મદદ કરતા.

તેમના પુત્ર મનુભાઈ બે વરસ પધારીવરા હતા એટલે તેમને ઘેર એકાં. સારી કેળવણી કેમ આપવી તે પ્રશ્નનો સારો ઉકેલ તેમણે આપ્યો હતો અને મનુભાઈને તેમના અભ્યાસમાં આખી પડવા દીધી ન હતી.

પૂનાના ગુજરાતી બહુસમાજ તથા કેળવણી મંડળના તેઓ આત્મા હતા. બહુસમાજમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા સારા પ્રમાણમાં હતી, તેથી તેમને માટે રમતગમતના મેળાવા કરવા તથા નાટકના પ્રયોગો તૈયાર કરવામાં જ્વલંકરભાઈની ખાસ મદદ હતી. પૂનામાં વસના ગુજરાતી ભાઈઓ તેમનાં આગેકોને ગુજરાતી ભાષાનું શિક્ષણ આપે તે માટે બ્યવસ્થા કરવા માટે ગુજરાતી કેળવણી મંડળ બિંધુ કરવામાં આગ્રહ કર્યું હતું. તેવી જ રીતે ગુજરાતી ભાઈઓ તથા બહેનો એકબીજાને પ્રગોષ્ઠાપાત મળે અને આનંદ મેળવે તે માટે બહુસમાજની બ્યવસ્થા હતી.

જ્વલંકરભાઈને પુસ્તકોનો ઘણો શોખ હતો. તેમણે પોતાની લાઇબ્રેરીમાં ઘણાં સારાં પુસ્તકો એકઠાં કર્યાં હતાં. તેઓને વાંચવાનો ઘણો શોખ હતો. એટલું જ નહીં પણ પુસ્તકોનો લાભ બીજાઓ લે તે પણ તેઓ ગોઠવતા. એટલે ગુજરાતી બહુસમાજ માટે પણ એક સારી લાઇબ્રેરી બની કરી હતી. અને હાલ પણ તે ચાલુ છે.

રાજકીય બાબતમાં સક્રિય ભાગ લીધા સિવાય તેઓ જુદા જુદા મત ધરાવતી રાજકીય સંસ્થાઓના નેનાઓ સાથે સારો સંબંધ રાખના હતા. તેમનું ઘર બધા જ મનવાણા રાજકીય તથા સામાજિક કામ કરનારાઓ માટે હમેશાં ખુલ્લું હતું એટલે તેમને ઘેર આખા હિંદુસ્તાનના મહેમાનો આવતા અને આવા ગૃહસ્થાને મળવા માટે તેઓ તેમના મિત્રોને ખાસ બોલાવતા.

પરોઝ જેલમાના રાજકીય કેદીઓને તેમનો વખત આનંદમાં જામ તે માટે વાચવાનાં પુસ્તકો તથા અન્ય સાધનો પૂરાં પાડવા એમણે ઘણી મહેનત લીધી હતી તથા સારો ખર્ચ કર્યો હતો.

કોઈ પણ નવા શુજરાતી ભાઈ પૂનામાં આવે એટલે તેઓ તેમને મળતા અને તેમને અનેક રીતે ઉપયોગી થતા શુજરાતી કુટુંબોમાં માંદગીના પ્રસંગે અગર ખીછા દરકતોમાં મદદ કરવા તેઓ તથા તેમના પત્ની હમેશા તૈયાર ગહેતા એ જ પ્રમાણે મને અને મારા કુટુંબને તેઓ પ્રથમથી જ ઘણા મદદરૂપ થયાં હતા. ખાસ કરીને નોંધવા જેવી બાબત તો એ છે કે, જ્યારે હું ૧૯૩૫માં પૂના બદલી પર પાછો ગયો ત્યારે રહેવા માટે મને મકાન ન મળે ત્યાં સુધી પોતે થઈને એક મિત્ર સાથે સારી બવસ્થા કરી હતી, જેથી મારી ચિંતા દૂર થઈ હતી તેની જ રીતે મારે ત્યાં માંદગીને પ્રસંગે વખતે કવખતે તેઓ હાજર રહી મારે માટે ઘણી અનુકૂળતા કરી દેતા હતા એમની એક પ્રથા એની હતી કે, તેઓ દર અગાડિયે એક વખત તેમના મિત્રોને મળતા જ, જેથી તેમના મુખદુઃખમાં તેઓ સારો હિસ્સો આપી શકતા, આવા કોઈ પણ કામમાં તેમને બિવકુલ આળસ હતી નહીં. તેઓ બાળક, જુવાન કે વૃદ્ધ સાથે દળીમળી આનંદ કરી શકતા હતા. તેઓ એક કેળવણીકાર તથા સામાજિક સેવક તથા સસ્થા હતા એમ કહી શકાય.

તેઓ ઉદાર વૃત્તિના હતા તથા ન્યાયી હતા. તેમનાથી વિરોધી વિચાર ધરાવતા ગૃહસ્થ માટે તેમના એક મિત્રે અથોઝ વિશેષણ

વાપરું' હતું ત્યારે તરત જ તેમણે પોતાનો વિરોધ જનારો હતો. એટલે વિરોધીઓ માટે પણ ન્યાયવૃત્તિ જનાવવી એ એમનો મોટો સદ્ગુણ હતો.

ગુજરાતની સેવા કરવા ખાતર ત્યારે ઓનેરેજલ મિ. દર્નવાલાલ મુનશીએ તેમને આહુદ એગ્રિકલ્ચરલ ઇન્સ્ટિટ્યુટમાં ડિરેક્ટર તરીકે નોંધવા કહ્યું. ત્યારે તેઓએ તે જગ્યા સ્વીકારી. એવામાં ઇંગ્લેન્ડ સરકારે પ્રધાનપદ છોડી દીધાં અને સરકારી અમલદારો તે સંસ્થાને રાજકીય દૃષ્ટિથી અને શંકાથી નેવા લાગ્યા. એટલે એ સંસ્થામાં કામ કરવાને ધણી અડચણો લાગી થઈ હતી. તેમ છતાં જ્યારે સંસ્થામાં એક દિવસ તથા પ્રભાવથી આ અગ્રાણુ શરૂઆતનું કામ એવી સરસ રીતે થયું કે સરકારને તેની કદર કરવી પડી. પણ તે કામમાં એમને એટલી બધી ચિંતા તથા ઉપાધિ હતી કે તેમની તમિયન ધણી જ બગડી ગઈ અને એ માંદગી એમને જીવલેણ થઈ. પરંતુ એમનું જીવન એક દાખલારૂપ હોવાથી તેઓ અમર છે.

વાંદરા, ૧-૮-૫૧

ભાઈલાલ શંકરભાઈ પટેલ

૧૦'

સેવામૂર્તિ પ્રો. ત્રિવેદી

કોઈ પણ સંસ્કારી ગુજરાતી પૂનામાં ગયો હોય અને પ્રો. ત્રિવેદીનો મહેમાન ન બન્યો હોય તે લાગ્યે જ બન્યું હશે. જો તે તેમને ત્યાં ન જાયો હોય તો તેઓથી પોતે તે સદ્ગુણસ્થ ત્યાં જાતર્યા હોય ત્યાં જઈ તેમનો પરિચય કરે અને પોતાની સેવા અર્પે.

૧૯૨૧ના નવેમ્બરમાં મારી ડેક્કન કોલેજમાં પ્રોફેસર તરીકે બદલી થવાથી હું પહેલો પૂના ગયો ત્યારે મારા મિત્ર પ્રો. અબ્બાસને ત્યાં જાતરેલો. તે વખતે પ્રો. ત્રિવેદીને હું ગિલકુલ ઓળખતો નહોતો. છતાં તેમણે મને સોધી કાઢ્યો અને જનતી મદદ કરવાની તકપૂરતા

જનાની પૂનામા ગહેરાની સગનડ વગેરે બધું કરી આપેયુ ત્યાગથી તેમની સાથેનો મારો પરિચય શરૂ થયો

પૂનામા વસતા ગુજરાતીઓનો પરસ્પર મધ્યે બંધાય તે માટે તેમણે પૂના ગુજરાતી બધુમમાજની સ્થાપના કરેલી અને તેના તે આત્મારૂપે હતા હુ પૂનામા રહ્યો તે દરમ્યાન તેમણે મને તેનો જનરલ મેકેટરી મનાવ્યો તેથી અને ત્યાગથી મારો તેમની સાથેનો પરિચય વધતો ગયો

કોઈ પણ પ્રતિષ્ઠિત મહેમાન તેમને ત્યાં આવ્યા હોય તો તે મહેમાનને મેગવના લાયક અનેક મિત્રોને તે માથે જમના નોતરતા મારા પૂનાના વસવાટ દરમ્યાન મને એક પણ પ્રમગ એવો યાદ નથી કે જેમા મને નોતર્યો ન હોય એટલે લગભગ દર આપાડિયે તેમને ત્યાં જમનાનો મને પ્રમગ પ્રાપ્ત થયો સાધાગણ રીતે કોઈ પણ માણસને ત્યાં ચાલુ મહેમાન આવ્યા કહે તો તે કટાણી જાય જ્યારે ત્રો ત્રિવેદીને ત્યાં મહેમાન ન હોય તેવો દિવસ ભાગ્યે જ જતો આગળ જતા મહેમાનોની સખ્યા તેમને ત્યાં એટલી ગરેતી કે, દરેક મહેમાનને જુદા જુદા રૂમમાંથી બોલાવના ન પડે એટલા માટે તેમણે ઝોમ્મમા એક ઘટ ગાખ્યો હતો જેથી સમારની પ્રાર્થના અને ચા, બપોરની ચા અને બને વખતના જમનાના સમયે તેમનો ઝોમ્મયો ઘટ વગાડતો એમ્મે તમામ માણુમો સમયગર મુકરર રૂમમા પ્રાર્થના, ચા અને બોજન, માટે એકમ થતા તેમને ત્યાં મહેમાનોમા ત્વાધાગણ નિદ્યાર્થીઓથી માડી મી ચિતળિમા, કાઝા કાલેનકર, જલસિસ તરુ લક્ષ્મીભાઈ શાહ, નગદાર વલ્લભભાઈ પટેલ, કસ્ટુરબા અને પૂજ્ય ગાંધીજી જેવી વ્યક્તિઓ આવતી ન્યાત, જાન, કોમ કે ઉમરના બેદલાવ નિના દરેક સાથે તે એટલા પ્રેમથી વર્તતા કે, પૂનામા ભાગ્યે જ તેમને કોઈ ન ઓળખતુ હોય, અને પૂનામા કોઈ પણ ગાડીવાળો એવો ન હોય કે જેણે ત્રિવેદીસાહેબનુ ઘર ન જોયુ હોય

શ્રી કૃષ્ણલાલ કિરપારામ હોકર પૂનામાં ડિસ્ટ્રિક્ટ જલ તરફ આવ્યા પછી થોડા જ વખતમાં તેમનાં પત્નીને પ્રસવ મળ્યો મદદ કરવા તેમણે તેમનાં સાળીને તેડાવ્યાં. કમનસીબે તેમનાં સાળી એકાએક માંમાં પડ્યાં અને ગુજરી ગયાં. હોકરસાહેબને પૂનામાં કોઈનો પરિચય નહીં હોવાથી તે ખૂબ ગમગીન થયા. પ્રો. ત્રિવેદીને આ સમાચાર મળ્યાં તે તરત તેમની પાસે દોડી ગયા, તેમને હિંમત આપી અને પૂનામાં રહેના ગુજરાતીઓને એકઠા કરી તેમની મૃત્યુક્રિયા પાર પાડી.

ત્યારે સર ચૂનીલાલ વજીરખાનુશાહ મહેતા મુખર્જી સરકારના પ્રધાન હતા અને પૂનામાં રહેતા હતા ત્યારે એક શત્રિએ તેમની એક પુત્રી પંચલ પામી તે સાંભળી પ્રો. ત્રિવેદી અને હું તેમને મળવા ગયા. ત્યારે તેમણે કહ્યું કે, શખને ઠેકાણે પાડવા હું મુખર્જી દોલ કરી માણસો બોલાવું છું. પ્રો. ત્રિવેદીએ કહ્યું કે, તમારે તેમ કરવાની કાંઈ જરૂર નથી. અહીંયાં જોઈએ તેટલા ગુજરાતી ભાઈઓ છે. તમારે ગભરાવાની જરૂર નથી. પ્રો. ત્રિવેદી રાતોરાત પૂના ગુજરાતી બંધુસમાજના સભ્યોને મહેતાસાહેબના બંગલે સવારે હાજર થવાનું કહી આવ્યા. અને આખો પ્રસંગ એટલો સરળતાથી બહારો કે મહેતાસાહેબને એમ કહેવું પડ્યું કે, બંધુસમાજના સભ્યોથી હું મારાં કુટુંબીઓ અને સગાંસંબંધીઓની વચ્ચે છું, એમ મને લાગે છે. અને ત્યારથી પૂનામાં રહેતા ગુજરાતીઓને તે તેમના બંધુ તરફ ગળુવા લાગ્યા.

અમદાવાદની લાલ મિલના એજન્ટ શેઠ લાલભાઈ ત્રિકમલાલ પોતાથી છેલ્લી માંદગી વખતે પૂનામાં બંડ ગાર્ડન પાસે મહિલાલ શેઠના બંગલામાં હવાફેર માટે રહેતા હતા, ત્યાં દેવલોક પામ્યા. વખતે તેમના ભાઈ શેઠ હીરાલાલ ત્રિકમલાલ તથા તેમના મોટા પુત્ર ચિતુભાઈ તેમની સાથે હતા. તેમને ત્યાં કોઈનો પરિચય નહીં હોવાથી તે મૂંઝાવા લાગ્યા. હું તરત જ રાત્રે પ્રો. ત્રિવેદીને ત્યાં ગયો અને લાલભાઈ શેઠના અવસાનના સમાચાર આપ્યા. તેમને તેમનો કોઈ પણ જ્વતનો પરિચય નહોતો, છતાં તરત તૈયાર થયા અને તેમનાં કુટુંબીઓને

દીરાબહેન

મળ્યા અને ત્યાં નજીકમાંથી ઔષધિકદંડ્યરસ અને કેસન દોલેજના ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓને બોધાવી તેમની અંતિમ દિમા પનાવી આપી.

તેમનો સેવાભાવ એટલો ઉચ્ચ હતો કે, કોઈ પણ જાનના પરિ-
ચય વિના ગમે તે માણસને ગમે ત્યારે મદદ કરવાને તે હંમેશાં તૈયાર
થતા. તેવા અનેક પ્રસંગો તેમના જીવનમાંથી મળી શકે તેમ છે

એક વખતે ત્યારે સર મહેશ્વર કાદરી પૂનામાં પ્રિસિટક્ટ જઈ
હતા તે વખતે પૂનામાં ગુજરાતી બંધુસમાજનો વાર્ષિક ઉત્સવ હર્ષુસન
દોલેજના કંપાઉન્ડમાં એક ગિરિયારે અમે જોઈએ. કાદરીસાહેબ
આખા ઉત્સવમાં ઠેકથી હાજર રહેલા અને અમારી સાથે જમેસા.
પૂનામાં બ્રાહ્મણો અને બ્રાહ્મણોનો આતુ ઘડયા કરતા એવા સમયમાં
ગુજરાતના હિંદુઓ અને મુસલમાનો ગુજરાતી બંધુસમાજના આશ્રય
નીચે આટલો માફ પરિચય રાખી શકે છે તે બનાવી તેમણે હર્ષુસન
દોલેજના પ્રોફેસરને આશ્ચર્યચકિત કરેલા

પોતાના મહેમાનોને અંગે તેમ જ બીજા અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં
તેમનો ધણો સમય જતો, હતા તે પ્રોફેસર તરફ લોકપ્રિય અને ધણા
સારા શિક્ષક ગણાતા. તેમના વિષયમાં તે ધણા પ્રવીણ હતા અને
અનેક વિષયોમાં તેમનું જ્ઞાન અને વાચન બહોળું હતું.

તે લોકોને તેમની મેના વડે ઉપકારથી દારી દેતા. જતાં તે પોતે
ઘોષના ઉપકાર તથા રહેલા કદી ધમ્મજતા નહીં. તેમનો એકનો એક
પુત્ર મનુભાઈ મદો પડેલો ત્યારે તેના ઉપચાર માટે અનેક લોકોનો
આવના. તેમાંના કેટલાક તેમના અંગત સંબંધીઓ હોય તોપણ તે
દરેકને તેમની ફી નિયમસર આપી દેતા. મારા મિત્ર મેજર હોરાભાઈ
જી પટેલ તે વખતે પૂનાની સામૂત દોસ્તિપટલમાં હતા. તે પણ મનુ-
ભાઈની માંદગીને અંગે ઉપચાર અર્થે આવવા લાગ્યા. ત્રી. ત્રિવેદીએ
તેમની ફી આપવા માંડી. પણ તેમણે તે લેવાની ચોખ્ખી ના પાડી
અને જણાવ્યું કે, ફી લઈને કામ કરી શકીશ નહીં; મદદ સેવા લેવી

દોષ તો જ દુ આવીશ ત્યારે ત્રે ત્રિવેદીએ મને ક્યુ કે, આ તારો મિત્ર મને માથાનો મળ્યો અને માગ મિદાન મિદુદ તે મને ઉપા તમે ગમે છે

મનુભાર્તી સારનાર માટે તેમને મિત્રજ લઈ જવામા આવેના ત્યા પશુ ત્રિવેદીઆદેશ પોતાની ઉદાગતા અને મેવામાનથી આખી દોષિપટનને આજી નાખેલી અને આજે પણ મિત્રની દોષિપટનના કાર્યકર્તાઓ તેમને અને મનુભાર્તીને માદ કરે છે

પૂનામા ઇટર કોલેજિયેટ સ્પોર્ટ્સ (કોલેજી વચ્ચે અમરપરસ દરીકાર્તની ગમતમમતો) ત્રે ત્રિવેદીએ ગર કરાવેલી અને તેના પ્રથમ વર્ષના વિજેતાઓને ઇનામો વહેચવાના મેળાવડાના પ્રમુખ તરીકે તેમણે હિદના કમાન્ડર ઇન ચીફ (ગમનાધિપતિ) ને નોતરેલા જ્યારે મુનર્ષ ઇનાકાના ગવર્નરને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેમણે ત્રે ત્રિવેદીને પોતાને મળવા બોલાવ્યા અને પૂછ્યુ કે, તમે મને આ મેળાવડાના પ્રમુખ બનાવી શકો તેમ નથી? ત્યારે તેમણે જવાબ આપ્યો કે, આ વર્ષની ગોમવજુ પાડી ધર્મ ગર્ભ છે, તેમા ફરકાર કરી શકુ તેમ નથી ત્યારે ગવર્નરે જણાવ્યુ કે, હવેથી દર વર્ષે આ મેળાવડાનુ પ્રમુખસ્થાન હુ લઈશ અને ત્યારથી દર વર્ષે આ મમાર બના વિજેતાઓને મુનર્ષના ગવર્નરના હાથે ઇનામો મળવા લાગ્યા પહેલે ત્રે જ્યારે હિદુસ્તાનના મેનાધિ પતિ ઇનામો વહેચના પૂના આવેના ત્યારે ત્રિવેદીએ તેમના માનમા પોતાને ખર્ચે એક ગાર્ડન પાર્ક આપેલી ઈ મ ૧૯૨૦ નો આ પ્રસંગ છે

જ્યારે ગાંધીજી ચરવડાની જેમમા દતા અને તેમને મળવા માટે પૂનમ કરતરમા પૂના આવતા ત્યારે તે ત્રે ત્રિવેદીને ત્યા જ ઠિતરતા અને ત્રે ત્રિવેદી સરકારી નોઝીમા હોવા છતા તેમને મુલાકાત માટે જેમમા લઈ જવાના હોય ત્યારે કોલેજમાથી રજા લઈ ગેરહાજર રહેતા, અને કોલેજના પ્રિન્સિપાલને સ્પષ્ટ લખી દેતા કે, As I have to

escort Mrs. Gandhi to the Jail, I regret I shall not be able to attend the College to day."

(મિસિસ ગાંધીને લઈને મારે યરવડા જેલમાં જવાનું છે, માટે હું દિલ્હીની કોલેજમાં આવી શકીશ નહીં.) આવા દિવસોમાં સ્પષ્ટ લખાણ માટે તેમના કેટલાક મિત્રો કહેતા કે, ત્રિવેદીસાહેબ, સરકારી નોકરીમાં આ ન ચાલે, તમે બહુ જોખમ ખેડો છો. ત્યારે તેમણે જવાબ આપેલો તે મને હજી યાદ છે કે, જો સરકાર આને ગુનો ગણી મને કાઢી મૂકે તો તેને માટે હું તૈયાર છું; સરકાર મને તેને માટે કાલે કાઢતી હોય તો આજે કાઢે. સરકાર પણ વિચાર કરતી કે, જે માણસે ઈન્ટર કોલેજિયેટ સ્પોર્ટ્સ વખતે સરકારી અમલદાર પાછળ આટલા પૈસા ખર્ચેલા તેને વફાદાર ગણવો કે બિનવફાદાર.

ગાંધીજીને એપેન્ડિસાઈટિસ થતાં જેલમાંથી સાક્ષત હોસ્પિટલમાં રાખવામાં આવેલા. તે વખતે ગ્રા. ત્રિવેદી ગાંધીજીને મળવા માટે હોસ્પિટલમાં સવાર, બપોર અને સાંજ એમ દિવસમાં ત્રણ વખત નિયમસર જતા અને ગાંધીજી માટે તાજાં સરસ ફળ લઈ જતા. આવાં ફળ જોઈને ગાંધીજીએ પૂછ્યું કે, ત્રિવેદી, આવાં સરસ ફળ ક્યાંથી લાવો છો? ત્યારે તેમણે કહેલું કે, સરકારની ખેતીવાડીની કોલેજના બગીચામાંથી લાવું છું. સરકારનું એટલું સહભાગ છે કે તેમનાં ફળો આપને ભોગ પડે છે.

તે સમયે તેમને મળવા માટે કસ્તૂરબા પૂના આવવા નીકળ્યાં. સાધારણ રીતે તો તે ગ્રા. ત્રિવેદીને ત્યાં જ જિતરતાં, પણ આ વખતે તેમની સાથે અનમુખાબહેન હતાં. તે અરસામાં શંકરલાલ બેકરના ભાઈ ધીરજલાલ બેકરનું કુટુંબ પૂનામાં રહેતું હતું. અનમુખાબહેન તેમને ત્યાં જિતરવાનાં હતાં, એટલે સાથે કસ્તૂરબાને પણ ત્યાં જ લઈ ગયાં. કસ્તૂરબા લીલાવતી બેકરને ત્યાંથી હંમેશાં પગે ચાલતાં સાક્ષત હોસ્પિટલમાં જતાં. તે પ્રમાણે જતાં એક દિવસ તે બૂતાં પડ્યાં અને મદા મુકેલીએ પૂછતાં પૂછતાં તે હોસ્પિટલમાં આવી

શક્યા આ નાત જ્યાં ત્રિવેદીસાહેબને જાણ પડી ત્યારે તેમને ખૂબ દુઃખ થયું તે દોષિપુત્રમાથી મીઠા મારે ઘેર આત્મા અને ક્રિયુ કે, “આત્મે તો પૂનામાં ગળેના ગુન્જાનીઓને જાગાવે તેવો પ્રયત્ન બન્યો છે હિદુસ્તાનની માતા પૂનામાં મૂંઝે પડી જાને મેંદગને ત્યાંથી દેરી રીને ખમેદી શાય ?” એમાં આમને સિવાય આ મોં ભાગ એ મિત્ર ગેર માણુનાન નાનવદનો બગનો સામન શેડ પર દોષિપુત્રની પામે જ હતો અને તે ખારી હતો તેથી અમે જાન માણુનાલ શેને ત્યાં ગયા અને તેમને ક્રિયુ ને તમે માણુન ચરજ રે કે જાને ગેર દૂર રી દોષિપુત્રમાં આનુ પડ છે, તેથી ને આપ આજ્ઞા રે તો ભાગ મગનામાં આનીને ગેર માણુએ મમતિ આ રી અને જાને રેંદર દુઃખમાંથી ખમેદી રો માણુનાનના બગને રાજનાની મોંદરુ થઈ મા જ્વનન મગનામાં ગલે એને તેમને ત્યાં મટેમાનોતી મખ્યા વધતી ગલેવાની અને કદાચ માણુનાન ગેરને તે બધાની સગવડનું ખર્ચ કરતા મકાચ થાય તો ? એમલે ત્રિવેદીસાહેમે માણુનાન ગેરને ક્રિયુ કે ગાવીડને મગના આનનારા માધારજી રીતે માટે ત્યાં બેતગતા, એમલે મારા રમોઇયાને તેમની જરૂરિયાતનો જરામર ખ્યાન આની ગયો છે માટે ને તેમને વાલો ન હોય તો તમાગ બગનામાં રમોઇયા તરીકે મારા રમોઇયાને મુઠ માણુનાલ શેડે હાં પાડી અને ત્રિવેદીસાહેમે રમોઇયાને એની સૂચના આપી કે, જે કાંઈ વસ્તુઓ જોઈએ તેનો જૂજ ભાગ જ ગેરને ત્યાંથી લાવે, બાબતી તમામ વસ્તુઓ તેમણે જાની આપેના મોદીને ત્યાંથી ખરીદની ગાધીડને મગવા આવ નારાઓમાં દીનમધુ એન્ડ્રૂઝ, પડિત મોતીનાલજી, પડિત માલમિયાજી જેવા મોટા પુરુષો હતા આ બધાને માણુનાલ શેના બગનામાં રાખ વામાં આવેના અને તે બધાની જાત જાનની સગવડ માયમના ત્રિવેદી સાહેબ પોતે તનતોડ મહેનત કરતા થોડા વખત પછી તો રસોઇયો માણુનાન શેને ત્યાં કાંઈ પણ લેવા જતો જ નહીં અને આ વ્યવસ્થાનું તમામ ખર્ચ ત્રિવેદીસાહેમે પોતે જોગવેનું છતાં તે મામત મારા

સિવાય ખીન્ન કોઈને તેમણે જાણવા દીધી નહોતી. ખુદ ગાંધીજી પણ એમ માનતા કે, સેઃ આણંદલાલ આ તમામ ખર્ચ નહાવે છે.

ગાંધીજીને ત્રિવેદીસાહેબના કુટુંબ સાથે એટલો ઘાણ સંબંધ થઈ ગયેલો કે, એક વખતે જ્યારે ગવર્નરે તેમને મળવા મહાબળેશ્વર બોલાવેલા ત્યારે તેમણે જાહેર કરેલું મેં પત્રમાં વાંચેલું મને હજી યાદ છે કે, મારે આ પ્રવાસમાં ત્રણ દામ છે: એક મહાબળેશ્વરમાં ગવર્નરને મળવાનું, બીજું સિંહગઢમાં કાકા કાલેલકરને અને ત્રીજું પૂનામાં મારા નાના મિત્ર મનુને મળવાનું. એટલે કે, મનુભાઈની તબિયત સારી નહીં હોવાથી ખુદ ગાંધીજી તેમની ખતર કાઢવા પૂના ગયેલા.

ત્રિવેદીસાહેબ એલ. સી. ઈ. કે બી ઈ. થયેલા હતા, છતાં શિક્ષક થવાના શોખથી તે પી. ડબ્લ્યુ. ડી માં ન જોડાયા અને પ્રોફેસર થયા. નહીં તો તે બાહોશ એક્ટિવિસ્ટિવ એન્જિનિયર તરીકે પ્રખ્યાત થયા હોત. છતાં તે એન્જિનિયરનું ધણું સારું જ્ઞાન ધરાવતા, તેટલા માટે ભાવનગરના દીવાન સર પ્રભાશંકર પદ્મણીસાહેબે તેમનો શિક્ષકનો ધધો છોડી તેમના રાજ્યમાં મોટા એન્જિનિયર તરીકે જોડાવા ધણે આમંત્ર દર્શો, મોટા પગાર અને પેન્શનની બાંધધરીઓ આપી. છતાં પણ તેમણે માન્યું નહીં. છેવટે ૧૯૨૮માં તેમના માનની ખાતર કોલેજમાંથી રજા લઈ ફક્ત એક વર્ષ માટે ભાવનગર ઇરિગેશન ખાતાના (નહેર ખાતાના) એન્જિનિયર તરીકે ગયેલા અને ભાવનગર રાજ્યની કેટલીયે યોજનાઓ તૈયાર કરી આપેલી અને પાછા ફરીથી પ્રોફેસર તરીકે જોડાયા.

સને ૧૯૩૦ની સરકાર સામેની લડત વખતે કોંગ્રેસવાદીઓને સરકારે જેલમાં પૂર્ણ. તે વખતે પ્રો. ત્રિવેદીએ ચરવડા જેલનાં મુખરિન્ડે-રેન્ડેને લખેલું કે, તમારી જેલમાં રહેનારા સાધારણ માણસો નથી. તેથી જો તમે તેમને વાંચવાની સજવડ અને ક્યાટ આપો તો હું મારી લાઈબ્રેરીનાં પુસ્તકો તમને દિંદીતાં આપવા તૈયાર છું. ત્યારે તેમનો જવાબ મળ્યો કે, શું તમે જેલને એક ડેગરણીની સંસ્થા

જનાવવા માગે છે? છતાં તમારી લાઇબ્રેરીનાં પુસ્તકોનું સિસ્ટ મોકલી આપે તો વિચાર કરું. ત્રિવેદીમાહેળે જે સિસ્ટ મોકલ્યું તે જોનાં તેને તેમને માટે ઘણું માન ઉપન્ન થયું અને તેમનાં પુસ્તકો મંગાવી તેમણે જેલમાં બંધા કેદીઓને વાંચવાની સગવડ આપી. ત્યારથી તે ત્રિવેદી-માહેળના મિત્ર જન્યા દર અડવાડિયે ત્રિવેદીમાહેળ નિયમસર જેલ પર જતા અને કેદીઓ તેમને પીટંગાર્ક વળતા અને જાન જાતની ચોપડીઓ મોકલવા માગણી કરતા. તે દરેકનું સિસ્ટ જતાથી દરેકને અંતોવવા માગણી મુજબના તમામ પુસ્તકોના ઓર્ડર મૂકી મંગાવી આપતા હતા તેમાના મુજબની પુસ્તકો ધોળકાની લાઇબ્રેરીને બેટ અપાયાં છે, કેટલાક ગૂઝાન વિદ્યાપીઠ પ્રચલપને તે ઉપરાંત કોઈને સાથુ તો કોઈને અથ, તેલની ચીથી, કામકો વગેરે જે કાર્ક મંગાવે તે તમામ કેદીઓને વાવી આપતા.

ત્રિવેદીમાહેળ આધારણુ માણ્ય કરતા જિંથી કોટિના પુરુષ હતા. લોકમેવાના કાર્યોમાં તેમણે તન, મન અને ધન ખર્ચવામાં કદી પાછી પાતી કરી નથી. તેમણે તેમની તમામ કમાઈની તેમ જ વારસાની માલમિલકત લોકમેવામાં ખર્ચાં નાખી. અમે હસતા હસના કરેતા કે, ત્રિવેદીમાહેળ, તમે મનુ માટે વારસામાં ચોપડીઓ અને પૂતળાં મૂકી જશો એમ લાગે છે; તો તે કહેતા કે, મેં તેને ચોખ્ખું ડેંગવણી આપી છે એ જ તેને માટે સાચો વારસો છે.

સાંકળચંદ મ. શાહ

ત્રિવેદીસાહેબ

જ્યેષ્ઠાંકર ત્રિવેદી એક અસાધારણ અને અદ્ભુત વ્યક્તિ હતા, એમ તેમના પરિચયમાં આવેલા બધાને લાગતું. કોઈને માગ્યાપ પામેથી મળેલા સંસ્કારોને લીધે, કોઈને સારી યોગ્યતથી, કોઈને સારા શિક્ષણથી, કોઈને મહત્વાકાંક્ષા અને બુદ્ધિમતાને કારણે સારા થવાનું અને સારાં સારાં કામો કરવાનું બને છે. કેટલાક માણસો સાવ મામાન્ય જેવા લાગે છે, પણ એકાદ જનાવ તેમના ઉપર એરી અસર કરે છે કે તેઓ નહન બદલાઈ જઈ અદ્ભુત વ્યક્તિ બની જાય છે. જ્યેષ્ઠાંકરભાઈ ત્રિવેદીની અદ્ભુતતાનું મૂળ તેમના હૃદયમાં હતું. તેમના હૃદયના અરીસામાં બીજાના હૃદયનું પ્રતિબિંબ તેઓ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકતા. એ પ્રકારના હૃદયવાળા માણસો પોતપોતાની જુદા જુદા પ્રકારની બૌદ્ધિક સંપત્તિ અનુસાર મદાન કવિ, ધર્મપ્રચારક કે ક્રાંતિકારી વગેરે નીવડે એમ બનતું જેવામાં આવે છે. જ્યેષ્ઠાંકરભાઈ મદાન સમાજભેરક થયા, તેનું કારણ તેમની બુદ્ધિમાં વ્યવસ્થા અને વહીવટી શક્તિની વિશેષતા હતી એમ કહી શકાય.

બીજાના દુઃખનું પ્રતિબિંબ જ્યેષ્ઠાંકરભાઈના હૃદયમાં પડતું અને બીજાના હૃદયના તારના કરુણ સ્વર જ્યેષ્ઠાંકરભાઈના હૃદયના તાર ઝીલી લેતા, એ હકીકતે જ્યેષ્ઠાંકરભાઈનું જીવન ઘડવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો. એક બે બનાવોથી તેમને ત્રીન સંવેદન થયું હશે, જેની છાપ તેમના ભવિષ્યના આખા જીવન ઉપર પડી હશે, એમ મને લાગે છે એવા એક બનાવ વિશે તેઓ કોઈ વખત સહેજ વાત કરતા.

એક પરિચિત કુટુંબમાં તેઓને જવાનું થયું ત્યાં એક તરુણ બહેન કે જેમને તેમણે પહેલાં તેજસ્વી, આનંદી અને સુખી જેવાં હતાં, તેમને વિધવા બનેલાં, બહુ નર હણી ગયેલા, શોકગ્રસ્ત અને

અત્યંત દુષ્ટી જેવા તેમની લાગભાવો ઝેર ઠાંભરાઈ ગયો અને આપમાથી આશુના જ્વરે ધોધ વગેરે નહોતી, તે કેમે વરી ખાત્યા ગઈ ની જેવા સવેદનથી સ્વામી ત્રિવેદીના ડોઈ વખતે રાત્રે હાથ અધુનિકતા નામના તે પ્રમુખ આ સવેદન હતું એમ માનુ છું એના સવેદનોથી જેમ ત્રિવેદીની ભાવના અને તેમના આચારવિચાર જન્મ્યા, તેમ જ્યેષ્ઠશ્રીભાર્ગવી જ્ઞાનનમા તેમનો પરોપકાર અને તેમના મેરાકાણો પગિણુઆ મગ જતા અશુભ વાધની જગ્યા પરોપકાર અને મરા ભોંએ સ્વામીને વગેરે પ્રમાણમાં લેના માટી છતા જ્યેષ્ઠશ્રીભાર્ગવીને કોઈ કોઈ વખતે આવ્યા અશુભોદયના પ્રસંગો યાદ આવતા અને તેમનું હૃદય પ્રભુ થઈ ગયું હતું એના વિચારથી તેમને દિનગીરી થતી

પરોપકારી જીવનની દીક્ષા

પરોપકારી જીવનની દીક્ષા તેમને ૧૮૨૪ની સાલમાં મહાત્મા ગાંધીજીના એ પત્રથી મળી એમ દેખાય (આ પત્ર આ પુસ્તકની શરૂઆતમાં આપ્યો છે તે જુઓ)

એ પત્રમાં ગાંધીજીએ પોતાને માટે દર્શાવેલા અભિપ્રાયને લાયક થવા પ્રયત્ન કર્યો કરવો, એ જ્યેષ્ઠશ્રીભાર્ગવીનું ધ્યેય થઈ ગયું હતું એમ જણાવું હતું એ પત્રમાંથી ઉદ્ભવતી ત્રિવેદી જીવનની જ્ઞાનમગી મરોમર સમજના અને યાદ રાખવા તેઓ પોતાના પુત્ર મનુભાર્ગવી ભારપૂર્વક કહ્યા હતા

માદાની માવજત

માદાની માવજતને જ્યેષ્ઠશ્રીભાર્ગવી ઘણી અગત્ય આપતા અને એની માવજત કરતા પોતાના અને પોતાના મૃદુમીત્તોના જીવનનું જોખમ જેવામાં પાછી પાની કાઢતા ની

૧૮૧૫ કે ૧૮૧૬ની સાલમાં પૂનામાં પ્લેગ ફાટી નીમળ્યો હતો હાલ ગણાય છે તેના કરતા તે જમાનામાં પ્લેગ ઘણો વધારે ભય ર ગણાતો જ્યેષ્ઠશ્રીભાર્ગવી વગેરે ઘણાખરા ગામ જહાર રહેતા ગયા હતા

એક ગુજરાતી પતિપત્ની કે જે ગામમાં રહેતાં હતાં તેમને જ્યસંકર-ભાઈએ પોતાને ત્યાં ગામ બહાર ગહેના જોવાવ્યા. તેઓ તે પ્રમાણે જ્યસંકરભાઈને ત્યાં રહેવા આવ્યાં, પછી ત્રીજે દિવસે પત્નીને ધ્યેગ થયો. અંપૂર્ણ કાળજી, કાગણી અને જનમહેનતથી સારવાર શરૂ થઈ. થોડા દિવસ પછી તે બહેનના મુશિક્ષિત પિતા પોતાની દીકરીને ત્રિવેદી-આહેજને ત્યાં મળવા આવ્યા. એક ટ્રેનમાં આવ્યા. જ્યસંકરભાઈને ઘેગ આની મમાચાર પૂછ્યા, જ્યસંકરભાઈનો ઉપકાર માન્યો. અને બહુ કામ હોવાને કારણે જ્યસંકરભાઈને બલામણુ કરી બીજી ગાડીમાં પાછા મુખર્ષી ગયા. ઇશ્વરે ત્રિવેદી દ પત્નીની મેવાનુ ફળ આપ્યું. બહેન બચી ગયા. સાગ્ર થઈને પાછા દુદુબ્ધેવામા પરોવાઈ ગયા એ બહેનને જ્યારે સીમંત આવ્યું ત્યારે તેમણે જ્યસંકરભાઈના પત્ની શ્રી હીરા-બહેનને કાગળ લખ્યો હતો અને હીરાનાં લવિગિયાં મોકલ્યાં હતાં આ લવિગિયા શ્રી હીરાબહેને પાછાં મોકલ્યા હતા.

એક મિત્રના ભાઈ એજિનિયરિંગ કોલેજમાં પૂતામાં બહુતા હતા. તેમને ટાઇફોઇડ થયો. તુરત જ તેમને જ્યસંકરભાઈ પોતાને ઘેગ લઈ ગયા. તેમની સારવાર કગણી, શુશ્રૂષા કરી માગ્ર ક્યાં આ ભાઈએ જીએ નંબરે બી. ઈ.ની પરીક્ષા પસાર કરી મુખર્ષીમાં સ્વતંત્ર ધધો કરી ધધામાં નામના કાઠી લગભગ ૪૫ વર્ષની નાની ઉંમરે નિવૃત્ત થઈ તેઓ સમાજમેવાના કામમાં પરોવાયા.

પૂતામાં કોઈ પણ કોલેજમાં બહુતા ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓમાથી કોઈ માટે પડ્યાના સમાચાર મળે કે તરત જ તે ત્યાં દોડી જતા પોતાની કોલેજમાં ગુજરાતી ન હોય તેવા વિદ્યાર્થીઓ માટે પણ તેટલી જ કાળજી રાખતા. મિત્રોના ઘરમાં કે બહારથી આવેલાં સહેજ પરિચયવાળાં દુદુબ્ધોમાં ક્યાંય માંદગી આવે તો જ્યસંકરભાઈ મૌથી પહેલા પહોંચી જાય અને જનતી મદદ કરે. તેમાં નાનાગોટાનો બેદ હોય નહી.

પડી તો જ્યારે કરભાર જ્યારે કરભાર મગને પૂનાના ત્રિવેદી સાહેબના નામથી જ ઓળખાતા થયા હતા એક વખતે પૂનામાં પ્લેગ આ-યો ત્યારે ત્રિવેદીસાહેબનું એક પરિચિત કુટુંબ ખડકી જઈને રહ્યું તેમની સાથે એક પટાનાળો હતો તેને પ્લેગ થયો તેથી તેને હોસ્પિટલમાં દાખલ કરાવ્યો અમલદારને પોતાને તાવ આ-યો એટલે તે કુટુંબને મુખર્જી જલુ પડ્યું તે વખતે કેટલાક મિત્રો એકઠા થયા હતા ત્યારે સહેજ નાત થઈ કે હોસ્પિટલમાં ત્યાના માણસોને થોડા પૈસા આપીને વ્યવસ્થા થાય તો જ આગ્યાર સારી થાય છે બીજા ઔ એ વાત સાંભળીને ભૂલી ગયા પાછળથી ખમર પડી કે પ્લેગની હોસ્પિટલમાં દાખલ કરેલ પટા વાળાની સારી સારવાર થાય તે માટે ત્રિવેદીસાહેબ પ્લેગની હોસ્પિટલમાં ગયા હતા ત્યાં માણસોને થોડા રૂપિયા આપ્યા હતા અને પટાવાળાને મોસાળી મળી શકે તે માટે પણ વ્યવસ્થા કરી હતી

અભિપ્રાય

ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રનો આદરસકાર અનેાળો દોષ છે ગુજરાતવાસીઓ અને સૌરાષ્ટ્રવાસીઓમાં પણ ત્રિવેદીસાહેબનો આદર સકાર અનુપમ હતો

કોઈ પણ મહેમાનને માટે તેમના હાથ ધુ-ના હતા એટલું જ નહીં, પણ મહેમાનોને શોધી આમંત્ર કરી પોતાને ઘેર રહેના અથવા જમના લાનનામાં ત્રિવેદીસાહેબને અનેરો આનંદ થતો મહેમાનની નાનામાં નાની જરૂરિયાતો માટે અને તેમની જરૂરિયાતો ન હોય તો પણ ત્રિવેદીસાહેબના ઘોરબો જે સગરોડે આવશ્યક ગણાય તે વિશે ત્રિવેદીદપતી બ. ઝીલનટથી અને કાળજીપૂર્વક વ્યવસ્થા કરતા આવતાવેત આ દૂધ નાસ્તાથી માંડીને ગાયનું દૂધ, હાથના ખાટેલા ચોખા, હાથનો દગેનો લોટ, ફળાહાર, તેન મરચા વગરનો ખોરાક, નગેરે મહેમાનોની અને વિધ જરૂરિયાતો અને છેવટે રાત્રે સૂતી વખતે પનગ ઉપર બેસેમર મચ્છરદાની નાખવામાં આવી છે કે નહીં અને

પાણીનો કળગિયો મૂકવામાં આવ્યો છે કે નહીં તે ત્રિવેદીસાહેબ અથવા—
અને હીરાબહેન જોઈ જતાં.

તેમને ત્યાં અક્ષરશઃ રંક અને રામ આવતા અને બન્ને પૂરો
આનંદ પાગતા અકિંચન સમાજસેવકો અને ભાવનગરના નામદાર
મહારાજ (હાલ મદ્રાસના ગવર્નર), શ્રી પ્રભાસંકર પટ્ટણીય, કોટયાધીશો
અથા જ તેમના મહેમાન થવામાં આનંદ માનતા અને તેમની
મહેમાનગીરીથી ખૂબ પ્રસન્ન થતા. ત્રિવેદીકુળના આતિથ્યની વિગતોનું
તો મોટું પુસ્તક લખી શકાય. મેં પોતે અનુભવેલું આતિથ્ય તેમના
આતિથ્ય સમુચ્ચયનો એક નજીવો અંશ જ હતો, છતાં તેની થોડી વિગતો
આપવાથી આતિથ્યનો જે સામાન્ય ખ્યાલ હોય છે તેનાથી કોઈ ભુલ
જ પ્રકારનું — માતાપિતા, પતિપત્ની, પુત્રપુત્રી, સન્મિત્રો વગેરેમાં પ્રેમ,
ચીનટ, ખંત અને ઉદારભાવનાના સમન્વય જેવું — હતું, તેનો કાંઈક
ખ્યાલ આપી શકશે.

લાંમી માંદગી પડી હું કામે ચડવા માટે પૂના આવ્યો. મારી
ખરી અને ત્રિવેદીસાહેબે કલ્પેની બધી જરૂરિયાતો વિષે મારા આવ્યા
પહેલાં જ બધી વ્યવસ્થા કરી રાખવામાં આવી હતી. બીજો દિવસે જ
ત્રિવેદીસાહેબ અને હીરાબહેનને બદારગામ જવાનું હતું તેમને ગળા વિના
આલે તેમ નહોતું તેથી ગયાં તો ખરા, પણ આખું ઘર ઉવાડું ગાખતાં
ગયાં, તોફારોને મૂકના ગયાં અને તેમને વિગતવાર સૂચના આપતા ગયા.

મારે ધરતી જરૂરિયાત હતી. મને તે વિષે જરા પણ માનસિક
અથવા શારીરિક શ્રમ ન પડે તે રીતે મારે જોઈતું હતું તેવું સુરક, ખૂબ
હવાઅગ્નિવાળાનું અને મોટા યોગાનવાળું મકાન જૂજ ભાડામાં મળે
તેની ગોવલ તેમણે બદારગામથી આવ્યા પછી થોડા વખતમાં કરી
તે મકાન તેમના મકાનથી ચારેક માર્કિસ દૂર હતું. છતાં રોજ અથવા
એકાંતરે તેઓ ત્યાં આવી જવાનું ચૂકતા નહીં ત્યાં મારે માટે પૂરી
વ્યવસ્થા કરવામાં તેમણે જોઈતી બધી જ મદદ કરી. તે પછી પણ
તેમની ચીવટ ઓછી થઈ નહીં. એક વખત મને તાકાત આવે માટે

બદામપાકે લઈ આવ્યા, તો બીજી વખત મારું મન પ્રફુલ્લ રહ્યું તે માટે તેમને ઢોઈ તરફથી બેટ મળેલા બિથોવનની સિંકનીનાં આમોદિન રેકર્ડનો સેટ લઈ આવ્યા. મારે ત્યાં એક મહેમાન આવવાના છે એમ તેમને ખબર પડી. તેમને ખબર હતી કે, મારે ત્યાં તે મહેમાન માટે વધારાનો ખાટલો નહોતો. મહેમાન જે ગાડીમાં આવવાના હતા તે મારે ત્યાં પહોંચે તે પહેલાં અલુધાર્યો એક ટાંગાવાળો એક ખાટલો લઈને હાજર થયો. તેણે ટાંગાલાકું પણ લેવાની ના પાડી, કારણ કે તે લાકું તો ત્રિવેદીસાહેબ તરફથી તેને મળી ગયું હતું.

સત્યાગ્રહી કેદીઓને સહાય

૧૯૩૦-૩૨ની સત્યાગ્રહની ચળવળ વખતે ત્રિવેદીસાહેબની મોટર વારંવાર શહેર અને યરોડા જોલ વચ્ચે ફેરા મારતી. જોલના નિયમ પ્રમાણે જે વસ્તુઓ બહારથી પૂરી પાડી શકાય તે બધી વસ્તુઓ યરોડા જોલમાંના સત્યાગ્રહી કેદીઓને પૂરી પાડવામાં આવતી. જે જાનની વસ્તુ સત્યાગ્રહી કેદીને જોઈતી હોય તે જ બહુ કીચકટથી પસંદ કરીને

૨, સરકારી નોકરીમાં રહીને આની રીતે સત્યાગ્રહી કેદીઓનો તમારે
 નહીં ન કરવો જોઈએ ત્યારે તેઓ કહેતા કે, “છૂટેલા પગી બધા
 કેદીઓ સામાન્ય નાગરિક જ ગણાય એટલું જ નહીં પણ છૂટેલા
 સામાન્ય કેદીઓને મદદ કરના માટે રિલીઝ પ્રિઝનર્મ એક્ટ સોંપાયો”
 જેવી સંસ્થાઓની સ્થાપનાને સરનાર ઉત્તેજન આપે છે, તો પગી હું
 છૂટેલા સત્યાગ્રહીઓનો સમાર કરું તેમાં સરનાર કેરી રીતે વાધો બધો
 શે ?” આ દલીલ સરનાર સુધી પહોંચી હતી કે નહીં તે મિથે મને
 ખબર નથી પણ પહોંચી હોય તોપણ તે સરનારને ગમે જોતરી તો
 નહોતી જ છૂપી પોલીસ ત્રિવેદીસાહેબની હિન્યાતની બરોબર નોંધ
 રાખતી અને તેમની મોટરગાડી ડચા ડચા ૧૬ તેની પૂર્ણ મિગન
 સર ૧૦ પામે પહોંચતી તેમની ઉપર ચરારી ચાલણ ધેગથેના જ
 રહેતા — ઠે. બગબગ મગલુ મુખી એન્થી સધારે રખત નોકરી છૂટવાના
 પ્રસંગ આવેના અો નોકરીનો ત્યાગ કરવાની ત્રિવેદીસાહેબની પૂર્ણ
 તૈયારી પણ હતી છતાં નિષ્પક્ષપાત અને નીડરતાને લીધે તેમને આચ
 આવી નહીં

અનાસક્તિ અને સમાજહિત

શ્રીમદ્ લગનહીનામાં લખ્યું છે કે જે સામાન્ય કાર્યો
 આજ્ઞાની માણસ આસક્તિથી કરે છે, તે કામો જ્ઞાનીએ પણ કરવા
 જોઈએ માત્ર ફેર એટલે જ હોવો જોઈએ કે, તે કામ જ્ઞાનીને
 અનાસક્તિથી અને સમાજનું હિત લક્ષમાં રાખીને કરવા જોઈએ

ત્રિવેદીસાહેબ નાની કે મોની યાગનમાં સમાજહિતનો પહેલો
 વિચાર કરતા અને જ્યાં સમાજહિત અને પોતાનું હિત પરસ્પર વિરોધી
 હોય ત્યાં પોતાના હિતને ગૌણ સ્થાન આપી તેની ઉપેક્ષા કરતા

* સનતા કમણ્ણચિદ્વાસો યયા કુવન્તિ મારત ।

કુર્યાદ્દિદ્વાસ્તયાઽમ્મન ચિકીર્ણોન્મમ્મહમ્ ॥

ગીતા ૩૨૫

પોશા-મા તેઓએ સિયાગ કરીને એવો ફેટો પસંદ કર્યો હતો જે ફોર્ડ એમ પ્રાતનો માથાનો પોનાક ન ગણાય, હતા દિદમા માર્ક પણ જન્માએ ને વાપરી શકાય અને બીજા દેગોમા દિદી પોગાક તરીકે સહેજે ઝાળખી શકાય તેઓ ફોટ પટેરતા પરતુ ધગદાપૂર્વક બધે કોલરનો જ પટેરતા મધો પોગાક ખાદીનો જ પટેરતા અને તે ધાગુખરુ સો ખાદીનો જ

ત્રિવેદીમાહેમ મગમરી નો-ગીમા દના સમગ્ર ખાદી પ્રમે વૃણાથી જોતી જતા તેઓ કોલેજમા મહેદ ખાદીનો પોશા જ પટેરતા ખેતી કોલેજમા ગમનગ આનનાના હતા તે વખતે ત્રિવેદીસાહેબને તેમનો રાજનો પોશા- મદનવાની કોલેજના અધિગીઓ તરફથી સૂચના થઈ હતી પણ એમ જના કરતા તો પોતે ગેરહાજર ગેવાનુ પસંદ કરે એમ તેમણે સ્પષ્ટ કહ્યું, તેથી તે સૂચના પાડી ખેતી લેનામા આવી હતી અને તેથી તેઓ પોતાના હમેશના મહેદ ખાદીના પોશા મા જ હાજર ગયા હતા

જ્યારે કોલેજે ગજાન હાથમા લીધું ત્યારે સફેદ ખાદી પટેરનાથી પોતાને માનપાનમા કે બીજી રીતે મ્હાલ્ય વાર્ષિક લાભ થઈ જાય એ વહેમથી તેઓએ રંગેની ખાદીનો ફોટ પટેરના માડ્યો હતો એમ માત્રુ અનુમાન છે ટોપી તો તેઓ રંગેની ખાદીની જ પટેના પણ પટેરતા ફેટો પહેરીને કોલેજમા જતા તે માત્ર સફેદ ખાદીનો જ રહેતો

ત્રિવેદીસાહેબો ત્યા નાનેથી મોટો થયેનો એક ધગમમમા સારી રીતે દેગવાયેલો નોન્ર હતો તેમણે તેને ધેગ લજ્યાનવાની વ્યવસ્થા કરી હતી અને પરણ્યા થો પણ હતો તેઓ આણુદ કૃષિગો ત્રિધાલવનમા મત્રી તરીકે ગયા તે પછી એક વખતે તે નોકરને પટાનાગામા ગોઠવી શકાય તેવું હતું ત્રિવેદીસાહેમ પાસે ખાનગી નોકર તરીકે તે માણસ રહે તેના કરતા પગનાળામા ગોઠવાય તો તેનું લગિય સુધરે તેમ હતું સારો નોન્ર ધણી વખતે પત્ની અને પુત્ર જતા પણ વધારે ઉપયોગી હોય છે ખરેખર, સારા અને જૂતા

નોકરને ઝેર પુર્યાથી છેડતુ નથી પરંતુ ત્યારે ત્રિવેદીસાહેબને એમ લાગ્યું કે, તેમના ખાનગી નોકરને પટાવાળા તરીકે નીમવાથી તેને કાયદો થશે ત્યારે તેમણે નિર્ણય કરી નાખ્યો કે, તેમનું પોતાનું હિત જોવા કરતાં તેમણે તે નોકરનું હિત જોવું અને પોતાની સગવડની ઉપેક્ષા કરી તેમણે તેને પટાવાળામાં નીમી દીધો.

જાતિય માનસ ' ૧

શ્રી પુરુષ વચ્ચેના જાતીય સંબંધની મુદ્દતા વિષે તેઓનો ધણો આશ્ચર્ય હતો અને એ સંબંધ વિષેના વિચારોમાં પણ દરેકે પૂરા જાતિય રહેવું જોઈએ એમ તેઓ માનતા.

આધુનિક શિક્ષણ પામેલા અને જીવનમાં સારો પૈસો અને મોભો મેળવવા શક્તિમાન થયેલા એક માણસે એકાદ ધૂણાજનક કામ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પીડિત પક્ષે ત્રિવેદીસાહેબની સલાહ માગી તેમણે ઉપાય સૂચ્યો અને તે અમરકારક પણ નીકળ્યો એ વાત તાજી હતી તે અરમામાં તેમના આમાન્ય ધર્મ પડેલા નિયમ પ્રમાણે ત્રિવેદીસાહેબે પદરવીસ મિત્રો વગેરેને જમવા નોતર્યા હતા. તે વખતે એક મિત્ર આ વાતથી અગત્ય હોવાથી આ ગુનેગાર માણસને ત્રિવેદીસાહેબની વતી પોતાની મેજે આમ ત્રણ આપી સાથે જમવા લેના આવ્યા ખીજના ધણા નાનામોટા દોષો ગણી જનાર ત્રિવેદીસાહેબ આ આમ ત્રણથી બહુ નાખુશ થયા. તેમને ધણો ક્રોધ આવ્યો પાછા જવાનું કહેવાની તો તેમની હિમત ન આવી, પણ તેઓ કદી ન કરતા એની તેમણે તે બાઈની ઉપેક્ષા કરી. તેથી પગલમાં લગભગ નાના છોકરાઓ પામે તેમને સ્થાન મળ્યું મને યાદ છે ત્યાં સુધી, તેમણે તે માણસ સાથે કાંઈ વાતચીત પણ ન કરી.

દુ દિમાવયમાં આવેલા એક ગામમાં હતો ત્યાંથી મેં ત્રિવેદીસાહેબને એક પત્ર લખ્યો આગલા દિવસની સાવંસંખ્યાનું કાંઈ વર્ણન કર્યું. મારામાં વહેવો શુક ઊઠ્યો હતો શુક સ્ત્રીપુરુષના પ્રેમનો પ્રેરક છે એમ માન્યતા છે. એટલે સ્ત્રી, પુરુષ અને શુક એ ત્રણ વચ્ચે કાંઈ

છપુ દોઢ શેકે નહીં તેથી મેં એ મતનગનુ ડાર્ડ લખ્યું હતું કે, પોતાના
 ઝોરડા માં પતિ પત્ની શું કરે છે તે જાણવા ગુફી વહેલી મનારે ડાગી
 મારણની તરાડમાંથી લુચ્ચાઈથી જોતી હતી જ્યાં મુવી શૃંગારની
 ગદ્ય પણ હોય તેવું શિષ્ટ આદિત્ય, ચનચિત્રો વગેરેના ત્યાગ ન કર્યો
 હોય ત્યાં સુધી આ મતના વર્ણન કે કંપના ત્યાગ્ય છે એમ મને
 લાગતું નહોતું અને નથી મારી મતનગ એ હતી કે, શુદ્ધતા િરલું
 ઝોરડાઓમાં વહેલી મનારે મારણની તરાડમાંથી દાખલ થતા હતા તે
 ઉપરથી સાયસધ્યાનું વર્ણન તેમને ગમ્યુ હોય એમ લાગ્યું અને તેમણે
 યગદક્ષમન્ડનો હિમાવય ત્રિવેદના લેખના એક કમ્પાનો ઉતારો મારા ઉપર
 મોકલ્યો શુદ્ધિ ત્રિવે તેમણે લખ્યું કે શુદ્ધિ લુચ્ચી નથી પણ પવિત્ર છે,
 વહેલી સનારની પ્રાર્થનામાં લાગ લેના માટે તે નહીં જોડે છે આ
 એક નવી કંપના ત્રિવેદીમાટેના જવાબમાં રાચી તે ઉપરાંત તેમાં
 અધ્યાદાગ રહેલો “જનાભાઈ આપણે ગુફી પતિ, પત્ની વગેરેની
 પચાતમાં શું ઝામ પડ્યું પડે ? એ મતનગનો મીંગા મોકલો પણ મેં
 રાચ્યો અને તેની નોંધ લીધી

હળાહળ અને અમૃત

સાગરનું મથન થયા પછી તેમાંથી હળાહળ અને અમૃત મળે
 નીન્જ્યા હતા હળાહળ રાકર પી ગયા અને અમૃતની લદાણી દેવાને
 મળી હળાહળ કોઈ ત્રિવેલો જ પચારી શકે છે, અમૃતની બધાને જરૂર
 હોય છે ત્રિવેદીસાહેબની હાજરી આનંદનું વાતાવરણ પેદા કરતી અને
 તેમનું ખડખડાટ હાસ્ય આલગનારને એમ જ થાય કે, તેમનું હાસ્ય પણ
 હળવું કૂચ હરો સારી વસ્તુમાં તેઓ બીજાને બને તેટલા ભાગીદાર
 મનાવતા એકાદ સારું ચનચિત્ર જોવું હોય તો અનેકને તે જોવા લાઈ
 જતા, એકાદ સારી રાત સાલળી હોય તો ઘણાને તે કહેતા, એકાદ
 સારો ફકરો વાંચ્યો હોય તો ઘણાને તે વચાનતા, છપારીને વહેચતા
 મારા ત્રિચારો, સારા પુસ્તકો, ડગાના સાગ નમૂના વગેરે બધાને આ
 લાગુ પડતું જોઈતો આનંદ તેમના મોં ઉપર અને ચર્તાનમાં દેખાતો

લગભગ તેટલી જ વેદના, ચિંતા તેઓ અંતરમાં ભરી રાખતા. તે વેદનાનું પૂરું દર્શન કોઈને થયું હશે કે નહીં તે વિષે મને શંકા છે. તેના એકાદ અંશની જાણ પણ તેમણે બહુ થોડાને કરી હતી. એ વેદના કોઈ પામર સ્વાર્થને લીધે નહોતી. રાજ્યકર્તા અથવા અમુક મનુષ્યોનાં કે વર્ગોનાં પાપોના પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે ગાંધીજી જેવા મહાપુરુષ ઉપવાસથી તપશ્વર્ષી આદરતા ત્યારે ત્રિવેદીસાહેબનું હૃદય તીવ્ર વેદનાથી અને અને તેટલી સેવાથી તપશ્વર્ષી કરતું. કોઈ નિર્દોષ વ્યક્તિ કે વર્તને અન્યાય થયેલો જોતા ત્યારે તે દુર કરવા તેઓ ક્ષમ્ભતા. કેટલાક અન્યાયો તો એવા હોય છે કે જેના ઉપાયરૂપ કંઈ થઈ શકતું જ નથી. તે વખતે તેઓ હૃદય બાળી તેની રાખથી શાંત થતા. તેઓ જેને સમાજશ્રેય માનતા હોય તેને પ્રતિભૂજ એવું કોઈ વર્તન એમના નિકટના આપ્તજન તરફથી થતું તો તે ખાળવા તેઓ ભગીરથ પ્રયત્ન કરતા અને તે પ્રયત્નોમાં પણ તેઓ ઊંડી વેદના અનુભવતા. સરદાર પટેલ અને શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીએ એમના ઉપર નાખેલી આજીવંતી કૃષિગોવિદ્યા-ભવન વિષેની જવાબદારી, ત્યારે તેઓ અને જેલમાં ગયા ત્યારે, અનેક ગણી વધી ગઈ હતી અને પ્રતિભૂજ અને સાશંકે સરકાર તે સંસ્થાની યોજનાને ત્રિવેદીસાહેબ રોકેટરી હોવા છતાં—અને કદાચ હોવાથી—ધૂળમાં મેળવી ન દે તે વિષે તેઓ અત્યંત ચિંતાની વેદના અનુભવતા. આ વેદનાઓને પરિણામે જ તેઓ અનેક રાત્રિઓ અજંપામાં ગાળના હતા. આવી બધી જુદી જુદી વેદનાઓના પરિણામે તેમની પાચનક્રિયા વધારે ને વધારે શિથિલ થતી જતી હતી અને તેમના વાળ ધોળા થઈ ગયા હતા. આ તેઓ જાણતા હતા અને કપૂર પણ કરતા હતા. લોકોના દબાલુનો રોગ અને વિવિધ અવયવોની ક્ષીણતા કે જેને લીધે તેમનું મરણ થયું તેનું તાત્કાલિક કારણ આજીવંતી ખેતીની સંસ્થા વિષેની તેમની ચિંતા હતી. આવી વેદનાઓને હૃદયમાં ભરી ગૂંપનાર જ્વશંકર ખરેખર દગાદગ પી જનાર શૂંદરને ખરો આલતા હતા.

મારો છેવટનો મેળાપ

જાણે કેમ છેવટનો મેળાપ કરવા માટે હું સરકારી કામે આજુનું ગયો. મારી સગવડ ખાતર તેમણે મને સરકારી જંગલમાં બીનરવા દીધો. પરંતુ ત્યાં મારી જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા માટે ઝીલુવટથી વ્યવસ્થા કરી. તેમણે પોત્સનના માખણનું એક પડીકું ત્યાં પહેલેથી મોકલી આપ્યું હતું. બીજે કે ત્રીજે દિવસે હું તેમને ત્યાં જમવા ગયો ત્યારે મેં તેમને કંઈક મળકમાં કહ્યું કે, તમે આટલી કાળજીથી મારે માટે વ્યવસ્થા કરો છે તે તો તમે મને દુઃખી કરવા જોતું કરો છો. કારણ કે અહીંથી હવે હું બીજે મુકામ કરીશ ત્યાં ગોઈ મારા માટે પોત્સનનું માખણ હાજર રાખશે નહીં અને તેથી મને બહારી દિલગીરી થશે. જ્યાંખંમાં તેમની લાક્ષણિક રીતે દસના દસના, ખુરશીમાં બેઠાં બેઠાં પગના પંજથી પગ બાંધે નીચે કરતાં અને તેના ઉપર પોતાના હાથ ધીમેથી ધાખડતાં, જાણે કેમ તેમની જીત ચર્ચ હોય તે પ્રમાણે તેમણે કહ્યું કે, “મને યાદ કરે એ જ મારે જોઈએ છે.” હું ચિત્રકાર હોત તો ઉપરના શબ્દો બોલતી વખતની ત્રિવેદીસાહેબની આકૃતિ, કૃતિ અને તેમનો ભાવ એકાદ ચિત્રમાં ઝીલવાનો જરૂર પ્રયત્ન કરત. ચલચિત્ર માટે ફોટોગ્રાફ લઈ શકું તેમ હોત તો જરૂર લેત.

પછી થોડા મહિનામાં તો તેઓ આ દુનિયા છોડી ગયા. અનેકાનેકની આંખમાંથી આંસુ સર્પા. તે વાતને આજે નવેક વર્ષ થવા આઘ્યાં, અનેકાનેક મનુષ્યોની સ્મૃતિમાં તેઓ હજી રહ્યા કરે છે અને અનેકાનેક મનુષ્યો તે સ્મૃતિને તાજી રાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે. “મને યાદ કરે તે જ મારે જોઈએ છે,” એ શબ્દોમાં સામાન્ય માણસો જેવી વાહવાહની જૂથ હતી? વાહવાહ માટે તેઓ મેવા કરતા નહીં. વાહવાહ તેમને ગમતી નહોતી. પૂના છોડનાર અનેક મુન્દરાતીઓને વિદાય આપવા માટે તેમણે સભાઓ અને મિજબાનીઓ ગોઠવી હતી. તેમણે પોતે જ્યારે આજુનું જ્યાં માટે પૂના છોડ્યું ત્યારે એક અથવા બીજું કારણ આપીને સભા અથવા મિજબાની ગોઠવવા ન દીધી. છતાં

કેઈ પણ ગુજરાતી, પૂનાની ગુજરાતી અને અન્ય જનતાની ભાવમીની વિદાય લેવાને લાયક હોય તો તે ત્રિવેદીસાહેબ હતા. ત્યારે મિલ્ટન જે નામનાને “મહાનુભાવોના મનની છેલ્લી નબળાઈ” તરીકે વર્ણવે છે; (Fame! that last infirmity of the noble mind), તેને મારે ત્રિવેદીસાહેબ જાણતા હતા? ના, મિલ્ટન એમ પણ લખે છે કે, નામના મેગવવા મારે મહાનુભાવો મોજમજને તુચ્છકારી અત્યંત શ્રમવાળું જીવન ગાળવા પ્રેરાય છે. (to scorn delight and live laborious days); અનેક સાક્ષરો, વૈજ્ઞાનિકો, શોધકો વગેરે મરતા પહેલાં પોતાનું નામ જે તે વર્ગના પ્રથમ પંક્તિના માણુમોની યાદીમાં આવે તે મારે આખી જિંદગી આકરી તપશ્ચર્યા જેવી અથાગ મહેનત કરે છે. આ વધા મહાનુભાવો મિલ્ટનને વલ્લેખ કરેલા વર્ગમાં આવે એક લેખકે લખ્યું છે કે, “I like to be liked” (લોકો મને ચાહે તે મને ગમે છે). આવું કંઈક ત્રિવેદીસાહેબ મારે ખરું દરો. લોકોને ચાહ તેમને ગમતો દરો, પણ આ ચાહ લોકસંપ્રદસમાજ-દિન લક્ષમાં રાખી પોતે કરેલાં કાર્યોનું પરિણામ હોય તો જ તે તેમને ખપે. ત્રિવેદીસાહેબ મનુષ્ય મટી ગયા નહોતા અને મટી જવા માગતા પણ નહોતા, છતાં તેઓ આ બાબતમાં સામાન્ય મનુષ્યો અને ઘણા મહાનુભાવોથી જિંદગી સ્થિતિએ હતા.

ગાંધીજીને તેઓ યુગાવતાર અમજતા અને તેમની પ્રત્યે તેમની નિષ્ઠા અનન્ય હતી. ગંભીર માંડવી તેમણે વર્ષોમાં ગાંધીજીની હાયામાં બોગવી અને મરણુ ચવાનું રોય તો ને પણ ગાંધીજીની હાયામાં થાય એમ તેઓ જરૂર ઇચ્છતા હતા તેમના મરણુ પછી ગાંધીજીએ પોતે ઓરેયુ ખાતીનું વસ્ત્ર તેમને ઓદાણું હતું. કોર્મએ ગાંધીજીને પૂછ્યું કે ખાપુ, તમે તો ઘણાના મરણુ જોયાં છે, પણ તમે ઓરેયુ વસ્ત્ર કોર્મને ઓદાણું નથી જતા જયશકરભાઈને તમે તે કેમ ઓદાણું ? તેનો તેમણે એ મનસૂબનો જવાબ આપ્યો કે, મેં ઘણા મોટા માણસોને મરતાં જોયા છે. તેઓ વિદ્વા, રાજકારણ કે એવા કોર્મ ક્ષેત્રમાં ખરેખર મહાન હતા, પણ જયશકર નો સંનિપુળ હતા.

ત્રિવેદીસાહેબ જોવા મેવાપરાયણ મજાન જોઈયુ જ્યાં તેના કબાં ઘણુ વધારે જીવે એમ સૌ કોર્મ ઇચ્છે, પરંતુ મગનારની દૃષ્ટિએ જોતાં ત્રિવેદીસાહેબનું મૃત્યુ તેમને ગમે તેવું, તેમને હાજો તેવું હજાજા આદર્શ મૃત્યુ હતું પોતાના આદર્શોને વળગી ગઈ તેઓ છેવટ સુધી ઉત્તમ પ્રકારનું કામ કરી શક્યા. આજુ'દની ખેતી સંસ્થાના ભાવિ વિષે તેમને ઘેરી ચિંતા હતી, હતાં તેઓની સર્વ સુચનાઓ અને માગણીઓ મરકારે મંજૂર કરી હતી, એ તેઓ મૃત્યુ પહેલાં જાણી શક્યા તેમની પ્રતિષ્ઠા અને તેમના પ્રત્યેનાં લોકોના વાદ અને આદરની બરતી તેમના મૃત્યુના સમય સુધી ચાલુ જ હતી. ઓદની ઝાંખી પણ નહોતી, પતિવ્રતા પત્ની, પિતાના આદર્શોને ત્રીલોકો પુત્ર અને બીજાં કુટુંબીજનોની વચ્ચે અને તેઓ જોમને યુગપુરુષ-અક્તાગી પુરુષ-માનતા હતા અને જોમના આદર્શોને મથાશક્તિ અનુસરવા તેમણે પોતાનું સર્વસ્વ અમર્પણ કર્યું હતું એવા પૂ. ગાંધીજીની હાયામાં તેમનું મૃત્યુ થયું.

રાપરવુ સાગુ, એમ તેઓ માનતા હતા આ માન્યતાને તેમણે પૂરેપૂરી અમલમાં મૂકી હતી તારસામા મળેલું અને પોતાની જમાણીનું બધું ધન તેમણે આરા કાર્યોમા વાપરી નાખ્યું તેમના એકના એક પુત્ર માટે વાગસામા શિશુજ સસ્ત્રાગ સદગુણો અને પ્રતિષ્ઠા મિત્રાય ખીજી અપત્તિ મૂખી નહી

ત્રિવેદીસાહેબ સસારત્યાગ કરીને માલુ* કે નાફિની માફ* ગરેતા ન થતા પરંતુ તેઓ જે કાર્ક કરતા તે અમાનદિત લક્ષમાં રાખીને અને આસ્મિત નગર કરનાનો સતત પ્રયત્ન કરતા હતા એટલે તેને અશે તેઓ ખરેખર જ્ઞાની હતા સ્વામી વિવેચનદને નિર્વિક પ સમાધિ પ્રાપ્ત થઈ ત્યારે શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંમે એ મતનમનુ કર્યું હતું કે, તમને ફરી વાગ આ જાતની સમાધિ થવાની જરૂર નથી તમારે જગતમાં વામ કરવાનું કે સમાજના હિતને ખાતર જીવન જીવનારાને, નીચેના જગતે ઉપર લાવના માટે કોઈ વખત એ પગથિયા નીચે પણ જીતરવું કે ગહેવું પડ છે તે પણ સેના માટેનો જ ભોગ હોય છે જનહિત માટે ધણા મોટા ગણાતા માણસો કરતા અનેક ગણા સેનાકાર્યો કરવા છતાં ત્રિવેદીસાહેબ આમાન્ય મનુષ્ય જેવા હતા અને કેવળ સુધી ગયા અને તેથી જ તે જનસમાજના વાડખાયા હતા

પૂના

દેવચંદ અમરચંદ રાહ

જે. પી.

શ્રી ત્રિવેદી અને અમે જન્મે એક જ જ્ઞાતિના હોનાથી પરોક્ષ
ગીતે એકબીજાને ધણા લાગ્યા મમતથી ઓળખતા હતા પણ પ્રત્યક્ષ
અને નિમ્નનો ધાડો સબધ તો ૧૯૩૨માં જ્યારે મારી ગદલી પૂને થઈ
ત્યારે થયો, તે ૧૯૪૧માં તેમના અસ્થાન સુધી આવું ગયો જોકે
અમે ૧૯૩૫માં નિવૃત્ત થયો ત્યારે છટા પડ્યા

શ્રી ત્રિવેદીનો શ્રેષ્ઠ ગુણ તે તેમના ભાવભર્યા આતિથ્યનો હતો
અતિથિવદ્વા ભવ એ શ્રુતિવાક્યનું તે યથાર્થ રીતે પાલન કરતા
બીજે કાર્ષ્ઠ સ્થળે ઊતરવાની મરડ ન લેવ તેવા ફરેડ ગુજરાતીને માટે
તેમનું વગ દમશો ખુલ્લું હતું બીજે સ્થાને ડાનરેય ગુજરાતી તેમને
અચૂડ મળવા જતો તે વખતે તેને ભોજનનું આમ નજી મળતું અને
આનંદારતી અગરડને લીધે તેમ ન બની ગઈ તેમ હોય તો આપણી
અને નાસ્તાનો લાભ તો મળતો જ બોજન વખતે આનંદાર મહેમાનની
ઓળખ આપવા અને સોમતને માટે યોગ્ય અન્ય ગુજરાતી બંધુઓને
બોલાવતા અને જમતા જમતા આનંદની સાથે અનેક વિષયો ઉપર
ચર્ચા અને વાર્તાવાપ થતા અને જમાડનામાં પોતે ધ્યાત્મલિપિયા આગ્રહ
દી જમાડતા આના બોજનમાં લાગ લેવો તે પણ એક પલાવો હતો

આના એક રમૂક પ્રસંગની વાત તેમણે પોતે એક પ્રસંગે કરી
હતી શ્રી હીરામહેન પૂનામાં નહોતા અને રમોછયો પણ ગળ ઉપર
ગયો હતો તેવે પ્રસંગે એ વ્રજુ અતિ પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થ એક ટકને માટે
આવી ચડ્યા નોકર પાસેથી ખાણાવળમાંથી શિખડ, પૂરી વગેરે સામગ્રી
મગાવી અને બરાબર પીરસ્યા પછી મહેમાનને જમવાના ખડમાં લઈ
ગયા જમતી નખને મહેમાને રમોઈ અને વ્યવસ્થાની તારીફ કરી અને

રમોછયો ખડુ મારો છે એમ કહ્યું થોડી વાગ તેમ ચાલના દીધુ પણ
છેવટે ખરી દષ્ટાંત કહી ત્યારે મહેમાનને આશ્ચર્ય થયું, અને તમને
ખડુ તરંગી આપી. તમારે આટલી બધી મહેનત લેવી નેમ્રતી નહોતી,
એમ પ્રહુ

શ્રી ત્રિવેદીનો ખીજો અમૂલ્ય ગુણ તે તેમની પ્રાતઃક્રમની
પ્રાર્થનાનો હતો. બધાને અનુકૂળ આવે એવો વખત નક્કી
કરતા અને તે રખતે ધરના રમોછયો અને નોંધ મહિત તમામ
માણસો મહેમાનો સાથે હાજર થતા અને ‘મનાયે પ્રોક’ (અથવા
મનોમોખ) અને ‘આશ્વમ ભજના રાસિ માધી મધા સાથે ભજનો ગાતા
દરેક પુસ્તકની ખૂબ પ્રમાણમાં નમ્બો રાખવામાં આવતી અને દરેકને
એક પ્રત આપનામાં આવતી જમીન ઉપર શેતરજી ઉપર એક થતી
પ્રાર્થના થઈ રહ્યા પછી ચા અને નાસ્તો લેવાતો તે પણ તે જ સ્થાને
ટેમન-મોય જેવડો સફેદ ખાદીનો રૂમાલ પાથરવામાં આવતો એમ્લે
ગેનરજીને ડાવ પડે નહીં અને રૂમાલ ધોનાય એટલે સ્વચ્છતા જળવાય
આમાં ભાગ લેવો તે પણ એક લક્ષણ હતો. દુ પૂનામાં હોઉ ત્યારે જ
સોમનારે સવારે તેમાં સામેન થતો

સારથિ

શ્રી ત્રિવેદીને પૂનાના ગુજરાતીઓના શીકૃષ્ય હોતો શીકૃષ્ય
જેમ અર્જુનના અને ગીતા દ્વારા વિશ્વના સારથિ અને માર્ગદર્શક હતા,
તે પ્રમાણે શ્રી ત્રિવેદી પૂના ગુજરાતી બધુસમાજના અને તેની દ્વારા
પૂનાના અને પૂનામાં આવતા ગુજરાતીઓના સારથિ અને માર્ગદર્શક
હતા તેમને સત્તાનો કે નામનો મોહ નહોતો તે ‘કિંગમેકર’ હતા
અને બધુસમાજના કાર્યવાહક મંડળમાં અને મેળાવડાના પ્રમુખપદે
ખીજાઓને આગળ પાડતા હતા તેમની નજર મહાર કોઈ જતુ નહીં
નજીવસર મુશ્કેલી સવાલ બનતા મુશ્કેલી પ્રશ્ન નહીં પણ અન્ય દ્વારા
આપી માર્ગ પાગ પાડતા

અમે પૂને પહોંચ્યા ત્યારે રા. મ. ગુણવત્તમ નિવૃત્ત થયા હતા અને બહુસમાજના ચેરમેનનું પદ આવી હતું શ્રી નિવેદીએ પાંચ વાત બહુઓ સાથે આવી મને ચેરમેન થાનો અને શ્રીમતી નિને સ્ત્રી વિભાગના મંત્રી થાનો આગ્રહ કર્યો અમે બન્નેએ ના પાડી તેમને ધણું ખોટું લાગ્યું પણ બીજે દિવસે એકવા દતા ત્યારે તેના કાગળ આપ્યા ત્યારે તેમને કાર્ધ સંતોષ થયો

તે જ પ્રમાણે તેમણે મને અમુક નયમા માખન થાની મુસના આપી મેં ના પાડી તેમને નાર્ક લાગી પણ ત્યારે તેના ઘરણો આપ્યા ત્યારે તેમણે કહ્યું કે, “ નમે આવું આત્મનિરીક્ષણ કરી રતો છે તે ઉત્તમ છે ”

માળાનું સૂત્ર

પૂના ગુજરાતી બહુસમાજના તે મહાકાના સૂત્ર અને મેર હતા તેમણે તેની સ્થાપના કરી અને તેને મોગી ઠરી બહુસમાજનો મોટો કાયદો એ હતો કે પૂનામાં આવેના નાનામોગ, વિદ્યાર્થીઓ કે અમન મારો, મુસાફર કે સત્યાગ્રહી કેદી, કોઈ ગુજરાતીને એકબીજાનું નામનું ન હતું તેને જોઈતી સનાહ, મોમત અને મદદ મળી રહેના સારે માટે પ્રસંગે તેને પોતાના વતનમાં જે સાથ અને સહાનુભૂતિ મળતા તે ગતા વિશેષ પૂનામાં મળતા

પોતે પહેલા પૂને ગયા ત્યારે તેમનામાં સમભાવ અને સમદર્શિ હતા, અને પ્રાતીવતાથી પણ હતા પોતે ત્યાંની સંસ્થાઓ અને સેવા ભાવથી આકર્ષાયા હતા કેટલીક સંસ્થાઓને આર્થિક સદાય આપી-અપાવી હતી પણ પત્રીથી તેમને ધણો કડવો અનુભવ થયાથી આ આમતમાં તેમને ખિન્નતા રહેતી પણ પોતે તેમાં દોષિત નહોતા તેથી કાર્ધ સંતોષ માનતા

પૂનાની સંસ્થાઓ જોઈને અને ગુજરાતી અને ગુજરાતીઓની આટલી બધી રસ્તી ધણે ભાગે વેચારી અને સાધનમયન હોવા છતાં

આવશ્યક ગુજરાતી સંસ્થાઓ નથી, તે બાબત તેમને ઘણી લાગણી થતી અને એમ કહેતા કે પૈમો તો મેળવી શકાય પણ કામ કરનાર માણસોનો ગુજરાતમાં ઘણો અભાવ. પૂના બધુસમાજને અગે પુસ્તકાલય અને નાનકડા છાત્રાલયથી શરૂઆત કરી હતી પણ ગુજરાતી શાળા કાઢવાને ઉત્તેજન આપ્યું હતું પણ મિડન સ્કૂલ નીમળી હતી પણ એમ વખતે તેને બંધ કરવાનો વિચાર સ્થાનિક સંસ્થાને ઉદ્ભવ્યો હતો ત્યાર પછી તેમણે સ્વતંત્ર હાઈસ્કૂલની બહુ નાના પાયા ઉપર શરૂઆત કરી હતી જે અત્યારે સારી સગીન સ્થિતિમાં છે અને ઘણું ઉપયોગી કામ શહેરમાં કરે છે ત્યાર પછી સ્પર્ધામાં મેંપમાં કેળવણી મળી રહેવાથી અને નાની શરૂઆત કરી આજ તો તે પણ ઘણું સાનુકૂળ મામલો રહ્યું છે અને શહેર અને ગ્રામીણ સંસ્થાની સ્પર્ધા મદીને સહકાર થયો છે એમ બહુના મન્યુ છે આ પ્રમાણે પૂના ગુજરાતી સંસ્થાના આઘપુરુષ શ્રી ત્રિવેદી દત્તા

શ્રી ત્રિવેદીનું ઘર ચરોડા જિલ્લામાં આવનાર સત્યાગ્રહી વેદીઓનો આશ્રમ હતો એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી જિલ્લામાં પોતાની કે બધુસમાજની લાઘવ્યેરીમાંથી પુસ્તકો પહોંચાડતા અને જે પુસ્તકો ન હોય તે બધુસમાજ તરફથી ખરીદી પૂરા પાડતા ઉપરાંત સાધુ ગૌરે યોગે પોતાને ખર્ચે મોખતા

વેદીઓ છૂટતા ત ઘણું ભાગે શ્રી ત્રિવેદીને ઘેર ઘેરો આગમ નર્મ પૂના જોઈ પોતાના વતનમાં જતા અને તેમાં કેટલાકને આર્થિક મદદ પણ આપી પછી ગરકારી નોકરીમાં હોવા છતાં આટનું રીશના ત તેમમાં નેહ ચારિત્ર્ય અને નીડરતાનું સૂચક છે

તેમનો દુઃખ અત્યેનો ભાવ અનેરો હતો રજાઓમાં અને બીજા પ્રસંગે તેમના દુઃખીઓ પૂને આવે ત્યારે તેમનો આનંદ બિસ્માર્કજતા અને તેમને તમામ સગવડ અને ગમ્મત માથે જ્ઞાન મળે તેના પ્રસંગો યોજતા

કુમરેશ્વરે એક નાનો પ્રમગ અસ્થાને નહીં ગણાય તેમના મોગ ભાઈ વિદ્યુત થયા, અને જાળમે નાના હતા તે વખત પોતે મોંઘાન સોરેના કારણે લીધે ધણી અગત્ય વેદીને શ્રીમતી હીરામોનને ધર અને જાળમેની સભાળ રાખના અમનનાદ તેમના મોગભાઈને ત્યાં ગમના અને તે પછી વાગનાગટ આરખાંચ ૪૫ સુધી તેમ કરવું પણ હતું છતાં રજામાં જ્યારે છોકરાઓને લઈને શ્રીમતી હીરામોન આવે ત્યારે તેમને મનાવ અને આનંદ થતાં તે વખતે શ્રીમતી હીરામોનની આવે મોગની આગળની બે મા બેગી મોટા હાથે તાળી મગના આનંદા તે દશ્ય જોના ત્યાગી, તપસ્વી મૃદસ્થાશ્રમી યુગતન અનૌકિક દર્શન થતું અને ઘડ્યા મૃદસ્થાશ્રમ એની ભાવના થતી

તેમને કેળવીને રાગ કહેનો કે તમારે નિયમિત થોડી વસત નેની જોઈએ ત્યારે તેમને એવો જવાબ આપના કે તમારે ઘેર રોજ ઘણા માણસો આવે છે મોટી ગિતરી મારા ધરના આપા સુધી તેમને મગના આપુ છું આ મારી વસત પૂરતી છે અને મગના ખરી હતી

તેમના ધરનો દેખાવ ગ્રીષ્મી નજરે દેખના આની માગના ભાઈ રમ હોય તેમને પુસ્તકાલય અને સમૃદ્ધસ્થાન જેવો લાગતો સાહિત્યના પુસ્તકો અને ઉપયોગી પાનીઓની કાષ્ઠલો જેવામાં આવતી અને મગર ફોટાઓ આપ્યા હોય તેના આલમમ હતા અને જે ફોટા અતિનવ સારા હોય અને તેમને ગમતા તે મદદનીને લગકાવેના હતા કાષ્ઠ કામને લીધે રોમણ હોય, અને તેમને આવતા લગાગ વાર થાય તો મળના આવનારને આમાં રસ પડે અને વખત ભાગે લામો લાગતો નથી

માફી દિવસ જોનાનો પણ તેમને શોખ હતો અને તેમાં પડ્ય મનતા સુધી દેટના મિત્રોને લઈને જવું તેમને ગમતું એ પ્રસંગે અમને એ દિવસ જોના જવાનો ઘણો આગ્રહ કર્યો પણ અમે દિવસ

જેવા જતાં નથી, માટે ના પાડી. તેથી તેમને નરાઈ લાગી એક બીજે પ્રસંગે અમારે ત્યાં રાતના આઠ વાગ્યે બોજન સમારંભ હતો તે જ વખતે તેમને એક ચારી ફિત્ત બેવાં જવાનું હતું તે મૂકીને આવવું પડ્યું, તે તેમને રુચ્યું નહોતું અને વખતસર આવવું પડ્યું હતું તારણ પૂનામાં અમને 'દામવાળા'નું નામ શ્રી ત્રિવેદીએ આપ્યું હતું 'પદ્મામાં' અમે તેમને 'મહેમાનવાળા' કહેતા તે જ પ્રમાણે હું તેમને 'શ્રીકૃષ્ણ' કહેતો, ત્યાં તે મને 'મહેશ્વર' કહેતા.

સરકારનું નિવાસસ્થાન મુખર્ષ અને પૂના હોવાથી, કાંઈક દુરતી સરકારે લીધે રસ્તા, નહેરો અને સસ્થાઓમાં દક્ષિણને જોવા લાલ મળ્યો છે તેવા ગુજરાતને મળ્યો નથી તેવા સંનેગોમાં તેમની જગ્યાએ આજુબાજુ બહારી ધર્મ ત્યારે તેમને કામ કરવાનો પણો ઉત્સાહ હતો. ડેક્કન એન્જીનેયરિંગ મોસાપટ્ટી અને બીજી સસ્થાઓનો તેમને અનુભવ હતો તેનો લાભ મગેનર એન્જીનેયરિંગ મોસાપટ્ટીની સેવામાં આપવાની શરૂઆત ત્યાં આવીને કરી હતી પૂનાની એન્જીનેયરલ કોલેજને તેમને મારો અનુભવ હતો અને આજુબાજુ કોલેજ નહોતી અને ઇન્સ્ટિટ્યુટ હતું છતાં તેમાં 'ગુજરાતના બાજની' જેવી સુધારવાની તેમને ઉમેદ હતી ખટખટમાંથી મોકળા થવા હતા અને સરકારી સખત કાર્યદાક્ષિણ્યમાંથી મુક્તિ મળી હતી અને શ્રી સરદાર, અને શ્રી મુનશીજી સાથે કામ કરવાનું હતું. એટલે તેમને બહુ મોટી આશા હતી પણ તે ઈશ્વરને મળ્યું નહીં તેમની તબિયત બગડી મેં આજુબાજુ નિજીત થવા આગ્રહ કર્યો પણ આવી મેંવા કરવાની તક જ્યાં દેવાય નહીં, એમ તેમનું કહેવું હતું અને લગભગ છેલ્લી ધડી સુધી તે કામ કર્યો કર્યું.

ડૉ. મનુ

તેમને એક જ દોકરો છે અને તે જર્મની અને ઇંગ્લેન્ડમાં દાકતરીનો અભ્યાસ કરી 'પીપલ્સ હોલ'માં વર્ધામાં તેનો ધંધો કરે છે ગાંધીજીની મુલાકાતથી તે ત્યાં ગયો છે તે પણ ખાદીધારી છે અને

સેવાભાવે રંગાયેલો છે. વર્ધામાં તે સરસ અને લોકપ્રિય ડૉક્ટર બન્યો છે અને વારસામાં મળેલા પિતાના આદર્શોને જીવનમાં ઉતારવાનો સતત પ્રયાસ કરે છે. એ દાંલ ઘણી સંસ્થાઓમાં વિના વેતન કામ કરે છે અને ડૉક્ટર તરીકેના ધંધામાં પણ હરિજનો વગેરે પામેથી ઓછા પેસા લે છે. એ રીતે કમાણી કરતાં મેરા તરફ વધારે લક્ષ્ય છે.

શ્રીમતી હીરાબહેન ધર્મપરાયણ અને સુશીલ સન્નારી છે. તે પણ ખાદીધારી છે અને ગાંધીજી, કસ્તૂરબા અને શ્રી ત્રિવેદીના શુદ્ધવાસથી પ્રેમાળ, દયાળુ અને સેવાભાવી છે, નિરભિમાની છે. અને શ્રી ત્રિવેદીના આનિયતે દીપાવવામાં તેમનો હિસ્સો મોટો છે.

ભોગ અને ત્યાગ

આ પ્રમાણે શ્રી ત્રિવેદીએ પૂના ગુજરાતી બંધુસમાજ, ગુજરાતી અને ગુજરાતની મૂક મેવામાં તન, મન અને ધનનો ઉદારતાથી ઉપયોગ કર્યો છે, એમ કહેવામાં બિલકુલ અતિશયોકિત નથી. તેન ત્યક્તેન મુશ્કેલીયા. એ શ્રુતિનાકથ પ્રમાણે તેમણે ત્યાગની ભાવનાથી ભોગ્યું છે, અને ત્યાગથી આપ્યું છે. એવા પુરુષ વિરલ હોય છે. કારણ “કથની કથે સદુઃકોર્ષ, રહણી અતિ દુર્લભ હોઈ.” પ્રભુ તેમના આત્માને શાન્તિ અર્પે. ઇસ્તુ.

ૐ શાન્તિ શાન્તિ શાન્તિ:

સેવામય જીવન

મદન પ્રો જયશંકર ગીતાપ્રદાન વિવેદીનો પહેલો પરિચય મને ૨૩-૦૩-૧૯૦૪-૦૬ દરમિયાન જ્યારે તેઓ રત્નઓમા પૂતેથી આવ્યા ત્યારે થયેલો ત્યાર પછી ત્યારે દુ પૂતા એન્જિનિયરિંગ કોલેજમાં ૧૯૦૬માં દાખલ થયો ત્યારે તે પરિચયમાં વધારો થયો કોલેજમાં એ અમારી આગળ હતો, એવે અમે એમના તરફ બહુ માનદ્રષ્ટિથી જોતા જ્યારે મુગે પહેલી પરગમા આપડી પહેરી એ નમમાં જમના આનના, ત્યારે ઘણા જાન્ય અને નવિ સરખા લાગતા એમના અભાવ પ્રમાણે અત્રે વધુ એમની સનાહ અને દોરખીતો વાત અમને મળતો પછી તો ૧૯૧૬માં મારી બદલી પૂતા થઈ ત્યારે તે વધુ ગાઢ મન્યો દુ ૧૯૧૮માં પૂતે હતો ત્યારે અમે બન્ને પૂતામાં ગુજરાતી બધુમભાજ માટે ૬૩ વગેરે બેગ્રુ કરવા હતા બધુ કામ તો એમના સ્વભાવ પ્રમાણે એ પોતે જ કરતા વધુ મને મોટાભા બનાવી મધે આગળ નરતા ત્યાર પછી અમારો સબધ વધુ ને વધુ ગાઢ મનતો ગયો અને તે એમણે તા ૨૭ મે, ૧૯૪૧એ દેહ છોડ્યો ત્યા

એમાનુ પૂનામા રહી એમણે ખીજા મિત્રોના સહકારથી મુંબરાત જ્વાલામ મડગ સ્થાપ્યુ આ મડગનો હેતુ વ્યાપારમા શિક્ષકોને કેળવી તેમના દ્વાન મુંબરાતમા ઠેર ઠેર વ્યાપારનો પ્રચાર કરાનો હતો.

એમના હાથ નીચે મમ કરનારા કાગકુનો વગેરે તરફની નર્મણુકમા પણ એમનો પ્રેમ અને મેનાલાન તરી આનત મારા ભાણેજજમાઈ એમના હાથ નીચે આજુદ મમ કરતા, તે એમના રાનુભનથી મને કોતા કે ત્રિવેદીસાહેબ નચા માયાગુ ઓદિસર હતા અને એમના તરફથી નારકુનોને કોઈ જનની કનડજા થતી નહી એમના દુકમ સ્પષ્ટ હતા એ નરકુનોની ખાનગી તથા જાહેર અડચણોમા મદદરૂપ અને આશ્વાસનરૂપ હતા.

નોકરોને પણ એ એની જ સારી રીતે રાખતા એમની માદગી ગરેમા જાતે સભાગ લઈ દનાદારનો બદિમસ્ત કરતા મારા સાભાગી પ્રમાણે, એમનો નોખર અણુ ન્યારે અમદાવાદ મંદિ હતા ત્યારે ત્રિવેદી સા? ન જાતે આજુદથી અમદાવાદ જઈ ખર મઢી આવેના દાનના સ્વન નતાના (૨ સ્વરૂદતાના?) જમાનામા એના નોખર અને એના ગેર ગુણાખાજા જ મળનાના.

પ્રમુ પ્રત્યે પણ એમને એટલો જ પ્રેમ હતો સનારમા નિત્યકર્મથી પગથાં પડી મૌથી પટેતુ કામ શુદ્ધના નધા માણુમોએ એકમ થઈ પ્રમુપ્રાર્થના કરાનુ હતુ તેમા રામદાસ સ્વામીના 'મનાયે શ્લોક' માથી થોડુ વાચનાનો ખામ કમ હતો આ પણ આર્યના કર્યા પડી જ બેનાતી એમના સુપુત્ર મનુભાઈએ એ જ પ્રાર્થના હતુ માતુ રાખી કે એમ મે નધામા જોયેનુ.

અરદારમા એ ઘણા જ ચોખ્ખા હતા એમના સગાને માટે, હું સિધ હતો ત્યારે એમણે કર્મરમ એક વર્ષ માટે ઉડીની મગાવેલી અને જાજ આપનાનો નિર્દેશ કરેલો મને પેસાની ભીડ હોવા છતા મે તરત જ એ રકમ મોકલેની બરોખર વર્ષ પૂરુ થયુ કે વ્યાજ સાથે ૧૧ રકમનો એમનો ચેન્ મારા ઉપર આવેલો જોડે મે તો એમને

લખેલો તેનો ઉત્તર (પાનું ૬૨):— “તમારી ત્રેમાળ લીટીઓ મળી છે. તમારો પ્રેમ હું જાણું છું. ઈશ્વર કાંઈ આકાશમાં નથી આવો નિર્માળ પ્રેમ મારે મારુ ઈશ્વરુપ છે, ને તે જ મારી પામે આવા યજ કગવે છે ”

જ્યારે ૧૯૩૨માં એમનાં લાંબી સ્તવ સંગીતગીતો દાઝીને બીજી મૂએલાં તે વખતના એમના મહાત્માજી ઉપરના પત્રનો ઉત્તર (પાનું ૧૦૬):— “તારાગૌરીના અવસાનનું હૃદયદાયક વર્ણન મોહસ્યુ એ ઠીક કર્યું. પાછાવાની જેમ આપણી પાછળ ચાલતુ મોત ક્યારે આપણો ટોટો પકડશે એ કોણ જાણે છે? મનુને આઘાત પહોંચશે પણ તે બહાદુર છે. ધા મઢી લેશે. તારાગૌરીના આદ્ય નિમિત્તે તમારા કુટુંબમાંથી પ્રાયમસને તિલાંજલિ આપો તો બહુ મહાન ત્યાગ કર્યો નહીં જણાય, ને કદાચ બીજી બહેનો એ રાક્ષસના મુખમાંથી છૂટે. ”

તે જ સંબંધમાં બીજો પત્ર (પાનું ૧૨૭):— “તારાગૌરીના જોદકારક અવસાન પછી તમે બધા આટલું આદ્ય ન કરો? કાં તો પ્રાયમસનો કુટુંબમાંથી બહિષ્કાર કરો અથવા તે અશક્ય લાગે તો સ્ત્રીઓ તેને પ્રગટાવવાની બાધા લે પુરુષોની મારફતે જ પ્રગટાવે. આપણાં બૈરાનો પોશાક પ્રાયમમ જેવા ચૂવા પ્રગટાવવાને સારુ બનેલો નથી ”

આ સંબંધને લઈને જ્યારે મહાત્માજી કઈ કઈ વનસ્પતિઓ ખાવાના ઉપયોગમાં લઈ શકાય એનો અભ્યાસ કરતા હતા, ત્યારે એમણે પ્રો. ત્રિવેદી ઉપર ધણા નમૂના મોકલી એમની પાને એનું પૃથક્કરણ કરાવી એમનો સારો જેવો લાભ હિાવેલો.

પ્રો. ત્રિવેદીસાહેબ જેવા સેનાભાવી પુરુષ સ્કાઉટિંગ જેવી પ્રવૃત્તિમાંથી બાકત ન જ રહી શકે. એ સ્કાઉટિંગમાં ધણો રસ લેતા અને એમાં એ ઉચ્ચ પદવી ધરાવતા હતા.

મહારાષ્ટ્રની વ્યવસ્થિત વ્યાયામ પ્રવૃત્તિની એમના ઉપર ઊંડી છાપ પડેલી અને ગુજરાતમાં પણ એવી પ્રવૃત્તિ અથાવવા એમનું મન

એવાતુ. પૂનામાં રહી એમણે બીજા મિત્રોના સહકારથી ગુજરાત વ્યાપાર મંડળ સ્થાપ્યું. આ મંડળનો હેતુ વ્યાપારમાં શિક્ષકોને કેળવી તેમના દ્વારા ગુજરાતમાં દેર દેર વ્યાપારનો પ્રચાર કરવાનો હતો.

એમના હાથ નીચે કામ કરનારા કારકુનો વગેરે તરફની વર્તણૂકમાં પણ એમનો પ્રેમ અને મેવાલાવ તરી આવતાં. મારા ભાણેજ-જમાઈ એમના હાથ નીચે આણુંદ કામ કરતા, તે એમના સ્વાનુભવથી મને કહેતા કે, ત્રિવેદીસાહેબ ધણા માયાળુ ઓફિસર હતા અને એમના તરફથી કારકુનોને કોઈ જાનની કનડાન થતી નહીં. એમના હુકમ સ્પષ્ટ હતા. એ કારકુનોની ખાનગી તથા જાહેર અડચણોમાં મદદરૂપ અને આશ્રમનરૂપ હતા.

નોકરોને પણ એ એવી જ સારી ગીતે રાખતા. એમની માંદગી વગેરેમાં જતે સંભાળ લઈ દવાદારનો બદાયસ્ત કરતા. મારા સાંભળવા પ્રમાણે, એમનો નોકર અંબુ જ્યારે અમદાવાદ માંદો હતો ત્યારે ત્રિવેદી-સાહેબ જતે આણુંદથી અમદાવાદ જઈ ખજર કાઢી આવેલા. હાલના સ્વતંત્રતાના (કે સ્વચ્છંદતાના ?) જમાનામાં એવા નોકર અને એવા શેઠ રકથાખટયા જ મળતાના.

પ્રભુ પ્રત્યે પણ એમને એટલો જ પ્રેમ હતો. સવારમાં નિત્યકર્મથી પરવાર્યા પછી મૌથી પહેલું કામ કૃત્તેબનાં બધાં માણસોએ એકાં થઈ પ્રભુપ્રાર્થના કરવાનું હતું. તેમાં રામદાસ સ્વામીના ‘મનાએ શ્લોક’ માંથી થોડું વાચવાનો ખાસ ક્રમ હતો. આ પણ પ્રાર્થના ક્યાં પછી જ લેતાતી. એમના મુખ્ય મતુભાઈએ એ જ પ્રાર્થના હતી ચાલુ રાખી છે એમ મેં વર્ષોમાં જોયેલું.

વ્યવહારમાં એ ઘણા જ ચોખ્ખા હતા એમના સગાને માટે, હું મિથ્ય હતો ત્યારે, એમણે કંઈ રકમ એક વર્ષ માટે ઉઝીની મંગાવેલી અને વ્યાજ આપવાનો નિર્દેશ કરેલો. મને પૈસાની બીડ હોવા છતાં મેં તરત જ એ રકમ મોકલેલી. જરાબર વર્ષ પૂરું થયું કે વ્યાજ સાથેની રકમનો એમનો એક ભાગ ઉપર આવેલો. નોકે મેં તો એમને

વ્યાજ લેવાની પહેલેથી જ ના પાડેલી મેં વ્યાજની રકમ એમને પાછી મોકલી તે ન છૂટે એમણે સ્વીકારેલી.

ઈશ્વરને જ્યારે કોઈની પાળે સારુ કામ કરાવતું હોય છે, ત્યારે તે કરવાને સુયોગ અને સાધન એ પૂરાં પાડે છે. મહાત્માજીને જેમ કસ્તૂરબા મદદરૂપ હતાં, તેમ ત્રિવેદીસાહેબને એમના પત્ની શ્રી હીરાબહેન એટલાં જ મદદરૂપ હતાં. પોતાના પતિની ઇચ્છા એ પોતાની ઇચ્છા એમ ગણી એ પતિવ્રતાએ પોતાના પતિને અનુકૂળ થઈને એક ગીતે દુઃખ સદ્ગત કરીને પણ મદદ કરી છે અને ભવ્ય ત્યાગ કરી બતાવ્યો છે. ઈશ્વરે એમને પુત્ર પણ એવો જ આપ્યો ચિ મનુભાઈ એમના પિતાશ્રીને પગલે ચાલીને લોહસેવા કરે છે અને ‘બાપ એવા બેટા’ એ કહેવાને ખરી પાડે છે એક જ કુટુંબમાં ગવા જ મેવાભાની હોય એવો ગુમેજ તો બહુ જન્મલે જ હોય છે અને એવું આ કુટુંબમાં છે એ બતાવી આપે છે કે, ઈશ્વરે એમને મવાધર્મનો પ્રચાર કરવા જન્મ આપેલો.

૧૦-૫-૪૬

ત્રિમતભાઈ બાપુલાલ પરીખ

૧૪

શ્રી ત્રિવેદીભાઈ

શ્રીમાન જયગંડરભાઈનો પરિચય પ્રથમ મને અમદાવાદની સરકારી હાઈસ્કૂલમાં થયો. તે મમયે સરકારી હાઈસ્કૂલ ભદ્રમાં જે મકાનમાં મિડલ સ્કૂલ બેસતી અને હવે એન્સ્યુક્શનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબની ઓફિસ બેસે છે ત્યાં હિમાભાઈ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ પાળેના નીચાણમાં આવેલા મકાનમાં બેસતી હતી હેંડમાસ્ટર તરીકે એક પારસી સદ્ગૃહસ્થ ગ. ઈ. ડી. તવાટી હતા. તેઓ ઇંગ્લંડ જઈ આવ્યા હતા. વિદ્યાર્થીઓ ઉપર તેમને ખૂબ સ્નેહ હતો અને વિદ્યાર્થીઓનો પણ તેમના પ્રયે આદરભાવ હતો. સને ૧૯૦૦-૧૯૦૧નો સમય. તે સમયે શિક્ષકો

પણુ ઉમંગી અને વિદ્યાર્થીઓને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવવાની ધગશવાળા હતા. શ્રીમાન જ્યેષ્ઠકરભાઈ તેમની સાદી રહેણીકરણીથી અને સુઝતાથી ખાનદાન કુટુંબના સંતાન તરીકે વિદ્યાર્થીઓમાં ભાત પાડતા. કેળવણીની શરૂઆત જ કડી શકાય તેવાં વર્ષોમાં આપણા જૂના વિચાર પ્રમાણે વિદ્યાર્થીઓની રહેણીકરણી સાદી અને પવિત્ર રહે તે ઉપર ધણું લક્ષ અપાતું. પોતાના સંતાનો રમના સમયમાં જહાર વેચાતા પદાર્થો ખાવાની ટેવ પાડે નહીં, જરૂર હોય તો ઘેર આવીને જમી જાય, એવી કાળજી કુટુંબના વડીલો રાખતા. તેથી સદ્ગૃહસ્થ કુટુંબોનાં સંતાનોમાં મદ્યજ સાર્ધ અને સ્વચ્છતાની ટેવ પડતી. જ્યેષ્ઠકરભાઈ સાથે તેમના કુટુંબ પૈકી રા. શંકરમસાદ (મદુભાઈ) તથા રા. રતિલાલ દક્ષપતરામ પણ તેમના સહાધ્યાયી હતા. એક જ કુટુંબના ત્રણ વિદ્યાર્થીઓમાંથી પણ જ્યેષ્ઠકરભાઈની જ્ઞાન અને આનંદી મુખમુદ્રા સર્વને પ્રિય થઈ પડતી.

પુત્રના લક્ષણ પારણામાંથી જણાય તે પ્રમાણે, વિદ્યાભ્યાસ માટે તેમનો પ્રેમ અને ચોક્કસાઈની ટેવથી તેઓ મહાન વ્યક્તિ થવાનાં ચિહ્ન જણાઈ આવતાં. વિદ્યાભ્યાસની વાતોની અને જ્ઞાનગોષ્ઠીની અમારી એક નાની સરખી કમળ આપોઆપ થઈ ગઈ હતી. સને ૧૯૦૨ની સાલમાં મેટ્રિક પાસ કરી જ્યેષ્ઠકરભાઈ પૂનાની એન્જિનિયરિંગ કોલેજમાં દાખલ થયા અને અમારી દુકડી વિખેરાઈ ગઈ.

જ્યેષ્ઠકરભાઈ પૂના એન્જિનિયરિંગ કોલેજમાં અભ્યાસ પૂરો કરી સને ૧૯૦૭-૧૯૦૮ માં એલ. એમ. ઈ. પરીક્ષા પાસ કરી વડોદરા રાજ્યની નોકરીમાં દાખલ થયા. બ્રિટિશ રાજ્યના વહીવટનું ક્ષેત્ર વિશાળ હોવાને લીધે ત્યાં કાર્ય કરનારને વિશેષ અનુભવ થાય છે અને ખડોળા વિસ્તારમાં ધણું જાણવાનું મળે છે એવા વિચારથી, એકાદ વર્ષ રહી તેમણે પૂનામાં જી. કમલુ ખાતામાં નોકરી લીધી. દુ. બી. એ પાસ થઈ સરકારી નોકરીમાં રેવન્યુ ખાતામાં દાખલ થયો અને થોડા સમયમાં જ રજિસ્ટ્રેશન ખાતામાં મારી પમંદગી પૂને હેડ ઓફ

(ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ ઓફ ગવિન્ટ્રેશન ઓફિસ)મા થઈ અને પૂને આ યો. શ્રીમાન જયશંકરભાઈ પૂનામા છે કે મારી બાતી પૂને થઈ છે એની અમો ગેકમીગને માહિતી ન હતી. પૂને આ યો અને જે નણુ દિાસમા જ સાજના ઓફિસથી મકામ તરફ જતો હતો ત્યાં રસ્તામા તેમની કુખી (મોટર સાઇન) ઉપર જતા જયશંકરભાઈ મળ્યા મને જોતા જ મોટર સાઇનની બમી રાખી અમો એન્જીનના મામુ તોફ જ રથા આનદથી હસ્થા અને ખૂબ મમય પછી મળ્યાના આનંદો અનુભવ કરી એન્જીનની હમીગ જાણી મને તેમને ઘેર તેડી ગયા આ ગમમે શ્રી ત્રિવેદીભાઈ શુકલા પેશમા મળા હોદ પામે રહેતા હતા

જયશંકરભાઈનો સ્વભાવ ખૂબ નિસ્તૂત મર્થ ગવા મથતો હતો ધ્વિરકૃપાએ તે સમયે ગજગતી ભાઈઓનુ એક સારુ મળી પૂનામા હતુ એન્સુકેશન ખાતામા શ્રીમાન કૃષ્ણનાન ચૂરજગમ વહીવ મેલેજમા શ્રીમાન બ. હોકર ટાઉન ખોનિગ ખાતામા શ્રીમાન સોપાગર મે. ઓ. ખાતામા શ્રીમાન ગણુનતરાય ત્સાઈ, ન્યાય ખાતામા શ્રીમાન જયેગરામ બ. અને પબ્લિક વર્ક્સ ખાતામા જે ચાર ગુજરાતી ભાઈઓ સારી જગા ઉપર હતા એકિ હ્યરલ ખાતામા પણ ગુજરાતી ભાઈઓ હતા સમય જતા રા. મ ચિમનનાલ દનપતરામ મિ અને ખીગ ધણા ગુજરાતી ઓફિસરો પૂને આ ન્યા એમ ગુજરાતી ભાઈઓ સરમરી નોકરીઓમા જારી જગાઓ ઉપર હતા આપોઆપ ગુજરાતી ભાઈઓનુ સમાજ 'શ્રી પૂના ગુજરાતી બધુસમાજ'નુ રૂપ પામ્યુ અને તેના ધારાધારણા ધડાયા અને તે સસ્થા મયમ થઈ

પી. કે. મ. પૂનામાથી જયશંકરભાઈની મેલેજ ઓફ એકિન્ચરમા પ્રોફેસરની જગા ઉપર નિમણૂક થઈ જે કાર્ય હાય ઉપર તેઓ લેતા તેમા પૂરો રમ લઈ બિડ બિતરી તે વિષયને પરિપૂર્ણ રીતે સમજવાની તેમની વૃત્તિ નાનપણથી જ હતી નિવાર્થીઓના મમમા પ ના તેમના મકાનમા એક સુદર લાઇબ્રેરી તૈયાર થઈ ખાતાના પુસ્તકો ઉપરાત તેમા ગુજરાતી સાહિત્યના સુદર પુસ્તકો અને માસિમેની જમાવ થવા

લાગી તેઓ સાહિત્ય દ્વારા વગેરે અનેક વિચારોના માસિકો અને પુસ્તકો મળાનતા એવું જ નહીં, પરંતુ પોતે તે સવળા ધ્યાનપૂર્વક વાંચી જતા કોઈ વખતે તો સમય ન મળ્યો હોય તો રાત્રી પછી તે પુસ્તકો ઉત્તમગે વેરી વાંચી જતા અને કાર્ય પૂરું કરે ત્યારે જ તેમને નિરાત થતી કોઈ કોઈ વખતે ભાર્ગ જુઠું શ્રમ ઉપાડે છે એમ મને વાગે ત્યારે મારાથી કહ્યા સિવાય રહેવાતું નહીં કે, ભાર્ગ, તમે શરીર સહન કરી શકે તેટલો શ્રમ લો તો રીઝ આવી રીતે જમ કરો તો તે મધ્યમ માટે યોગ્ય થાય તે વખતે તે ખૂબ દુઘી પડતા અને કહેતા, ના, ના, એવો કોઈ શ્રમ નથી એ તો કાર્મિક હજી વાચન હોય તે જ ગાનના પૂરું કરી નાખી છું માટે તમે તેની કોઈ ચિંતા કરશો નહીં

અમે સમયસરકે હતા તેમનો જન્મ ૧૪-૧૧-૧૮૮૬ ને મારે જન્મ ૭-૧૨-૧૮૮૬, એટલે ઉમરમાં કાર્મિક દિવસો જ ને મારાથી મોટા એમ અમે સરખા હોવા છતાં તેમના સૌજન્ય, નિર્લભ્ય મગાની ધગશ અને સર્વ પ્રત્યે સરખા પ્રેમની લક્ષણોથી હમેશા તેમને નહીં મધુ માની તેમની ખૂબ આમન્યા રાખતો

તેમને પોતાને અગ્રીન આનંદનું ન હતું પરંતુ સામ્બીય અગ્રીત સામગ્રીનાં તેમને શોખ હતો અને ચિત્રકળામાં પણ ખૂબ રસ લેતા અને ઉત્તમ ચિત્રો પણ સધરતા ને ઊંચતા ચિત્રમંદોને મદદ કરતા

ભરૂંદરિ મહારાજે જતાવેના નીતિના સિદ્ધાન્ત અનુસાર

જ્ઞે રાત્પુરપા પરાયં ઘટના સ્વાર્થાન પરિત્યજ્ય ચ ।

સત્પુરુષ તે જ ધર્મ શેઠે જે પોતાના સ્વાર્થને ત્યજીને પાગમનું બનુ મગા તમકે પ્રીતિ રાખે, — એ પ્રમાણે તેમના જીવનનું ખોલ હતું

મદ્દલાએ શ્રી જયશંકરભાર્ગના જેવી જ તેમના ધર્મપત્ની પૂજ્ય હીરાબહેનની પણ લાવનાઓ અને સેવાઓ હતી પૂજ્ય હીરાબહેન પણ મદ્દુલકથા ખાન ૧૧ દુદ્ધ ૧૧ સત્તાન અને નવાવાળા વરમા બહેનના તેમજ સાસરે આવીને પણ વૈભવગાળી ધરના બોલે ઉપરી લીધે શ્રી ત્રિવેદીભાર્ગની માફક તેમનું પણ મેદાલાવી જીવન હતું તેમના

નામ પ્રમાણે ગુણમાં પણ તેજસ્વી હોરા જેવાં - સદ્ગુણનો ભંડાર અને આદર્શ પત્ની, દૈવી ગુણો ઉપર પ્રીતિ. દરરોજ સવારમાં સ્નાન કરી દેવનાં પૂજાપાઠ આરતી નિયમિત રીતે કરે. કોઈ કોઈ વાર તો આઠે પ્રદરની પૂજન હોય. જ્યાં વ્રતો કરે અને શુદ્ધ પવિત્ર આદર્શ જીવન ગાળે. શ્રી ત્રિવેદીભાઈની માફક તે પણ ઘેર આવેલા મહેમાનોની સંપૂર્ણ કાળજી રાખે. છોકરાંઓને પણ હીરામહેન દેવ જેવાં, સ્વભાવે ઉદાર, નિખાલસ અને પરોપકારી જણાતાં. કુટુંબમાં પણ સાસુ, જેઠાણી, નણંદ જ્યાં જ હીરામહેનને એકસરખાં ચલાય અને બાળકો પણ તેમની પાસે આનંદથી રહે. કોઈનાં કડવાં વેણુ પ્રત્યે તેમને કદી રોગ આવ્યો નથી. તે તો પૃથ્વી જેવાં સદ્નશકિતવાળાં અને સમૃદ્ધ જેવા મોટા મનવાળાં હતાં, એટલે સમાજમાં તેમના ઉપર જ્યાંનો પૂજ્યભાવ હતો.

સદ્ગુણી ચારિત્ર્યવાન પવિત્ર જીવન અને સાથે સાથે જનસમાજની સેવા, જે પરમેશ્વરની ખરી આરાધના છે, એને કર્તવ્યમાં મૂકતાં. શ્રી ત્રિવેદીભાઈ પણ હરદમેશ પરમાત્માનું ચિંતન કરતા. ઈશ્વરભક્તિથી દિવસ રાત અને આનંદમય જીવ છે અને તેથી ધરના દરેક માણસે સવારમાં ઈશ્વરસ્તવન કરવું જોઈએ એમ તેઓ કહેતા. અને તે માટે દરરોજ સવારમાં દાતણપાણી કરી આ પીતા પહેલાં ધરમાંનાં જ્યાં માણસો મોટા દોલમાં બેઠાં થાય અને 'આશ્રમભગવાપલિ' માંથી, ગ્રામદાસના 'મનાએ' બ્લોક માંથી પ્રાર્થના થાય; અને પછી આનારતો લઈ સૌ પોતપોતાને કામે લાગી જાય. પોતે સ્નાન કરી દેવસેવામાં વર્ષ ઈશ્વરસ્મરણ કરી પોતાને કામે લાગી જાય.

તેમને મન ગરીબ અને નવગર સરખા હતા. દરેકને પોતાની સ્થિતિ પ્રમાણે જરૂરિયાત હોય છે તે તેઓ જરાજર સમજતા હતા. છતાં પણ તેમનું દ્યાર્દ્ર હૃદય હમેશાં ગરીબો પ્રત્યે દ્રવી જતું.

દેશવ્યાપી ગ્રેમની ખાતર પોતાના તન, મન અને ધનથી મદદ કરનાર ત્રિવેદીભાઈ કુટુંબ પ્રત્યેની પોતાની ફરજો અદા કરવાનું કદી ચૂક્યા નથી. પોતાના ભાઈનાં સંતાનો અને બહેનનાં સંતાનોની

કેળવણી માટે પોતાના સંતાનની કેળવણી કરતાં પણ વિશેષ લક્ષ આપતા. તે એમ કહેતા કે, હું મારા ભાષ્મનાં કે બકેનનાં સંતાનોને કેળવણી આપીશ અને તેઓ સારી સ્થિતિમાં આવશે ત્યારે તેમનાં મંનાનોને સારી કેળવણી આપજે એ જ કુટુંબનો ઉદ્ધાર છે.

કૌટુંબિક જીવનમાં આટલું ગુણ ધ્યાન આપતા હોવા છતાં તેમના બહાર જીવનનો વિચાર કરીએ ત્યારે એમ જ લાગે કે, ત્રિવેદીભાષ્ય ધરમા રહેતા નહીં હોય કે તેમને ઘરમાં રહેવાનો વખત મળતો નહીં હોય તેઓ કેળવણી સંબંધી, દેશાન્તરિ કે અમાન્તરિ મંબધી પ્રવૃત્તિઓમાં ધણો રસ લેતા અને જ્યારે જ્યાં તેવા કાર્ષ્વિદ્યાન માણુમ અગર દેશનોતા આવે ત્યારે તેઓના ભાષ્મો અગર સભા મેળાવડામાં શક્ય હોય તેટલો ભાગ લેના ચૂકના નહીં દેશમાં ઉન્નતિનો સૂર્ય જાગતો હતો; ક્રાન્તિની ભાવના ઉત્તેજિત થઈ હતી. પૂ. આપુણે તેમાં અનેરો રંગ આપ્યો. પૂ. આપુણના વચનોથી અદ્વિંસા, અન્તેય, અપગ્રિમ્હ, સ્વાર્થત્યાગ વગેરે ઉન્નત શુભોનુ સ્વરૂપ કેવું હોય તેઈએ તે જનતાને સમજવા લાગ્યું આવી મહાન વિભૂતિની ઉપદેશવાણીથી થી જયશકુભાઈ જેવા મેવા અર્થે સર્વસ્વ મમર્પણ કરનાર અક્તિ કેમ વ્યક્ત ગઈ શકે તેમનાં ભાષ્મોની અને કર્તવ્યનિહાની મમ્મ અમર તેમના ઉપર પડી આપણે ગંધા મોજશોખમાં પડી રહ્યા છીએ અને પોતાને માટે કરીએ છીએ તે પ્રમાણમાં દેશ માટે કાર્ષ કરતા નથી, એમ તેમને લાગી આવ્યું. પૂ. આપુણના સિદ્ધાન્તોને અપનાવવા આપણે કાર્ષક કરવું તેઈએ એવો નિશ્ચય કરી સ્વદેશી ચીજો વાપરવાની અને વસ્ત્રોમાં ખાદી પહેરવાની શરૂઆત કરી કોટ, પાટનૂત, ફેટા નોકરીને અંગે નરગિયાત હોવા છતાં તે હાથે કાતેલી, હાથે વણેલી શુદ્ધ ખાદીનાં જ ધારણ કરતા. જેવું જોણું તેવું આચરણમાં ઉતારવું એના સિદ્ધાન્તવાળા હોવાથી કાર્ષ પણ ડર કે સંકોચ રાખ્યા વિના સ્વદેશપ્રેમ, સ્વદેશી ચીજો, રેટિયો, શુદ્ધ ખાદી વગેરે અંગીકાર કરી લીધાં.

બાપુજીને એપેનિડિયાઈસનું ઓપરેશન કરાવ્યું ત્યારે શ્રી ત્રિવેદીભાઈ દરેક જ બાપુની ખર્ચ કરવા જતા અને તેમને માટે જે કાર્ય જરૂરિયાત હોય એ પૂરી પાડતા પૂ બાપુની ખર્ચ કરવા દેશનેના એ આપતા અને તેઓ ત્રિવેદીભાઈના મેવાલાવથી મુગ્ધ બનતા શ્રી ત્રિવેદીભાઈનું ઘર રાખરજવાડાઓ અને તેમના દીવાનો, અમાત્યો, કારભારીઓનું, સરકારી કામકાજ પ્રસંગે પૂને આપના સગમરી નામનાનું, સાહિત્યમેના અંગે આપતા માહિત્યરસિકોનું તેમ જ દેશનેનાભાવી કોંગ્રેસ દળનું આશ્રમ થઈ પડ્યું હતું શ્રી ત્રિવેદીભાઈ દરેકને તેના મોભા પ્રમાણે સગમડ આપતા અને જે કાર્ય શક્ય હોય તેટલી તરેનાન ઉકાનના આવી અનેકનિવ પ્રવૃત્તિઓમા પડેલી વગે, છતા પોતાનું મન દમૈશા શાન્ત અને આનંદિત રાખે, એવા વિરલા પુરુષ સમાજમા જડના મુકેય છે દુ દુ કે, ભાઈ, આપણાથી શી રીતે બધે પડેલી શમશે ? ત્યારે જવાબ દેતા કે, ભાઈ, મને આટલી જિદગીમા કાર્મ અગમ્ય લાગ્યું નથી, કોઈ કામમા મને નિરાશા ઉપન્ન થઈ નથી, એ તો હિમત કરીએ તો કામનો ઉકેલ તો આપોઆપ આવી જાય છે, એમ્મે નિરાશ થનાનું કોઈ કારણ નથી બાકી નાહ્યા તો પરમેશ્વર આપે છે અને ખચીય છે, એટલે તે બામન વિચાર કરી પાછા પડનાની જરૂર નથી

આટલી પ્રવૃત્તિઓ ચોક્કી હોય તેમ પરમેશ્વરને લાગ્યું અને શ્રી ત્રિવેદીભાઈ એક વધુ મુશ્કેલ પ્રવૃત્તિમા મુકાયા તેમના એકના એક પુત્ર ચિ મનુભાઈ પૂનામા શાળામા અભ્યાસ કરતા હતા ત્યા સને ૧૯૨૬ની સાલમા કસરતશાળામા તે પડી જતા તેમના થાપાનું હાડકું કચરાયું અને ફેક્ચર થયું આ વખતે મનુભાઈની ઉંમર તેરચૌદ વર્ષની હતી તેની સારનાર માટે ઘરમા એક નાનીચરખી ઇસ્પિતાય ગોવાઈ ગઈ ત્રિવેદીભાઈના મનુને વાગ્યું છે અને માદગી છે જાણી સગા, સ્નેહીઓ, મિત્રો અને જોળખાણવાળાઓનો દરોડો ચિ મનુભાઈની તબિયતની તપાસ કરવા માટે થતા લાગ્યો એક બાળુ મદવાડ, બીજા બાળુ રનેહથી ખમરઅતર કાદના આનારની વ્યવસ્થા, અને ત્રીજા બાળુ તેમની

નિયમિત આત્મ પ્રવૃત્તિઓમા તેમને આરામ કે કુચ્છ મને નહીં હતા
પણ કોઈ જનની હિમત હામી રિના અને પોતાના આગમ કે
ગાતિની પરવા કર્યા વિના તે આનંદથી કાર્ય કરે જતા ચિ મનુભાષર્ણી
માદગી લગભગ બેથી ત્રણ વર્ષ ચાલી અને ૧૯૨૮મા તેમને
કાર્મિક આરામ થયો ચિ મનુભાષર્ણી સાગત થયા તેમા દામ્પત્યની મગ્નિ
ઉપરાત રિશેર કાળજી થી ત્રિવેદીભાષર્ણી ૮ની પ્રમત્તુ ધાર્યું થાય ૯
હતા પણ થી ત્રિવેદીભાષર્ણી મગ્નિ અને મલાગથી જ ચિ મનુભાષર્ણી
તણિવન સુધી પડી પોતાનો અભ્યાસ કરી રિનાવન જઈ તે દાકતર
થઈ ઈ સ ૧૯૩૮મા પછા આત્મા અને અમદાવાદમા દસાખાનુ
ખો યુ ગજરાતમા કોઈ સારી જગ્યાએ નાખાનુ થાય અને પોતાના
અભ્યાસને નાલ જનતાને મળે એમ ચિ મનુભાષર્ણી ઇચ્છા ૮ની
પગતુ ઇચ્છિત તેમને ગજરાતમા સ્થાયી થયાનુ નિર્માણુ ન હતુ

જ્યારે જ્યારે માર્ચ મુલ મમ મરતુ હોય ત્યાર પિતાપુત્ર
પૂ બાપુજીની અપાદ લેતા અને પૂ બાપુજીની ઇચ્છાનુસાર ચિ ભાષર્ણી
મનુએ વર્ષમા દસાખાનાની પ્રેમિમ રૂપે મરી એમ કહ્યું એમલે
ચિ ભાષર્ણી મનુએ રૂને ૧૯૪૦ના અરસામા વર્ષ પાતે દસાખાનુ રોથી
પોતાની મેસાઓની મીઠાશ શરૂ કરી આજે પણ થોડી ફી ના મરા
ભાષર્ણી કોઈ પણ જનની લોભપ્રતિ રિના કેમકે સેસાભાવથી જ ના
મનાર ચિ મનુભાષર્ણી ત્રિવેદીએ વર્ષમા બધા લોભની પ્રીતિ મપા ન કરી
જ અને જનતાના ધરમથુ મેસાભાવી દાકતર તરીકે ઓળખાય છે

આ અરસામા શ્રી ત્રિવેદીભાષર્ણી આશુદેમા શરૂ થયેના ખેતીરાડી
દુસ્તિદુષ્ટમા તેના પ્રદમ અખ્યક્ષ તરીખી મોગી જ્યામતરી ઉપાડીને
આત્મા હતા તેા કામને તેમને ગમે તેની મુરડેનીમા પણ સારી રીતે
આગળ ધપાવ્યુ હતુ એનો સાચા પાયો એમને જ નાખ્યો હતો એમ
કહી શકાય પરતુ તેમની તણિવન તેમને સાથ આપી રખી નહીં
દિસે દિસે તે લથળી ચાલી દસાઓ કરે ને હીંચ થાય ને પાવન મ
ઉપર પગતુ સને ૧૯૪૨ની સાતમા તે રિથિતિ પણ ટપી રાગી નહી

અને શરૂઆતમાં જ તેમને રજા લેવી પડી જ્યાં તેમણે જળપ્રયુ કે તેમની તબિયત બગડતી જાય છે, ત્યારે ચિ મનુભાઈના આગ્રહને વધ વર્ષ પોતે વસી ગયા તેમને બીમાર થઈ આવ્યા જાણી પૂ બાપુજી તેમની તબિયતના સમાચાર અવારનવાર જાતે આવી જોઈ જતા અને વખતોવખત માર્ગસ મોકલી તપાસ કરાવતા ચિ મનુભાઈએ પણ જ્યાંમાં કે મેવા કરવામાં કચાશ ગમી નહી. હું તે વખતે મુખર્ષી હતો મોટાભાઈ (ત્રિવેદીભાઈ) ની તબિયતના સમાચાર માંજળી હું તથા મારા પત્ની વસી ગયા તબિયત લથડેલી હતી છતાં મને આવ્યો જંગી આખ ઉવાડી મારા સામે જોઈ ગયા અને કાર્મિક ન સંભળાય તેમ ધીમેથી બોલ્યા, “ તમે આવ્યા, સારું કર્યું, હું ધારતો જ હતો કે તમે આવશો સભાગમે, તબિયતનું ટેકાણું નથી ” અમે અને એકબીજા સામે જોઈ સ્તબ્ધ બની ગયા અને આખમાં ઝગઝગિયા આવી ગયા. તેમની તબિયત પગથી કાર્મિક ભાનમાં કાર્મિક બેભાનમાં એમ ચાલતી હતી ચિ મનુભાઈ જણી મહેનત કઢે, તેમના દાક્તર મિત્રોને બોલાવી લાવી સલાહ લે, ઇન્જેક્શન આપે, પણ અમર થાય નહી. છેવટે તા. ૨-૫-૪૧ ના રોજ મધરાતને સુમારે તેમનો દિવ્ય આત્મા અનંતમાં બળી ગયો સગળ નેત્રે સદુ જોઈ રહ્યા પૂ બાપુજીને ખબર આપી, તે પોતે વહેલી સવારે આવ્યા. તેમના મૃતદેહ ઉપર હાથ ફેરવ્યો, દૂવની માળા પહેરાવી રાત્રિનો બાપુનો સમય પામે બેસી રહ્યા. એક બાજુ હીરાબહેનને આશ્વાસન આપે, મનુને ધીરજ આપે, સગાંઓને સાત રાખે, અને છેવટે નનામીનો છેડો ઉપાડી પોતે પહેલો લીધો, ત્યાં પછી સ્મશાનમાં જઈ અગ્નિસંસ્કાર થયો થી ત્રિવેદીભાઈ આ ક્ષાની દુનિયા છોડી સદાને માટે ગયા કુટુંબના દિવસવી ગયા, મારા બ્રાહ્મ-મિત્ર ગયા. હું સદાને માટે તે દિવસથી અટ્ટલો એકલો પડ્યો પ્રભુ ગવર્શકરભાઈના આત્માને શાન્તિ આપો

ૐ શાન્તિ શાન્તિ શાન્તિ

અ'બાલાલ હામોદરભાઈ વાદે

પ્રાતઃસ્મરણીય પુરુષ

ગુજરાતી પ્રજા અને દક્ષિણી પ્રજા — એ બંને ગંગા અને જમનાના સંગમનીર્થ જેવાં વડોદરા અને પૂના એ મુગ્ધ પ્રાન્તનાં બે શહેર. પહેલું ગુજરાતમાં અને બીજું મહારાષ્ટ્રમાં અહીં બંને મહાપ્રજાઓનાં આચારવિચાર, ભાષાલક્ષિત, રહેણીકરણી અને સસ્કારનો વિનિમય થતો જ રહે છે અને ત્યાંથી એ બંધાં તત્ત્વોની સૌરભ સારાથે ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રમાં વ્યાપક બનીને શાતપણે વિહરતી જ રહે છે.

જે પ્રમાણે ગુજરાત દેશભક્ત સંત જ્ઞાનેશ્વર, તુકારામ, ગોખલે, લો. મા. તિલક મહારાજ, મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડ વગેરેને ઓળખે છે, તે જ પ્રમાણે મહારાષ્ટ્ર મહાત્મા ગાંધી, ભક્ત નરસિંહ અને મીરાંને પૂજ્યભાવે સ્મરે છે દક્ષિણી અને ગુજરાતી અમલદારો પરસ્પર એકમેકના પ્રાન્તમાં પોતપોતાની ખાનદાનીની સુવાસ પ્રકટાવતા રહે છે આમ, માણુમાર્ષના ઉર્કર્થ નિમિત્તે, બંને મહાપ્રજાઓના પ્રયાસો, જાણ્યે કે અજાણ્યે, વર્ષોથી એક કે બીજે માર્ગે ચાલુ રહ્યા છે.

પૂનામાં ગુજરાતીઓની સંખ્યા આશરે ૨૫,૦૦૦ જેટલી હશે તેમનો 'પૂના ગુજરાતી બંધુસમાજ' સ્થાપીને સંગઠન સ્થાપનાર પુણ્ય વ્યક્તિ સ્વ. શ્રી. જી. પી. ત્રિવેદી હતા. એ મેવાભાવી સજ્જનનું સારુમે ધૌનન અને વનપ્રવેશના શરૂનાં વર્ષો પછી પૂના ખાતે જ પીત્તાં એમણે આણંદની ખેતીવાડીની સસ્થાની ગ્થાપના અર્થે પૂના છોડ્યું, તે પછી પૂનામાં મેળવેલા અનુભવનો અર્ક ગુજરાતીઓને આપવા ખાતર એમના એકલાનો જ નહીં, પણ એમના સમગ્ર કુટુંબનો 'મેવા' એ ધ્યેયમંત્ર હતો, અને સેવાનાં જ કાર્યો કરવાં એ સૌનો જીવનન્યવસાય હતો. નાના કે મોટા સૌ પર એકસરખો સદ્ભાવ ત્રિવેદીસાહેબના નિર્મળ અંતઃકરણની સાખ પૂરતો. પૂનાના ગુજરાતીઓને આજે એમની

ભારે ખોટ પડી છે, જે વર્ગો મુધી કદાચ પુરાશે નહીં. એમનો સેવાભાવ દક્ષિણીઓનાં જીવનવલેણને પણ સફળતાપૂર્વક સ્પર્શી શક્યો હોય તો નવાઈ નહીં. પોતાની નોકરીનો સંયોગ પગાર અને પોતાની સારી કૌટુંબિક સંપત્તિને મેવાના યત્નમાં હોમતાં પાછું વાળી નહીં જોનાર એ પ્રાતઃસ્મરણીય પુરુષને ‘ત્રિવેદીસાહેબ’ તરીકે પૂતાના બધા જ માડીવાળાઓ પણ સહેજે ઓળખતા. એ હકીકત તેમની આતિથ્ય-સત્કાર માટેની આંતરિક ખેતનાને પ્રકટ કરે છે. મહા ગુજરાતના સપ્ત એ સવાયા ગુજરાતીનું પૂના ખાતેનું ઘર કોઈ પણ નાના કે મોટા આગંતુક ગુજરાતીનું પણ સદાકાળ માટે ઘર બની રહ્યું હતું. ત્યાં ઉમળકાભરી ઉદારતા, નિષ્કામ સેવા, સહૃદયી આતિથ્ય અને નિર્મળ પ્રેમના રજકણો સારાથે વાતાવરણને ભરી દેતાં અને સૌ કોઈનું જીવન પોતાના સંસર્ગપૂરથી ઓછવતે અંશે ધન્ય કરી જતાં.

સને ૧૯૩૮-૩૯માં મારે નોકરી અર્થે સવાએક વર્ષ જેટલું પૂનામાં વસવાનું થયું હતું. હું ત્રિવેદીસાહેબને તે પહેલાં ઘણાં વર્ષ પૂર્વે ફક્ત એક વખત અને તે પણ થોડીક મિનિટ માટે મળ્યો હતો. આમ છતાં, પૂને જતાં પહેલાં, મેં એ સન્માનની હાંકતો જે ખ્યાલ મન સાથે બાંધેલો તેનો અનુભવ પૂને ગયા પછી મને ટૂંક વખતમાં જ થયો. મને ત્યારે લાગ્યું કે, સારાથે પૂનાની ગુજરાતી વસ્તીના પ્રતિનિધિ જેવા એ પુરુષને લીધે, ત્યાંનાં હવાપાણીની સાથે સાથે પૂનામાં વસવાટનું આકર્ષણ કોઈ પણ ગુજરાતી માટે કેટલું બધું મધુર હોઈ શકે છે !

“જુઓ, આ મોતીભાઈ અમીનસાહેબને નમને મળવાને તેડી લાવ્યો છું. આજે રાતે એમની સાથે બોજન મારે ત્યાં જ લેવાનું છે,” “સાંભળ્યું છે, આચાર્યશ્રી આનંદશંકર ક્રુવ માંદા થઈ તેમના પુત્રને ઘેર આવ્યા છે. માલો, આપણે તેમને મળવા જઈએ. જેસી જાઓ મોટરમાં,” વગેરે આવી સામાને માટે અડધા અડધા થઈ જવાની ટેવથી ઉચ્ચારેલી સહલાવભરી વાણી અને તે મુજબનું જ વર્તન—એ સદ્ગુણનાં વિશિષ્ટ લક્ષણોની ઓપ ત્યારે મારા મન પર પડેલી.

અ મોતીભાઈ અમીનસાહેબ પૂને આવેના ત્યારે તેમનો મુઠામ ત્રિવેદીસાહેબને ત્યાં ના હોય તો બીજે જ્યાં હોય? સેનાવતી સેનાવતીને જ આમ્મે આ બંને સજ્જન મિત્રોની બેઠી ઉપના રતા નીચેની હૃદયગમ ષ્ટીઓ સહેજે યાદ આવે છે

ચાર મિલે ચોસ ખીલે વીસ રહે ૨ જે

મજ્જનમે સજ્જન । મિલે ખીરે સાત કરોડ ૨

મોતીભાઈ સાહેબની પૂનાની એ છે ની મુનામત હતી ત્યાર પછી દુર્ગમા જ તેમનું અવસાન થયું એ બંને મિત્રોએ ત્યારે ફરી ફરીને પૂનાના દરયો વગેરે જોયેના એ બંનેબંને એ બધામા સૌથી આકર્ષક સતારાનાળા શ્રી ભાઈરામ પાનીનાળી કૌસ્મોપોનિટન બોર્ડિંગ' લાગેની મોતીભાઈ સાહેબની આશુદેરી ઋણે લખાની હોત તો એ માદી અને રનાશ્રની બોર્ડિંગનો અદ્ભુત આદર્શ તમણે ગજરાતને ચરણે અવશ્ય ધર્યો હોત એ બોર્ડિંગમા ત્યારે વીસક વિદ્યાર્થીઓ રહેતા ફર્થુસન મેલેજની પાસેની ટેકરીઓની કેડમા બિમા પ્રેક્ષા મ્યુનિસિપાલિટી સંગ્રેગેશન કૅમ્પ ના કામચનાઉ ખૂપડા એ વિદ્યાર્થીઓને આશ્રય આપના અહીં વીજળીની બત્તી કે પાણીના નળનો પણ પ્રબંધ નહોતો મવા જ વિદ્યાર્થીઓ એ ખૂપમા જ રહેતા જમતા અને અભ્યાસ કરતા એમા હિંદુઓ હતા ને મુઘલમાન પણ હતા બી એ, એમ એ નગેરેની ઉચ્ચ શિક્ષાની પરીક્ષાઓ માટે તૈયારી રનારા વિદ્યાર્થી મોમા રોનરે તેમ જ પ્રથમ વર્ગમા આવનારાઓ પણ હતા તેઓ નાગમતી રાખતા વાસણ અજવાળતા ફર્થુસન મેલેજના નગેથી પાણી ભરી લાનતા એમ બધું જ ભ્રમ દાણે મરતા હરિઃ । જ્ઞાનસો પ્રકાશ તેમને રાત્રિના અભ્યાસમા સાથ દેતો તેમનું માસિ બોજન ખર્ચ ત્યારે (૧૮૩૮-૪૮ મા) માન્યામા ન આવે એટલું અપ જુ એ માસિક ત્રણ રૂપિયાની આસપાસ હતું તેઓ ઘીદૂધની સત્તર

૧ સજ્જન મિત્રોની ચાર આખ મળતા તે દરેકના બત્રીસ એટલે ચોસક દાત હમે છે અને બંનેના વીસ આગળા પ્રાણમમા જોડાય છે એ ઉપરાંત દરેકના ઉઝે કરોડ રોમ ગણતા બંનેબંને સાત કરોડ રોમ ખીની ભરે છે

પરહેણ પાળતા સસ્થાના સ્થાપક શ્રી લાહિરાન પાત્રીવ વિદ્યાર્થીઓ
નેમો પાળી ઘી દૂધ પેદા કરે તો જ ખર્ચ ગેરે એના મતના હતા.
આ લખનારે એ દિનસ એ બચાને જ પોતાના તરફથી વિદ્યાર્થીઓને
ભાનતુ મિદ્યાના જમનાની મિનતી કરેલી, જે તેમણે પરાણે માન્ય
કરેલી આનો અર્થ ફક્ત રૂ. ૬ ની આસપાસ આવેલો સાદાર્મ્ય અને
શ્રાશ્વયને વરેના આના ખજાન આનતી જાળના નાગરિકોથી દેશનું ભાવિ
પ્રજાપ તો રામગાન્યની ડ પના વહેલી સાચી પડે! પરંતુ એ ડ પના
આમે વરીનોને ખમ કોયેજનુ ખર્ચાંગ જનન માણી રહેલા આજના
ધુનાનોની ટેવો ફેરની નિરાશા ઉત્પન્ન કરે છે!

ત્રિવેદીસાહેબ સાદા અને નમ્ર હતા તેઓ જ્ઞાતિતા કે અગમબધા
નેની પશુ બીક ભાગાને સ। તરુપર ગહેના તેઓ મોગ્ગ ગખતા
પશુ શૌકર ની મોટરને સાદ રસાને એમણે પોતાના એક પગનાળાને
તાલીમ આપી મુકેની એટલે છૂતીને નિમે નેની પામ મોટર સધાર્મિનું
।મ લર્ક તેને રોમ્ક મહેનતાણુ ચૂની દેતા

કેડ પશુ ગુજરાતી વ્યક્તિના અગમનની જાણ થતી તો પાવેય
નસ પહેરીને ગાડીમા એમદ એ મિનિંગ માટે પશુ અમશાન ઘાટે આની
દિવામો આપી જવાનુ તેઓ ભાગે જ ચૂના એમને એક ખામ
અનુપ્રણીય ટેન હતી

તેઓ જે જ પા વગેરે વાચતા, તેમાના ઉપયોગી ભાગ કે ચિત્ર
પર તેઓ ગતીભૂરી પેન્સિલથી નિશાન રૂતા આ મધાને એમનો
નોડર કુરસદે ટાપી પદ્ધતિસર તેમના આનમમમા ચોટાડી દેતો આમ
આડુ સાડુ સધરવાનો તેમનો રોખ એટલી હદે પહોચેલો કે, મદાત્માએ
યગ્વડા ખાતે અસ્પૃશ્યોને લગતા રાર નિમિત્તે આદરેલા અંતિદાસિંગ
ઉપવાસના પારણા કરતી વખતે જે પ્યાલામા મોસળીનો રસ પીધેલો
તે પ્યાલો પશુ પોતે સધરી રાખેલો છે, એવુ તેમણે મને કહેલું

આ પુણ્યપુરુષની અતધડીઓ પશુ મદાત્માજના સાનિધ્યમા જ
ીતી હતી સરખરી નોકર વર્ગમાથી તો આવુ પ્રારબ્ધ એમના જેવા

કોઈ વિરક્તાને જ વરે! સરકાર સાથેના સહકાર કે અસહકાર વગેરેના બેદને સાચો સેવાભાવ લેખતો નથી એ તો એ સર્વને મમણુદિયી જુએ છે. ત્રિવેદીસાહેબના આવા વર્નનને લીધે, એમની સરકારી નોકરીમાં ખર્ચે પડવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો હતો. ત્યારે પણ આ ધર્મશીલ પુરુષે પોતાના મેવાત્રતામાં કશી ઊંચુપ આવવા દીધી નહોતી આ ખીના સદ્ગત્તા ઉચ્ચ માનમને નિશંક પ્રકટ કરે છે

મુખર્ષીની 'મેસર્સ વલ્લભદાસ એન્ડ પાર્ટર્સ'ના નામથી જૂની અને જાણીતી સોલિસિટરની પેઢીના ભાગીદાર થી વલ્લભદાસભાઈ પૂનામાં જંગલી મહારાજ રોડ પર હવાફેર માટે આવેલા 'લક્ષ્મી બળવંત નિવાસ' માં તેઓ મારા સાખ પાડેલા હતા તેઓ વર્ષોથી મહારોગથી પીડાતા બોલે ત્યારે માગતી જેમ, પણ લાકડીને ટેકે પોતાના ખંડમાં પણ ચાલતુ તેમને માટે અશક્યવત્ હતુ. બેથી ત્રણ હપ્તરની કિંમતનાં વેદકના ચોપડા અને તેથીયે વધારે કામતી દવાઓની પેટી એ તેમનાં નિત્યના સાથી હતાં. દૈવચ્છાએ તેમની સારવારમાં ખડે પગે રહેનાં સાગ્ન સમા તેમના પત્ની થોડક દિવસની સંગ્રહણીની બીમારીમાં મપડાયાં અને દેવલોક પામ્યા. દુઃખી વલ્લભદાસભાઈએ પોતાની પત્નીના અવમાનની ગતે મનને મનાવતાં કહેલુ કે, તેમનુ પોતાનુ આયુષ્ય તો ૭૦ વર્ષ જેટલુ લાણું કોઈ ન્યોતિયીએ ભાખ્યુ છે. છતાં પત્નીને મળવાને તેઓ સાત જ દિવસમા સ્વર્ગે પહોંચ્યા. તેમના ઘરમાં તેમની એક વિધવા સાળી અને ૮-૯ વર્ષના નાના પુત્ર ત્રિવાય, મુખર્ષીથી અવારનવાર આવીને તેમની ખજરઅંતર લેનાર તેમના એક સજ્જન મિત્ર—એ ત્રણ જણાં જ હતાં. આ સંલેગોમાં મેંકોડને કાપદાની સવાહ આપી દિંમત આપનાર અને લાખો પેદા કરનાર સોલિસિટરને અને તેમનાં પત્નીને પૂતા જેવા શહેરમાં, ત્યાં કોઈ પિજાને નહીં, ત્યાં અવધમંજલ પહોંચાડવાનો પ્રથમ મૂંઝવે તેવો હતો. ત્યારે જંગલી મહારાજ રોડ પર વસ્તી થોડી હતી. પણ ત્યાંની વચ્ચીમાં છૂટા છૂટા બંગલાઓ, અને એ બંગલાઓમાં વચનો મોટા

અને ગુજરાતીઓની થીના સમન્વયના મહેલમાં રાચવાની વૃત્તિમાં દેશની સાચી આત્માદીનાં બીજ પડેલાં છે, એ સત્ય દક્ષિણની અને ગુજરાતની બંને મહાપ્રજ્ઞઓ વેળાસર સમજી શકે તો કેવું સારું !

કેળવણીની વાત નીકળતાં, ત્રિવેદીસાહેબને ગુજરાતી યુવકોની વિરુદ્ધ એક ખાસ ફરિયાદ કરવાની રહેતી. એમણે પોતે એ યુવકોમાં અતુલવેલા કૃતદાણુદિના અભાવની. તેમણે ધણી વિદ્યાર્થીઓને કેળવણી નિમિત્તે નાની કે મોટી, જાની કે પ્રકટ સહાય કરી હશે. પણ એવી સહાય મેળવનાર એક પણ વિદ્યાર્થીએ પોતે પાસ થયો છે કે નહીં અગર તો શ્રવણમાં પોતે શું કરે છે અને ક્યાં છે એ કહેવાને કદી પણ તેમની સામું ફરી જોયું નહોતું. આ ફરિયાદની સાથે, ત્રિવેદી-સાહેબ એક અપવાદ રજૂ કરવાનું ચૂકતા નહીં. એક દિવસ એક સામાન્ય જેવો લાગતો માણસ પૂને તેમને ઘેર મળવાને આવ્યો. તેમણે તેને પ્રથમ ઝાળખ્યો પણ નહીં. એ આગંતુક વ્યક્તિએ પોતાની ઝાળખ આપતાં ન્યારે કહ્યું કે, પોતે એમની પાસેથી સવાસો રૂપિયા જોટલી મદદ દસ વર્ષ પહેલાં લઈને ટ્રેન્ડ શિક્ષક બન્યો હતો, ભાવનગર રાજ્યમાં શિક્ષક છે અને સુખી છે, ત્યારે ત્રિવેદી-સાહેબે તેને પિછાન્યો. એ બંને વચ્ચે આગલી પાછલી વાતો : ધર્મ, ત્રિવેદીસાહેબે તેને પોતાના મદદમાન બનવાનો આગ્રહ કર્યો, પણ તેણે બીજે મુદ્દામ કર્યો હતો એટલે એ વાત નામંજૂર રહી. આમ કલાકેક ઉપરાંત વીધ્યો, છતાં પેણી શિક્ષક ત્યાંથી ખસે જ નહીં. આખરે, “કાંઈ ખાસ કામ હોય તો બેલાશક કહો” એવું કહીને ત્રિવેદી-સાહેબે પોતે જાણવાની વૃત્તિ કરી. એટલે એ શિક્ષકે પોતાની સોડમાંથી એક નાની પોટલી સંકોચાતાં કાઢી એમના પગ આગળ મૂકતાં કહ્યું : “સાહેબ ! આપે મને રૂ. ૧૨૫ મદદ તરીકે આપેલા તે આમાં છે. એ વાતને દસ વર્ષ વીત્યાં છે અને તેનું બ્યાજ પણ હું આપી શકતો નથી, એ બદલ મને માફ કરશો. આપે આપેલી આ રકમ સ્વીકારશો તો ઋણમુક્ત થવા મારી ખાસ ઈચ્છા છે. પૂતા જોટલે દૂર એ ખાતર જ

હું આવેલો છું.” આ શબ્દોએ ત્રિવેદીસાહેબની આંખમાં આગુ આપ્યાં. તેમણે એવી મદદ પાછી લેવાને નહોતી કરી એવો રજાટ કરી તે પોતલી તેને પરત આપવાને બહુ બહુ આગ્રહ કર્યો. પણ એ શિશુકે માન્યું નહીં. તેણે પ્રણામ કરી ઝડપથી દાદર બનતી ચાલતી જ પકડી ત્રિવેદીસાહેબે એ પોતલી અકસ્માતે ખોલ્યા વિના રહેવા દીધી કેટલાંક વર્ષ બાદ ત્રિવેદીસાહેબને સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીને મળવાનો પ્રમંથ આવ્યો. તે વખતે કેળવણી નિમિત્તે મદદનો વિષય સહેજે છેડાયો. મર પટ્ટણીએ પણ આવી મદદ ધણા વિદ્યાર્થીઓને આપેલી. કૃતરાતાના અભાવ વિષેનો એકસરખો અનુભવ ગુજરાતના આ બંને સપૂતોને થયેલો હતો પણ જ્યાં ત્રિવેદીસાહેબે પેલા શિક્ષકનો અનુરૂપીય અપવાદ કહી સંભળાવ્યો અને એ શિક્ષક મર પટ્ટણીના જ તાબામાં ભાવનગર રાજ્યમાં છે એવું કહ્યું, ત્યારે સર પ્રભાશંકર રાજ રાજ થઈ ગયા આ પ્રસંગનો લાભ લઈને, ત્રિવેદીસાહેબે એ શ. ૧૨૫ ની સોનાની ધડિયાળ ખરીદીને એ જ શિક્ષકને કેઈ એક જાહેર મેળાવણામાં, એણે બતાવેલી કૃતગણુદિના પારિતોષિક તરીકે, બેટ આપવાને સર પ્રભાશંકરને ખાસ વિનંતી કરી. આ વિનંતી મર પટ્ટણીએ બારે ખુશીથી કબૂલ રાખી અને એ રીતે કૃતગણાનો ભુલાતો જતો આદર્શ છક મરી પરવાર્યો નથી, એની એક વાર ફરી જાહેર ઘોષણા થવા પામી. એાધ પગાર માટે લડતની સાથે સાથે, શિક્ષકોએ આ ગુણ ખાસ અપનાવવા જેવો છે. એ પોતાનામાં અપનાવ્યા ત્રિવાય, એનો પુટ પોતાના શિષ્યોને તેઓ લાગે જ આપી એ સુચકોમાં કૃતગણુદિના અભાવને શિક્ષકોના માનસ સાથે કરી લેવાદેવા નથી, એની દ્વીત શિક્ષણના ધંધા માટેની નાલાયકાની નિશાની સિવાય બીજું શ માની શકાય?

જગ્યુમ આયે જગતમેં, લોક હસે, જુમ રોય,

એસી કરણી કર ચલો, જુમ હસો, જગ્યુ રોય

— આ સાખીના શબ્દોને પોતાના જીવનમાં ચરિતાર્થ કરી બતાવનાર

મહા ગુજરાતનાં એ વિરલ ગુજરાતી — ત્રિવેદીસાહેબને મૃત્યુ ને મારી શક્યું છે એમ કહીએ, તો તે પણ તેમને અમરત્વના ઊંચા સિંહાસને પધરાવવાના એક જ કારણે. તેમને શતધા વંદન હો.

સહમીવિદ્યા, વિદ્યાપારશા

ચૂનીલાલ રામચન્દ્ર શેલત

૧૭-૭-૫૦

૧૬

પ્રોફેસર ત્રિવેદી

એમનો વાસ પૂનામાં પા સૈકાથી પણ વધારે વખત મુઢી (૧૯૧૨-૧૯૩૯) થયો હતો. તે સમયમાં એક અગાધ્યા અદના પ્રવાસીથી નરોત્તમ દેશસર્જક પૂજ્ય મહાત્મા ગાંધી સુધીની બધી કક્ષાના ગુજરાતીઓએ એમની મહેમાનગીરીનો લાજ લીધો છે. સાધારણ પગારની નોકરીની અગવડો વેઠવાની હોવા છતાં તેઓ અને તેમનાં સૌમ્યમૂર્તિ પત્ની થીમતી હીરાબહેન તેમના મહેમાનગીરીના ઉચ્ચ આદર્શોમાંથી કદી પણ વ્યુત થયાં નથી. અને અસતોષ કે કંટાળાનો ઉદ્ભાવ તેમણે કોઈ દિવસ કાઢ્યો નથી. એ મહાપુરુષ અને દંપતીને સ્મરણાંજલિ અને સ્મારકો અનેક રચેલે અને અનેક રૂપમાં થવાં ધટે છે.

મારો પ્રથમ સમાગમ એમની સાથે ૧૯૧૦માં થયાનું માદ આવે છે. હું લાહોરની ફોરમન કોલેજમાં રસાયન વિદ્યાનો અધ્યાપક થયો તે પહેલાં ખાંડ જનાવવાના હુન્નર વિષેની માહિતી લેવા માટે કૃષિવિદ્યા કોલેજના આચાર્ય ડૉ. માનની પાસે આવતો, ત્યારે પ્રો. ત્રિવેદીને પહેલો મળવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો.

ત્યાર બાદ એમનાં બહેન શ્રી વિજયાલક્ષ્મી ધણી જ દૂકે પણ યશસ્વી લેખિકાની કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી સ્વર્ગવાસી થયાં, ત્યારે તેમણે આપેલા રૂ. ૧૦૦૦ ના દાન સંબંધી એમને મુંઝામિં મળવાનું થયેલું.

ત્યાર બાદ ધર્મિયન ઓછા અને એકાદિન્ટ સર્વિયની પરીગા જે ૧૯૨૪ માં પાસ કરી તે પછી સરકારી કામને અંગે વણી વાગ પૂતા આવવાનું થતું એકાદ વખત એમના પ, તિનક રોહતા ઘરમાં જાતરેયો પરતું તેમને ત્યાં જન્મવાના તો અમખ્ય પ્રમગો આવેના એ- વખત પૂતામાં મગનો લઈને ગહેયો અને એક વખતે કારણ મેનેટેગિયમમાં મારા પત્નીને રહેવાનો પ્રસંગ પડેયો તે વખતે પ્રો ત્રિવેદીની કાર્યક્ષમતા, કાર્યક્ષમતા અને સાધન નિપુણતા અને ઉપકારવૃત્તિનો જે અનુભવ થયો હતો, તેના સંસ્મરણો દ્વંષ્ટ પણ તાજ જ છે પરંતુ કેવળ અતિથિસત્ત્વ અને મહેમાનગીરીમાં જ આ મહાપુરુષના પુરુષાર્થની પર્ચાઈ થતી નથી એમનું અનેરું જીવન દેશમેદા અને સમાજસવાના ઉત્તમોત્તમ આદર્શોથી રંગાયેલું હતું

અરકારી ઇજનેરી ખાતામાં મકાનો કે નહેરો ગાવડામાં તેમણે પોતાનું જીવન સામાન્ય ઇજનેર તરીકે આગળ વધીને પૂરું થયું હોત પરંતુ તેમણે તે ખાતા છોડીને અધ્યાપકતા કાર્ય માટે પમદગી દાખવી અને પૂતાની ખેતીનાડીની કોલેજમાં ઇજનેરી વિદ્યા, ભૌતિક વિજ્ઞાન અને ગણિતવિદ્યા શીખવવાનું કામ પસંદ્યું તેમાં આર્થિક લાભ ઓછો હોવા છતાં, તેમની નિઃસ્વર્ગીય પ્રત્યેની પ્રીતિ અને નિઃસ્વર્ગીય જીવનમાં સતત રસ લેવાની વૃત્તિને લીધે એ જગ્યાએ તેમણે બહુ વર્ષો સુધી કામ કર્યું તેમની અનહદ કાર્યશક્તિ, જીવનનો ઉમંગ, તેમની કળકળતી દેશભક્તિ, જીવનની સાદાઈ, સમ્માર્ષ અને પ્રામાણિકતાએ ઘણાંયે વિદ્યાર્થીના જીવનમાં નવો રંગ રેડ્યો છે અને તેમના જીવનને પાવન થયું છે

એમની મંત્રીભાવના અને ખેતરિથી ફક્ત એમના પૂતામાં મળતા મિત્રો અને મહેમાનોમાં જ દેવાતી નહીં પરંતુ દર વર્ષે વિદ્યાર્થીના અને નવા જર્મના ઉત્સવ વખતે એમના તરફથી એમના સમાજમેદા અને દેશમેદાના આદર્શોથી ભરેલા સુભાષિતોની ખાપેલી નમ્બો નડેવામાં

અને તેમના હૃદયનાક્ષરે ચરનામા કરીને મોખ્વાનામા તેમના પૂના બહારના મિત્રોને પણ અને નાર એમની દેશોન્નતિની ભાવના પ્રત્યક્ષ થતી.

એમની ઉચ્ચ ભાવનાઓ એમના કુટુંબમા પણ જીવંતી કે એમના પુત્ર મનુભાઈની દૃઢતા વિશે અને મદનાડમા પણ દૃઢનિશ્ચય પાળવાની શક્તિ મહાત્મા ગાંધીને પણ ચક્રિત કરતી અને 'એક આદર્શ દરદી' વિશે 'નવજીવન'મા લેખ લખીને મનુભાઈના ચાંદિયાની પ્રગતિ ખી હતી મારે મુનર્ષિ ઇનાઝ બહાર રહેનાનું થયેલું હોવાથી તેા ત્રિવેદીના કુટુંબની સાથે કેનાક વરસ મુની મારે સંપર્ક તૂટી ગયો હતો. પરંતુ જ્યારે ૧૮૩૫મા મનુભાઈને નિયેનામા મળવાનો શુભ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો, ત્યારે એ કુટુંબની આધિદૈનિક સંપત્તિ અને દૃઢ મનોભાવનાનો ફરીથી પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો હતો. ડોક્ટર થઈને વર્ધા નિનામસ્થાન ફરીકાપાં પહેના તેમણે અમદાવાદ પામેના મારેન્ન ગામની તપાસણી થીને તેનો અહેવાલ ગુજરાત સંશોધન મંડળના ત્રિમાસિકમા મારી ચૂંચનાથી આપ્યો હતો.

જે ભાવનાથી જ્યેષ્ઠકરભાઈએ પૂનાની ખેતીવાડી કોનેજમા રહીને દેશસેવા કરી હતી તેની જ ભાવનાથી તેમણે આણ્ણદમા નરી ખેતીવાડીની કોનેજ માનનાની અભિનાસથી પૂના ઝોડાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. ત્યાં તેમની સેવાભાવી મનોવૃત્તિને ત્રીધે તેમ જ ખીજા મના પ્રતિકૂળ સંજોગોને વર્તીને તેમના શારીરિક સ્વાસ્થ્યનો ધીમે ધીમે હુમ થતો ગયો. તે દિવસોમા તેઓ ઘણી વાર આણ્ણદથી મુનર્ષિ આનના અને એમની સસ્યા માટે મદદ અને સનાહ માટે એકાઉન્ટન્ટ જનરલ તરફ મારી પાસે આવતા તે રખને પણ તેમની દેશમેનાભાવના, પરોપકારવૃત્તિ અને ઉમંગી માનસિક નાતાવરણમા જરાયે કે પડ્યો નહોતો. તેમની આત્મત્યાગની વૃત્તિમા પણ કેર પડ્યો નહોતો. આણ્ણદની સસ્યાને લાભ થાય તે માટે પોતાની ઉમરની હદ પહેના નિવૃત્ત થવાનો નિશ્ચય કયો અને સસ્યાના લાભ માટે પોતે ઇંગ્લેન્ડ સેક્રેટરી, એકાઉન્ટન્ટ, એ મધા નામ એમ્લે હાથે જ કરતા મારી ખાતરી છે કે, આ બધું ભારે નામ

તેમને માથે ન પડ્યું હોત અને તેમની તમિષન સલામનાનો વવારે
અમથ મળ્યો હોત, તો આ પ્રતિભાશાળી પુરુષને કુદ્યુમ્બેના ઈળીબળ
સ્વાના પ્રસંગે લાગ્યા સમય મુવી પ્રાપ્ત થયા હોત તેમનું સ્મારક
પૂનામાં થાય તેના કરતા પણ મોટા પ્રમાણમાં અને વધારે સગીન
ગીને આજીવન કૃષિવિદ્યાનયમાં ચલુ થઈ છે, મરણ કે ત્યાના મનોના
પાપમાં એમનો જીવનરસ અને જીવનરસ રેડાયેના છે પ્રભુ એમના
જાત્યન્યમાન અને અપ્રધાન આત્માને શાશ્વત શાન્તિ આપો અને
એમની કૃતિ અને દષ્ટાંતથી અને મવાલાની યુગનો સમાજમેવાને
માર્ગે વળો એની પ્રાર્થના છે

ખાન મુખર્ષ

ચૌપદલાલ ગોવિંદવાય શાહ

૧ ૧-૪

૧૭

એક માયા પરમાર્થી

શ્રી જ્ઞેશ્વરભાઈ ત્રિવેદી એક માયા પરમાર્થી હતા જમણા
હાથનો પરમાર્થ કાળો હાથ ન જાણે એવું તેમનું મરલ જીવન હતું
લગભગ સત્તાસીસે વર્ષો ઉપરની વાત છે સાબરમતી આશ્રમમાંથી
આચાર્યશ્રી વિનોબાજી સાથે વિદ્યાર્થીઓની એક ટુન્ડી શિનાજી મહારાજ
તથા રામદાસ સ્વામી અને મહારાજના અન્ય સતોની વાઈ તથા અતારાની
આમપામની પવિત્ર મૃમિમાં જે ઇતિહાસ રચાયો તથા ધર્મભાનનાડું
અણુમોલ સિચન થયું તેનું દર્શન કરવા પગપાળા મુસાફરીએ
નીચી હતી પહોંચ્યા થઈને જવાનું હતું અને બોજનન્યસાય
માધુમ્બરીથી અનાવવાનો હતો એ પર્યટનમાં બધાને જ્ઞાનનો લાલ તથા
અનુભવ નહીં બારે મળ્યા હતા પણ એવી જાતનો અડન નામક મ
બધા માગોપાગ પૂરો કરી શક્યા ન હતા અર્ધીક મળ્યો પહોંચ્યા પછી

એટલે કે ચારેક અઢવાડિયાંની મુસાફરી પછી મારો મોઢો પુત્ર પ્રમુદસ માદો પડ્યો. મુસાફરીમાં બે એક દિવસ ઘરગથ્થુ ઉપચાર ને સારવાર પછી પચ્ચ તાવ બેતરતો ન જણાયો. એટલે વિનોબાજીએ તેને પૂના પૈસા ફંડના આશ્રમમાં ગહેવા ગોઠવણ કરી ત્યાં પહોંચાડ્યો અને અમને સાગરમતી ખખર કરી પત્ર વાંચી અમે (પ્રમુદસનાં માતાપિતા) પહેલી ગાડીએ પૂના રવાના થયા. ધૂળતે હૃદયે મુસાફરી કરી કાંઈક મુશ્કેલીથી તે સ્થળ શોધી કાઢ્યું. ટાઇફોઈડ તાવ જણાયો. એ ગંભીર પરિસ્થિતિ તથા સ્થળ તથા દેશ અમારે માટે અજાણ્યા હોઈ, એકાદ બે દિવસ તો કાંઈ નીવડયા એવામાં ખીજ કે વીજ સવારે પરાઈએ વહેલા કોઈ એક ગુજરાતી ભાઈ દરદીની ખખર પૂછતા આવી ચડ્યા. માંદગી જોઈ અને સમાચાર જાણી તેમણે પૈસા ફંડના આશ્રમ વ્યવસ્થાપકને તુરત પોતાનો નિર્ણય જણાવી દીધો કે, દરદીને તથા અમને તે પોતાને ત્યાં લઈ જવા ઇચ્છે છે. પ્રથમ તો એ આશ્રમની કાળજી તથા મળતી સગવડ અને મદદ જોઈને એક ખાનગી તથા અમારાથી અજાણી વ્યક્તિને ત્યાં જવામાં ડડાપણુ છે કે નહીં તેના અમને વિચાર થઈ પડ્યો, અને કાંઈક મંકોચ પણ થયો. પરંતુ ત્રિવેદીજીએ તો થોડી વાતો કરી અમને સમજાવ્યું કે, સંકોચ રાખવાની ક્ષી જરૂર નથી. દરદીને લઈ જવા માટેના યોગ્ય સાધન અને સારવાર તથા રહેવાની વ્યવસ્થા પોતાને ત્યાં બધી કરી આપમે તે વખતે બર ઊનાળો હતો. તડકો ચડે તે પહેલાં મગવડ કરી દરદીને પોતાને ત્યાં પહોંચાડી દેવાય એ જરૂરનું હતું, એમ તેમણે સમજણ પાડી. પૈસા ફંડ આશ્રમના વ્યવસ્થાપક તથા વિદ્યાર્થીઓમાના જે દરદીની સારવારમાં હતા તેમણે ત્રિવેદીજીની વાતને અનુમોદન આપતો સર પૂર્યો. એટલે અમે ત્યાં ત્રિવેદીજીને ઘેર પહોંચી ગયાં. એ દેવદૂત તરીકે ખખર કાઢવા ત્યાં અમારી પાસે કેવી રીતે આવ્યા તે આજ પણ દુ નથી જાણતો.

એ દિવસોમાં તેમના ચિ. મનુભાઈને અકસ્માતમાં અમુક હાડકા-માં ઈજા થયેલી તેની સારવાર માટે તેને મહિનાઓ મુધી પ્લાસ્ટર

ઓફ પેરિસના ચોખ્ખામા જડાઈ સર્ક રોડનું ૧૫ એ ચિતાના દિવસોમા પણ ત્રિવેદીજી તથા તેમના પત્ની દીગામાએ અમને આત્મબળને પોતાના ધરમાં કુટુમ્બી જેવા ગણી બંધી સગવડો હમને વધને કરી આપી તથા પ્રભુદાસને જલદી આરામ થાય તે માટેની દૈવ જનની કાળજી ગાખી, અમારી ચિતા પોતાની કરી એક મહિના ઉપર તેમને ત્યાં ગયા અને પ્રભુદાસ બિપ્તો બેસતો થયો એટલે ભારે ઉપનામ અને પ્રેમની લાગણી અનુભવી ઘેર આત્મા આ પત્રીના વર્ણોમા અમે તેડુ કે એ પરમાર્થી જીવન તે દૃષ્ટીનો સ્વભાવ તથા નિત્યનો દાર્પકમ છે પૂનાવાગીઓ તેમ જ સગમસગે પૂના જતા આવતા અનેક પ્રવાસીઓને તેમની હૃદ્ય મળેલી છે તેમનો અનન્ય પ્રેમ આજે પણ એ મધ્યા યાં કરે છે યરોડા જેવના દિવસોમા નાના મોટા જેનનાસીઓ તથા તેમને મળના જતાગ અનેક ભાઈમહેનોને તેમનું ઘર રિઆમો હતુ પૂનાતી આસપાસ માત્રાના સુંદર સ્થળો નજીકમા તથા દૂર આવેલા છે દૂરના ધામેનો લાભ લેવાનો પોતાના ધરના મધ્યાને માટે તો અવગમ મેળવી શક્યા નથી એ હુ જાણુ છુ પણ મહેમાનને તેમણે પોતાની ગારી આપી તથા બીજી કાળજી લાખરી યાત્રા કરાવી છે અનેક વિદ્યાર્થીઓને જાણાવરા માટે નાણા તેમ જ કીમતી સનાહ આપી જિયુ શિલ્પ લેનામા મદદ આપી છે શરીરથી તેમણે ધણાને ગારે કષ્ટ ઉઠાવુ ડ, મનથી પગમાર્થ સાધ્યો છે, અને ધનથી ધણાને મન કરી છે ત્રિવેદીજી તન, મન, ધનથી ખરે પરમાર્થ કરી ગયા છે અને ધણાને માટે માન્યા ગૃહસ્થી જીવનનો ત્રિયો બોધપાઠ આપી ગયા છે

સેવાશ્રામ

છગનલાલ ખુન્ડ ગાંધી

૩૦-૪-૪૯

સ્વ. ત્રિવેદીસાહેબની યાદ

પૂજ્ય ગાંધીજી ત્યારે પૂના જાય તે ત્યારે ખેતીનાડી ડોલેજાયા પ્રો ત્રિવેદીને ત્યાં જિતરે છે એવા ખમરો અને નખત હાપામાં નાચનાના મળતા ત્યારે આશ્ચર્ય થતું કે, સરકારી નોકરીમાં ગહેલી વ્યક્તિને ત્યાં સરકાર ત્રિરુદ્ધ કાર્ય કરનાર લોકનેતા જિતરે એ અગમ્ય કેની રીતે ચાલના દેતી હશે! તેમ જ પ્રો ત્રિવેદી કેટલી મુનેહ આ શક્તિવાળા હશે કે સરકાર તરફથી કોઈ પણ મુશ્કેલી નથી ન થઈ શકે!

ત્રિવેદીસાહેબને પહેલપહેલાં જોનાનું મને ૧૯૨૮ના અરસામાં એમના પુત્ર શ્રી મનુભાઈને ટાઇફોઈડ થયેલો ત્યારે શ્રી કામસાહેબ એમને ત્યાં ગયા ત્યારે એમની માથે હું પણ ગયેલો ત્યારે જોનેસુ અમદાવાદમાં રાયપુરમાં આવેલી આમશો નૂનાની પોળના એક ઘરમાં બપોરના નખતે અમે ગયા ત્યારે શ્રી મનુભાઈની સ્થિતિ કાર્મિ ચિતાજન હતી હતાં ત્રિવેદીસાહેબ તથા અન્ય સખધીઓ શાંતિ અને સામ્યેતીપૂર્વક એમની માનજત કરી રહ્યા હતા એ જોઈને આપણા સમાજમાં ફરદીના નરના નાતાવરણમાં આમાન્ય રીતે જણાતી ધમાન અને અહીં દેખાતી શાંતિ એ બે વચ્ચેનો ખ્યાલ આવ્યો એ જમોનામાં ટાઇફોઈડ એક જીવનેલું રોગ પેન એક ગણાતો પણ આના શાંત વાતાવરણમાં અને સાચી ગીતની માનજત પામેના શ્રી મનુભાઈ એમાથી મળી ગયા આ આજે અનેક દરદીઓને સાગ્ગ રવા તથા ગળનાનું કામ કરનારા લગ્ગર બન્યા છે

સન ૧૯૩૨ના રાષ્ટ્રવ્યાપી સત્યાગ્રહમાં નિઘાપીઠ ગેરકાયદે જાહેર થતા અમે પકડાયા અને મજા પામી શરૂઆતમાં સામરમતી અને

પત્રીથી પૂનાની પરવા જ્યેમા ગયા ત્યા અમને ટેમ્પ જેલમા ગાખનામા આવેલા એટલે પૂનાની બંધી કુદરતી મગરડોનો અમને તાલ મગના ઉપરાત બદ્ધરની દુનિયા માથેનો સપર્ક પણ અનુભવી શકતો હતો આ જ્યેમા કેદીઓને માટે જરૂરી વસ્તુઓ શહેરમાથી મગાવનાની સગવડ હતી અને એની વ્યવસ્થાનુ કામ મારા હસ્તાક હોવાથી એ કારણે મારો જેનના મોટા ભાગના કેદીઓ તેમજ અમમદાગ માથેનો સબધ થના ઉપરાત શ્રી ત્રિવેદીસાહેબ, કે જેમની કાગ વસ્તુઓ આણુનાની ગોદપણ થતી, તેમની સાથે પણ સર્પ શક્યો

નરજાતમા તો એમનો માણુચ યાદી પ્રમાણેની વસ્તુઓ લઈને આવતો, પણ એક દિવસ અમને ખબર મળ્યા કે આજે શ્રી ત્રિવેદી સાહેબ પોતે જ ગાડીમા વસ્તુઓ નાવનાના છે એટલે એમને મળવા માટે મોટા મુધી ઓફિસમા રોકાયો હતો આ એમની માથેનો મારો પ્રથમ મેળાપ

ગદારનુ કોઈ જેલમા આવે ત્યારે આપણને બહારની ખબરો જાણનાની મજે એવો લોભ જાગે છે એ રીતે મે એમને પણ વાતો પૂછવા માડી પણ માણુસ પોતાનું સ્થાન સમયપૂર્વક કેવી રીતે સાચવી-ગોલાની શકે છે એનો ખ્યાલ મને એ દિવસે જ પડેલી વખત આવ્યો અમાગ મનાલોના જવાબો એમણે આવેશમા આપીને કે અમને ઉતારી પાડીને નહીં, પણ અમે જેલમા હોઈએ ત્યા આવી ચિતા અમારે શા માટે હોય અને બહાર જે ચાલે છે તે બધુ એની રીતે ચાલતુ રહ્યું, એના મીઠા જવાબમા અમારા બધા સવાલો એમણે પનાવી દીધા આ જ વખતે રાષ્ટ્રીય ભાવનાથી ગગાયેલા ત્રિવેદીસાહેબ જેલ ખાતાના મગદારી અધિકારીઓ, કે જેઓ રામાન્ય રીતે મિત્તલ, નિખુર તથા પરવા વગરના રહેવાને ટેવાયેલા હોય છે, તેમની સાથે પણ એમને કેટલો મીઠો અને પ્રેમભર્યો સબધ હતો એ જોઈને રાષ્ટ્રસેવા કરવા નીકળીને અમે જગતમા આગળ ચાલુવા યોગ્ય બન્યા છીએ એવો અમારો ફાકો ઝોસરી જ ગયો

સન ૧૯૩૨ના જુલાઈમાં ઘરવડાની જોલમાંથી છૂટીને હું એમને ત્યાં ગયો ત્યારે પૂનામાં પણ એમણે જ્યાં ત્યાં કેવા મિત્રો અને રનેડીઓ મેળવ્યા છે, એનો ખ્યાલ આવ્યો. એમને ત્યાં જે કોઈ આવે તે પોતાને ઘેર આવ્યો છે એમ જ માને સૌને મન ત્રિવેદીસાહેબ એ એક સજ્જન, સ્નેહી અને વાત પૂછ્યા તથા મદદ મેળવવાનું ડેકાણું બન્યા હતા. ખીન્નઓ પોતાને હેતરી કય છે કે ખોટો લાભ ઉઠાવી કય છે એવું એઓ કદી વિચારતા નહીં. જે આપવા જ બેસે હોય તે હવ મોજો કરે તો આખ્યાની થી શોભા ? અને આમ બધાંનાં કામો કરતાં છતાં પોતાની નોકરી તેમ જ ધગકામની જાગતો અંગે જરા પણ બેધ્યાની ગણતા નહી. ગતના છેડ મોડા સુધી તેમ જ સવારના વહેક્કા બહી તેઓ પોતાનાં આવરયક કામો પરવારી લેતા અને ત્યારે બહારની દુનિયા એમને ત્યાં આવતી થાય ત્યારે એ માટે પોતે તૈયાર જ હોય.

જોલમાંથી છૂટ્યો ત્યારે માર્ગ પાસે રોકડ રકમ કાંઈ ન હતી. મેં ઘેર જ્યાં માટે રૂ. ૨૫ની રકમ માટે એમને વાત કરેલી. એમણે કહેલું કે સાદું પણ પૂનાથી બિપજવાનો દિવસ આવ્યો અને સવારની ગાડીએ જ્યાં માટે તૈયાર થયો ત્યાં સુધી એ રકમ અંગે કાંઈ વાત ન નીકળી. ગાડીનો સમય થવા આવ્યો એટલે એમણે કહ્યું કે ચાલો, હું કોલેજ જઈ છું તે તમને ખડકી સ્ટેશને મૂકતો જાઉં. આ વખતે પણ પૈસાની વાત તો ન જ થઈ ખડકી સ્ટેશને મને મોટરમાંથી ઉતારીને એમણે મારા હાથમાં મુખર્ષ સુધીની રેલવે ટિકિટ તથા રૂ. ૨૫ની રકમ મૂકી, ત્યારે મને મારી અધીરાઈ માટે પસ્તાવો થયો અને એમની કાર્યનિપુણતા તથા ગંભીરતા માટે અનહદ માન બિપજ્યુ. ઘેર આવીને પણ દિવસો સુધી એમની રકમ મારાથી પાછી મોકલવાનું નહીં બનેલું. છતાં એક પણ ઉધરાણીનો સંદેશો કે પત્ર નહીં આવ્યો એટલું પણ મારે અહીં નોંધવું ઘટે

સને ૧૯૩૩ના ઓગસ્ટની શરૂઆતમાં શ્રી કાકાસાહેબ સાથે મારે પૂનામાં રહેવાનું થયું, ત્યારે તો શ્રી ત્રિવેદીસાહેબનો ખૂબ નિકટનો

પરિચય થયો આપણી નાનીશી વાત અંગે પણ એ કેટલી શાંતિ દાખવી મળેલ છે થતા એના એ દાખવા નોખા વિના નહીં ચાલે

માર્ગે પામે જૂનું કાકાનું ઘડિયાળ હતું લગભગ રફી જ દહેરાય, છતાં કામ નો આપતું હતું એનું કેમ નાન પિત્તળનું અને કાગળ પડી ગયેલું એક દિવસ મેં તેમને કહ્યું કે, આને મોનાનો દોળ ચદાવી શકાય? એમણે હા પાડી એટલું જ નહીં, પણ પોતે ઘડિયાળ લઈ ગયા અને બીજે જ દિવસે દોળ ચદાવીને મોડની આપ્યું એ જ રીતે મારી તમિલના મારે દાક્તરી અલાહ લેવાની મેં વાત કરી કે તમને જ એમણે એ કામનો ખ્યાલ કરી મને બીજે દિવસ સૂચના આપી કે, માતૃ આ હાર્ડ વર્કને તમે માસૂન હોગિયમમા અમુક દાક્તરને મળજો પોતાના હાર્ડ ઉપર એમણે લખેલું કે 'to introduce Mr Jethalal Gandhi' આના હાર્ડથી આપણને કોણ બોલાવે એના ચિંતાગ્રસ્ત કરતો હું વ્વાખાતે ગયો અને મારા આશ્ચર્ય વચ્ચે મને ચારી રીતે તપામી ઘટલી માન-જન પણ લખી અપાઈ

પૂનામાં અમારા વસનાદ દરમિયાન એઓ દરેક બામતમા કાળજી રાખતા જ હતા પણ એમને લાગ્યું કે, શ્રી કાકાસાહેબને હવે પોતાને ત્યાં જ લઈ જવા જોઈએ, એટલે એમણે આનીને શ્રી કાકાસાહેબને કહી દીધું, કાલથી બધા મારે ત્યાં આવી જાઓ વસ્તુઓ વગેરે લઈ જવાની હું ગોઠવણ કરી દઉં છું અને બીજે દિવસે અમે એમને ત્યાં પહોંચી ગયા આ હતા ત્રિવેદીસાહેબના દષ્ટિ, વ્યવસ્થા અને કાળજી

ત્યાં બાદ તો અનેક પ્રસંગોએ એમના સમક્ષમાં આનંદનું થયું એ દરેક વખતે એમનો પ્રેમ એવો ને એવો જ અનુભવવાનો મળ્યો અને આજે પણ એમનું સ્મરણ એ દર્શ્ય તાજત કરે છે

પણ એમના આ સ્મરણો મનને કાયમનો વિષાદ કરનારા એક પ્રસંગને નોખા સિવાય કેની રીતે પૂરા કરાય? એ પૂતાની ખેતીવાડી કોલેજમાંથી આલુંદની કોલેજમાં આવ્યા ત્યાં આવ્યા પછી થોડા નખતમાં આપણી મહાસભાવાદી સરકારે રાજીનામા આપ્યા અને

કોલેજના કામમાં એમને જે પારાવાર તકલીફ પડી, પાછળથી એમને પક્ષાઘાત થયો અને તેઓ ગુજરી ગયા એ ખગર જાણ્યા ત્યારે મન ઉપર એક દુઃખદ છાયા ફરી વળી, અને આજે પણ એ છાયા દૂર થતી નથી.

પ્રસંગ એ હતો કે, ૧૯૩૭માં જ્યારે આણંદની ખેતીવાડી કોલેજ શરૂ કરવાની વાત ચાલતી હતી તે વખતે મુ. શ્રી નરહરિભાઈ એમાં ખૂબ રસ લેતા હતા. એક દિવસ વાતમાં એમણે કહેલું કે, આણંદમાં સરદારશ્રી, મુનશી વગેરેના પ્રયત્નથી એક ખેતીવાડીની કોલેજ નીકળે એવું ગોઠવાય છે, પણ એની જવાબદારી સોંપાય એવી કોઈ વ્યક્તિ જણાતી નથી. સંજોગવશાત્ મારાથી શ્રી ત્રિવેદીસાહેબનું નામ દેવાયું. મુ. શ્રી નરહરિભાઈને એ એકદમ ગમી ગયું અને શ્રી મુનશી તથા સરદારશ્રી સાથે પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો પરિણામે ત્રિવેદીસાહેબ પૂનાથી આણંદ આવી ગયા. શરૂઆતમાં તો કામ સરસ ગોઠવાયું અને ચાલ્યું, પણ આગળ જણાવ્યું તેમ, પાછળથી આપણી સરકારે રાજીનામું આપતાં નવી સરકારના અમલદારો અને પ્રધાનો તરફથી ત્રિવેદીસાહેબને ઘટતી સગવડો ન મળી એટલું જ નહીં, પણ તકલીફો જ પડવા માંડી. આ થાક એમને નડ્યો અને એ માંદગીમાં પટકાયા અને આખરે આપણે એમને ગુમાવી બેઠા. જ્યારે એમના અવસાનના સમાચાર જાણ્યા ત્યારે મુ. શ્રી કાકાસાહેબને મેં એક પત્ર લખેલો તેમાં લખેલું કે, ત્રિવેદીસાહેબના અકાળ અવસાનનાં કારણોમાં ખીજાં જે હોય તે ખરાં, પણ મને તો મેં શ્રી નરહરિભાઈને સદજ ભાવે કરેલી મૂલના યાદ આવે છે અને ખૂબ દુઃખ અનુભવું છું. આ દુઃખ આજે પણ મનમાંથી દૂર થતું નથી અને એ જ માત્ર ત્રિવેદીસાહેબનું તપશ્ચર્ય છે એટલું નોંધી મારી આ સંસ્મરણોની અંતિમ પૂરી કરું છું.

મૂર્તિમંત અતિથિસેવા

ગુજરાતનું મોટું જે થોડા માણુમોને લીધે જીજ્ઞાસુ છે, તેમાંના પ્રો. ત્રિવેદીસાહેબ એક હતા. એમની જિંદગીનો મુખ્ય ભાગ એમણે પૂનામાં ગાળ્યો, અને એ ગધો સમય પૂનામાં ગુજરાત બધું બધું ગાજતું.

અધમ અસંગ

૧૯૩૩માં ગાંધીજીએ એકથીયે દિવસના ઉપવાસ આદર્શ, એ આપણા દેશની મહાન મનોબાતનાનો પ્રસંગ હતો. એ દિવસોમાં શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકરના અન્તેવાસી તરીકે મને પૂનામાં રહેવાનું અને થઈ રહેલાં મહાન પરિવર્તનાના સાક્ષી થવાનું સદ્ભાગ્ય મળ્યું હતું. ઉપવાસને લીધે ચિંતાતુર નેનાઆ પૂના તરફ દોડી આવતા હતા. સામુદાયિક સચિનય ભગ બધ જાહેર ક્યો હતો. અખિલ હિંદ મહાસભા સમિતિની ઐતિહાસિક બેઠક યોજાઈ હતી. ધીમે ધીમે એ બધી ચિંતાઓના વટોળ શમી ગયા. ઉપવાસ કુશળ્યેમ પૂરા થયા. રાષ્ટ્રનું રંગશિયું ગાકું વળી પાકું ગીલે પડ્યું. તે પછી શ્રી દેવદાસ-ભટ્ટની પ્રતિજ્ઞામ ભ્રમની ચર્ચાએ થોડો સમય બધાનું ધ્યાન ખેંચવા પ્રવૃત્ત ક્યો, અને એવામાં જ ગાંધીજીએ સર્વત્યાગનું મહાનમાં મહાન પગલું - સાબરમતી આશ્રમના વિસર્જનનું - લેવાનો નિશ્ચય ક્યો.

સદાસજીવ દ્વિમત

એ દિવસોમાં અનેક મોટા માણસો દેશને ખૂલે ખૂલેથી પૂનામાં દ્રવવાતા હતા. આડે દિવસે ત્રિવેદીસાહેબનું ઘર મહેમાનોથી જલસાતું હતું, તે અત્યારે તો જોવા જેવું બની રહ્યું હતું. ચિંતાને લીધે વાતાવરણ તંગ રહેતું અને સૌ કોઈ મોટા કામ ઉપર હોય એમ

નાગતુ સદાને જોમના મોઢા પર સ્થિત રમી રહેતુ એવા ઝોડ ત્રિવેદી
 સાહેબો જ માર્ગ મમ ન હતુ એમ લાગે અથવા તો બધાના મમમા
 એમ અતુલ્ય થઈ શકાય એ જ એમતુ મમ હતું અને એ જ એમની
 ચિતા હતી બીજાઓનુ કામ તે ખરેખર મદત્વુ છે કે વેનનાઈ જ
 કે એ દેવતાની એમને કુસદ ન હતી ન્યાય પ્રના બેસલુ એ એમની
 વૃત્તિ જ ન હતી સેરા મ્મી છૂટવામા એ કૃતકૃત્યતા અનુભવતા એ
 તરફ પર્યુકુમિમા શારીરિક યાતના નિયોધીને આત્માનુભવનું બળ
 મેળવના મદાત્માનુ દશ્ય આપણુ મસ્તક જ નહી પણ હૃદય શુકાવે
 એલુ હતુ અને બીજુ એલુ દશ્ય હતુ પરંતીદિવ તરફના એક મ નમ
 સસારમુ સરમા રહી તપસ્વીનુ હનન હવતા પ્રે જયશઃ
 ત્રિવેદીનુ સઃ સજ્જ વિમત

ગયા છે એ સંશોધનનો એક રસિક વિષય થઈ પડે તેમ છે. કુદરતના એ આંગ્રે પ્રેમી હતા. એમના ઘરમાં ટીચાચેત્રાં ચિત્રો એ ચાત કહી દેતાં. પણ તમારી જોડે એ સિંહગઢ આવે તો તમે પાછા ઘેર આવો ત્યારે તમારે ખાટે બધી વ્યવસ્થા કેળુ કરી રાખે? અતિથિઓ જ એમનાં સિંહગઢ, હાર્જિલિંગ, કાશ્મીર અને બીટી હતાં.

વિરલાનું કામ

૧૯૩૦માં જે જોડા ગયા તેમની હિપર ત્રિવેદીસાહેબની અગત્ય દુવા જાતરી હતી. પોતે નરકારી નોકર હતા હિપરીઓની ખફગી અને બીજા અમલદારોની તીરછી નજર એમનાથી છાની હોય એ તે કેમ અને? નરકારી નોકરીની સીડીના પગથિયાં ટપવામાં જે શક્તિ વાપરવી જોઈએ તે એમણે જોલમા પડેલા પોતાના અનેક અગત્યવા દેશભાઈઓ માટે વાપરી. હું ધારું છું એટલું જ એમણે કર્યું હોય તો મોટી વાત ન હતી. જોલવામીઓને જાલમો પહોંચાડવા પાછળ પોતે ઠી ઠી

ત્યાં જવું છે? તમે પંસા ચૂકવના જાઓ ત્યારે એને અડવાની પણ ના પાટે. યરેણ-વિસાપુરમાંના સત્યાગ્રહી કેદીઓ પૂના એમના ઘેર આવ્યા પછી સરકારે ઘર સુધીની કદાવી આપેલી ટિકિટ સમય બહાર થઈ જશે એની પરવા કર્યા વગર બે દિવસ પૂના જોવા વંડુ રોકાઈ ગયા હોય એવા દાખલા ઓછા નહીં હોય. અને એમના વિદ્યાર્થીઓને પૂછશે તો ઘણી વાર મહેમાનોના બિસ્તરા-પોટલાના લખાઆથી ભરેલી મોટરમાંથી કોલેજને દરવાજે ઊતરી પડતા, તો કોઈ વાર કોલેજથી મીઠા કોઈને લેવા સ્ટેશન તરફ ગાડી હંકારી જતા પોતાના પ્રિય પ્રેફેસરનું અચ્છુ રેખાચિત્ર તમને દોરી આપશે.

હું ત્યાં હતો ત્યારે મને ખબર છે કે પોતે જાતે જ ગાડી હાંકતા. મહેમાનોની અવરજવર વધી પડતા એમણે બધાની સગવડ મામરવા ડ્રાઇવર રાખ્યો. મહેમાનોની સંખ્યા વધી જતાં, પોતે (નિયમિત ટોલેજ પહોંચવા માટે) મોટર-સાઇકલ વાપરવા લાગ્યા. મને સાઇકલ કાઢી આપી હતી, અને બીજા એક ઇમરજન્સી માટે પડી રહેલી તે જુદી. જતાં મને ખાતરી છે કે, ચોમાસાની શરૂઆતમાં મહેમાનોની સંખ્યા ઓછી થતાં છૂટો કરવામાં આવેલો ડ્રાઇવર ગુજરાતની મહેમાનો મોકલવાની અશક્તિથી અકળાયો હશે તો તેનાથી પણ વિશેષ તો ત્રિવેદીસાહેબ જ અકળાયા હશે.

અતિથિ એ જ સર્વસ્વ

ઉનાળાના આરંભમાં હું એમને પૂછતો : ત્રિવેદીસાહેબ, તમે વેકેશનમાં ક્યાંય બહાર જતા નથી તો પછી કામ કરવાની તાજગી શા રીતે મેળવી શકો છો? એમણે મને અષ્ટ જવાબ ન આપ્યો. વાત અમજાઈ ત્યારે એમને પ્રશ્ન કરવા માટે હું શરૂઆતો. ઉનાળામાં બહારથી કોઈ ને કોઈ હવાફેર માટે પૂના આવે, એટલે ત્રિવેદીસાહેબના હવાફેરના કાર્યક્રમ પર આપોઆપ જ ચોકડી મુકાઈ જાય ત્રિવેદીસાહેબને ત્યાંથી ધાર્જનાં ધાર્જ પડખેનો પ્રખ્યાત સિંદગઢ જોવા ગયાં હશે; પણ તેઓ પોતે કેટલે વરસે, ક્યારે કેટલી વાર ને કેટલા દિવસ માટે સિંદગઢ પણ

ગયા છે એ સંશોધનનો એક રસિક વિષય થઈ પડે તેમ છે. કુસ્તરના એ અડંગ પ્રેમી હતા. એમના ઘરમાં ડીંગાથેલાં ચિત્રો એ વાત કહી દેતાં. પણ તમારી જોડે એ સિંહગઢ આવે તો તમે પાછા ઘેર આવો ત્યારે તમારે આટલે બધી વ્યવસ્થા કેમ કરી રાખે? અતિથિઓ જ એમનાં સિંહગઢ, ટર્નિલિંગ, ડારમીર અને બટ્ટી હતાં.

વિરલાનું કામ

૧૯૩૦માં જે જેય ગયા તેમની ઉપર ત્રિવેદીસાહેબની અગત્ય દુવા જતરી હતી. પોતે સરકારી નોકર હતા ઉપરીઓની ખાફગી અને શીઘ્ર અમલદારોની તીરછી નજર એમનાથી છાની હોય એ તે કેમ બને? સરકારી નોકરીની સીડીના પગથિયાં ટપવામાં જે શક્તિ વાપરવી જોઈએ તે એમણે જોલમાં પડેલા પોતાના અનેક અગવડયા દેશભાઈઓ માટે વાપરી. હુ ધારુ છું એટલું જ એમણે ક્યું હોત તો મોટી વાત ન હતી જોલવામીઓને જણસો પહોંચાડ્યા પાછળ પોતે હીક હીક ઘસાતા દરો, એ પણ મોટી વાત ન હતી. એમના હૃવનની અત્મંત આકર્ષક વસ્તુ તો એ હતી કે, જેને પોતે પિજાનતા પ્રણુ ન હોય એવાં કેની ભાઈમહેનો માટે વિવિધ વસ્તુઓ જાતદેખરેખથી લઈ આવતા, એટલું જ નહીં પણ તેને પેંડ કરી, કાપડીઓ વગેરે ચોડવાનું કામ પણ જાતે તપાસતા, ઘણી વાર પડે જ કરતા રાષ્ટ્રભક્તિથી પ્રેરાઈને

સારો રસ લેતા હતા. ત્રિવેદીસાહેબનો ઉપરનો ગુણ એ પ્રવૃત્તિને આભારી હોય એ અંભવિત છે. પણ તો એક નાની વસ્તુમાંથી એમણે ઘણી મોટી વાત મમણ લીધી એમ ગણાય.

વિદ્યાર્થીઓના આલંબનરૂપ

પૂનામાં 'બંધુસમાજ'ની પ્રવૃત્તિના એ પ્રાણ હતા. વિદ્યાબ્યાસ અર્થે પૂનામાં રહેતા હરકોઈ ગુજરાતી વિદ્યાર્થીને આલંબનરૂપ હતા. કેટલાય વિદ્યાર્થીઓને એમણે છૂપી રીતે મદદ કરી હશે. વચ્ચે થોડાક સમય પોતાને ત્યાં ધરના હોદરાઓ તરીકે વિદ્યાર્થીઓને રાખવાનો અખતરો પણ એમણે કર્યો હતો, એમ 'હૃદમાં મને મળ્યુંવા મળ્યું હતું. એ કોઈને માટે કાંઈ પણ કરી શકે નો ને વાત એમને સ્પર્શી શકતી નહીં. જમણો હાથ જે આપે છે તેની ઝાંખાને પણ ખખર પડે નહીં એવી એમની નમ્રતા હતી. બીજા પોતે કોઈને તસમાર પણ આપવાનો શોખ માણી શકે છે એની મહાનુભાવ હૃદયોને જે શરમ આવે છે તે એમની આખમાં ગોઈ વાર પકડાઈ જતી. એમને મન માણસનું બધું મોટું મૂલ્ય હતું વગવાળા વિદ્યાર્થીઓ માટે તો એમની ઉપર ભક્તિભર્યા પત્રો આવતા રહે. પોતે તેમને માટે તો અસંખ્ય જનની અનુકૂળતા કરી આપતા જ. પણ તે સિવાયનાઓને માટે તેટલી જ ચીવટ દાખવતા. એમનાં માખાપોના ભક્તિમયપત્રો પણ જાણે આવી જ ગયા છે એમ

માણસાઈમાં અખૂટ વિશ્વાસ

આ બધી વસ્તુઓ જેની આગળ નહિવત્ છે એ તો સદ્ગતનો માણસની માણસાઈમાં અખૂટ વિશ્વાસ એ ન હોત તો એ સરકારી (કે ભાવનગર રાજ્યની) નોકરીની ચમકદાર કારકિર્દીના મોહમાંથી છૂટા રહી શકત નહીં, ખીજાઓના વ્યક્તિત્વને પોષવામાં જ પોતાની વૈયક્તિકતા પોષાય છે એમ માનવા પ્રેરાયા હોત નહીં, દુનિયાના ત્રિવિધરંગી વર્ગોમાંથી દરેક વર્ગના માણસો માટે પોતાના હૃદયમાં સ્થાન રચી શક્યા હોત નહીં સંકુચિત મનોવૃત્તિનો અભાવ એ એમના જીવનની એક એ હકીકતથી જ વરતાઈ આવે છે કે, પૂના તળાવી કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ (ગુજરાતીખિનગુજરાતીના બેદ સિવાય) એવી નહી હોય જેમાં પ્રો. ત્રિવેદીનો નોંધપાત્ર ફાળો નહીં હોય આ અને એમના ખીજા ઘણા ગુણોનો ખુલાસો, એ ગુજરાતી હતા કે પ્રોફેસર હતા કે એવા વર્ણનથી નહીં આપી શકાએ એના મૂળ તો તેમની નિગડબગ અને આવમદગ માનવતામાં જ શોધવા જોઈએ

સામા માણસમાં માણસની માણસાઈમાં શ્રદ્ધા જગાડવાની અને એને સક્રિય બતાવવાની ગાંધીજીમાં જે અમોઘ શક્તિ છે તે ત્રિવેદીસાહેબ જેવાઓનાં જીવનમાં પ્રત્યક્ષ પ્રતીત થાય છે અગત વાત કહું તો, તે રાતોમાં અમે વાતે ચડતા ત્યારે પોતાને ફિલમૂકી વાટવાનો કે ડાહ્યુ ડાહ્યું બોલવાનો અત્યત અશુભો હોવા છતાં ત્રિવેદીસાહેબથી એક વાર એક વાત સહજપણે કહેવાઈ ગઈ હતી તે હું કદી ભૂલી શક્યો નથી, બન્ને જીવનના ભાષારૂપ એ બની ગઈ છે. વાત વાતમાં એ બોલી ગયા, “કેમે પણ, માણસ સારો નથી એમ માનવા મારું મન કદી જ કેમૂન થયું નથી એ ખરાબ છે એમ ભવે એ પુરવાર કરી આપે. આપણે તો સારો જ ગણુવો.” આ શ્રદ્ધાને બંને જ ત્રિવેદીસાહેબ ત્રિવેદીસાહેબ હતાં આવા સ્પર્શુઓને મરણ નથી

(‘ફૂલગામ’, ૬-૫-૪૧ માથી)

ઉમાશંકર જોષી

૨૫. જયશંકરભાઈ ત્રિવેદી

પરદેશી રાજ્યમાં જ્યારે પ્રજા ગાત્ર ન્ય માટે યુદ્ધ જોનની ગેમ ત્યારે ગાત્ર અને પ્રજા બન્ને ॥ માનીતા મનવાનુ ભાષ્ય ધણુ યોગ્ય મજાજનોને પ્રાપ્ત થાય છે ૨૧ જયશંકરભાઈ ત્રિવેદી જીવનના મિદ્ધા ન્તોનો ભોગ આપ્યા મિરાય ઉભય પશુનો આદર મેળવી શમ્યા તે તેમના જીવનનુ સાક્ષ્ય હતુ અભિવિદવા નવ એ મૂલને તેમજો જીવી જનવયુ આનિથ્ય તો ત્રિવેદીસાદનનુ જ મહેમાનને દેખીને તેમના આનદનો પાર ગહેતો નહોતો કોઈ આધાગજુ મિથિતા માણુમની પજુ મુખ્યમગસક સાચરાને તે વળી જ ચીવ જાખના સગમરી નોકરી જાનના છતાં મરકાની સાથે અક્ષિ લડતમાં જીનરેવા સૈનિકો સાથે મળધ રાખનામાં, તેમને મુરકેનીમાં ગુનોક મદ કરનામાં અને યગેના જોલનારીઓને અનેકવિધ જરૂરિયાતો પૂરી પાડવામાં તે જાતે ખર્ચ કરી ઘણો પરિશ્રમ લેતા જોનમાંથી જીવનાગ દરેક કેળને જોનાને ત્યાં જમાડીને નિદાય આપતા

મારી દષ્ટિએ તેમની દિનચર્યામાં સૌથી અગત્યનો કાર્યક્રમ સતારે દાતાજીપાણીથી પરવારી 'દાસમોધ'માંથી જે પૃષ્ઠ સમૂહાચન કરવાનો હતો ધરના સવળા માણુસો અને મહેમાનો ચાની કાની અને નાસ્તાથી ભરેલી રકાળીઓની આજુગાજુ ગેતરજી ઉપર જોદનાઈ જતા, અને 'દાસમોધ'માંથી જે પૃષ્ઠ ગાતા આ રીતે તેમના દૈનિક જીવનની શરૂઆત ધાર્મિક પુસ્તકના વાચનથી જ થતી

તેમનુ જીવન કર્મયોગીનુ હતુ અનેક લોકો તેમની સદાય માટે આવતા અને રેકને કાર્ક ને કાર્ક મળી ગહેતી આવા પુરુષ પામે

પેંમો એકો ન જ થાય સેનાધન એ જ તેમની મૂઠી હતી અને તેમણે તે આરા પ્રમાણુમા એકી કરી હતી

પુરુષના જીવનમા પત્ની અગત્યનો ભાગ ભજવે કે તેમના ધર્મ પત્ની દરેક પ્રવૃત્તિમા હૃદયથી સાથ આપતા તેમના જીવનના આનંદ અને અશ્વિનામા તે પણ સગીન કાળો આપતા, એ તેમનું સહભાગ્ય હતું

આણુદના કૃષિગોવિદ્યાભવનની દૂરતંવારી માટે મરદારસાહેમે તેમને પત્નિ કર્યા હતા આ ગ્રામ માટે તે આણુદ આરી રહ્યા ત્યાંથી ૧. તેમના વધારે પરિચયમા આ પો અંતર એકપુરુષના એમાયગીની સરઆતથી જ ને તેના સભામ તો રતા જ, પણ આણુદ આગ્યા પત્ની તેની પ્રવૃત્તિઓમા તે ઘણો ગમ લેતા બાગ્યા અને તેના નિયામક મહા અને માર્ગવાદ મહાના મલાસદ તરીકે પણ શ્રુતામા ગામની ક્ષેત્રશી અને મમાલેપયોગી અનેક પ્રવૃત્તિઓમા તેમનો કાળો અજોડ હતો યુનિવર્સિટીની મૅટ્રિકની પરીક્ષાનું કેન્દ્ર આણુદ ગામમા તેમનો અમ દિસેો હતો

ત્રિવેદીસાહેબ કૃષિગોવિદ્યાભવન કુચુદાનુ નેઈ શમ્યા નહીં ૧ તે તો તેના પાયામા દગાઈ ગયા ૧ તે માટે તેમનાથી મનનું મનુ જ કરનામા તેમના શરીરને તેમણે વસી નાખ્યું અને ગાંજીય નાતાનજીના મદવાતા નાયરામા સસ્થાની પ્રગતિ નધારનાના પ્રયત્નોની ચિતામા દેહ ડોડ્યો સસ્થાને અતે સારા ગુજરાતને તેમના જેવા સેનાભારી સજ્જનની ન પુગાય તેવી ખોટ પડી, પણ તેમણે તો જીવનને ધન્ય જ કર્યું ૧

વલ્લભ વિદ્યાનગર
આણુદ

બીખાભાઈ કુબેરદાસ પટેલ

શ્રી જયશંકર ત્રિવેદી

સ્વ જયશંકર ત્રિવેદી—ગુજરાત અને ગુજરાતીઓના ત્રિવેદી સાહે ! અને થોડા આપ્તજનો ને સ્નેહીઓના જયશંકરભાઈ—એ ગુજરાતની અસ્મિતાનું જીવંત પ્રતી જયશંકર ત્રિવેદી એ એક વ્યક્તિ નહીં પરંતુ એક જીવંત સંસ્થા મુદ્દ ગુજરાતનું ચેતનવતુ પ્રતીક ! માર્ક આત્મી એવો ન હોય—પત્રી ને મહાગદીય હો ? ગુજરાતી—? જોજો જયશંકરભાઈના ૨૧ રખત જ પરિચયમા આત્મા ॥ એમની સાથે આપ્તજનના અનુભવી ન હોય અગર તો જયશંકરભાઈએ એને એ અનુભવાની ન હોય !

જયશંકરભાઈ સાથે પાંચદીનો નિઃસંકલ્પ—જયશંકર, એમના પૂતી અને ચિ મનુષ્ય મનેતુ એ નાનકડાં ૨૫થી દુઃખ એ પચીસ વર્ષ મારુ પોતાનું દુઃખ જ હોય એવો મુખ્ય અનુભવ મેં ૧૦ પૂતામા રસતા ગુજરાતીઓના આશ્રયસ્થાન ત્રિવેદીસાહેબ ત્યાંના ગુજરાતી જીવનને સંગઠિત ગવાના એમ ॥ પ્રયાસો અને પૂતાના મધુસમાજ અંગેની પ્રવૃત્તિ મારી સાભળી વાતોથી મુદ્દ ગુજરાતી જીવનમા રસ લેતા પ્રત્યેક ગુજરાતીને એમનો પરોક્ષ પરિચય થયો હશે તેમ મને થવા માગ્યો એનામા મેં મુખર્ક વસ્તુતઃ મર્યા એ અરમામા જ પૂતા ગુજરાતી મધુસમાજના એક વખતના મત્રી મારા એક મિત્રની મારફત અમારો એ દિવસ પરિચય થયો અને એ જોત જોતામા મૈત્રીસંબંધમા પરિણમ્યો એ પરિણામ માટે એમની સહૃદયતા સરળતા અને દુરમનનેય દાર એવી સ્વભાવમધુરતા વિશેષાશે જવાગદાર હતા હુ તો પ્રથમ મનમાતે જ એમના પ્રતિ કોઈ ગતિ આકર્ષણે આકર્ષાયો

ઓગણીસ સો તેતીસ ઓવીસમાં મારા એક પરમ સ્નેહીને
 પચગની હવાફેર માટે જન્વાનુ થયું જયશંકરભાઈએમને ઓળખતાય
 નહોતા એ મિત્ર ગણુદેવીના સુપ્રસિદ્ધ દેસાઈ કુટુંબના વારસ જયશંકર
 ભાઈના પિતાશી રાજ્યના એકાઉન્ટન્ટ જનરલ — ૫૩ જ . ૧ મેય
 ગણુતા કોયામ્બદા કે જેમની દાખલ કરેલી પદ્ધતિ આજે પણ રાજ્યના
 એ ખાતાના નિષ્ણુતોને શોભાવે અને સસરા નામમસૂના, — એ કારણે
 એ કુટુંબને નામથી પિંજનતા મે તો માત્ર એટલું જ લખેલું કે,
 એમને પચગની મૂકી પાછા ફરતા હું અને મિસિસ કાપડિયા એક
 બે દિવસ એમને મળ્યા રોકાર્ડશુ અમારી ગાડી મળસકે પૂના
 પહોચતી હોઈ અને મારા મિત્રની તબિયત નાજુક હોઈ અમારો ધરાદો
 સ્ટેશન પર જ આરામ ખડમા (વેપ્રટિંગ રૂમમાં) રોકાઈ સીધા પચગની
 જન્વાનો હતો એના કથરેના સમયે એમને મળ્યાની આશા જ ઢેમ
 રખાય / છતાં પ્રાનકાળના એ સમયે ટ્રેન પહોચી ત્યારે હાથમા
 આ-દૂધના વાચ્છો લઈએમને સ્ટેશને આટા મારતા જોઈ મારા વિસ્મયનો
 પાર ન રહ્યો મે મીઠા વ્પોકો પણ આપ્યો પરંતુ એમને એમા ખાસ
 અગત્ય કે નમીદ નહોના દેખાયા પડી તો મારા મિત્રની તબિયત
 એરી ખગમ ન લાગતા આગ્રહ કરી ઘેર વઈ જઈ બધાને સ્નાન-
 નાસ્તો ગોરે ધરાવી મોટર વગેરેનો બદોમસ્ત કરવામા પોતે જ પચા
 પચગનીથી પાછા ફરતા અમે એમના મહેમાન અન્યા પોતાની નોમરી
 તા સમય કાજન પાડી મહેમાનની સગવડ જાગવાની — એને સહનાસ
 આપનાની એમની તદ્દપરતાએ એમના આત્માનુ દિગ્દર્શન મને પ્રથમ
 રાન્યુ ધગમા આપણને અજાગ્યુ વાગવા ન દે આદુ જીવન-
 મહેમાનોથી સદાયે ઘર ઊલગતું હોય મરદોને સૂનાનો ઓરડો તેમા
 પોતે સદા તેમને સાથ આપે સ્ત્રીઓ માટે બીજો ખડ હોય એટલે
 હીરામહેનને તેમને સાથ આપનાનો હોય ! આખા કુટુંબમા એ પતિ
 પત્નીનુ આદ્નાદમિદુ હોય તો એ ગિરજવી મનુ ! એ એમના અનહદ
 પ્રેમનુ પાન આ માતપિતાના જોટલા લાડ અને પ્રેમ મનુ પામ્યો છે,

એટલાં લાગ્યે જ કોઈ બાળકને મળ્યાં હોય ! એ જ અરસામાં ગાંધીજીને સાસ્ત્ર ઇસ્તિપતાલમાં સ્વચ્છતા માટે યરવડાથી ખર્ચેડામાં આવેલા; એટલે ત્રિવેદીસાહેબનો ઘણો સમય એમની તહેનાતમાં જતો. અમને પણ સખત ચોકી છતાં બાપુના દર્શનનો લાભ એમને લીધે જ મળેલો.

પાછળથી તો મારે અવારનવાર પંચમીની જવાનું થતું, એ દરમ્યાન જ્યેષ્ઠકરભાઈને વધુ નિકટ પિછળવતો પ્રસંગ મળતો ગયો. પાછળથી એ મિત્રને પંચમીથી પૂના ખસેડતા જે અમૂલ્ય સદાય ત્રિવેદીસાહેબની મળી એ જીવનખર ન બુલાય, એ કુટુંબ માથે પણ એમણે તન્મયતા ડેળવી લીધી હતી ત્રિવેદીસાહેબના આ ઉદાત્ત અભાવને અનુકૂળ થવામાં હીંગામહેનની મદદતા હતી એ પણ એટલા જ આનંદથી મહેમાનગીરીનો આ ભાર ઝીલતાં

ત્રિવેદીસાહેબનું ઘર એટલે પૂનામાં વસતા ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓ માટે આશ્રમસ્થાન પૂનાના ધણખરા ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓ સ્થળે એમનો પ્રત્યક્ષ સંપર્ક ખરો જ. એમની મુશ્કેલીઓમાં એ એમના બેટા, બીડામાં આવેલા વિદ્યાર્થીઓને ગુપ્ત મદાય આપતા એ વાન તો નિરાળા; પણ કોઈને ઘેરથી વેળાસર પૈસા ન આવ્યા હોય, કોઈને કંઈ ખીજ મુશ્કેલી આવી પડી હોય, તો એ ત્રિવેદીસાહેબ પાસે દોડે અને પોતાની મુશ્કેલીનો ઉકેલ કરી આવે. દોસ્તેલમાં દેદલાકને જગ્યા ન મળે, આશ્રમસ્થાન વિના એવી સંક્રમણમાં આવી પડેલાઓ માટે એમના ઘરમાં એકાદ બે ઓરડાઓ ખાલી કાયમ રાખવામાં જ આવ્યા હોય; તેમાં એમને સ્થાન મળે, વિદ્યાર્થી આલમના આ સંપર્ક માટે દર રવિવારે જુદા જુદા દસ પંદર વિદ્યાર્થીઓને ભોજન માટે નોતર્પા જ હોય. પૂનામાં કોઈ આદમીને ન ઝોળખનાર અશુભજી ગુજરાતી એમને ત્યાં બેઠણક ચાલ્યો જાય—એમનાં દ્વાર મનાયે એને માટે ખુટ્કાં હોવાનાં.

પોતાની સરકારી નોકરીને અંગે રાજકારણથી અલિપ્ત રહેતા. પણ એમને રાજકારણમાં રસ નહોતો એમ નહીં. રાજકારણથી

ભાગવાની કાયરતા એમનામા નહોતી માત્ર એમણે રેતાની મર્યાદા આપી લઈ સમાજએસાને પોતાનું જીવનમર્મ મનાવ્યું.

એમનો રસ અનેકવિધ હતો. સમાજએસાના — સમાજના ઉચ્ચાનના કોઈ પણ કાર્ય પ્રત્યે એ આકર્ષાતા એ કાર્યને એમની સદાનુમતિ મળતી. ૧૮૭૫મા ગજુદેવીમા રડોદરા રાજ્ય પુસ્તકાલય પરિષદ મળી એ વેળા દેગમા પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિનું મહત્ત્વ એમણે સ્વીકાર્યું નહોતું. અખિન દિવસ પુસ્તકાલય પરિષદનો નિયામ જાણ્યો નહોતો. રોડગાએ એ પ્રવૃત્તિને અપનાવી હતી અને ગુજરાતના મીઠા ગીંગ સમાજએ સ્વ મોતીભાઈ અમીન એના પ્રાગ્ દેશભરમા આવી પરિવહ યોજાવેલા આ પ્રથમ પ્રયાસ એ પરિવહ અંગે એક સુંદર પુસ્તકાલય પ્રદર્શન ભરવામા આનું ગજુદેવી આવડાનું ત્રિવેદીસાહેબને લાગ્યા અમુકન માત્ર આમ નથી — હું એ વેળા મળ્યા નિવાસ છોડી ગજુદેવી ગઈતો હતો — એ આમત્રજ સ્વીકારવાની આ પરિવહ અંગે એમણે તદ્દ માધી ત્રિવેદીસાહેબને મોતીભાઈની આ પ્રવૃત્તિ નિહાળી હતી એ આત્મા, નજી જોયું અને ખૂબ જ દેખાડ્યો પાછળથી એ માહિતીનો ઉપયોગ એમણે પૂના ગુજરાતી બિહુસમાજના પુસ્તકાલયને વિકસાવવામા કર્યો આ પ્રદર્શન અનેક હતુ અર્જુનને છે ને દિવસે માધીજી ગજુદેવી આવી અડ્યા એમણે પણ પ્રદર્શનની મુનાકાત લઈ એ જાણમા ૧૦૧ તાન હોના જતા સવા ડનાક ગાળ્યો અને ખૂબ જ આનંદ પ્રદર્શિત કર્યો એટલું જ નહીં, પણ બીજે દિવસે નવનગરીની જાહેર સભામા એની મુક્ત કરે પ્રશ્નમા કરતા સ્વરાજપ્રાપ્તિ પછી જે પ્રયત્ન રચનાત્મક કે રાષ્ટ્રધ્વજ કાર્ય કરવાનું હશે એના એક મુખ્ય અંગ તરીકે એ પ્રવૃત્તિને વર્ણવી ત્રિવેદીસાહેબને અંગે તો આ ઉપેક્ષ એટલા જ પૂરતો છે કે એમનો રસ અનેકવિધ હતો એ રસને લીધે જ આપણે ત્રિવેદી સાહેબને સ્વરૂપ કમિશનર બનતા જોઈએ છીએ પૂના ગુજરાતી બહુ સમાજના તો એ જાણ્યા ત્યાં મુધી આત્મા રહ્યા બહુસમાજ દ્વારા એમણે પૂનાના ગુજરાતી જીવનને સંગમિત કર્યું અને એ સંગમના

પ્રયાસથી સુન્દરાતી બાળકો માટે સુંદર શાળા જન્મી. એ શાળા માટે કરેલી અથાગ મહેનતનો ખ્યાલ કરતાં આજે મને એમની વ્યવસ્થા-શક્તિ, અથાગ શ્રમ લેવાની ટેવ, કાર્યક્ષમતા અને ખર્ચ નજર સમક્ષ આવે છે.

આ પરમ સુખી કુટુંબ એક જ વેળા ગોકવાદળમાં ફૂંચ્યું. ચિરંજીવી મનુ એમનું એકનું એક સંતાન એને હાડકાનો કાપ થતાં પ્લાસ્ટીકમાં લાંબો કાળ રાખવાનો પ્રસંગ આવ્યો. ત્રિવેદીસાહેબ માટે એ ભારે કમોટીનો સમય. મનુ એટલે એ દંપતીનું સર્વસ્વ ! લાગલાગટ બે વર્ષ મુઠ્ઠી એમણે જે સારવાર એમના એ વહાલા સંતાનની કરી-બહારથી પરમ ઈર્ષ્ય રાખે, હસતુ મોં રાખે, છતાં હૃદય પળેપળ રોતુ હોય—એ સ્થિતિમાં કરેલી એ સારવાર કોઈનેય દિલ્લૂંડ બનાવે એની હતી પુત્રપ્રેમથી નીતરતા પ્રેમાળ પિતાનાં હૃદયદર્શન એ માંદગીએ કરાવ્યાં મનુ સાંભળે થયો શરીરે હૃદયપુષ્ટ થયો પણ ત્રિવેદીસાહેબ એ કાળમાં ધરણ થઈ ગયા—શરીરે અકાળ બન્યા. એમનું હૃદયમંથન કેવું કારમું હતું એની એ અકાળ વૃદ્ધાપો સાખ પૂરતો. પણ ઈશ્વરે એ કસોટી કરી લઈ એમને પુનઃ આનાંદિત કર્યાં. અસંખ્ય આદમીઓના એમણે નિઃકામ સેવાથી મેળવેલા આશીર્વાદ ફળ્યા એમ કહી શકાય.

૧૯૩૦માં સત્યાગ્રહના પ્રમંડ આંદોલને સમસ્ત દેશને હચમચાવી મૂક્યો. બાપુની ઠાંડી ફૂચ, મીઠા સત્યાગ્રહ, ધરપકડ અને એ સ્વાતંત્ર્યપુદ્ધ અંગેના બનાવોની અસરથી ભાંગે જ કોઈ હિંદી અસ્પૃષ્ટ રહ્યો હોય ગાંધીજીના નિકટ સહવાસમાં આવનાર જ્યેષ્ઠકરભાઈનું મનોમંથન આપણે સહેજે કાપી શકીએ. સરકારી નોકરી—દેશની હાકલ—એવું મનોમંથન ધણાએ અનુભવ્યું હતું ત્રિવેદીસાહેબે ત્વરિત પોતાનો માર્ગ દોરી લીધો. દેશને ખાતર યાદોમ કરનાર હજારોની યત્કિંગિલ મૂક સંવાના માર્ગમાં એ સરકારી નોકરીને આવવા ન દેતી અને જે ધડીએ આવે તે ધડીએ એને ક્ષમાવી દેતી એ એમનો નિરધાર હતો. એમણે પોતાના નિર્ણયનું બેલ નહોતું પીટ્યું.

ક્ષણે ક્ષણે જોયો જિભરાવા લાગી — ગાંધીજી યરવડાના મહેમાન બન્યા. ગુજરાતમાંથીયે સેંકડો અહિંસક સૈનિકોએ યરવડા જેલને જિભરાવી. ત્રિવેદીસાહેબને પોતાનું કાર્ય મળી ગયું. સરકારી નોકર હોવા છતાં નીડરતાથી એ ગાંધીજીને માટે ફળ-સામગ્રી વગેરે લઈ યરવડા દરવાજે દાખલ થતા યરવડાના શાસકો સર્વ કોઈ એમને પિછાનતા. ત્રિવેદીસાહેબની ટપાલથેલી દરરોજ જિભરાવા લાગી. ગુજરાતના ખૂણે-ખૂણેથી કોઈ નહીં ને કોઈ પત્રો આવે; કોઈનો પુત્ર કે ભાઈ, ભત્રીજો, ભાણેજ કે દોહિતર કે મિત્રપુત્ર યરવડા ગયો છે, એમની જરા કાળજી રાખવાનું કાર્ય ત્રિવેદીસાહેબને એ મેંપે. અને ત્રિવેદીસાહેબની મોટર દોડતી જ રહે. એ અજ્ઞાત સેવકને માટે દંતમંજન, ખશ, સાણુ વગેરે જરૂરિયાતની વસ્તુઓના બાંડો સાથે એ બીજો ત્રીજો દિવસે યરવડા મંદિરને દરવાજે ખડા જ હોય, ત્રીજા વર્ગના કેદીઓની મુલાકાત તો ત્રણ માસે એક વખત, એટલે ત્રિવેદીસાહેબને એ અજ્ઞાત સ્નેહીઓની મુલાકાત તો કોણ જ લેવા દે! પરંતુ એમાં એમને — એક મૂકસેવકને માનાપમાન શાં? એ દરવાજે જ દરવાજાને એ બધી સામગ્રી મેંપી દે અને દેશસંનિકની યથાશક્તિ સેવા કર્યાંતી કૃતકૃત્યતા અનુભવે આ ક્રમ મહિનાઓ સુધી ચાલ્યો.

તે વખતે સરકારને બહાર તંબૂઓ નાખી કામચલાઉ જેલ ખડી કરવી પડી હતી આ જ અરસામાં કરાડીથી પકડાઈને રાખગમતીમાં બંદીવાસ ભોગવતાં મારી યરવડા બદલી થઈ. સરકાર આ અણધારી મોટી સંખ્યાને પહોંચી વળવા અશક્ત હતી. એમણે યુદ્ધકેદીઓ પાસે ચર્હા પિસાવી જોઈ, પરચરો ફાડાવ્યા, રમી વણાવી, છતાંયે અમને બંધાને આપવા પૂરતું કામ ન મળે આ રીતે અમને કુસદ બાદુ અને વાંચવાનાં આધને નહીં. ખોગક તો ખરાજ જ, પણ એ ચલાવી લેવાની તૈયારી હતી; પરંતુ માનસિક ભૂખમરો વેડવા અમે તૈયાર નહોતા. જેલ મેન્યુઅલ પ્રમાણે એક વાર્તાનું અને એક ધાર્મિક પુસ્તક અપાય. જેલનું પુસ્તકાલય અમને જોઈતાં પુસ્તકો ક્યાંથી પૂરાં પાડે? એ તો

ગુનેગાર કેદીઓ માટે ગમે તેના નકામા પુસ્તકોનું મનેનું જે અરમામા અમે બ્રૂખડનાથ પર ડીપાર્ટમેન્ટ દોહા થઈ મેન્ડ ગાર્મિન નામના એક આયર્લિશ ગૃહસ્થ આ તબૂ-જેવના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ હતા જેલર કિનન બ્લુ જ ફૂર અને સખત ગણાતો મહાત્માજીના મત્રી ભાઈ ખાટેલાવ પણ અમારી માથે નીચ વર્ગમાં હતા એમને અમારી વચ્ચેથી અધારી કેટડીમાં બેસાડ્યા મતાધીગોએ જુદાજુદા ચનાનુ — એમણે સારવાર માટે ઇસ્પતાનમાં મોકલવાની સાત ઠી આખર મેન્ડ ગાર્મિને અમારી ફરિયાદો જાણ્યા છઠ્ઠા દેખાડી ખુલ્લા વિદેહ્યુ કે, “આ પ્રકારના કેદીઓની આની મોની મખ્યા માટે અરજ તમાર નહોતી અને જેલ પુસ્તકાલય તમારા જેવાની બ્રૂખ ન ભાગે એ પણ સાચું” પણ એનો ઉપાય શો? તરત જ અમને મદાગવી પુસ્તકો મગાવવાની પરવાનગી મળી તોએ એવી અમારી માગણીએ એમને વિમાસણમાં નાખ્યા યજ્ઞના મુખ્ય સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ મેન્ડ ગાર્મિન હાથ ગણાના ગાર્મિન પોતે અહાનુભૂતિનાળા હતા એ અમારી ‘બ્રૂખ’ મમજી શક્યા પણ નોડ શો કાઢવો? ત્રિવેદીસાહેબ મારી નજરે ચડ્યા મે સૂચવ્યું કે, પૂનામાં રસના એક સરકારી નોકર મિત્ર પામે પુસ્તકો મગાવના હો તો મગાવી શકુ એમણે એ કોણ વગેરેની ચોકસી કરી પુસ્તકોની યાદી તમાર કરવા હુ અમે માફી તમાર કરી ‘મોર્ડર્ન રિવ્યૂ’ વગેરે માસિકો તથા બેચાગ પુસ્તકો માદ ઠી માટિન પાસે એ યાદી ગાલિન મજૂર કરાની આવ્યા ત્રિવેદીસાહેબને યનારાનો પત્ર લખવાની પરવાનગી આપી પત્ર યાદી સ્પષ્ટ ગયો અમને એમ હતું કે, એમાંથી પોતાની પામે હશે એના પુસ્તકો ત્રિવેદીસાહેબ મોકલશે પરંતુ અમારા સર્વના આશ્ચર્ય વચ્ચે બીજેજ દિવસે માળે જેલને દરવાજો ઓછવત્તા કરીને પાચસા-છસો પુસ્તકોના જડલ લઈ ત્રિવેદીસાહેબ હાજર! ગાલિન મનારે આવે પુસ્તકોના જડલો જેલરે લીધા બીજે દિવસે ગાલિનના આશ્ચર્યનો પણ પાર ન રહ્યો એણે ટકાવ કરી કે, “આ ઈર્ષ આગળની ગોદાણુ હતી કે શું? એક દિવસમાં

પત્ર પહોંચનાં આ શી રીતે કોઈ થાવે ! ” એમણે બંહેલો જોત્યાં તો એના અને અમારા આજર્થ વચ્ચે એમનાં જૂતાં જ પુસ્તકો નહીં પરંતુ બાતરમાંથી ખરીદી આણેલાં અનેક નવા પુસ્તકો. અમને પણ ખેદ થયો. આવો ખર્ચ એમને કેમ કરાવાય ? એમાં પ્રો. શાહના ‘ધ રેવેન્ડ ધેટ વોઝ ઈડ’ જેવાં ત્રીસ ત્રીસ રૂપિયાની કિંમતનાં મોંઘા પુસ્તકો પણ હતાં ગાલ્વિનને ત્રિવેદીસાહેબ મંબઈ માહિતી મેળવવાની જિજ્ઞાસા થઈ આ બધું શા માટે ? એનો ઉત્તર તો અમારી પાસે નહોતો. પાછળથી ગાલ્વિનને જ્વેલરને ખાતગી દુકમ આપ્યો હતો કે, ત્રિવેદીસાહેબ આવે ત્યારે એમને દરવાજા બહાર જાભા ન રાખનાં હમેશાં ઓફિસમાં જોલાવી કોઈની ખજાર જોઈતી હોય તો આપવી અને કોઈને મળવા માગના હોય તો મળવા પણ દેવા. બમ ! તે દિવસથી ત્રિવેદીસાહેબને માટે જ્વેલના દરવાજા સદા માટે ખૂલ્યા. એટલું જ નહીં પણ એક દિવસે સવારે દક્ષતરના ટાઈમ આવે તો એમને મળવાની ઇચ્છા ગાલ્વિનને દેખાડી ત્રિવેદીસાહેબ આવ્યા અને ક્યાક દોઢ કલાક બે વચ્ચે વાર્તાલાપ થયો ગાલ્વિનને એમનો ઉપકાર માન્યો. એ વેળા અમને કોઈને હાજર નહોતા રહેવા દીધા, પણ પામેના ઓરડામાંથી જે કંઈ સાબળવા મળ્યું તેમાં ગાલ્વિનના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ત્રિવેદીસાહેબ એમ કહેતાં સંબળાયા કે, “ સરકારી નોકર હોઈને હું દેશની કંઈ સક્રિય સેવા તો નથી કરી શકતો. પરંતુ આ બધા દેશને માટે ત્યાગ કરી કટ્ટો સઢન કરે છે તો કંઈ નહીં તો એમને કોઈ રીતે ઉપયોગી થઈને એમની મેવા કરી શકું એ મારો ધર્મ માનું છું; એ જ મારી પરાક્ષ સેવા.” એ બધી જહેમત પાછળ એ જ એમનો હેતુ ! મે પાછળથી નવા પુસ્તકો ખરીદી ખર્ચ કરવા માટે એમને દપકો પણ દીધો. એમણે તરત જ ઉત્તર વાળ્યો, “ આ તો નિમિત્તમાત્ર છે મારે બહુસમાજના પુસ્તકાલયનો વિકાસ કરવો છે. હું સારાં પસંદ કરાયેલા પુસ્તકોની યાદી ગોઠવતો જ હતો; અને અનાયામે એ હાથ ત્રાગી મોટર લઈ પૂનાના જુકમેડરો પામે બન્યાં એટલાં ખરીદી

લીધા એ બાદ હમણા તમે વાચી યો પડી એ બહુસમાજના પુસ્તકાલયમાં રહેશે બહુસમાજના પુસ્તકાલયનો આથી વધુ સાગે શો ઉપયોગ થવાનો હતો ? આ તો એક ગરે એ પક્ષી મગાયા અને બહુસમાજને તમારી સેવા કરવાની તક મળી ” પાછળથી પુસ્તકો નવના જ ગયા અને હું છૂંચો ત્યારે મને સાલરે છે કે, આશરે ૧૧૦૦-૧૨૦૦ પુસ્તકોનો એ સંગ્રહ થયો હતો ગાંધિન પછી એ પુસ્તકોની સલાહ રાખતા — એમને એમ લાગ્યું હતું કે એ ઉદાર ગૃહસ્થે કરેલું એ ઉદાર ગર્વ પોતાના પર અગત ઉપકાર અમ હતું અને એ ‘ટ્રસ્ટ’ માટે પાતે જવાબદાર હતા એ માટે પેગી આપી, ઇશ્યુ છુક બનાવી, અને બે લાઇબ્રેરિયન નીચ્યા પુસ્તકો લેવા જ્યા એકમાથી બીજા તબૂમાં જવાની બધાને છૂટ થઈ ગાંધિને પોતે પછી થોડા પુસ્તકો વાચ્યા એટલું જ નહીં, પણ પોતાના બાળકો માટે પણ એમાંથી અમારી પસંદગીના પુસ્તકો લઈ જતા જેનમાં ત્રિવેદીસાહેબના પ્રનાપે બધાએ પેટલરી વાચ્યુ પાછળથી ‘૩૨મા તો બહાર ન રાચના મળે એનાયે પુસ્તકો રાજદ્વારી કેદીઓએ જેનમાં વાચ્યા ધણાએ સારામાં સારું અધ્યયન કર્યું અને એના ફળસ્વ મુદ્દા પુસ્તકો પણ જગતને મળ્યા

આ સેવાતપરતા કેટલી હદે જતી એનું બીજું એ દર્શાવ જેલ મેન્યુઅનમાં એક નિયમ એવો છે કે પ્રત્યેક કેદીએ ૫૬૨ ૫૬૨ દિનમે ફરજિયાત મુકન કરાવવું — એલે દાદી કરવાની નહીં પણ ત’ના થનાતુ જેલ મેન્યુઅન ધણેલું ગુનાક્ષિત કેદીઓ માટે એમને આ દિનમે કપડા ધોવાના, ગદા ગમળાઓ પર શયન કરવાનું, એટલે માથામાં જૂ ધામદિ ન પડે એ માટે એ નિયમ સારો પણ હોય પરંતુ એ જેલ મેન્યુઅન’ રાજદ્વારી કેદીઓને પણ લાગુ પાડવામાં આવતું એમના હાલમાં પણ કેદીઓમાંથી એ પૂરતી સખ્યામાં હોય નહીં એલે રાજદ્વારી કેદીઓને પહેાચી વળાયુ નહીં હજીવનના સાધનો — અસ્ત્રા — પણ એના કે જેનો ઉપયોગ કરવા દેવા સાગે અમે સખત વાધો લીધો એક

વેળા તો પ્રયેકને પરાણે મૂકવામા આન્યા કર્મના માથા લોહીપુહાણુ થયા પણ પગી એના કડક પાલનમા શિથિનના આની અને ઘણા નાદી વાળા બન્યા એમા પણ અત્તાવાળાઓને શિસ્તમગ વાગ્યો પાઝળથી કંઈક કોરણે 'ફરજિયાત મુકન'નો માટિને ફતવો કાઢ્યો ગાવિનને તકરાર કરવી નહોતી અને માગણી કરી કે, અમારા પોતાના અત્તા રાખના દેવામા આવે તો અમે પોતાની હજમત — દાઢી જ — કરી લઈએ ગુનેગાર કેદીઓ અને એમના અત્તાનો ઉપયોગ કરવા ન દઈએ અત્તા જેવું તીક્ષ્ણ હથિયાળ કેમ અપાય ? કોઈ આપવાત કરે તો ? ગાવિને ફરી તોડ કાઢ્યો — અમારા અત્તા રાખના દેવા સામેનો નાધો ઊભો ગયો, માત્ર રાતે એ ઓઢિસમા રાખનાની શરત ફરી ત્રિવેદી સાહેબને પડ ગયો બીજે દિવસે સાંજે નવા અત્તા અને નાળ ગપનાના સત્તા ટાજર ! 'ગમે તે માગો અને મગે' !

પણ ત્રિવેદીમાહેમ તો એથી પણ આગળ વધે એવા મિન એ જેલનો અગખામણુમા અગખામણુ જેલર એને હાથે કંઈ દઈ થયેનું એટલે મુમર્ઝ ચિન્તિસા અને શસ્ત્રક્રિયા માટે જ્યાં એ જ ગાડીમા ત્રિવેદી સાહેમ જતા હતા કિવનને (એની અપ્રિયતાને) એ સાગી રીતે ઓગખતા ટ્રેનમા મુમર્ઝની મુનાકાતનો હેતુ જાણુતા પોતાના ભરીજ દાખતરને તેમ જ પિતરાઈને તાર કર્યો કિવનની મુમર્ઝમા સાગનાર ધરનામા અમૂલ્ય સહાય કરી કિવન શત્રુ નહોતો કિવન જે નત્રનું અગ એ તત્રનો વિરોધ ગાંધીજીના પૂજક ત્રિવેદીસાહેમે જે જતી શકે તો કિવનનો હુદયપનટો કરી એ સત્યાગ્રહી કેદીઓ પ્રતિ પોતાનું કડક તર્તન ત્યજે એ હેતુથી આ સેનાભાવ ઊઠાવ્યો ! આના ત્રિવેદીસાહેમ બીજા સોખ્યા જડે 'સત્યાગ્રહી કેદીઓની મુનાકાતે પણ એમના સમઘીઓ મોગી અખ્યામા આવવા લાગ્યા ધણુપરાઓનું આશ્રયસ્થાન ત્રિવેદીમાહેમ એમની મોટર એમને જેલમા લાવના વર્ષ જવા દોડતી જ ટોપ જેનમુકત સત્યાગ્રહીઓ પણ એમને ત્યાં મહેમાન થાય જોઈએ ત્યારે સહાય મેગવે ત્રિવેદીસાહેમના ખિસ્સા યર કેટલો ભાર યડ્યો હશે એ કંપી સમય

પણિ માલમિયાજની ધરપકડની વાત સાંભળી બનારસ દિદુ યુનિવર્સિટીના દશ બગાળી વિદ્યાર્થીઓ—બી એ, એમ એ ક્યાસના પૂનામાં અરધસ કાઢી પચ્ચાસ એમને સખ થઈ અને એ યાત્રામાં આગ્યા એમાં એક તો મગાળના એક આઈ મી એસ જિલ્લા મેનિસ્ટ્રેટ જેમ્સનો પુત્ર હતો એમની મજા પૂરી થતા એમને બનારસ નઈ નઈ ઇંડડા એવો વિચિત્ર હુકમ નીકળ્યો. ફરકને નામે જોઈ એ એટલા પૈસા જમા, પણ એ તો બનારસ જે-માથી છૂટે તે વેળા એમને અપાય વાટખર્ચાં માટે દરરોજના આપ આના, એમાં સાથે જનારા દશ મિત્રાઈઓ સ્વાભાવિક જ દિસ્યો પામે એ જ દિનમે અમે છઠ્ઠા એમને અમુક ટ્રેનમાં લઈ જવાના હતા અમે સ્વાભાવિક આ નાન ત્રિવેદીસાહેબને ડરી તરત એમણે તો મોજ મજામાં મારી—મનારમ મુઠ્ઠી પકોચે એની નાસ્તાની સામગ્રી અને ફૂના કા ડિયા તૈયાર થયા અને બાનુડાં રેલેને ટ્રેન બપોડે તે પહેલાં હાજર થયા સાથે પાકીટમાં રીસની તોજ નાટખર્ચાં માટે. શુદ્ધરાત્રી જ નહીં પરંતુ પ્રત્યેક સપ્તામની ડેડી એમને મન સરખા—નિષ્કામ સેના એ જ એમનું ધ્યેય.

એમની કુટુંબજીવનની લાવના,

તે આજના નિભમ્મ કુટુંબની પ્રથાના પૂજારીઓથી નિરાળા હતી કુટુંબસ્નેહમાં એમની ત્રણ અને એમનું કુટુંબ એટલું જ વિશાળ—એ સર્વ સાથે એકધારા પ્રેમથી સદાયે સકળાયેના રહેતા એમના મોટા ભાઈના પત્ની અમદાવાદમાં ગુજરી ગયા મોટા ભાઈ પ્રતિ એમને એટલા આદરમાન કે એમની વૃદ્ધાવસ્થામાં એમના સુખસગવડ સચવાય અને એમના જાળકોની મલાળ લેવાય એટલા માટે પોતે અગવડ વેળે, પૂનાના ઘરનો ભાર એકેય હાથે વટન કરીને, મહિનાઓના મહિનાઓ પોરામહેનને અમદાવાદ રાખતા એની પ્રમદા હતી એમની બાતૃભક્તિ.

સ્નેહ અને સૌજન્યની મૂર્તિ

એક વેળા એક મિત્ર સાથે પૂના ગયો એ મિત્ર સાથે એના હિતારે બિતયો રાતે આ વાગ્યે પહોંચ્યા બાદ તરત જ મળ્યા તો

ગયો, પરંતુ એમને ત્યાં ન ઊતરવા બદલ એમને ખોટું લાગ્યું. “બધું કરીએ પણ સ્થાનમળત ન થઈએ,” એમણે ટોકાર કરતાં કહ્યું. મેં પણ મનકમાં કહ્યું કે, તમને આરેક વખત કહું છું પણ તમે ક્યાં મુઅમ્મિાં ક્યારેય મારે ત્યાં ઊતરો છો? એમને આ વાત એટલી ગંભીર માની હશે એમ મેં નહોતું માન્યું એમણે કહ્યું, “જુઓ, તમે જાઓ છો કે સૂર્યકાન્ત (ડૉ. સૂર્યકાન્ત ત્રિવેદી) મારા ભત્રીજા, એટલે એમનું ઘર એટલે એ મારું જ ઘર હું અસહ્યથી ત્યાં ઊતરું છું. એટલે ખીજે ઊતરું નો સ્થાનમળત ગણાઉં, તમે પહેલેથી જ અહીં ઊતરના હો અને ખીજે જાઓ તો મને લાગે કે તમે સ્થાનમળત થયા.” આ સૌજન્યનાં ઊંડાણ તે પહેલાં નહોતાં પિછાળ્યા પેલા મિત્રની કામા વાચી ગતે ત્યાં રહ્યો ત્યારે જ એમનું મનરંજન થયું.

રંગીલદાસ કાપડિયા

૨૨

ધન્ય એ જીવન

સ્વ પ્રો. ત્રિવેદીમાહેશ્વરી પહેલી મુલાકાત ઈ સ. ૧૯૧૪-૧૫ ની સાલમાં થઈ હતી. એ વખતે હું ખેતીવાડી કોલેજમાં પ્રથમ વર્ષનો વિદ્યાર્થી હતો. કંઈક કામ અંગે હું મારા સ્વ. મિત્ર ભાઈશ્રી ઇન્દુવદન-રાય દેમાઈ સાથે એમને મળવા ગયેલો. એમના ઉમદા આવકાર અને હેતુમયી સ્વાગતે અમને પહેલી જ મુલાકાતમાં અપનારી લીધા દર અંતરમાં મળવાનું આમંત્રણ લઈ છૂટા પડ્યા.

આ અરસામાં પૂનામાં ગુજરાતી સરકારી નોકરો ઘણા જ ઓછા હતા, અને દર અંતરમાં મુકરર કરેલા સ્થળે વારાફરતી મળતા. આ અંતરમાં મીટિંગમાં વિદ્યાર્થીઓને પણ નોતરના. ખેતીવાડી અને ઇન્જનેરી કોલેજના થોડાક વિદ્યાર્થીઓ સિવાય ઘણાખરા વિદ્યાર્થી ભાઈઓ આ અંતરમાં સભાઓમાં ભાગ લેતા નહીં. આ અભાવોમાં ત્રિવેદી-સાહેબ વખતોવખત મળતા.

થોડાક વખત પછી એમની બદલી હડપસર થઈ. હડપસર પૂના નજીક હોવાથી એમનો પૂના સાથેનો સહવાસ ગાંધી રહ્યો. આ અરમામાં ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓનો ‘બંધુસમાજ’ પણ ચાલુ હતો. એની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ બહારથી આવતા ગુજરાતી નેતાઓનાં ભાષણ મોકલવાં, આ સભાઓમાં ગુજરાતી અમલદારોને પણ આમંત્રણ મોકલવામાં આવતું. આ અમલદારોમાં ત્રિવેદીસાહેબ પણ એક હતા. પાછળથી આ સમાજના પ્રમુખ તરીકે પ્રો. બ. ક. દેકરસાહેબને ચૂંટવામાં આવેલા. એઓ સાહેબ સમાજના એ હોદ્દા પર કેટલાંક વર્ષો સુધી રહ્યા હતા.

પ્રો. ત્રિવેદીસાહેબની ઇચ્છા એવી હતી કે, બંધુસમાજનું કાર્યક્ષેત્ર વધારવું અને આ સંસ્થાને પૂનામાં વસતા સમસ્ત ગુજરાતીઓની સંસ્થા કરવી. કેટલાક વિદ્યાર્થી ભાઈઓ આની વિરુદ્ધ હતા. એમની ઇચ્છા બંધુસમાજ વિદ્યાર્થીઓની સંસ્થા રહે અને અન્ય ગૃહસ્થો મહેમાનો તરીકે સંસ્થાની પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લે એવી હતી. ત્રિવેદીસાહેબના સતત પ્રયાસે આ વાતાવરણમાં પસંદો આવ્યો. વિદ્યાર્થીઓએ જ સમાજની પ્રવૃત્તિઓ બહોળી કરવા અને એને પૂનામાં વસતા સર્વ ગૃહસ્થોની સંસ્થામાં ફેરવવા દરખાસ્ત મૂકી. બધા ભાઈઓએ આ દરખાસ્તને વધાવી લીધી. આ સંસ્થાના વ્યવસ્થાપક મંડળમાં પછીથી શહેરી ગૃહસ્થો અને વિદ્યાર્થીઓ બંને રહેતા.

ઘણાં વર્ષો સુધી મુખ્ય સંચાલક પ્રો. ત્રિવેદીસાહેબ જ રહ્યા. હોદ્દાની રૂએ નહીં પણ ફક્ત કામને લઈને જ. ગુજરાતી બંધુસમાજ એટલે પ્રો. ત્રિવેદી એમ કેટલાક ભાઈઓ કહેતા. સમાજને પગમર કરવા, એનું ગૌરવ વધારવામાં પ્રો. ત્રિવેદીસાહેબનો ફાળો જ મુખ્ય હતો. કોઈ નેતા પૂનામાં આવે એની ખબર રાખવી, એમનાં ભાષણો ગોળવરા એને અંગે આમાનિક કાર્યો હાથ ધરવાં, ગુજરાતમાં કોઈ આવડત હોય તો ફાળો મોકલવો, વગેરે પ્રવૃત્તિ ત્રિવેદીસાહેબને જ આભારી હતી કામ પોતે કરે અને યશ બીજાને આપે, એ એમનો સ્વાભાવિક ગુણ હતો.

એમને વિદ્યાર્થીઓ માટે ઘણા જ પદાપાત. પૂના એન્જિનિયરલ કોલેજમાં ફિઝિક્સ, મેથેમેટિક્સ અને એન્જિનિયરિંગના પ્રોફેસરની જગ્યા ખાલી થતાં તેઓ સાહેબ એ જગ્યા ઉપર સ્વેચ્છાથી આવ્યા. ખેતીવાડી કોલેજના ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓને બધુસમાજમાં રસ લેતા કર્યા, બધુસમાજને વિદ્યાર્થીઓ માટે ઉપયોગી સંસ્થા કરવા એક હોસ્ટેલ ખોલી - ફર્નિચર જૂજ દરે આપવાની વ્યવસ્થા કરી. શહેરમાં વસતા ગુજરાતી બાઈઓને માટે ઉપયોગી બનાવવા બધુસમાજ તરફથી લાઇબ્રેરી, પ્રાથમિક સ્કૂલ, હાઈસ્કૂલ વગેરે ઉપયોગી સંસ્થાઓની યોજના એમને જ આભારી છે. બહારથી આવતા ગુજરાતી ગૃહસ્થો માટે વ્યવસ્થા, સત્યાગ્રહની લડત વખતે સત્યાગ્રહી કેદીઓ માટેની સગવડ, બધુસમાજ મારફતે એઓ સાહેબ જ એકલે હાથે કરતા. એઓ સાહેબ એટલા બધા જાણીતા થઈ ગયા હતા કે, સ્ટેશને કોઈ ગુજરાતી બાઈ ભિતરે તેને ટાંગાવાળા આપોઆપ પૂછે કે પ્રો. ત્રિવેદીસાહેબને ત્યાં જવું છે કે ? ટૂંકમાં ત્રિવેદીસાહેબ ૧૯૪૦ ની સાલમાં આજીવંત ગયા ત્યાં સુધી બધુસમાજની બધી જ પ્રવૃત્તિઓના મુખ્ય સંચાલક હતા.

બધુસમાજની પ્રવૃત્તિઓ અંગે એક બે પ્રસંગોનું સ્મરણ થાય છે તે અત્રે ટાંકું. એક સભામાં એક બાઈ ભાવણમાં સરકારની વેપારી નીતિ ઉપર કંઈકે કંઈક આક્ષેપો કરી રહ્યા હતા. વક્ષાદાર સરકારી નોકરો જે ત્યાં હાજર હતા તેમાંથી એક બાઈએ વાંધો ઉઠાવ્યો અને એ બાઈ એમનું ભાવણ બંધ ન કરે તો સભા છોડી જવાની ધમકી પણ આપી. વાતાવરણ તંગ થયું. વિદ્યાર્થીઓ ઊકેરાયા, પણ ત્રિવેદીસાહેબના સમય-મર્યાદા પ્રવાસથી વાતાવરણ શાન્ત થયું ને સભા આગળ ચાલી.

એક સભામાં મુનશી દંપતી હાજર હતાં. એક બાઈ કે જે મીટિંગમાં મહેમાન તરીકે આવેલા એમણે મુનશીજીએ સૌ લીલાવતીબહેન ઉપર સખત પ્રકાર કર્યા. બધા સ્તબ્ધ થઈ ગયા. સભા પડી ત્રિવેદીસાહેબે ધણા જ કરગરા થઈ મુનશીસાહેબની માફી માગી. મુનશીસાહેબ ફક્ત હસ્યા અને આ પ્રસંગ બૂલી જવા કહ્યું. ધમ્મી વખતે

સભામાં મુ દાકોરસાટે । સ્વ ઔદીચમાટે । અો સ્વ પ્રો શાન્તી
માટે ની ચક્રમ્ કરતી અને તે ધરી દેના ત્રિવેદીમાટેન હમેશા સદ્ગ
પ્રધામ કરતા

એમની વિદ્યાર્થી પ્રવેદી નાગ ॥ અો વિદ્યાર્થીજનના ભાવે
એમને એકિંચ ચર મેલેજમા ખેચ્યા એન્જિનિયરિંગ ખાતામાં મોની મોની
જગ્યાઓ મળતી હોના છતાં એમણે વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે રહેવાનો નાદ
ઝાડ્યો નહીં સાધારણ વ્યક્તિ માફક જો એમને મોટી પદની મેટા
પગાર માનમગતમો વગેરેનો મોદ્દ રાખ્યો હોત તો જરૂર એમાં
સદ્ગતિ મેળવત એઓ ઘણી વખત મેતા કે મોની જગ્યા માટે મો
મોહ નથી મને તો વિદ્યાર્થીઓમાં રહીને આરાથી જની શરૂ તે કરી
હૂટના ઉમેદ છે પૂનામાં ઇટર મેલેન્જિન્ટેટ સ્પાર્ટ્સની શરૂઆત એમણે
જ કરેલી અને જે સસ્થાને ચોક્કસ સ્વરૂપ આપવામાં એમનો જ
શોખો નિશેષ હતો

ખેતીવાદી મેલેજ તમ જ અન્ય સસ્થાના વિદ્યાર્થીઓના જીવન
ઉપર એમના સહનાસની શી અસર પહોંચી છે તે તો એમના મસર્ગમાં
આવેના વિદ્યાર્થીઓ જ કહી શકે અમારા જેવા — જે એમની ધણી જ
નજીક હતા અને એમની વિદ્યાર્થી માટેની લાગણી તેમની ઉન્નતિ
માટેની ધગશ એમના જીવન ઉચ્ચ કરવાની અભિનાયા અને પ્રયત્ન રોજ
નિહાળતા — વિદ્યાર્થીઓ વિના સંગેએ મ્હી શરૂ કે એમના અધ્યાસથી
ઘણા લાઈઓ ઉપર એમના ઉચ્ચ આદર્શની છાપ પડેલી કોઈ
વિદ્યાર્થી માટે હોય એની એમને ખબર પડે તો તરત જ પોમ્ટરની
વ્યવસ્થા મે હોરિપ્લમાં લઈ જવા જેવાને ત્યાં પહોંચાવે રોજ
તપાસ રાખે એમને ઘેર ખબર આપે અને ફિર નહીં કરના સુચવે
વિદ્યાર્થીઓને સ્વયંસેવકો તરીકે સારનાર રના પહોંચાડે એમની
શીતળ છાયાથી કોઈ પણ સસ્થાના વિદ્યાર્થીને ‘મારી નભાળ લેનાર
કોઈ નથી એમ લાગતું નહીં જો કોઈ વિદ્યાર્થીને આર્થિક મદદની

જરૂર હોય તો તે પૂરી પાડે આમા ગુજરાતી કે બીજાઓનો બેદરબાવ નહોતો કેનાક ભાઈઓએ આનો ગેરવાલ પણ હિમ થો હતો

ધણા વિદ્યાર્થીઓ એમની પામેથી ધગી જ બારીખઈથી 1મ ઝરનાની દમ શીખ્યા હતા ત્રિવેદીસાહેબ જે કઈ મર્મ દાથમા લે તેનો નાનામા નાની અને ક્રીણામા ક્રીણી ગામત સુધી ગિયાગ ખરી તે મપૂર્ણ અકાર ઝરવાની તેમની ટેર હતી જે ભાઈઓને જે કઈ કામ મોખ્ય હોય તેની ક્રીણામા ક્રીણી ગિતગાર મૂચના મળે અને મમ વ્યવસ્થિત ચાલે છે કેમ તેની બારીખઈથી ચોકસાઈ કરે એમની આ આદતને લીધે ઉપરછના કામ ઝરનાગ ભાઈઓને સ્થાન નહોતુ અો એના ભાઈઓ હમેશા એમનાથી દૂર રહેતા માણુસના સારા ગુણો જોવાની અને એનો ઉપયોગ ઝરનાની એમની ટેર હતી

પ્રોફેસર તરીકે એઓ બધા જ કુશળ હતા એમના ગ્યાખ્યાનો હમેશા જીવી ટેગીના ગણુના શીખવવાની શૈલી ધણી જ સરળ એ વિદ્યાર્થીઓ મો મહેતુ કે ત્રિવેદીસાહેબ વિજ્ઞાન બદોળા વાચનનાળા ઉચ્ચ ટેગીના ગાખ્યાતા અો વિષયો સારી રીતે ગૂથી તથાનાર પ્રોફેસર છે વિષય ઉપરાંત ધનાસમા વિદ્યાર્થીજીવનની બીજી બાજુઓ ઉપર પણ ધણી રખતે જોનતા કોનેજની ચર્ચાસભામા ગમે તે વિષય ઉપર તાત્કાલિક જોનતા જ્યારે જ્યારે ત્રિવેદીસાહેબ એની સભામા હોય ત્યારે વિદ્યાર્થીઓ એમને જોનતા આગ્રહ ધરતા વિદ્યાર્થીઓ ધરતા કે એમ 11 દરેક દરેક ભાષણમા કઈક ને કઈક નવુ મળ્યુવાનુ મને છે મને ખબર છે ત્યા સુધી દુનિયાના સારામા સારા લેખકોના પુસ્તકો બહાર પડે કે નરત જ ખગીદીને તેઓ વાચના એમનો વાચના પ્રયેનો ભાવ જેમજો એમની લાઇબ્રેરી જોઈ છે તે જ જાણી શકે ધણાને એમ લાગતુ કે આખો દિનસ પ્રજતિમા જાપ છે ત્યારે વાચે છે ત્યારે ? ગમે તે વખતે અને ગમે તે દિનસે એમને ત્યા જાઓ તો 10ઈ ને 10ઈ બેઠા જ હોય એમને એના ભાગે જ જોઈ શકો

ત્રિવેદીસાહેબ અને હીરાગહેન એક આદર્શ દંપતીજીવનનો નમૂનો હતાં. શાન્તિમય અને સફળ જીવન કેમ ગાળવું એ ઘણાં ભાઈબહેનો એમની પાસેથી શીખેલાં. એઓ પરાપક્ષરી જીવન ગાળતાં. ‘સ્વ’ને એમાં સ્થાન નહોતું. સત્ય એમને ઘણું જ પ્રિય હતું. એઓ ગમે તે ભાઈને નિભાવી લેતા, પણ દલકાડી કોટીના જીવન માટે એમને સૂઝ હતી. આવા ભાઈઓ સાથે એ ભળી શકતા નહીં. એમના એક મિત્રે એક વખત કહેલું કે, મારા પોતાના સ્વાર્થ માટે હું ફતરાને પણ બાપ હતું. ત્રિવેદીસાહેબને આ ભાઈ માટે એટલી બધી સૂઝ આવેલી કે, એમની ધૂમ્પા છતાં અને પ્રયાસ અતિ પણ એ ભાઈ માટે એમને કદી પણ માન હિપન્ન થવું નહીં. એઓ કહેતા કે, જ્યારે એ ભાઈને જોઈ છું ત્યારે અસાધારણ ધૂણા છૂટે છે.

એક વખત ઔચિકત્પરલ કોલેજમાં ડિસ્ટ્રિક્ટ સ્ટાફની મીટિંગ હતી. ગુજરાતમાંથી ૭ સાત ભાઈઓ આવેલા. તેઓને જમવાનું આમંત્રણ આપવા મને સાથે લઈ ગયા. આ ભાઈઓ એક રૂમમાં બેસી ફેકડી કરતા હતા. હલકી મચકરી પણ વખતોવખત ચતી. થોડી વાર બેસી વિદાય લઈ નીકળ્યા. રસ્તામાં મોટર દાંકના હતા, પણ એ એમના રમૂજ સ્વભાવમાં નહોતા. બહુ નારાજ લાગ્યા. ઘેર ગયા પછી પૂછ્યું કે, “સાહેબ, કેમ બહુ ગમગીન છો? કોલેજમાં આવ્યા નોતરવા, પણ કેમ હાલે હાથે પાછા ફર્યા?” મને પૂછ્યું કે, એ ભાઈઓ કોણ કોણ હતા, ને શા હોદ્દા ઉપર છે? ને ક્યાં કામ કરે છે? મેં એમને જોઈ તો ખ્યાલ આપ્યો. પછી મને કહ્યું કે, “દેસાઈ, હું આવ્યો હતો એ ભાઈઓને નોતરવા. પણ એમના ઉદ્દેશો સાંભળી હું તો શત્રુ થઈ ગયો. એમને નોતરવાનું પણ યાદ ન રહ્યું. આવું ઉચ્ચ શિક્ષણ પામેલા અને અનુભવી મોટરાઓ પણ વાતમાં આટલી દશાએ પહોંચી શકે શં? એમને આમાં શા રસ પડતો ન જો?”

મહાત્માજી પ્રત્યે જેવેના તેઓ મહાત્માજીના ભક્ત હતા અને આને લઈને કોંગ્રેસ તરફ જેચાચેવા મહાત્માજી અને કોંગ્રેસ કાર્યકર્તાઓ માથેનો તેમનો સબધ સામાજિક હતો, રાજકીય નહોતો. સરકાર તરફથી આ સબધ માટે આક્ષેપો થયેલા — એક વખત તો નોકરી માથી છૂટા કરવા સુધી વાત આવેલી એમના ઉચ્ચ અને મૂલ્ય જીવનને લઈને સરકારી આક્ષેપો પુરવાર થઈ શકેના નહીં તેઓ કહેતા કે, “મારો સબધ સામાજિક છે, રાજકીય નથી મારો દીકરો મદિદ હતો ત્યારે પૂ. મહાત્માજી આશીર્વાદ આપવા આવેલા જે સામાજિક સબધ ગુનો હોય તો ‘ગુનેગાર છુ’ સરકાર આ બાબતમાં ઈર્ષ કરી શકેતી નહીં તે એમના મનોમગ્ન ને શુદ્ધ અને સત્ય જીવનને લઈને જ આ જ ગુણોને લઈને ખેતીનાડીના મોટા અમલદારોને એમને માટે વાલુ માન અને આદર હતા.

મિત્રો સાથે એઓ યશ જ પ્રેમાળ અને ગમે તે વખતે ગમે તેવું કામ કરવા તૈયાર નેતાઓ આવે, પ્રખ્યાત વક્તાઓ આવે, તો એમને નોતરના અને મિત્રોને પણ નોતરી એમનો સમાગમ અને ઓળખાણ કરાવવા, એ એમની ખામ પ્રવૃત્તિ હતી એમના મિત્રોને એમના તરફથી આગમ વધવાની ધણી જ સામગ્રી મળતી ચોપડી મોકલે, પેપરના નટિંગ મોકલે, કાગળમાંથી ઉતારા મોકલે, કોઈ આવે ને મળવા જેવું હોય તો સ્વચ્છતા મોકલે ઓળખાણ કરાવે, શતિ પણ કરે, વખત આ થે આગમ પાડવાના પ્રયત્ન કરવા પણ ન થોડે મિત્રો ઉપર ઈર્ષ આદર આવે તો એમને ચિંતા એમના આ ગુણોને વીધે જ એમના અગત્ય મિત્રોનું હો. ધણું નિશાળ હતું.

મને એ એમના નાનાબાઈ તરફ વેળના મારી જાણમાં અને અજાણમાં મારે માટે એમણે જે જે કર્યું છે એ કદી જુનામ એમ નથી મારા અમેરિકાથી પાછા ફર્યા પછી મને જની જીવો હોદ્દો ન મળ્યો એની એમને ફિક્ક રહેતી ત્યારે એમ કહેતો કે, આપ તો ન મને છે ત્યારે ફગાવી દે છે અને અમારે માટે આમ કેમ ?

એઓ કહેના કે, અધાને સાડુ થવું ન પરવડે, મારો દાખનો ન વેગો
અમારું કોઈ ઘસાવું જોલે તો એમને લાગી આવતું અમારે માટે કોઈ
કોઈને ભભેરે તો એમને એન ન પડે આની ખુલાશો પૂરી જાય નો-રી
દરમિયાન કોઈ કંઈ એમની માગફતે અમારી પામે સપાડુ કગારા
આવે તો એમનો પિત્તો જકળી જાય નોકરીમા પોતાના મિત્રો ને હાથ
નીચેના માણસો માટે ઘણી વાર પોને ઉપાધિ વટોરી લેના એક જામનમા
એમને કંઈ સહન પણ કરવું પડ્યું જે વખત ૫ જામ દુગ્ગ ઉપર
હતો — એઓ સાહેમે આની મને વણી જ મદદ કરેની એમના આની
ગયા પગીવી સ્થાનિક ઓફિસરોની પણ મારી રીતે મદદ મળેની

એમના નોમરીના ઊંના વર્ગોમા એગ્રિમ્યરન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ કન્યા
સરકારે આણુદમા મુખ્યા એઓ પોતાની મરજી વિરુદ્ધ ગયેલા એઓ
કહેના કે આણુ મારે માટે નથી મુખ્ય ન હોના હતા જલુ પડેનું
એમના ગયા પગી થોડા વખતમા કોંગ્રેસ મરકારે ગણનામું આણુ,
રાજતત્ર એડવાઇઝરોના હાથમા ગયું એ કોંગ્રેસદેવી વડા સાહેબો
ઇન્સ્ટિટ્યૂટ કેમ સહન કરી રહે? ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઉપર આક્રમ આની મધા
મોટા અમલદારો વિરુદ્ધ, — એની ચિતામા નિદ્રા અને તન્દુરસ્તી ખોયા
એઓ સાહેમ ખૂબ લાગણીપ્રધાન હતા કન્યામા પાણી ન નીકળે એ
વાઇકર સાહેમ કે ડાયરેક્ટર ઓફ એગ્રિમ્યર કંઈ કહે તો તેમને ઠાક
ન આવે વખતોવખત કામસર પૂના આવતા એમના મન ઉપર એટલો
ખવો ખોજો હતો કે એમને કંઈ એન પડતું નહીં હમેશા ઉદાસ રહેતા
મે એમને કહેનું કે, સાહેમ, હવે જલદી છૂટા થઈ જાઓ, નહીં તો પગી
પસ્તાવું પકશે એમને મગે એ વાત બતરી નહીં એ સાગી રીતે
સમજતા કે તમિયત અગણતી જાય છે પણ બધા જોલમા છે એટલે
ઇન્સ્ટિટ્યૂટ કેમ છોડાય? ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ન છોડ્યું અને દેહ છોડ્યો મન્ય
એ જાન !

સંકટ સમયની સાંકળ

પૂનાના ગુજરાતીઓમા પ્રો ત્રિવેદી 'ત્રિવેદીસાહેબ' ના નામથી જ ઓળખાતા

મારી બદની પૂના થઈ હું માગ લાગીજાને ત્યાં શરૂઆતમા થોડા દિવસ રહેનો તે દરમિયાન એક દિવસ પચામેક વરસની મિત્રના હાથના જમાનાને અનુભવી દાઢીમૂછની હાજમત કરેલા, કઠોટો મારેલુ ધોતિયુ, મધ કોવરનો હાથ કોટ અને કાળા ટોપી પહેરેલા એક ભાઈ માગ લાગીજાને મળ્યા આવ્યા 'ઓહો, ત્રિવેદીસાહેબ વધારે' એ શબ્દોથી માગ લાગીજાએ તેમને આનંદાર્પી થોડી વાતચીત થયા પછી એમણે કહ્યું 'હું તો પેના જાળા દેસાઈસાહેબને મળ્યા આવ્યો છું' મારા લાગીજાએ માગ તરફ આગળી જતાપી કહ્યું "આ રત્યા એ દેસાઈ" જરા મૂઝવણભરેલી સ્થિતિ થઈ પડી ખરી પણ એમણે કહ્યું, "ઓહો, એમ કે, તમે અહીં કેળવણી ખાતામા આવ્યા છો?" મેં એમને કોઈ દિવસ જોયેલા નહીં, એમનો જરાયે અનુભવ નહીં એટલે એમણે માગે માટે આપણા શબ્દ વાપર્યો તેથી અને આ પ્રસંગની મૂઝવણથી મને થોડી રમૂજ પડી અને એ વ્યક્તિને જાણવાનું પ્રાર્થન થયું એમણે ધારેલું એ કરતા હું કદાચ એમને વધારે જુનાનિયા જેવો લાગ્યો હોઈશ કારણકે મિત્રજ કરવાના હેતુથી મેં કહ્યું "કેમ સાહેબ, પૂનાના કેળવણી ખાતાના અધિકારીઓ જેવો નથી દેખાતો? જો એમ હોય તો હું દાઢીમૂછ વધારી માથે પાઘડી પહેરવાની શરૂઆત કરું" જરા પણ ન મૂઝાતા એમણે જે મુક્ત કંઈ હાસ્ય કર્યું એ તો હું કદાચ જૂની શબ્દો નથી એ હાસ્યમા એમની સમયસૂચકતા હતી એ હાસ્યમા એમનો સંભાવ વેરાતો હતો એ

દાસ્યમાં એમણે મારે માટે વાપરેલા ‘આપણા’ શબ્દનો ખુલાસો હતો. એ હાસ્ય પૂનામાં વસતા અને નવા આવનારા ગુજરાતીઓને પોતાના કરી લેવાની શક્તિ ધરાવતું હતું એ દાઝ્ય જ બંધુમમાનતું અંગન હતું.

એક મોટા ઓફિસની પૂનામાં બદલી થઈ. એમને પૂનાના ગુજરાતીઓનો પરિચય કરાવવાના હેતુથી મેં મારે ત્યાં થોડા અગ્રગણ્ય ગુજરાતી ભાઈઓને આ પાંચ બોલાવ્યા. પાંચ વાળાનો સમય હતો ત્રિવેદીસાહેબ એમની Y. 99 નંબરવાળી લીલા રંગની અસલ મોરીઝ ગાડીમાં આવ્યા એ ગાડી પૂનાના કોર્ષ પણ દેશબંધ મહા-ગણિયન કે ગુજરાતીને અજાણ નથી એ ગાડી જ્યારે જુઓ ત્યારે ગસ્તા પર ફરતી જ હોય. એને સમય અને અંતરની મર્યાદા નહોતી. દિવસે કે રાત્રે, પૂના શહેર કે તેની આજુબાજુના વિસ્તારમાં એ ગાડી તમે જુઓ તો જરાયે અજાણખી ન થાય એ ગાડીમાં કોર્ષ પણ મુસાફરી કરી શકે એવી મશ્હૂર ગાડી ત્રિવેદીસાહેબ જાને હાંકીને આવ્યા નોતરેલા મહેમાનો પૈકી લગભગ બધા આવી ગયા હતા ફક્ત મુખ્ય મહેમાનને આવતાં બેત્રણ મિનિટની વાર હતી. Y. 99 મારા મકાન આગળ આવીને જામી રહી અને હું ત્રિવેદીસાહેબને આવકારવા બહાર આવ્યો ત્યાં તો અમારા લતામાંનાં નાનાં નાનાં છોકરાં એક પછી એક આવીને પૂરી અડધી મિનિટ પણ ન થાય એટલા સમયમાં ગાડીમાં ગોઠવાઈ ગયાં. એક નાનું બૂલકું ત્રિવેદી-સાહેબ પામે આવીને પોતાની અડધી વૃદ્ધી કાઢી ભાષામાં, “ત્રિવેદી દાદા દાલોને” કહી એમનો કોટ ખેંચવા લાગ્યું. ત્રિવેદીસાહેબ એના તરફ નોર્મ મોટેથી હસ્યા અને બેગા થયેલા મહેમાનોને પડતા મૂકી, “હજી . . . ભાઈ આવ્યા નથીને?” અને હું જવાબ આપું કે, “આ એમની ગાડી આવી રહી,” તે પહેલાં તો પેલા બૂલકાને બાથમાં લઈ ગાડીમાં બેસી ચાલી ગયા! મને સમજ ન પડી. હું તો સાચે જ થોડો ડઘાઈ ગયો. એ ભાઈ નો એ બધાં બાળકોને લઈ અમારા

લક્ષ્મીને એ ચક્રડી લગાવી પાછા આવ્યા અને બધાને ગાડીમાંથી ઉતાર્યા તે વખતના એમના ચહેરા ઉપરનો આનંદ અને બાળકોના ચહેરા ઉપરના આનંદનું દૃશ્ય આજે ચૌદ વરસ પછી પણ બુનાતું નથી બાળકો પ્રત્યેનો શ્રેય! નૈસર્ગિક અને નિસ્વાર્થી! બાળકો સાથે માનવ જાતી આનંદ લૂની રાજ્ય છે તેનો આ દાખલો

ત્રિવેદીસાહેબ પૂનામાં રસતા ગુજરાતીઓની લગ્ન મરણ બીજા પછી સામાજિક પ્રસંગ વખતની સમીક્ષા સાથે એ સાકળ મંદીરે ખોરનાઈ જાય નહીં અને ત્રિવેદીસાહેબ ૧૦૪ ઉંમીના તાવથી મિઠાનામાં પડ્યા હોય કે એમની સરખરી ફરજને અગે ગમે તેના મહત્વના મમમાં રાજાયા હોય સાથે એવી કે ગાડી ઊભી જ રહે નાતી અને તમારી ગૂંચવણનો નિકાલ થવાનો જ સમય પૈસા માન અપમાન ઓગળાણ પગિચા પ્રશ્નો અતરાય નડે જ નહીં એમના વખતનું ગુજરાતીઓનું સગમન અને આજની તરસ્યતા મેં જુદે જુદે જડે જાણા છે માર્કિ વાર બે છેડા ત્રિવેદીસાહેબના સ્મરણથી બેગા થાય છે પણ તે ક્ષણ પાળ છૂટા થયા માટે જ!

સિ ૨૨ જ્યુનિની કોરોનેશન દરમિયે લગયો ઓફિસર અને માન્યાવનાળા ગૃહસ્થોથી હોન ચિમ્ત હોના સરખરતી દૃષ્ટિએ સાચી મેરા બખતનારને ચાલ વડે ચાના હતા એ માટે નામો વચાવા નાચ્યા એ પછી ગેટ લાઈ જોડી ચાલ લેના માટે ગયા અચાનક મો જે પી ત્રિવેદી એમ નામ મોનાયુ ગેમને જે ઓગળપતા હતા તે પાના ડા। જિયા થયા અગમખી અને પ્રેમની મિશ્ર લાગણી દેખના મો ઉપર તરવરી એમની પડખેની દારમાં ખેલા એ લાઈ જેમની સરજાર પ્રત્યેની જ્વનિષ્ઠ વધુપ તી સેના જાણીતી હતી તે બાઈથી ન રહેનાયુ અને એક મ મોરી જિયા “Trivedi, you, of all the people!”

જે ત્રિવેદીસાહેબ પૂ ગાંધીજીના અગત સમયને નર્મને અને પ્રેસ નગ્નના એમના પક્ષપાતને નર્મને સરકારમાં જ નહીં પણ

સરકારના ઓફિસરોમાં કાળા વર્તુળ પંદરીના એક તરીકે જાણીતા હતા, તેમને સિવાર જ્યુનિવી મેસિયેશનનો ચાંદ ને સાચી મેચાની કદર તરીકે હતો તે મજે એ ઉપરથી એમની કાર્યદક્ષતા, વ્યાવહારિક બુદ્ધિ અને કર્તવ્યપરાયણતાની સાક્ષી મજે છે.

લાલભાઈ ૨૦ દેસાઈ

૨૪

PROFESSOR J. P. TRIVEDI

Prof J. P. Trivedi belonged to a Shrimals Brahmin family of Dholka. He studied Engineering at the College of Engineering, Poona and graduated with a high rank. As the books on Engineering subjects were very costly and a wide variety of books was required for studies, he founded the Engineering College Gujarati Club Library which has operated for long time. After graduation he served in the Bombay P. W. D. especially in the irrigation branch on the Godavari, Pravara, Nira and Mutha canals. He was stationed at Poona as Sub-divisional officer in charge of the Mutha Canals when the Agricultural College students came in contact with him. The Poona Sewage Irrigation was being developed in 1918 after the end of World War I, when Mr. Inglis, Executive Engineer in charge of the project, selected him for the construction work at Hadapsar, a piece of work he successfully carried out. His great ideal was to develop cultural and social contacts. With this view before him, he left the P. W. D. for an educational career by joining the post of a Professor of Agri. Engineering, Physics

and Mathematics at the Agricultural College, Poona in 1919.

As an educationalist he made a mark at the Agricultural College. His studies, his extra-curricular reading and his method of imparting knowledge soon attracted the students to him. Subsequently he was appointed Chairman of the College Gymkhana when he instituted several new features in the Gymkhana activities. He went round and obtained a large number of cups for College sports. His personal interest in each student's activity and his love for students commanded immediate response and respect from them, which perhaps no other Professor in the College had ever commanded. He instituted inter-club dinners to establish better contact and *esprit-de-corps* among the College students. As Chairman of the Gymkhana he developed the idea of sports competition between several Colleges and with that view before him he contacted other Colleges and brought about the establishment of the Poona Inter-Collegiate Sports Association, of which he was the Secretary for the first two years. He was the life and soul of the organization. The annual Inter-collegiate Sports event was a great success and was looked forward to eagerly by all lovers of sports in those days.

He was always the first to be present at the sick bed of a student. In 1916, Poona was visited by a severe scourge of pneumonic plague. One Mr. Trivedi, a student of the Agricultural College, had an attack of this and Prof. Trivedi, though not then associated with the Agricultural College, was all the time on hand with medical and other help. Unfortunately his efforts did

not meet with success After his joining the Agricultural College he was the first by the bedside of sick students in the hostel or in the hospital

He also aided a number of students through their education at the Agricultural College and also in other schools and Colleges His purse was open to all irrespective of caste or creed He was generous to a fault and very often people exploited this trait His generosity was so well known that even people who did not know him approached him for help He had also helped several families to tide over difficult periods by supplying materials required to run the household

Socially Prof Trivedi was the leading figure amongst the Gujaratis in Poona and was equally well known throughout the whole of Gujarat His house was open to guests at all times of the day and of the night Friends and acquaintances and also the strangers who had heard his name could freely contact him In 1919 he helped to organize the Poona Gujarati Bandhu Samaj, a social institution which brought together the Gujarati population of Poona by way of lectures, meetings, social gatherings etc and helped to make a model for similar other institutions in India To outsiders the Poona Gujarati Bandhu Samaj and Prof Trivedi were one During the Congress struggle of 1930 he organized the supply of books, blankets, clothes, *chappals*, soap and other requirements to the Congress internees in the jails, irrespective of caste and creed This made him well known all over India

He had the courage of his convictions and stood up to them to the last even if it brought personal harm On one occasion when he was in the P W D he had

a difference of opinion with his superior officer for certain construction work. He protested till the last, and so the superior officer had to order that the work should be carried out in a particular manner. In spite of this his superior officers had great respect and regard for him.

He was honest to the core and therefore while in the P. W. D. he could not tolerate any act of misbehaviour on the part of his subordinates. He was religious in Gandhiji's way. He had great personal contact with Mahatma Gandhi, Shri Vithalbhai Patel, Sardar Vallabhbhai Patel and several other Congress leaders and has left a deep mark on those who came in touch with him.

While on the staff of the Agricultural College, he arranged with the members of the club to start a Gujarati club library for the Gujarati students. He helped and guided the newly formed institution in its first few years. The library bears a name to his memory.

He was interested in Scouting and familiarized himself thoroughly with the scout activities. He attended the scout training camps. Subsequently he became the Assistant Provincial Scout Commissioner for the Deccan area and made his mark in developing and furthering activities of the scouts.

The first Congress Government in Bombay placed his services at the disposal of the Institute of Agriculture, Anand, in the year 1940 as its Secretary. He was selected for this work because of his organizing ability. During this period of office as Secretary he set up the Institution on a sound footing within a period of 2 years.

He became ill due to the heavy strain of work and practically died in harness. His work remained unfinished and he expired at the feet of the Master, whom he had loved and served for the major part of his life.

A. A. Vasavada

२५

श्री जे पी त्रिवेदी

मुलाच्या माफत ज्या वाहा त्याच्या व्यक्ताच ह्या बाबतीत चळवळीबद्द वेधल त्यात प्रो त्रिवेदी याचा समावेश बेग पाहिजे. प्रा त्रिवेदी शतकी कॉलेजातील विद्यार्थ्यात मिसळत त्याच्यात खिलाडू वृत्ति निर्माण व्हावी म्हणून त्याचे अनेक प्रकारे प्रयत्न चालू होते त्यांनी खिलाडू वृत्ति म्हणजे काय याचे स्पष्टीकरण करणारी बाही इंग्रजी वाक्ये एतद तत्त्वावर ठळक अक्षरात छापून ते तत्वे विद्यार्थ्यांना व विद्यार्थ्यांना काय करणाऱ्या नत्यांना दिशे होते.

त्रिवेदी याचा मुलगा मनु हा निवाजीकुगत बालवीर होता. प्रा त्रिवेदी याचा हा मुकुलता एक मुलगा किंवा एवढ्यात एक अपत्य जसल्याने त्या मुलाच्या शिक्षण प्रगतीत त जातीने लक्ष घालीत. बाबतीत शिक्षण हे शिक्षणकर्त्यांचे एक उपाग असल्याने बाबतीत शिक्षणात काय काय गोष्टी शिकवितात बगैरची बारकाईने ते चौक्या करीत असत. १९२४ च्या दिसावर महियामध्ये महाराष्ट्राचे बालवीर कमिशनर व हरिभाऊ पटवर्धन (रावसाहेब पटवर्धन व ज्योतराव पटवर्धन यांचे वडील) बारल्यावर महाराष्ट्रात बालवीर कमिशनर होण्या करता पावत खिलाडू वृत्तीचा बालवीर चळवळीबद्दल आस्था दाखविणारा असा मनुष्य दाढता शोढता प्रा० त्रिवेदी यांचे नाव काय

नत्यांना मुचलें व त्या प्रमाणें प्रो० त्रिवेदी याची संमती घेऊन त्या वेळचे मुख्य कमिशनर सर चुनीलाल मेहता यांनी प्रो० त्रिवेदी याची नेमणूक केली आपण मुलाचें पुढारीपण घेण्यास लायक होण्याकरता आपण शिक्षण घेतलें पाहिजे या भावनेनें प्रो० त्रिवेदी यांनी खंडाळा येथें दहा दिवसपर्यंत छावणीत शिक्षण घेतलें. त्याच छावणीत मि० गोखले, मि० राव वगैरे कार्यकर्ते होते व हा वर्ग कें व्यंकटेश्वरनू यांनी चालविला. प्रो० त्रिवेदी याच्या कामाचा १९२६ मार्च १० रोजी मुस्मान झाली पुणें येथे १९२६ साली लॉर्ड आयरविन (त्या वेळचे व्हॉईसरॉय) आले असनांना स्काउटचा एक मेळावा दानवार वाड्यात झाला. त्यावेळी 'भारत हमारा देव हूँ' हे राष्ट्रगीत म्हणावयाचें किंवा नाही याबद्दल सरकारी अधिकाऱ्यांशी बराच वादविवाद झाला. सरकारी अधिकारी या गीताला बंदी करीत होते व कार्यकर्ते हें गीत म्हटलेंच पाहिजे असा आग्रह धरून बसले होते. प्रो० त्रिवेदी त्यावेळी आसि. प्रॉव्हिन्सल स्काउट कमिशनर म्हणून काम करीत होतें व त्याचवेळी सरकारी सेतकी कलजिमध्ये प्रोफेसर म्हणून काम करीत होते. पण बरील परिस्थितीत प्रो० त्रिवेदी हें कोणतें धोरण स्वीकारतात या गोष्टीकडे कार्यकर्त्यांचें लक्ष लागून राहिलें होते; पण त्यांनी नरफारनाम आपल्या बाबतीत धोरण स्वीकारील याची फिकीर न करतां बालवीरांच्या बाजूनें कौल दिला व 'भारत हमारा' हें गीत म्हणण्याची बालवीरांची इच्छा पूरी केली पाहिजे, असे ठामून मागितले. या गर्व गोष्टीचा परिणाम होऊन सरकारी अधिकाऱ्यांनी हें गीत मेळाव्याच्या वेळी म्हणण्यास परवानगी दिली १९२७ मार्च १० मुंबई येथें अखिल हिंदुस्थानांनील बालवीरांचा एक मोठा मेळावा भरला होता. त्यावेळी सेतकी कलजिमध्येल तरुणवीरांचें नेतृत्व प्रो० त्रिवेदी याचकडे होते. मुमारे ६० चे वर तरुण वीर सेतकी कॉन्जिजतफें या मेळाव्यांत सामील झाले होते. या मेळाव्याचे वेळी प्रो० त्रिवेदी, टक्करवापा वगैरे अनेक मंडळींनी वाडणें, मुलांच्या खोल्यांना भेटी देणें

वगैरे अनेक कामे केली मध्यतरी काही वर्षे प्रो० त्रिवेदी याची भावनगर येथे बदली झाली होती भावनगर येथे व० प्रभागनगर पट्टणी व विद्यमान प्रधान अनतराय पट्टणी यांच्या मदतीने भावनगर मध्यानातील बालवीर चळवळीत चेतन्य उत्पन्न केले भावनगरहून पुण्यास परत आल्यावर प्रो० त्रिवेदी पुन्हा येथील बालवीर चळवळीत लक्ष घालू लागले १९३० सालच्या राष्ट्रीय आन्दोलनाच्या काळात बालवीर चळवळीचे राष्ट्रीयकरण करून करावे या बद्दल प्रो० त्रिवेदी याची सळमळ चालू होती अनन् अडचणीमुळे मपूर्ण राष्ट्रीयकरण त्यावेळी करता येणे शक्य झाले नाही, पण राष्ट्रीयत्वाची बीजे या चळवळीत पेरली होती बालवीर चळवळ पक्षांतर्गत राजकारणापासून अलिप्त ठेवून, राष्ट्रीय वृत्तीने जेवढे काम करता येणे शक्य होते तेवढे काम प्रो० त्रिवेदी स्वतः करीत होते व इतरांनाहि उत्तेजन देत होते यरवडा विमापूर येथील राजकीय कैद्यांना सामान पोचविणे त्यांना बाचनाकरता पुस्तक मिळवून देणे आज्ञ्यांना औपधोषचाराकरता मदत करणे वगैरे कामात त्यांनी पुढाकार घेतला होता न० जवळच्या बालवीर कार्यकर्त्यांनाहि अशा कामात ते उत्तेजन देत होते राजकीय आंदोलनाच्या काळात प्रो० त्रिवेदी याचे घर भातून पाहुण्यांनी गजबजलेले व वाहेरून गुप्त पोलीसानी वेढलेले असे दृश्य नेहमी दिसत असे

१९३४ साली पुणे येथे मध्यभागातील बालवीरांना अथ माठा मेळावा संतकी कॉलेजच्या पटागणावर झाला त्या मेळाव्यास १६०० बालवीर हजर होते प्रो० त्रिवेदी हे या मेळाव्याचे कर्णधार होते व डॉ० नातू व डी पी जोशी हे त्याचे सहकारी होते शिस्त, टापाटीप, स्वच्छता, सहकार्य, स्वावलंबन या बालवीरांच्या गुणांचे त प्रदर्शन होते त्या छावणीस 'आनन्दनगर' हे नाव ठेवलेले होते व ते यथार्थ होते, हे, त्यावेळी मेळाव्यास आलेल्या पाहुण्यांनी नवून केले व वर्तमानपत्रकारानी जाहीर केले त्यावेळी प्रो० त्रिवेदी यांना गुणगौरव देताना असे 'मेडल ऑफ मेरिट' नावाचे सन्मान्य पदक बालवीर मध्येन

अपण कळ १९३७ साली बडन पावेळ हे हिंदुस्थानात आले असताना मुंबईस गव्हर्मेंट हाऊसवर चालेल्या सभच्या वेळा त्यांनी स्वाजट मस्था राष्ट्रीय करण्याच्या बाबतात अनक सूचना बडन पावेळ यांना व त्याचे चिटणास मि० इप यांना केल्या होत्या बडन पावेळ हे विलायतेम जाताना सर चुनीलाल महेता हे बालवीर चळवळीच्या बायातून निवत चालियान त्याचा जो मत्कार झाला त्यात प्रो० त्रिवेदी यांना पुढाकार घेतला व प्रो० त्रिवेदीच्या प्रोत्साहनाने मुंबई प्रांतातील सर्व बाल वीरांनी स्वाक्षरीन सर चुनीलाल यांना वृत्तज्ञतापत्रक अपण केले ही कल्पना सर चुनीलाल यांना फार आवडली

१९३७ सालच्या बडन पावेळ यांच्या मुदगारामुळे प्रो० त्रिवेदी हे फार बचत झाले बालवीर चळवळीतून अग बाढून घ्याव नितवा सताप त्यांना आला पण गवटी त्यांना आपल्या सहकार्यांच्या मदतीने मध्य प्रांतिक मस्था राष्ट्रीय करण्याचा धाट घातला व त्याम पुढे यशस्वी आले पुढे प्रो० त्रिवेदी हे आनंदला गेल्याने व प्रकृति-अस्वास्थ्यामुळे त्यांनी माठ्या दुखाने बालवीर चळवळीतील अग बाढून घेतले आनंद पथील कामाच्या ताणामुळे ते आतांगी चाले व त्यातच त्यांचा अंत झाला

सिंगडू वृत्ति ओदाय सर्वांगी मिळून मिसळून बागण यामुळे त सर्व बालवीरांत प्रिय झाले हाते कधी कधी ते अटकन रागावत पण तो राग जितक्या लवकर येई तितक्या लवकर जाई महाराष्ट्रातील बालवीर चळवळीशी त्यांचा सुमार बारा वर्षे संबंध आला व त्यांना या चळवळीच्या जोपासनाकरिता कष्ट केले पण गहर बालवीर मदिराच्या कार्यात त्यांचे अम फारच कारणीभूत झाले

डववन जिमखाना
पुणे

श्री पी जोशी
(जुना स्वाक्षरी आगनाथवर)

आमचे निवेदीकाका

दक्षिणी-मुजरायी बाहेर पाहू पूर्वीपासून चाटू आह पणु मी
दक्षिणी असून देखीकडे असे मागत री व प्रा निवेदी मला माझ्या
कोणत्याहि नातऱ्यापणा जवळचे वाटताना त्याची मागणूच तशी प्रमळ
आणि निपटपाती होती याचा अनुरागात दक्षिणी-मुजरायी भ
मिळवून नव्हता

व प्रोफेसर त्रिपदा यांच्या आयुष्यानीच विरह प्रसंग जनकाच्या
अनकरणावर बोरलड असतील — त्यातून त्याच थळ व्यक्तिच
दुमोचर हात असे पणु आमच्या म्हान मुलाच्यामध्य ज्या त्यांच्या
काहा स्मृति आज्ञा त्यापन्नहि प्रा निवेदीचा स्वभाव विगप कळण्याग
मदत होईल असे वाटत

जगदा म्हानपणीचा प्रसंग आह हा आम्हा व प्रा विरह
पुण्यात मदाणीव पेठा कानीटकराच्या वाट्यात क्षमारा गजारी रहान
होती महात्मा गांधीच्या बद्द त्यांना अतिगप आदर त्यांनी आम
च्याहि अतकरणात हीच भावना निर्माण वेगी हानी कायनीही गाण्ट
सहान मुलाचा चढवन पणून यावयाची बऱ्या त्यांना अजात हानी एवदा
आम्ही कोटेंतरी दीपला निघाथे हातो व त्याबली घडक्यामचा तिवि
काडगी हाती ता गांधी नसल्या डवा पाहून आम्हा तयार वर
लागला हा डवा चांगला गाहा — इमच्या तिवड्या न्यात वया
ना आम्हा म्हट

अर हा गांधी-ज्यात आह तव्हा मागा पाहू तुम्हाग हवा मी
नका हा डवा ? चढकन् आम्हा तेथे जगण्यात आनंदान तयार जागे

आमच्या कॉलेजमध्ये एव अगदी काळी मुलगी होनी ती म्हणजे सर्वांच्या टिगलीचा विषय आम्ही तिला मुद्दाम घरी आणली व काकाची व तिची ओळख करून दिली त्यांना त्या मुलीन विशेष वाहीच वाटले नाही ती गेल्यानंतर तिच्या विषयी सहज चोखताना त म्हणाले, ' Fine छाकरी छे ' दुमयाची टिगल अगर निदा त्यांनी स्वप्नात देखीत केली नाही

ज्या मुलाना पालक नमनील, निराधार असतील अशा मुलांना पुढे आणण्यासाठी ते नहमी सटपट करीत त्यांना उत्तजन देत माझे वडील अगदी लहानपणीच कारले आणि अगदी वाकाप्रमाणे त्यांनी माझ्यावर प्रेम केले आणि म्हणूनच गुनरायी लाकाच्या बद्दल माझ्या मनात नितात आदर आहे मी B. A पास झाल्यानंतर अगदी प्रथम अत करणपूर्वक अभिनदन स्वत आमच्याकडे येऊन करणारी व्यक्ति म्हणजे प्रो त्रिवेदी ना दिवस मी कधीही विसरणार नाही इतर नातंग्याच्या घरी जाऊन येऊ देऊन मला माझा रिझल्ट सांगता लागला, परंतु आमच्या घरी येऊन स्वतच्या हातांनी माझे तोंड गोड फक्त प्रो त्रिवेदीनीच केले पारक्या मुलाच्या भावना ओळखून त्याच्याशी पितृतुल्य जिव्हाळ्याने वागणाऱ्या व्यक्ति जगतात फारच थोड्या आदळनील

प्रा त्रिवेदीच घर म्हणजे पाहुण्याचेंच घर लाव घटून म्हणत की पाहुण्याच्या घरात प्रा त्रिवेदी रहातात त्यांच्या आदरातिथ्याला सीमाच नव्हती अगदी छत्र्यापासून ते पोस्टाच्या तिकीटापर्यंत पाहुणचार, लोक त्याच्याकडून घेत असत पुण्याचे श्री मेहेंदळे (माटरवागे) यांची मोटर नेहमी त्रिवेदीच्या पाहुण्यासाठीच असे " आमच मोठ गिव्हार्स गेल " असे उद्गार श्री मेहेंदळे यांनी त्याच्या निघनातनर वाढले वित्येव वेळा असे मनात येने की त्याच्या आदरातिथ्याचा लांकानी गैरवाजवी फायदा घेतला स्वतः प्रो त्रिवेदीनी मागे त्याबद्दल कधीही

नाखुशी दाखविली नाही “माझे आयुष्य सर्वांच्या भाठी आहे केवळ माझ्यामाठीच नाही” हेच त्याचे ध्येयवाक्य होते

त्याचा दिलदारपणा व उदारपणा याला तर ताडच नाही प्रो त्रिवेदी नेहमीच कामाच्या गर्दीत त्याच्या पत्नी गावाला गेल्या हाता त्याच्या नावावर कोळूनतरी आव्याचे पामेल आले त्याच्या वरच्या मजत्यावर दान विद्यार्थी रहात होते त्यानी सही करून पामेल घेऊन आये खाल्ले व नंतर प्रो त्रिवेदीना मागितले ते म्हणाले, “उत्तम अभ्यासाने दमला होनात आना जरा फिरून उमेद येई” अभ्यास करण्याची

लोकाना मदत करण्यास त नेहमी तयार असत पण उद्याग केल्या वानून पैमे देणे त्यांना पसत नव्हते एक भावगीते गाणारे मास्तर (तेव्हा ते फारमें पुढे आले नव्हते) मदतीसाठी त्याच्याकडे गेले

आमच्या किशोरला राज एव तास गाणे शिकवा मास्तर भी चागली फी देईत तुम्हाला त्रिवेदीनी सांगितले व लगेच शिकवणीला मुखात झाली परंतु किशोराला गाण्याची अजीबात आवड नाही तो कटाळला

“अहो फुवाजी, मास्तराना मदत हाते पण मला ती शिक्षा होत” नेवटी एक दिवस तोड बाकडे करून किशोरने सांगितले तेव्हा त्यांना हमता हमता पुरेवाट झाली

असा पित्त्येव आठवणी आहेत की ज्यातून त्याचा उद्यागी, प्रेमळ दिलदार स्वभाव दिनून येतो प्रो त्रिवेदी गेल्यामुळे अनेकाना मदत करणारा एव अुदार आत्मा नाहीगा झाला असं मनात येते

सुमन भिरे

કેટલાંક સંસ્મરણો

૨૪ પ્રોફેસર જે પી ત્રિવેદીનું કુટુંબ અમારી જ્ઞાતિમાં પ્રતિષ્ઠિત અને આગેવાન હોઈ માત્ર કુટુંબ તે કુટુંબના પરિવ્યવસ્થા લાગ્યા વખતથી હતું પણ મારો પ્રો ત્રિવેદી માથેનો ગાઢ પરિવ્યવસ્થા તેઓ લાવનગર ગ્રેડના ઇન્સ્ટિટ્યુશન એન્જિનિયર નરીકે નિમાયા અને અમારા મધ્યમાં ગયા તે દરમિયાન થયો.

૨૫ જ્યારે ડૉક્ટરભાઈ પોતાની ફરજ ધણી સારી રીતે અમળતા અને પૂરેપૂરી બચતના નાચાના માણસો પામેથી કામ લેવાની તેમની પદ્ધતિ પણ અરસ હતી તાત્કાલિક અધિકારી કે બીજો માણસ રસ્તા બહાર જાય તો તેને સ્વતંત્ર ટેકાણે લાવે અને તેમાં ગવતી થવા ન દે તેથી તેમનું કામ હમેશાં નિયમિત થતું અને તેમને શોભા આપે એવું ગહેતું. તેમણે ઘડેલી ચોળાઓ અમલમાં આવી ત્યારે તેના સંગીત-પણાનો ખ્યાલ આવે છે તેમના દાદે ધણી લોકોપયોગી કામો થયાં જાહેર પ્રવૃત્તિનું તેમનું ક્ષેત્ર વિશાળ હતું

અમાજભેના એ તેમનું ઘણું મદત્તવનું કાર્ય હતું દરેક સારી પ્રવૃત્તિમાં તેઓ હોય જ. દરેક પ્રસંગે જાતમહેનત, પૈસાની મદદ અને પ્રેરણા તેમના નગ્નથી મળવાની આશા કાર્યકરો હમેશાં ગાળતા અને તે તેમને મળી ગહેતી

વિદ્યાર્થીઓના તેઓ સાચા અને પરમ મિત્ર હતા લાવનગરમાં વિદ્યાર્થીઓની રમતગમન, જોય સ્કાઉટ પ્રવૃત્તિ, વ્યાયામની પ્રવૃત્તિ હોય તેમાં પ્રો ત્રિવેદી હમેશાં મોખરે હોય યુવાનોને પ્રેરણા આપે, સાલસિદ થયા અને શિક્ષણપાલન કરવા ઉપદેશ કરે

વિદ્યાર્થીઓના તેઓ દમ્ભેશના મિત્ર હતા તેમને અન્યાસમા નાશા વગેરની મદદ પણ તેઓ છુટે હાથે આપતા આની મદદ વગાધિપતિઓ પણ આપી શકે નહીં તેઓની આવમનો મોટો ભાગ આની પ્રશંસામાં ખર્ચાતો તેઓનો પગાર સારો હતો અને ગર્ભસ્ત્રીમત હતા, પગુ અતિ ઉદાગ શ્રમભર્યો લીધે તેમની જિંદગીને અતે દુઃખની સ્થિતિ મામાન્ય રહી પરંતુ તેમના અન્ન અને સુખ પ્રશંસાઓના દ્વારા જે સરકારનો વારમો તેમના પુત્રને સુખોચ્ચ ગીને મળ્યો છે, એ નોંધપાત્ર વાત છે

સ્વમાનિની તેમની સના અન્નહારી જ્ઞાનિના અડીના નાશાને સમૃદ્ધ બનાવનામા તેમના આરો દ્રવ્યો હતો જ્ઞાતિમા આગ મારે પ્રગ્ને હાજરી આપના ઉપગત માદાની માગવાગ, વિદ્યાર્થીઓના અન્યાસમા બહોળે હાથે મદદ, આતિ ૫ વગેરેથી અહીંથી આમાળી આહુત્ય જ્ઞાનિમા તેમણે કાયમને માટે ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે દિવાળીના દિવસેમા ગમનગમતનો કાર્યક્રમ તેમણે હાખન કર્યો અને જ્ઞાતિઓ પગુ દર આન દિવાળીના દિવસેમા વિદ્યાર્થી તેમ જ વિગ્રાધિનીઓની ગમનગમતનો મેળાવડો યોજી તેમનું સસ્મરણ તાજુ ગાખ્યું છે

૨૫. ત્રિવેદીજ્ઞનાં મરમરણો

૨૫ ત્રિવેદીસાહેબના નસ્મરણો વખતે મહેના નથી એમના માયાગુ સ્વભાવ, ખેનાકુ વ્રતિ, ગુજરાતના ગૌરવ માટે સ્વાભિમાન અને જેત્યા જ્યાં રમ એક ગુજરાતી ત્યાં ત્યાં ગુજરાત વમાનનાની એમની જાણી જાનના નેમ જ ગુજરાતની અસ્મિતા અને સસ્કૃતિ માટે તેમ જ કેળવણી ક્ષેત્રમાં અથાગ પરિશ્રમ આમાજિ-ગજપ્રાય ભેદમાં સમાનતા માયની કાર્યક્ષમતામાં પ્રવૃત્ત કરાની એમની મનોજાનના એની પ્રત્યક્ષ હતી કે જનજના ગુજરાતીનું માનુ નમી ગય અને જાતી ગજ ગજ જાળવતી રહે !

૨૬ મહાત્મા ગાંધીજીના પરમ ભક્તોમાના તેઓ એ માયા ભક્ત હતા ૧૯૦૨-૨૪માં માપુજીને યરોગ જેનમાં એમએ-ગ મીર માદગી આવી હતી આનરકાના રોગ ઉપર શસ્ત્રક્રિયા કરાની હતી, કાચુનો પછુ નિનય કરવાનો નહોતો તે સમય ઓળખીત ને રખતના સાસુત ઇસ્પતાનમાના વડા ગેમ્ગ મેડોકે તુરત જ પોનાની મોટરમાં માપુજીને સાસુત ઇસ્પતાનમાં બારીને શસ્ત્રક્રિયા વણી જ મેડોકે વાગજ અને પૂર્ણ જ્યાનદારીથી સફળતાપૂર્વક નિર્વિધે પાગ પાડી

સ્વર્ગસ્થને બાપુજી પ્રત્યેના પ્રેમ અને જાનનાએ વર્તન મેડોકે ની મોટર ખરીદવાની પ્રેરણા આપી બાપુજીની જિંદગીના કટાખીના રખતે મોટર પછુ એક સાધન તરીકે મદદરૂપ થઈ પડી હતી એવી જાણી અને પરિત્ર જાનનાને વીધે એ મોટર ત્રિવેદીએ નજ આનામનીએ પૂરતી કિંમત આપીતે પછુ ખરીદી લીધી હતી

સત્યાગ્રહની ચળાણમાં, જાન જુલાઈ જેમ આખલો ભડકે તેમ, સરકારી નોકરો દોષેમથી ભૂલતા હતા તેવે સમયે પણ આ ત્રિવેદીજીએ માપુજી તરફની પૂજ્ય જાનના મહિમ માર્ગથી સિદ્ધ કરી હતી

ન્યારે કોએય તરફ સહાનુભૂતિ બતાવતી એટલે પોતાની આહુવિદા ઉપર પાણી ફેરવવા બરાબર હતું, એવા સમયમાં પણ, કોઈ પણ ગતતા સગદારી દબાણમાં ન આવતાં, પોતાની કચેરીમાં મદાત્માઓને કોટા ગાખનાર અને સત્યાગ્રહીઓને ચંપણ, દુથ પાછિય, પુસ્તકો, કપડાં તેમ જ અન્ય જોઈતી મળવડે કરી આપનાર તરીકે, ભારતની સ્વતંત્રતાની ચળવળમાં એમનું નામ મોનેરી અક્ષરે લખાવું જોઈએ.

અનિયંત્રિત આદરસદ્કાર, જૂખ્યાને બોજન અને તરસ્યાને જલપાન એ તો એમનો નિત્યધર્મ હતાં એમના મિત્રનસાર સ્વભાવે તો પૂતાની જ નહીં પરંતુ આખા ગુજરાતની જનતામાં એમને ઓળખીના કરી દીધા હતાં. પોતાના ભાઈઓને મળવા જ્યારે જ્યારે ખગ કાઢ્યાવાદી પહેરવેશમાં બહાર પડતા ત્યારે ફક્ત 'જય જય' ના એમના મધુર અને સ્નેહભર્યા વદનથી આજ્ઞાનું પણ ધ્યાન એમના તરફ દોગ્યા વગર રહે નહીં જ્યારે જ્યારે બહાર દરવાજરવા કે અન્ય કાર્યોએ બગાડમાં કે ગાડીમાં હોય તોય 'જય જય ત્રિવેદીસાહેબ' થી એમનો સદ્કાર ભાવનીના પ્રેમથી થતો હતો.

ગુજરાતીઓની કેળવણી ક્ષેત્રમાં પ્રગતિ થાય અને તેમનામાં બાળભાવ વધે તે માટે ગુજરાતી બંધુસમાજ સ્થાપીને તે હાગ તેમજે દરેકી મેંવાની નોંધ લીધા સિવાય એમની જીવનકળા મંડેલી લેવાય તેમ નથી. ગુજરાતી બંધુસમાજની પ્રવૃત્તિઓમાં મુખ્ય પ્રવૃત્તિ બાળભાવ વધારી, ગુજરાતીઓનું મંગલન કરવાની હતી. તેમાં એમનો મોટો ફાળો છે અને એની યાદ ગુજરાતી જનતા કદીયે વીસરી શકશે નહીં.

ગુજરાતી જનતાનું એમના પ્રતિ દેવું અપાર છે. એ ગુજરાતીઓ મેરા કરીને જ અદા કરી શકે છે. મહારાષ્ટ્રમાં ગુજરાતી તરીકે પ્રાંતવાદી તરીકે નહીં, પરંતુ એક સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ મંગલન કરવું જોઈએ, એની ભાવના અને આકાંક્ષાઓ જાગૃત કરવામાં એમણે ઓછો ભાગ ભજવ્યો નથી. સેવાભાવ, પ્રેમ અને ઐક્યનો મોટો વારસો મહારાષ્ટ્રમાં વચના ગુજરાતીઓ માટે તેઓ મૂકતા ગયા છે.

૧૯૦૮-૨૯ માં ગુજરાતી કેળવણી મંડળનો પુનરુદ્ધાર એમના જ પ્રયાસનું ફળ છે. ૧૯૧૯-૨૦ માં ગુજરાતી કેળવણી મંડળની સ્થાપના સ્વ. રામભાઈ જેઠાભાઈ પટેલના પ્રયુષ્કાળમાં નીચે થઈ હતી, પરંતુ સરકાર અને શહેરમાં વસના મમત્ર ગુજરાતીઓનો મંપર્દ સાધવાનું, સ્વ. રામભાઈ જેઠાભાઈ પટેલને સાધ્યું નહીં. સ્વ. ત્રિવેદીજીએ એનો પુનરુદ્ધાર કર્યો, અને એ મંડળને કેળવણી તરફ લક્ષ દેવા પ્રેરણા આપી.

પૂના યુનિવર્સિટી તરફથી માલતી ૧૧ નંબરની સ્કૅલનું એવ પ્રથમ તેમને ફાળે જાય છે સ્વ. ગાય અદાદુર જાનુભાઈ દુકમચંદની ઉદાર સખાવત કેળવણી ક્ષેત્રમાં લાવવાનું મહુમાન સ્વ. ત્રિવેદીજીને જ ધટે છે. પ્રાથમિક શાળા નંબર ૧૧ શેઠ દુકમચંદના નામથી શરૂ થવાથી જ એમને મતોય નહોતો મહારાષ્ટ્રભરમાં ગુજરાતી શાળાઓ ફાગ ગુજરાતની મસ્કુનિ માયવી ગળે એવી મનોભાવના એ વ્યક્ત કરતા હતા.

એમની પ્રેરણા અને ગુજરાતી કાર્યકર્તાઓના શુભ પ્રયાસથી આજ ગુજરાતી કેળવણી મંડળ, રવિવાર પેઠે, પૂના શહેરમાં બાલ-મંદિરથી માંડીને હાઈસ્કૂલ સુધીના શિક્ષણનો પ્રબંધ કરીને, કેળવણી ક્ષેત્રના વિદ્યાગ મેદાનમાં મંડળની પોતાની મિલકત અનાવીને ગાળાઓ ચવાની રહ્યું છે.

ગુજરાતી બંધુસમાજની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓને વિકસિત કરવામાં એમણે જે અથાગ શ્રમ લીધો છે તે અનર્હનીય છે પૂનામાં કેમ્પમાં ગુજરાતી કેળવણી હિતવર્ધક મંડળ સ્થપાયું અને બાલમંદિરથી માંડીને હાઈસ્કૂલ સુધીના શિક્ષણનો પ્રબંધ થયો, તે તેમને બાલારી છે.

જ્ય ત્રિવેદીજીનાં સંસ્મરણોનું એક મોટું સંસ્મરણ, જેસના વર્ષના દિવસે સમગ્ર ગુજરાતીઓએ એકલા થઈને વિચારવિનિમય કરવો, અને નવા વર્ષનાં અભિનંદન આપવાં એની પ્રથા પાડી છે, એ છે જ.

જયશંકરભાઈનાં કંઈક સંસ્મરણો

અસહકારના દિવસો હતા. ગાંધીજીના તે વખતે પરોડના કારાવાસમાં હતા. ગાંધીના નેનાગણમાં એ પત્નો પડી ગયા હતા — ફંગાદી અને નાફેરવાદી નાફેરવાદીઓના અગ્રણી આપણા હાલના ગવર્નર જનરલ શ્રી ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચારી હતા. ફેરવાદી અગ્રણીઓ ચિત્તરંજન દાસ, એ પંડિત મોતીલાલ નેહરુ, સ્વ. ચિત્રલભાઈ પટેલ, અને સ્વ. હકીમખાહેજ અગ્રમુખાન હતા. એમને લાગ્યું કે, ગાંધીજીના કારાવાસ દરમ્યાન રાષ્ટ્રીય મહાસભાની અગવળ દળાર્મ જશે. એટલે તેમણે પાર્લમેન્ટરી કાર્યક્રમ દેશ પામે મૂક્યો નથી ચૂંટણીઓમાં વડી ધારાસભામાં પંડિત મોતીલાલ અને ચિત્રલભાઈ ગયા અંગાલ પ્રાંતની ધાગમભા ચિત્તરંજને દાસે સભાળી વડી ધાગમભામાં ચિત્રલભાઈ પ્રમુખ થયા અને પંડિત મોતીલાલે વિરોધ પક્ષના અગ્રણીનું કામ ચલાવ્યું.

ધારાસભાના ઇતિહાસમાં પહોંચી જ વાર પ્રમુખ પટેલ પ્રાંતિક ધાગમભાઓના નિરીક્ષણાર્થે દેશમાં પર્યટન કરી રહ્યા હતા. આપણા પ્રાંતની ધારાસભા તે વખતે પૂનામાં હતી. પ્રમુખ પટેલ પૂના આવે ત્યારે તેમના સન્માનાર્થે કાંઈ હિલચાલ પૂનામાં દેખાઈ નહીં. પ્રો. ત્રિવેદીથી આ જોયું ગયું નહીં. જાહેર અગવળ તો સરકારી મેંચકાથી થઈ શકે તેમ નહોતું. પરંતુ પોતાના ઓળખીતા પાળખીતાઓમાં પોતાની નાની મોટરમાં ફરી હોર્ડાપકર્ણે તેમણે સ્ટેશને એક આરી જમાત એકઠી કરી પ્રમુખ પટેલને સહકારી. ખડકી-સ્ટેશને ના. ગવર્નરના એડીંગી લેવા આવેલા છતાંય સરકારી ગૃહે ન ઊતરતાં સ્વ. પટેલ તે વખતના શિક્ષણમંત્રી સ્વ. ના. હરિલાલભાઈ દેસાઈને ત્યાં ઊતર્યા. પૂના ગુજરાતી અધુસમાજ તરફથી પ્રમુખ પટેલના અંકારાર્થે સમારંભ પ્રો. ત્રિવેદીએ ગોડ્યો. આમ પૂનાનું નામ રાખ્યું આ હતી પ્રો. ત્રિવેદીની દેશદામ.

ત્યાં માથના કરવા આવવાની તેમને જરૂર ન હોત. અને મેં ક્યાં તેમને પૈસા આપ્યા છે? મેં તો તેમના પુત્રને તેના લગ્ન પ્રસંગે મદદ કરી છે.”

*

*

*

રાષ્ટ્રોન્નતિનું કાર્ય પણ કાર્ય હોય તેમાં સ્વ. ત્રિવેદી મોખરે ગ્રેતા. પૂના જાવણી (કેચ) માં સ્વદેશીના પ્રચારાર્થે ત્યાંના પારસી કાર્યકર્તાઓએ સ્વદેશી વસ્તુઓ, જેમાં મુખ્યત્વે કાપડ તથા શુદ્ધ ખાદી હતાં વેચાવ તેવા ભંડાર ઉઘાડવાનું નક્કી કર્યું. અને યાદ છે ત્યાં મુખી સ્વ. પંડિત માલવિયાજીએ તેનું ઉદ્ઘાટન કર્યું હતું. તે કાર્યમાં પણ કાર્યકર્તાઓએ સ્વ. ત્રિવેદીનો સહકાર માગ્યો હતો અને તેમણે ખુશીથી આપી મારો સહકાર પણ તે દુકાનને અપાવ્યો હતો.

*

*

*

પૂનામાં આપણો ગુજરાતી સમાજ જે રાજકારણમાં બહુ ભાગ લેતો હતો તેમાં ગાંધીજીનાં મંતવ્યોના પ્રચારાર્થે ગાંધી જયંતીની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી, તેમ જ ગુજરાતી બાળકોના શિક્ષણાર્થે પૂના ગુજરાતી કેળવણી મંડળ સ્થાપી પોતાને ત્યાં ભણાવવા ગોઝ બાળકો ન હોવા છતાં નિઃકામ કર્મયોગ તેમણે આદર્યો.

પૂના, વૈશાખ-વદ ૩૦

લીલાધર પ્રેમજી જોશાજી

સં. ૧૦૦૫

ચિરંજીવ થઈ ગયા

તે મારા કાકાના દીકરા ભાઈ ચાપ મારા પિતાશ્રી મૂળશરભાઈ તથા કામ પીતામરદાસભાઈ તે જેનાનાલદાદાના બે દીકરા પીતામરદાસ ભાઈને ત્રણ પત્ની થયેની દરેકથી બાગમે હતા સ્વ પૂ પીતામરદાસ ભાઈ ડોકોદરા ગાંધ્યમા નાયમસૂચા હતા તેમના મૃત્યુ પછી જ્યારે કરભાઈને જોકે ઇચ્છ્યું હતું પણ મન હતું ને તેઓ શક્તિશાળી હતા, છતાં મારા પિતાશ્રીને જૂની ઢમે પિતા વિનાના બાળકને ઇચ્છ્યું જેવા દૂર દેશ મોકલી જેખમ ખેડવાનું થોડું ન લાગ્યું તેથી તેમને ઇચ્છ્યું મોકલેના નહીં આ વાત તેમને જીવનભર સારી હતી જ્યારે કરભાઈને એક વિજ્યામહેન કરીને ખૂબ શુદ્ધિશાળી, સરખરી કવચિત્રી બહેન હતા, જે તેમને પ્રાણ જેવા વહાવા હતા જ્યારે તેઓ મુનાવડમા ગુજરી ગયા ત્યારે તેમણે તેમની પાછળ ઘણી વહાલી વસ્તુઓ તજેલી બહેનની દીપ્તિઓ ડોકર વસતમહેન અને ચદાબહેનને પોતાની પુત્રી જેમ જ ગણતા અને રાખતા

આ જ પ્રમાણે તેમણે જીવન પર્યંત પોતાના પડીન ગધે સ્વ પૂ બાનુશરભાઈ જેઓ ઓરમાન ભાઈ હતા તેમની સાથે સગા ભાઈ કરતા પણ વધારે મીઠા સબંધ રાખતા તેમના કુટુંબને પોતાનું જ ગણેનું બાનુશરભાઈના પત્ની તારામહેન જ્યારે દાઢવાથી અકસ્માત ગુજરી ગયા ત્યારે વર્ષો સુધી પોતે પૂતામા એકલા રહી પોતાના પત્ની શ્રી હીરામહેનને ભાઈના બાળકોને સલાળવા અમદાવાદ રાખ્યા આમ ઘરમા ગૃહિણી સલાળ રાખનાર ન હોવાથી એ બોલે જ્યારે કરભાઈ ઉપર પડ્યો ને તેથી તેમની તમિયન ઉપર ખરામ અસર થતા માડી, ને ધીમે ધીમે કાપા ઘસાતી ચાલી આવો બે ઓરમાન

ભાઈ રચ્યેનો પ્રેમ ગમ અને વદ્મલ્યુ જેવો હતો આજના સમાજ
જીવનમા આવો પ્રેમ ભાગ્યે જ દેખાય

તેમના ઓગમાન માતૃશ્રી શ્રી દિવાળીમા * ૨૦ વર્ષ મધી મયુક્ત
દુઃખમા ચડશે જેવી માતાની સેવાચામ્પી કરી હતી તેવી તેમણે તેમની
નવાન્યા-રી જરેની જતા જ્યારે તેમના માતૃશ્રીએ દુઃખમાથી જીવન થવાની
જાગૃતિ મળતી ત્યાર વગર માગ્યે પુન જોડલો ભાગ મિલન-તમાથી તેમને
આપી દીધો આવી કે કુટુંબીજનો માટે મુગધીભરી મુગમો આ બને
પ્રમંગો તેમના જીવનની મહાનુભાવના અને અજ્ઞાનતાનો ખ્યાલ આપે છે

તેમની ગામની એ- પુત્રી શાગ ૧ તો ૨ રચ્મની વયે મરપ
રામેરી તેમના એમના એક પુત્ર મનુને નાનપણમા જીવેથી પડવાથી
પગા થાભાનો હાથ થતા વર્ષો સુધી તેની જે આકરી રી તે આદર્શ
પિતા ન મી શે તે પગી જ્યાંએ અગ્રેજી શિક્ષણ ન લેવા ખાતર
મન વિદ્યાપીઠમા દાખલ થતા કે તગત મત્યામટની વચ્ચતમા વિદ્યાપીઠ
મધ થતા આ દિનસ અણા ને ગોળ ખાઈ તડમમા કામ કર્યું ને તેથી
તેને મૈનિનગરમીસ થયો તે માદગી પણ જીવ્યેજી હતી ને સાળે થયો
ત્યારે તવો જન્મ જ આ થો તે વખતે પણ મનુની મેવા એવી જ
ની નિગથી કરી હતી

એમના માગા ગુજરી જતા તેમના મામાપરિહોણા દીમરા
ડો ડિગો અને શ્રી નિનુભાઈને પોતે દેખરેખ રાખી ભણાવ્યા ઉપરાંત
જાનિના કે દોઈ પણ ઇતરજન બાણવા માટે સ્કોલરશિપ માગતા તો
યોગ્યતા જેઈ વિના મ કાચે તેમણે ઘણી શિધ્યવૃત્તિ આપી હતી આને
આ રીતે મેળવેરી આર્થિક મદ થી જીવનમા સાગી રીતે કમાઈ શકે
ને કિમ્મ મધ્યમ કોટિમા ખપી શકે તેના ડોમર વજીન પ્રોફેસર વગેરે
ઘણા ભાઈઓ ને બહેનો પણ છે આ રીતે તેમણે પોતાના શુભ
ભાગ્યે જ પોતાનું સમાજક ચિરસ્મરણીય મનાવી દીધું છે

પોતાની નોકરી સરકારી હોવા છતાં પણ તેમણે દેશની સત્યાગ્રહની ચળવળમાં તન, મન અને ધનથી અને તેટલો ભોગ આપ્યો હતો. ૧૯૩૦-૩૨ ની ચળવળમાં યરવડા જેલમાં જેટલાં ભાઈઓનો ગયેલાં તેમની જરૂરિયાત અને સગવડ સાચવવા દાદ ને તડકા કે રાત ને દિવસ જેવા વિના, સરકારની છતરાછનો ભય રાખ્યા વિના, એમણે બનતી મેવા કરી હતી.

દાડીદમ વખતે સરકારી ખાતામાંથી દાંડી જપાના રસ્તા, વડોદરાની હદ વગેરે ગામડે ગામડા બતાવી નક્કા તૈયાર કરી બાપુ પર મોકલનાર સ્વ. જે. પી. હતા આ કાગળિયાં ચોરી છૂપીથી છૂપી પોલીસ દ્વારા કરી ગયેલી અને ત્યારથી એમને ફરજિયાત નોકરીમાંથી છૂટા કરવાની સરકારે પેરવી શરૂ કરી હતી.

મુ. પૂ. સરદાર વજ્જભભાઈ પટેલે આશુદંડ જેતીવાડી સંસ્થા આપી ત્યારે તેમને તે સંસ્થાના મુખ્ય સચાલક નીમ્યા હતા. પણ તે સરકારને ડુએ તેવી વાત નહોતી, એટલે સંસ્થાનો વ્યવહાર ખોરવી નાખી મૃતપ્રાપ્ત કરવાની નીતિ સરકારે લીધી ત્યારે પણ પ્રો. જે. પી. ત્રિવેદીને માટે એક આગ જેવી ચિંતા ઊભી કરી. આ રીતે તે વખતની મુમર્ઝ સરકારે તેમની જીવનદોરી ટૂંકાવવામાં મોટો ભાગ લીધો હતો એમ કહી તે અતિશયોકિત નથી; કારણ ત્યારથી એમને લોહીના હાથોનો રોગ લાગી પડ્યો.

આ રોગ લાગી પડ્યા પછી પણ કોઈ દંડી જગ્યાએ જવાને બદલે તેમણે ગાંધીજી પામે વર્ધા રહેવાનું ને ગાંધીજી કહે તેવા ઉપચાર અને સારવાર કરવાનું નક્કી કર્યું. અને તેઓ ત્યાં ગયા. થોડા દિવસમાં તબિયત સુધરતી લાગી, પણ ઈશ્વરની મરજી ભુલો હતી. તેઓ ત્યાં જ દેવશરણ થયા. અવસાન થયા પછી જ્યારે બાપુએ પોતે દાથે વણેલ સૂતરની પોતાની ચાદર ઓઢાડી ત્યારે કોઈએ પૂછ્યું કે, બાપુ, આ લઢાવો જપરાંકરભાઈને જ કેમ? ત્યારે બાપુએ નીચેના અર્થના

અર્ધનાજો જવામ આપેનો કે, 'ખીજ તો ગજાની પુડો નઈ
નગીતા હેમ છે, પણ આ તો માયો મન હતો

ઝીગી ઝીગી મોમેથી જ માણમનુ આગિઅ અપાય , તેમના
જીવનમા પ્રાર્થના ધર્મ અગમ્યુ ધ્યાન બોગવતી તેમને પ્રાર્થનામા
ખૂબ શક્તિ હતી અદ્વૈત મવારના નિયમિત પ્રાર્થના થતી

તેરી જ રીતે આપુ જી । મોધરીનો અમય મા રૂગના પગમાર્થ
ઓ પરમેશ મળે મનાથી માગ મુખી ખૂબ શ્રમ વર્તે મનેતુ રીતે
જીવના હતા એવે એમનુ જીવન તપ તે મેસના યત રૂપે જ હત
તેમના પંચા મુસ્તમે મોગ કે મર્ત પણ ખીજ વસ્તુ ખીજા ॥ ઉપયોગમા
અપાય તો તેથી પોતાને મનાભાવગાળી માનના મો મર્મજો તેમની
ઉપરની વસ્તુઓનો મારી મેકે નાભ ઉકા મો હતો

જુના જતા મરા મુજગાનીઓને જાતરાન સ્થાન શ્રે ને પી ।
વર જ હતુ મર્મ ઓગખીના કે અત્મવ્યા રમે તે શ્રે પ્રિયેના
ધરે રહેનાની અગવડ મેગરી મુમેથી મેતેતા

આમ તેમજો તો આર્થોના વગ્નાશ્રમધર્મ અને અનિશિમેશ
ધર્મના આદરો જીવનમા જીવી ગતાના હતા અને આ રીતે તેમને
જેઓ ઓગખે છે તેમના અગવડમા તેજો નીર્મમગ મુખી ચિરની
થઈ ગયા કે

દુષ્મા તેઓ માયા મર્મયોગી મત અને અનન્ય ગારીમન
હતા એમની મોજ આજે પણ સાને તેરી છે, મારણુ એમની અપ
શક્તિ ને મેવાભારતો માયા ઉપોગ આજે થઈ શક્યો હેન પ્રમ
એમના આત્માો શાંતિ આપો

પૂજ્ય ત્રિવેદીસાહેબ

પ્રો. શ્રી જયશંકર પીતાંજરદાસ ત્રિવેદી—એમના નામની સ્મૃતિએ મનઃચક્ષુ સામે એક સૌમ્ય, શાંત, મરળ, મદ્દેહ વસ્ત્રધારી મૂર્તિ સ્થિત કરતી ખડી થાય છે.

મને યાદ છે ત્યાં સુધી, છેક સાળામાં ભણતો બાર વર્ષનો હું બાળક વિદ્યાર્થી હતો ત્યારનો એમના પરિચયમાં આવ્યો હતો. હું તેમને ‘દાકા’ કહેતો. એઓ મારા પિતાશ્રી સ્વ. શિવમ્બદ્ધ હરિભદ્ર પંડ્યાના પરમ ગિત્ર થાય પૂનામાં જે કોઈ ગુજરાતી પ્રથમ આવે તે મારા પિતાશ્રીને અને પછી પાછળથી પ્રો. ત્રિવેદીસાહેબને જ પૂછતું આવે.

મારા પિતા સાથે તે વખતે શ્રી મણિભાઈ અંબેડકાર દેમાઈ તથા શ્રી હનનરામ કેશવરામ રાયજીની ત્રિપુટી ગણાતી. તેમાં શ્રી હનનરામ કિશ્નાવાલા તથા શ્રી ચંદુલાલ ભગત અમેય થયા. આ પાંચે ગૃહસ્થ વડીલ જેવા શ્રી હનનરામ દેમાઈને ત્યાં મળતા અને દર રવિવારે તેમ મળવું એ તેમનો નિયમિત કાર્યક્રમ જ થઈ ગયો. આ અરસામાં પ્રો. ત્રિવેદીસાહેબ ત્યાં આવ્યા અને પૂનાના પાંડેશા ગુજરાતીઓનું સપ્તર્ષિમંડળ શરૂ થયું.

પછી એક જ જગ્યાએ અને સવારે બપોરે જતાં પહેલાં મળવાને બદલે અને એકલા પુરુષ વર્ગે મળવાને બદલે પૂનામાં વચ્ચના ગુજરાતીઓની સ્વકારિક સભા શરૂ થઈ; અને તેની પહેલી ગભા, મને યાદ છે તેમ, એક રવિવારે સાંજે મારે ત્યાં સદ્ગુરુબ આ આત ઘઘી થઈ અને પછી દર રવિવારે બધાએ વારાફરતી મળવા માંડ્યું.

મૌએ પોતપોતાની રીતે આમંત્રણો આપવા માંડ્યાં અને વધારાશક્તિ ત્યાં, ચેરડો, પેંગ, લાકુ, શેરડીનો રમ વગેરે પીરમવા માંડ્યાં.

તે દિવસનાં સ્ત્રીબાળકોના દર રવિવારે સાંજના આનંદની સ્મૃતિ થાય છે ત્યારે ત્યાર પછી તેવો અવર્ણનીય આનંદ અનુભવ્યો નથી એમ કહેવામાં સહેજ પણ અતિશયોક્તિ નથી. અને તેનું કારણ મુખ્યત્વે સ્વ. ત્રિવેદીસાહેબ દત્તા એમ નિઃસ્પૃહ કહેવું જોઈએ.

આ રવિવારના મેળામાં મોટેરોનાં ગર્ખાં, જુવાનિયાઓના રોળટપ્પા, બાળકોનાં ગીત સંવાદ, સ્ત્રીઓનાં મિલન, સંગીત વગેરેથી આનંદ માતો નહીં. ધીમે ધીમે પૂનામાં આવતા ગુજરાતીઓની સંખ્યા વધતી માંડી અને આ મંડળ પણ મોટું થતું ગયું. તેમાં અનેક સંસ્કારી ગુજરાતી દુરંબો જોવામાં.

આ જ રવિવારિયા મંડળમાંથી સ્વ. શ્રી શ્રી. ત્રિવેદીસાહેબના પ્રધામે આજનો પૂના ગુજરાતી બહુસમાજ શરૂ થયો. અને મારા પિતાશ્રીએ અને તેમના મિત્રોએ વાવેલાં બીને પૂજ્ય ત્રિવેદીસાહેબે પાણી પાઈ, માવજત કરી, સ્નેહસિંચનથી મોટું વૃક્ષ બનાવ્યું અને તે આજની અવસ્થાએ ફલ્યું અને ફાલ્યું.

આ સમય દરમિયાન પૂજ્ય ત્રિવેદીસાહેબે એક મૃદસ્થ તરિકિ તથા પૂના ગુજરાતી બહુસમાજના સ્થાપક, સભ્ય તથા કાર્યકર્તા તરિકિ જે અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ, 'સેવાઓ તથા 'પરોપકારનાં કાર્યો કર્યાં છે, તેની સંપૂર્ણ વિગત આપવી મારે માટે સાવ અશક્ય છે. ઘોણક સંસ્મરણો આપવા નહિ પ્રયત્ન કરું છું.

એક પ્રસંગ ખાસ નોંધપાત્ર છે. તે એ કે, પૂનામાં પ્લેગ (મરડા) જોરશોરથી ફાટી નીકળ્યો હતો ત્યારે મારાં સ્નેહી એવાં એક બહેન પ્લેગના પંજમાં સપડ્યાં હતાં. મારા પિતાશ્રી સાથે પૂજ્ય ત્રિવેદીસાહેબે તથા તેમનાં પત્ની હીરાકાકાએ તે બહેનની સેવાશુભ્રૂયા એટલી કાળજીથી કરી કે તે બહેનનાં માતપિતા પણ તેમ ન જ કરી શકે. માતપિતા ત્યાર દરવાથી આવ્યાં ખરાં, પણ દરદીની પામે પણ જ્યાં તૈયાર નહીં—રખેને પ્લેગ એમને ભરખી જાય! ત્યારે આ ત્રિપુટી દરદીના બિજાના પાસે બેસી સર્વ કાંઈ કરતી અને તેમાં હીરાકાકા

તો ગિજના પર બેસીને પોતાની પુત્રી કરતાં વધુ લાવથી સર્વ સાર-
વાર કોઈ પણ જાનના ચેપના ભય કે ગદવાહની સૂગ વિના કરતાં, તે
હું આ ગિરદગીમાં બૂલીશ નહીં. આજે તે બહેન તંદુરસ્ત ફરે છે એ
એમની મેનાનું જ ફળ એવા સ્વાર્થત્યાગ આગળ ઈશ્વરકૃપા જરૂર
હોય જ !

ત્યાર બાદ હું ૧૯૨૦ થી ૧૯૨૩ સુધી પૂનાની ખેતીવાડી કોલેજમાં
ભણવા રહ્યો. ત્યાં ત્રિવેદીકાકા મારા ગુરુ બન્યા. તેઓ કોલેજમાં
ફિઝિક્સ, મેથેમેટિક્સ અને એગ્રિકલ્ચરલ એજિનિયરિંગના પ્રાધ્યાપક
હતા. પ્રથમ વર્ષમાં કોલેજના વર્ગો શરૂ થાય કે તેમનાં જ દર્શન અને
ધન્ય દિવસ ! મોટા ભાગના મારા જેવા વિદ્યાર્થીઓને અધરો લાગતો
પ્રિય તેઓ એવી સરમ રીતે શીખવતા કે તે ફરી વાંચવો જ પડે નહીં !

પરીક્ષા લેતી વખતે પણ તેઓ ઘણી જ માયાળુ રીતે કામ
લેતા વિદ્યાર્થીને શું નથી આવડતું એ જોવા કરતાં કેટલું આવડે છે
તે જ જોવાની તેમની વૃત્તિએ વિદ્યાર્થીઓનો બહુ સ્નેહ સંપાદન કરેલો.
પરીક્ષામાં વિદ્યાર્થીને ગૂંચવતા નહીં એટલું જ નહીં, પણ કોઈ
ગૂંચવાયેલો જણાય તો ગૂંચ ઉકેલી તેને મીઠે માર્ગે ચલાવતા

તેઓ વિદ્યાર્થીની દરેક પ્રવૃત્તિમાં રસ લેતા.

ફિઝિકલ કલ્ચરમાં પહેલા, સ્કાઉટની પ્રવૃત્તિમાં મોખરે, સ્પોર્ટ્સમાં
તો હોય જ — પૂનાની અંધી કોલેજોની છંદર કોલેજિયેટ સ્પોર્ટ્સ શરૂ
કરવાનો યશ પણ એમને જ ભાગે જાય છે.

સાદા હોવા છતાં ક્ષત્રસિક પણ એટલા જ. કોલેજના મોધરિંગ
કે અંધુસમાજનાં સ્નેહસંમેલનોમાં તેઓ આગળ જ હોય મરાડી
ભાષામાં નાટક થાય તો ગુજરાતીમાં કેમ નહીં ? એની મીઠી સમજાવટથી
અને આહમભરી રીતે ભાગ લેવા ના પાડનારને લેવરાવી, પ્રથમ કક્ષાએ
પહોંચાડી આપે, એની એમની કાર્યપદ્ધતિ મારો જ દાખલો આપુ તો
મારી પાસે સુકિતપ્રસુકિતથી સ્વીપાવતું કામ કગાચી, હીરાકાટીનાં

હમરો રૂપિયાના બીમતી વસ્ત્ર અને આબરો પાંચરાત્રીને, જેને ચંદ્ર આપના પછુ એઓ જા!

શુદ્ધસ્થ તર્કિનો ખ્યાલ એમના મહેમાનો ઉપરથી આની શે કોઈ પણ અગત્યના ગુજરાતી — ગામડિયા કે નિઘાર્થીયા માડીને મુશ્કેલી અને સસ્કારી મહાશુદ્ધસ્થો, અમનદરો, સાધુપુરુષો વગેરેના — ના, જે મતાત્મા મોહનદાસ કરમચંદ માધી જેના ગૌરુપિતા સુધીના એમના અતિથિઓ ગણનામાં અને તે મનાને એમને ત્યાં આવનાર, મુખ અને અમન મળે

એમની ઉદારતા માટે તે બોલાવ્યા જ હતી કે કોઈ પણ માણસ એમની પાસે જાય તો ખાત્રી હાથે પાત્રે ફરે જ નહીં સાર્વજનિક કામો માટે કે સ્વાર્થ માટે જે કોઈ માગતું તેને મળતું પાછું આપનાની વ્યવસ્થા થઈ હોય જતા તેમ ન થાય તો તેઓ તે વિરોધ પૂછ્યા પછુ કગતા નહીં

એમની ઉદારતા અને ફરમાની ચારગર્વ મને સ્પષ્ટ કરતો મારો એક જાતનો અનુભવ વર્ણવવાનો લોભ અટકારી શકતો નથી નોકરીમાં ખેતીમાં કોલેજમાં જોડાયેલા અને પછી મારી ગઈની સુરત થઈ મારા નાના મધુ તે વખતે પૂનામાં અભ્યાસ કરતા હોવાથી મારા માનુષી સાથે તેમને મે રાખેલા અને હું મગત ગયો હતો ત્યાર માધારણ 'જરા બેસો' એમ બિનતી ત્રિવેદીસાહેબને ફરેલી તેઓ કોલેજમાં મગસ પછુ જતા પરંતુ મારે જે ખાસ અંગી જોડેલું છે તે આ પ્રમાણે છે

એક વાર મારો પગાર મોડો ચલાવતો સભર હતો અને મારાથી મારા લાઈને રૂપિયા નખતસર મોખ્લાશે કે કેમ એવી શકા હતી મે ધાર્યું કે, તેવું થાય તો તેને આપણ ન પડે તે માટે મે મારા લાઈને લખ્યું કે તારે જ્યારે જોઈએ ત્યારે, ત્યાં સુધીમાં મારા તરફથી ન આવ્યા હોય તો, પૂર્વ ત્રિવેદીસાહેબને ત્યાં જઈ અને તેમને હું લખી તે જ નખતે મે ત્રિવેદીસાહેબને પણ લખ્યો કે, મારો લાઈ

આવે ત્યારે તમે તેને અમુક ગુરુ આપશો મે સ્વપ્ને પણ નહીં ધારેતુ તેમ તેઓ તો પત્ર મળ્યો કે તુરત તે રમ્મ લઈ મોગરમા નીડ્યા અને નારા માતૃશ્રીને જાતે આપી આપ્યા તે વખતે હજુ મારો પત્ર તમા ન આવ્યો હતો તે રમ્મ ધણી આનાકાની પત્રી તેમણે પાછી લીધી

તેઓ રમ્મ પણ એના જ મને યાદ છે, મારા પત્ની એમને તમા પ્રથમ માર જ ગયેના ત્યારે જૂનમા તેમણે હીરાનખતે 'ભાભી' કહી સમોધેના મારા માતૃશ્રીએ 'એઓ વડીન કે' એવું જાન રાખ્યું અને 'સમોધન ખરામ નથી' એવું કાઠક ન્યું ત્યારે ત્રિવેદીસાહેબે કહ્યું કે ના અમને કામ-કાળી કરતા ભાઈ-ભાભી થવું વધારે પસંદ છે, મારણ કે કામ-કાળીમા ભાવનું તત્ત્વ વધારે હોય છે ત્યારે ભાઈ-ભાભીમા સ્નેહનું તત્ત્વ જ હોય છે વળી સાસુમા તો કાકા ને કાળી એટલે પોતાના કાકા-નણી કરતા પણ વધુ માન્યતા હોય, માટે અમને ભાઈ-ભાભી જ કહેવું ' અને હીરાનખતે વાતને અર્થઘટન આપેલું

ગાજકીય દષ્ટિએ પણ એઓ સરનરી નોનર હોવા છતાં સ્વગત્ય અને સ્વાતંત્ર્યનાદી હતા અને મહાત્મા ગાંધીજીને પાંચે આવનારા અને ડોઝેસને ટેકા આપનારા ગણાય તેમના આ મતને ચીર નોકરીમા તેમને સહન કરવું પડ્યું એમ પણ કહેવાય છે

આથી જ તેઓ આણુદના કૃષિગોવિદ્યાભાનનમા જોડાયેન અને આવે તે સંસ્થાએ જે નિમસ સાધ્યો છે તે બરાનો મક્કા ત્રિવેદી સાહેબને કાતે જ જાય છે એમના સિવાય એ શક્ય ન હતું એમ કહેવું અનિવાર્યોક્તિમયું નહીં જ ગણાય

આ સંસ્થા માથે બનના ધરાનની એક વાત કરવાનું મન થાય , ડોઝકે ઈમિતારે સંસ્થાની મુનામત લીવેની તેમણે જાણ્યું કે આ સંસ્થાની કાર્યવાહીના પ્રમુખપદે સગદાર વચ્ચનભાઈ છે ત્યારે હસી હાડી કહેવું કે, 'તે કાયદો તોડી જેનમા જવાનું જાણે, તેને ખેતીરાડી કે તેની સંસ્થાનું શું જ્ઞાન હોય?' આ પ્રશ્નો ઉત્તર ત્રિવેદીસાહેબે

પ્રશ્નથી આપેનો કે, “ ‘છીનિયન કાઉન્સિલ ઓફ એમિકલ્સન્ય રીમર્સ’ ને પ્રમુખપદે કોણ છે ? ” તેમણે કહ્યું “ તે નો આર્ચ બી એમ છે ત્રિવેદીમાટેમે કહેતુ કે, તે તો એન્ના આર્ચ બી એમ છે, પણ અગાઉ તો એટલ દોના ઉપગત અને આર્ચ બી એમો ને સનામ ભગને એના છે આજે આ વાત કેટલી મચોટ મામિત થઈ છે ! આર્ચ બી એમો જ નદી પણ ભનભના ગાનમદારાગ્નઓ પણ આજે સનામ ભગતા થઈ ગયા છે એ દની ત્રિવેદીમાહેમની દિમત અને ચમત અને મચોટ ગણતરી !

મારી પોતાની ત્રિવેદીમાટેમ માથેની ડેરી મુનાનત પણ તે અસ્થામા તેમના નિરાસરસ્થાને થયેલી અને અને વડીનો તથા સ્નેહીઓ વચ્ચે તેમના આગ્રહને વન થઈ જાનગનો દોનો ને માખણ ખાધેન તે દશ્ય આખ આગમથી ખમે તેમ નથી, કે સ્વાદ ભુનાય તેમ નથી સાદાર્ષ સાથે સ્વાદ અને સ્નેહ ભારોભાગ ભગેના હતા !

તેમણે દેહ પણ મદાતમા ગાધીન અમીપ ર્ધા આશ્રમમા ગેડયો અને આજે તેમના ચિગ્લવી ગે મનભાર્ષ ત્રિવેદી માતા તથા હું ! ગાથે ત્યા જ સેના કરી ગયા છે, એ ભેઈ તેમનો આત્મા આનંદથી પ્રકુચિત થતો હશે એમના પૌત્ર રદન અને પૌત્રી આરતીના નામથી આપણે તેમનુ માનમિ-વદન અને આરતી કરીએ અને તેમના અમર આત્માને પરમ શાંતિ મળે અને સ્વર્ગેથી તેઓ તેમના હુદુખીઓ પર, સ્નેહીઓ પર, દૂકમા આપણુ બધા પર અને દુખ આશીર્વાદ વરસાવે એટની પ્રમુ પ્રયે પ્રાર્થના કરુ છુ અને ત્રિવેદી માટેમ અમર છે એમ કહી વિરમુ છુ

કૃપિસરોધન મન્દ ભુવા

(જિલ્લે બચ્ચ)

માર્ત ૭ શિવભદ્ર પડયા

મુરખી ત્રિવેદીસાહેબને અંજલિ

મુરખી પ્રેક્ષક ત્રિવેદીસાહેબના પરિચયમાં હું જ્યારે પૂનાની ખેતીવાડી કોલેજમાં સને ૧૯૧૯ની સાલમાં અભ્યાસ કરતો હતો, ત્યારથી આવ્યો હતો અધ્યાપક તરીકે કોલેજના વિદ્યાર્થીઓની અન્ય પ્રવૃત્તિઓમાં એમનો સમાગમ થયો જ માર્ગદર્શક, સાહાયક, બોધવાળો તેમ જ ઉત્તેજન આપનારો હતો. અમારા વિદ્યાર્થીઓમાં, જ્યાં અધ્યાપકોમાં સૌથી વધારે ભાવ અને મમતા એમના પર વિદ્યાર્થીઓ રાખના હતા બહુ જ પ્રેમાળ, હેનાળ અને લાગણીવાળા, અધ્યાપક તરીકે સૌ વિદ્યાર્થીઓ એમની પ્રશંસા કરતા અને તેઓ જ્યાંમાં પ્રિય ધર્મ પડ્યા હતા એટલું જ નહીં પણ જ્યારે જ્યારે અમે રફુડ્ડમ યુનિવર્સિટી, રમત-ગમતની હરીફાઈ, નાટ્યપ્રયોગો, વગેરે વિદ્યાર્થીગણની અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં એમની પાસે સલાહ લેવા જતા, ત્યારે હમેશાં તેઓ અમને ઉત્તેજન તેમ જ અમૂલ્ય પ્રેરણા આપના. આમ મારા વિદ્યાર્થી અમુકથી એમની આશિર્વાદો જે પરિચય શરૂ થયો તે ધીમે ધીમે વધુ ગાઢ બનતો ગયો અને ત્યાર પછી જ્યારે જ્યારે મારે પૂના જવાનું થતું હતું ત્યારે એમને મળવા હું કદી ચૂકતો નહીં, એટલું જ નહીં પણ એમનો અને એમનાં ધર્મપત્ની શ્રીમતી હીરાબહેનનો અમારા પ્રત્યે એટલો પ્રેમ અને લાગણી રહેતાં કે, અમે હમેશાં જ એમની તરફ આકર્ષાતાં હતાં.

મહાકારી ખાતામાં મારી બદલી પૂના ૧૯૩૧માં થઈ, ત્યારથી તો મારો અને મારા કુટુંબનો પરિચય તેમની સાથે વધુ ગાઢ અને નિકટ થયો. જ્યારે હું મારા કુટુંબ સહિત પૂના ગયો ત્યારે એઓશ્રીના ભાવનીના આમંત્રણથી અમે બધાં એમને ત્યાં જ લેવા દેતાં અને જાણે બધાં એક જ કુટુંબનાં હોઈએ એવી ભાવના અમે પ્રત્યક્ષ અનુભવી

પૂતામાં શુદ્ધતાની અધુસમાજ સ્થાપનામાં તેમ જ તેનો વિકાસ કરવામાં તેમનો દિરસો મોટો હતો; બહે તેઓ તેના પ્રાણરૂપ અન્યા હતા. અધુસમાજ સાથે મારો સંબંધ મારા વિદ્યાર્થીશ્રાવ્યથી હતો. તે વખતે વિદ્યાર્થીઓના પ્રતિનિધિ તરીકે અધુસમાજની અવસ્થાપક કમિટીમાં પણ કામ કરવાની મને તક મળી હતી અને પૂતા આવ્યા પછી તો અવસ્થાપક કમિટીમાં રહી, અધુસમાજને વધારે વિકસાવવા માટે અમને દંમેશાં મહાગત ત્રિવેદીસાહેબ ગ્રેરજા આપના અને એમની સાથે રાખતા. તેમા સામાન્ય સભ્યો તથા આજીવન સભ્યો નોંધાવવા માટે, તેના મેળાવડાઓ માટે, અમે ઘણા હિસાદથી એમની સાથે કામ કરતા. પણ તેનું મુખ્ય કારણ તો પ્રોફેસર ત્રિવેદીસાહેબ જ. અધુસમાજના, શુદ્ધતાનીઓના નૂતનચર્ચના શુભ દિવસે જ સમારંભ થતા હતા, તેમાં ગાળીની હરીફાર્થ થતી તેમા, તથા ઊદ્ધરંઓને, સ્ત્રીઓને તેમ જ પુરુષોને ગમનગમનમા ભાગ લેવા માટે ઉત્સાહ અને ગ્રેરજા આપના પ્રોફેસર ત્રિવેદીસાહેબને કદી પણ પીસરાય નહીં.

આ ઉપરાંત ત્રિવેદીસાહેબ એક સાચા દેશભક્ત હતા. પૂર્વ ગાંધીજીના અનુયાયી તેમ જ તેમના પ્રિયગ્નોમાંના એક હતા. રાષ્ટ્રીય હડતના સમય દરમ્યાન, અનેક કાર્યકરો ત્યારે પૂતાની ધરોણ જેલમાં હતા ત્યારે તેમને માટે - ભાર્ષઓ તેમ જ બહેનો માટે પણ - જરૂરી મીઠા, સાણ, દંતમંજન, ચરમાં, ભરતશૂંચણનાં સાધનો, તેમ જ વાચન માટે પુસ્તકો પૂરાં પાડવા તેમણે ખૂબ ખર્ચ. વેરેલું. આ સમયે મરકારી નોંધરને આવી રાષ્ટ્રીય દિલચાલમાં સીધો કે આહતનરી રીતે ભાગ લેવો એ ઘણું જોખમભરેલું હતું. છતાં પૂતા જેવા ગદેરમાં આગ ઉઘાડે ઊગે આવી રીતે એવા આપના હતા તે એમની દેશસેવા કરવાની તમન્ના, હિંમત અને નૈતિક જગતો પુરાવો આપે છે.

એક અંગત પ્રસંગની નોંધ આ પ્રસંગે હું જણાવવા માગું છું ને એ કે સને ૧૯૩૩ની સાલમાં પૂતામાં પ્લેગ ચાલતો હતો અને અમે અંધાં પૂતા શહેર ઊડીને અડી કેન્ડેન્સેન્ટમાં રહેવા ગયાં હતાં.

આ નામના જ્યારે આપણુ ગુજરાતીઓનુ દાન નર્પ શરૂ થયુ હતુ તે દિવસે અમે મધા પૂના શહેરમા બધુસમાજના અમારભમા ગયા હતા અને ત્યાથી મોડી સાજના જ્યારે અમે પાખા કર્યા ત્યારે અમને ખમર પડી કે, અમારા નોકર માધુને પ્લેગ ચલે છે અમે ખાખી કેન્ટોનમેન્ટમા રહેતા હતા એજે ત્યાના ડૉક્ટર અને અમારા મિત્ર યે અમાના નોકરભાઈમના ખાસ પ્રયાસથી અમે અમારા નોકરને પૂનાની પ્લેગની હોસ્પિટલમા રાતોરાત મોની આપ્યો જીજે જ દિવસે સવારે કેન્ટોનમેન્ટના નિયમ મુજબ અમારે ત્યાં જ લાસાલેમ તેમના સ્થાપના માણુમો આથે આજ્ઞા અમારો મગનો ડિસ્કન્ફેક્ટ કર્યો તેમ જ અમને મગને એકદમ પૂના છાડી જવા કહ્યુ અમારી સાથે બેરાનો સામાન, કપડા વગેરે પણ તેઓએ ડિસ્કન્ફેક્ટ કર્યા અને અમે ખરા પૂના ગોડી મુર્ઝ આવી ગયા આથી અમારા નોકર માધુની ખમર નાખરા અમે જે લાસાલેમને તેમ જ મ ત્રિવેદીસાહેબને નિનતી કરતા ગયા એઓ માધુની ખમર લેના માટે પ્લેગની હોસ્પિટલમા જતે જતા એજુ જ નહી, પણ તેને ફળદ્રુપ વગેરે પૂગ પાડતા તેના નાના પ્રાકગને તેમણે પોતાની પામ નાખ્યો હતો તેમણે માધુની ખૂમ કાઢી નાખી હતી જેથી અમારો માધુ પ્લેગ જેવા રોગિમાથી બચી ગયો અને આજે પણ તે હયાત છે આજે ઉમદા માનવરમ્ભના ખ્યાન ! માધુ જેવા એ- નોનર માટે પણ આટલી બધી મેરા અને જાગેમન હોવી એ તેવા માણુમો જનસમાજમા ઘણા જ ઓછા છે નિરોગી સામેની મનુષ્ય પ્રત્યે લાગણી કેવી તીન અને સહૃદયી હતી તેનો આ એક દાખવો જ

ત્રણ પ્રસંગ

૧

૧૯૨૮નો જૂન કે જુલાઈ માસ હતો. પૂજ્ય ત્રિવેદીસાહેબે ભાઈ પંડ્યા (શાંતિલાલ આલારાંકર પંડ્યા, દાહોદ કાર્મલાળા)ને એમની પાસે બોલાવ્યા અને ગોળીઓની એક શીશી આપી. એ શીશીમાં તોતડાપણું મટાડવાની દવા હતી. એની ઉપરનું કિંમત વગેરે બનાવતુ લખાણ, આપના પહેલાં, એમણે કાઢી નાખ્યું હતું. શીશી આપતાં એમણે કહ્યું. “વાપરીને કાપદો ચાપ તો મને કહેજો, બીજી મંગાવી લઈશું.” ભાઈ પંડ્યા કીક કીક મહેનત કરી એ શીશીની કિંમત શોધી લાગ્યા. ખૂબ વિચાર કરી અને હિંમત એકઠી કરી શ્રી ત્રિવેદીસાહેબ પાસે શીશીના રૂ. ૪૦ આપવા ગયા. પહેલાં તો બોલવાની હિંમત ન આંલે. હિંમત એકઠી કરી રૂપિયા આગળ ધર્પા. મીઠા કપડા આપનાં ત્રિવેદીસાહેબે કહ્યું, “તમારા પિતાજીએ દવા લાવી આપી હોત તો તમે એમને પણ કિંમત આપવા જન ખડું ને ?” ભાઈ પંડ્યા પ્રેમથી વશ થયેલા પાછા ફર્યા.

૨

૧૯૨૯ના મે માસમાં અમારા વર્ગનું જમીન-માપણીનું કામ ચાલતું હતું. વર્ગને જુદી જુદી ટુકડીઓમાં વહેંચી નાખ્યો હતો અને દરેક ટુકડી સ્વતંત્ર કામ કરતી હતી. અમારી ટુકડીમાં એક કર્ણાટક તરફના મુસલમાન ભાઈ લાધખાન નામે હતા. દોઢદોઢના કામમાંથી એ ભાઈ દુશ્મતાપૂર્વક પોતાને અચૂક જગાવી લેતા. તેવામાં લાધખાન સામે કોઈએ શરિયાદ કરી. પૂજ્ય ત્રિવેદીસાહેબ આવીને અમારી ટુકડીનું

જામ બેસા લાગ્યા નહીં સાકળ નાખવાની એમલે આગળ દોડવાનું
લાઘ્યાન આસ્તેથી સ્પષ્ટ લઈને બોલા રહી ગયા શ્રી ત્રિવેદીસાહેબે
પાસે વર્તી લાઘ્યાનને એક હમી ચપાન લગાની સાકળ પકડવા
દોડવાનું કહ્યું કેનાડ નિઘાથીઓ બેઠી રહ્યા બપોરે કામમાંથી
નિઘાતિ લેવા અમે બેગા થયા, ત્યારે ગરમાગરમ વાતાવરણની આશા
પશુએ ગળેની પશુ નાઘ્યાન તો કહે, “ આજે તો મારો ધન્ય દિવસ,
પિનાનુ-ય પ્રેમસરની ટપનીની પ્રસાદી મળી હુ તો એમના અગાધ
પ્રેમમાં ડૂબી ગયો છું ” અમે બધાએ પ્રેમપ્રસાદીમાં તરંગોળ થઈ ગયા

૩

મગનું કામ કરતા એક પખત ડીપિંગ વેવન મારાથી નીચે પડી
ગયું, અને તેનો આખ તરફનો નેસ તદ્દન તૂટી ગયો અમારા લેખ્યર
ગ્રન્થે થઈ ગયા કંઈક સબળાની દીધું રિપેરના પૈસા મારા ઉપર
બોલશે એની ખાતરી આપી હું સાનની નોંધ કરી મારી સહી લીધી

બપોરે પૂન્ય ત્રિવેદીસાહેબ પાસે લેખ્યર સાહેબે વાત મૂકી
સાહેબે મને બોલાવ્યો મે કહ્યું “ લેવન ઘોડી પર હવે, હું દૂર હતો
ત્યારે પડ્યું ખમર નથી પડતી કેમ કરતા થયું ” એમણે મારી સહી
વાળા નુસાનની નોંધ શાન્તિથી લીધી વાચી ને ફાડી નાખી અમને કહ્યું
‘ પૂરેપૂરી ગળત રાખીને કામ કરવા છતાં આવા નુસાન થાય તેનો
ઉપાય નથી સરખર આની જાતના નુસાનને પહોંચી વળવા દર વરસે
પૈસા આપે છે ” હું તો અચાક બોલો આવો શુદ્ધ પ્રેમ !

જશભાઈ પટેલ

કેટલાંક સંસ્મરણો

ગર્ભ તા. ૨૭ એપ્રિલે સવારે ગુજરાતે પોતાનો એક મુખ્ય વર્ધામાં બોયો. પ્રો. વલ્લભરાવ ત્રિવેદી સરકારી નોકર હોવા છતાં પૂજ્ય ગાંધીજીના સાચા અને સ્નિહ અનુયાયી હતા. અને જેમના આદર્શો પર એમણે જીવન ધાણું હતું તે યુગપુરુષના આનિધ્યમાં જ એમણે જીવનસીધા ફેંકેલી.

પ્રો. ત્રિવેદીએ જીવનનો મોટો ભાગ પૂનામાં ગાળ્યો હતો. પણ ગુજરાતના આ જાંત છતાં પ્રતાપી ચેરકે ગુજરાતની સેવાએ ઓછી કરી નથી. 'ત્રિવેદીસાહેબ'ના દુલામણા નામે જ એઓ ઓળખાતા. 'ત્રિવેદીસાહેબ' શબ્દ સાંભળતાં કે બોલતાં પૂનાના પ્રત્યેક આગ્રાસવૃદ્ધ ગુજરાતી અને બૃહદ ગુજરાત નેમ જ નળ ગુજરાતનાં પણ અનેક ગુજરાતી સ્ત્રીપુરુષોનું હૃદય આનંદથી ઊભરાય છે.

પ્રો. ત્રિવેદી વ્યક્તિ નહીં પણ સંસ્થા હતા. પૂનાનું એ જીવંત સદાયન હતા. અમે એમને 'બોઝ' કહેતા. બૃહદ ગુજરાતમાં જે ગુજરાતીઓ ધર્માર્થે કે નોકરી અંગે જઈ વસ્યા છે તે સૌમાં ત્રિવેદી-સાહેબનું સ્થાન એક અને અદ્વિતીય છે.

સરકારી નોકર તરીકે એમની સુખનતા, કાર્યક્ષતા ને કાર્યક્ષમતા અદ્વિતીય હતાં. એમિકલ્ચરલ કોલેજમાં એમિકલ્ચરલ એન્ડિનિપરિંગના પ્રોફેસર તરીકે એમણે ઘણાં વર્ષો સુધી નોકરી કરી હતી. અને એ જગ્યા પરથી જ એઓ આણંદ ગયા; કારણ કે આણંદમાં સ્થપાયેલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ એમિકલ્ચરના સંચાલક તરીકે એમના કરતાં સાચા માણસ શ્રી મુનશી, સરદાર કે સરકારને મળે એમ નહોતું. એટલે સરકારે એમની નોકરી આ ઇન્સ્ટિટ્યૂટને ઉછીની આપી. ત્યાં એમની તળિયન જગડી. એ દરમિયાન વર્ધાના પીપ્પસ મેડિકલ કોલેજના દાકતર

જેનમા જતા એમના સત્પુત્રે મનુ ત્રિવેદી એમ કી — જેમણે તાજેતરમા જ અમદાવાદમા પ્રેમિસ શરૂ કરી હતી — ત્યાં ગયા હતા તે પૂજ્ય ગાંધીજીની સૂચનાથી ત્રિવેદીઆહેમ પણ વર્ધા ગયા

પ્રેા ત્રિવેદી સંભાવે શાન્ત ને અતિ મિયનમાર હતા ડુટા ગગી જ્યાની કે પચાસનાની એમની શક્તિ વિગત હતી સાધારણ પ્રમગેમા ત્યારે કટાણી એમની આગળ ફરિયાદ કરતો ત્યારે એઓ એમના સુપરિચિત સ્મિતથી જવાબ આપતા “ જગનમા ડડનાશ ફણી છે, એમા રધારે નરનાની જરૂર નથી ” એમણે હી ક્રોધ મ્મી જલબોધે નથી અને એમના એના સ્વભાવે જ એમને અજાતશત્રુ મનાવ્યા હતા પ્રેા હાકોરના ‘ ઈર્શનિયુ ’ના અર્પણમા આ રાત સરસ રીતે કહેનાર્થ છે અને એના જ માટે શ્રી ઉમાશકરે એમને “ સ્મિત મૌજન્યની મુનિ ” લ્યા છે

એમની ઉદારતાની તો અવધિ જ નહોતી એમનું રૂઝિયાથી માટીને સ્વ નિઠલભાઈ પટેલ સુધી મધા જ એમના મહેમાન મનના ત્રિવેદીઆહેમ કોઈ દિવસ એકના જમ્યા હોય એમ મને યાદ નથી

ગુજરાતના આ મગા મેરખનો ગુજ્જાનને ૧૯૩૦થી ૧૯૩૨ની લક્ષ્મી રખતે થોડો ખ્યાન આઓ મગેડા જેનમાના અને કદીઓની નાનામા નાની જરૂરિયાતો એમણે પૂરી પાડી છે ચોપડા, વપડા, મોય દોરો, ગૂથણ મગડી સુ સુ ગણતુ ? હજી તો દ્રોક દિવસ પગ ઓ જલમીમડેને એક પદમા લખ્યું હતું “ ’૦મા તો ત્રિવેદીસાહેબ પૂતામા હતા, એટલે જેનમા કોઈને કશી અડચણ પડી નહોતી ’

પ્રેા ત્રિવેદી પ્રશસથી હમેશા અકળાતા — જાપાગરી પ્રમિદિ તો એમને જરાયે નહોતી ગમતી શ્રી રમિશકર ગવળે ‘કુમાર’મા એમને માટે થોડું વખેતુ એ નાકચો ત્યારે મે એમની ઉપર નોંધના એ-પત્રમા લાખેરના, ત્યારે એઓ ખૂબ નાગજી થયેના

પૂતાનું એમનું ઘર તો જુદિધનોનો અખાડો મની જતુ અગી જ પ્રકા કાવેનર આસાડિયા સુધી હોય અગી જ શ્રી નરહરિ પરીખ, શ્રી હોદ્દભાઈ પુરાણી, પ્રેા ક્રાઈવર કે દાદા ધર્માધિમગી ચર્ચા નરતા

એકા હોય પ્રો. શાહને સેનેટના ઇલેક્શન માટે મત જોઈતા હોય કે અન્ય કોઈ પ્રોફેસરને પ્રોફિટકલ પરીક્ષા લેવા પૂના આવવું હોય, તો એમને ત્રિવેદીસાહેબ જેવા ખીઝન યજમાન કોણ મળે? ડૉ. કુંવરજી નાયક કે ટ્રિન્સિપાલ શાહ પણ અચારનવાર આવી ચડે. ધારાસભાની એક દરમિયાન તો એમને ત્યાં જ ધારાસભાની એક ભરાઈ હોય ત્યારે ધડીબર શ્રી મોરારજી દેસાઈ કે નામદાર માવજંકર આવી ચડે શ્રી ચંદ્રશંકર શુક્લ તો ત્યાં હોય જ આમ પ્રો. ત્રિવેદી રાવસાહેબને ખાનસાહેબથી દેશભક્ત ને દેશભેલિકા સૌનું આશ્રયસ્થાન હતા. જેટલી સહેલાઈથી એઓ એકાદ હરિજનને મદદ કરતા, તેટલી જ સરળતાથી કોઈ I. C. S. ને બંગલો શોધી આપતા. મહેમાનોના આવા મારાથી એઓ કદીય કંટાળતા નહીં કે પોતાનું દૈનિક કાર્ય કરવાનું ચૂકતા નહીં. જેટલીયે રાતે મહેમાનો ભંધ્યા પછી એઓ સવાગનું જાપુ ફેરવના.

પ્રો. ત્રિવેદી બહુશ્રુત હતા અને એમનું વાચન વિગાળ હતું વક્તા તરીકે એઓ સાભળનારનું હૃદય જીતી લેતા. એમના પુસ્તકાલયે તો શ્રી મહાદેવભાઈને પણ છક કરી નાખ્યા હતા; જેટલી સહેલાઈથી સરવેષ્ઠ લેવલિંગ શિખવાડતા, તેટલી જ સહેલાઈથી એઓ કાલોષલ કે નાનાલાલ અને ઉમાશંકરની ખૂમીઓ પણ સમજાવતા. પુસ્તકો અને માસિકો માટેની એમની કાળજી કોઈ પણ અંચપાલને શરમાવે એવી હતી એમણે કરેલી ‘ક્રિટિસિસ’ની કાલોષલ કોઈ પણ પત્રકારને પ્રથમ શ્રેણીમાં મૂકી આપે એવી હતી.

અન્ય સાથે ભળી જવાની એમની શક્તિ ગજગ્ન હતી. જેટલા એઓ ગૃહસ્થપ્રિય હતા તેટલા જ વિદ્યાર્થીપ્રિય પણ હતા. હજારો વિદ્યાર્થીઓનાં જીવનો એમણે તાર્યાં છે. હજારોને આર્થિક સહાય કરી છે. સેંકડોનાં દાક્તરોનાં બિલ ચૂકવ્યાં છે. પૂનાની પ્રત્યેક કોલેજનાં ત્રિવેદીસાહેબનું નામ માનનો વિષય બન્યું છે. એઝિક્યુટિવ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓએ તો એમનો લાભ ધરાઈ ધરાઈને લીધો છે. છતાં અન્ય વિદ્યાર્થીઓને પણ એમણે ઓછી મદદ કરી નથી!

અને પૂના માટે એમણે જે કશું તે અન્ન દોલુ કરી રહે એમ છે ? ગુજરાતી બધુસમાજ, ગુજરાતી કેળવણી મંડળ અને સાહિત્ય સભાના એ જનક. આ તો ગુજરાતીઓ માટે. પણ પૂનામાં ઇન્દર કોલેજિયેટ સ્પોર્ટ્સ શરૂ કરવામાં પણ મુખ્ય ભાગ ભજવનાર એ પ્રો. ત્રિવેદી ચુસ્ત ગુજરાતી હોવા છતાં મહારાષ્ટ્રીઓમાં પણ માનીતા હતા, કારણ કે તેમને પ્રો. ત્રિવેદી વિના પૂનામાં ચાલી રહે એમ નહોતું.

એમની ઉદારતાનો અનેક વાર દુરુપયોગ થયા છતાં એઓ ઉદાર ખનતા અટક્યા નહોતા. એમની સદનસંકિત મળતી હતી, જેટલી સરળતાથી તેઓ બચ્ચુકાકને સાંભળના, તેટલી જ સરળતાથી સરદારનાં વચનામૃતનું પાન કરતા. ત્રિવેદીસાહેબ અતિ આનંદી હતા અને વાત વાતમાં એમનું ખડખડાટ હાસ્ય સંભળાતું. એઓ જ્ઞાનથી કે ગાંધીવાદથી શુષ્ક નહોતા બન્યા, રાત્રે દશ વાગ્યે પચારીમાંથી મારા જેવાને એઓ સિનેમા જોવા તેડી જતા. એનું તો બહુ સમજ્યા, પણ દક્ષરખાપાનેયે એઓ ‘લા મિઝરેબલ’ જોવા ખેંચી ગયેલા. મહાદેવભાઈ તો ઘણી વાર એમની અડકટમાં આવી જતા.

જીવનવિમુક્ત તો એમનેય ક્યારેય પડ્યો હતો. શ્રી મનુભાઈની લાંબી માંદગી, એમનાં લાભીનું અવસાન વગેરે અનેક દુઃખદ પ્રસંગોમાં પણ એમણે ધૈર્ય તજ્યું નહોતું અને એમનાં સુયોગ્ય આદર્શ ગુજરાતજી સમાં ધર્મપૂત્રી હીરાબહેને એમને આ જાતનું પરમાર્થી જીવન જીવવામાં અનુકૂળતા કરી આપી હતી.

જેમને માટે ‘સર્વજીવસંપન્ન’ વિશેષજી પણ નાનું પડે એવા અખતરાત્રી, ગર્વનરથી માંડીને ગાંધીજી સુધી સૌને પ્રિય, અને હરિજનની માંડી સરદાર વલ્લભભાઈ સુધી સૌને પ્રશંસાપાત્ર આદર્શ બાલવીર ત્રિવેદીસાહેબ આજે પૃથ્વી પર નથી એ વિચાર મનને વ્યાકુળ બનાવે છે. મુરપટને લામક આવા મહાત્માઓનાં જિંદગી તો, કવિ નાનાલાલ કહે છે તેમ, “આત્મ જેવાં અગાધ” હોય છે

(‘દાંડિયો,’ ૮-૫-૪૧)

‘અન્તેવાસી’

સૌજન્યશીલ આદર્શ મૂર્તિ

જીવનમાં કોઈ ધન્ય પગે જ પ્રેરણા પાનાર વ્યક્તિઓનો અમાગમ થાય છે, અને એવાં પ્રેરણાપાનથી માનવજીવનમાં અંસ્કાગની મુશામ પમરે છે અને જીવનમાં સાચાં મૂલ્યોની સૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે. આવી વ્યક્તિઓ વિરલ હોય છે એમાંના એક ને શ્વ. ગ્રા. ત્રિવેદીમાટે.

પૂન્ય ત્રિવેદી સાહેબના અપરંપર હુ અને ૧૯૨૫ના જન્મમાં વિદ્યાર્થી તરીકે આવ્યો એમનું અગાધ જ્ઞાન, વિષયને સમગ્રવવાની એમની કુશળ રીત, વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યેની મમતા અને પિતૃતુલ્ય વાત્સલ્ય આજે ભૂત્યુ ભુક્ષામ તેમ નથી હું ૧૯૨૮માં વિવાહિત ગયો, ત્યારે તેઓથીએ મને અને મારા મિત્ર મિ. જનનીને ભાવબીની વિદાય આપી તેઓથી તે વખતે ભાવનગર રાજ્યની નોકરીમાં હતા. અમે બન્ને તેમના આધીર્વાદ લેવા ત્યાં ગયા ત્યારે પરદેશવાસમાં નડતી મુશ્કેલીઓ મારે અમને માર્ગદર્શન આપ્યું અવારનવાર પત્રો દ્વારા સાચી સલાહ આપવાનું પણ તેઓ ચૂકતા નહીં. વિદ્યાર્થીદાળ દરમ્યાન તેમણે મીએલા સંસ્કારોને લીધે પરદેશનાં પ્રયોજનો મારા જેવા વિદ્યાર્થીને આકર્ષી શક્યાં નહી અને જ્યારે જ્યારે પરદેશમાં મુશ્કેલી આવતી ત્યારે એમની સૌજન્યશીલ આદર્શ મૂર્તિ મારાં નેત્રો અમક્ષ ખડી થતી અને મને પ્રેરણા પાતી

માનવતાની આદ્યાત્ મૂર્તિ તરીકેનો તેમનો અતુલ્ય મને સને ૧૯૩૧ના મે માસમાં થયો. હુ તે સમયે વડોદરા રાજ્યની જનગવ દોસ્તિપટ્ટમાં ખાતી અસલ્વ વ્યાધિથી પીડાતો હતો તે વખતે પૂ માટે મ અને પૂ. સૌ હીરાબહેન મારી ખજર કાઢવા જતે આવેલાં. દોમળ દંપાવાળાં બન્ને મારી વેદના નિહાળી આંમુ સારવા લાગ્યાં જ્યારે

ન્યારે એ પ્રસંગ અને એ દશ્ય મને યાદ આવે છે ત્યારે ત્યારે સર્ગસ્થની સાચી માનવતા અને સજ્જનતા પ્રત્યે મારું મારું નમન કરે છે.

મારી માંદગી દરમાન પૂજ્ય ત્રિવેદીસાહેબની માનવતા અને હિદાયતાનો પ્રત્યક્ષ પરિચય થયો. મને મિરજની હોસ્પિટલમાં લઈ જવા મારું આગ્રહ કર્યો. પોતે જાતે પૂતાથી મોટરમાં જરામ અડચણ ન પડે તે માટે લઈ જવા તૈયાર થયા, પરંતુ મારી તે વખતની ઘણી નાણુક તમિષતને અગે મારે તેમને નિરાશ કરવા પડ્યા.

હું ન્યારે આધિભુક્ત થયો કે તરત જ પૂજ્ય સાહેબે મને આગ્રહપૂર્વક પૂના રહેવા સારું નિમત્રેણી અને ઈ સ ૧૯૩૨ના માર્ચ માસમાં હું તેમનો મહેમાન બન્યો. સ્વર્ગસ્થના જીવનનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ મને આ વખતે થયો તેમના મહાન્તા આંગણુમાં પ્રવેશનાં જ નવા વાતાવરણનો, નવી લાવનાનો અનુભવ થતો. પૂ સાહેબની પ્રાતઃકાલની પ્રાર્થનાનું દશ્ય અનૌકિંક હતું પ્રાર્થનાતો ઘટ વાગે કે નાનાં મોટાં સૌ પ્રાર્થના સારું એકા થતા અને શાંતિપૂર્વક ઈશ્વરનું સ્મરણ થતું. એ વખતનું વાતાવરણ કેટલું પવિત્ર બનતું! સાહેબની પ્રાર્થનામયની પવિત્ર મૂર્તિ હતી પણ આંખ મીસું છું કે તરત જ

સદ્ગુણનું જીવન દયા અને દાન એ બે ગુણોથી વિભૂષિત થયું છે. આની વિરલ સૌજન્યમૂર્તિના સ્મરણો રજૂ કરવા મારી પામે પૂરતા શબ્દો નથી. તેઓથી એક સાચા ગુરુ, આદર્શ મજાન અને માનવતાની મૂર્તિ હતા. આ પવિત્ર આત્માના જવાથી કેળીયે વ્યક્તિઓએ દુષ્ટા આમુઓ સાર્યા હશે. પ્રભુ એમની માનવતાને મદદ અમર રાખે. અને એમના અમર આત્માને શાશ્વત શાંતિ આપે. એ જ અર્પયર્થના.

એમ એન ફેલેજ

મોતીભાઈ નાથાભાઈ પટેલ

વીસનગર (૬ ગુ.)

૩૬

PROFESSOR TRIVEDI -

The picture of Prof Trivedi that stands out in our memories is that of a person conspicuously clad in spotless white Khaddar, clean shaven and turbanned, with sympathetic twinkling eyes, an ever smiling face and a keen sense of humour. One should not however forget to mention the quaint old car which he drove himself.

The first I heard of Prof Trivedi was from the political prisoners of the 1931 struggle at the Visapur Jail. He had organized a small library of books for the use of these prisoners. I was however fortunate to come in personal contact with him in 1933 when I joined the staff of the College of Agriculture, Poona. Almost the first words of his on being introduced were "You are a new comer to Poona and if you want anything, do not hesitate to come to me." He meant it. He made it a point to visit me before the month was over. I had just

rented a house and there was no furniture. The very next day the Secretary of the Gujarati Bandhu Samaj sent me a table and a couple of chairs "under instructions from Prof. Trivedi." That was the man always kind and obliging. He would go out of his way to help people. He had a knack of putting you at your ease and drawing your confidence. Ever sympathetic, he was never ostentatious or condescending in his help. People could not help pouring out their troubles to him.

Students and staff without exception held him in high esteem. During the Engineering Examinations, tea and refreshments were invariably served to the candidates. Every year, prizes were offered to the best two in the Engineering Examinations and all this came out of his own pocket. Many a student is indebted to him for his fees, food or accommodation. When a student was sick, it was Prof. Trivedi who was ready with his car to take the boy to the hospital and arrange medical help.

Honest to the core and imbued with Gandhian principles, he chafed in Government service. To such a character, the Scout Movement offered great scope. He was the President of the Poona branch of the Hindustan Boy Scouts Association. He founded the College Rover Scout Organization. It gave him opportunities to inculcate his noble ideals of service and sacrifice among the students. In spite of his multifarious social activities in the city, he would religiously attend the weekly gatherings of the College Rovers.

Prof. Trivedi had a very strong sense of duty and was wholly intolerant of any type of cant or hypocrisy.

On many occasions, during discussions, he would fly into a rage and grow red in the face. He would not tolerate any dereliction of duty even on the excuse of human foibles and weaknesses. It was the time of the abdication of King Edward VIII and that was the talk of the town. Somebody remarked on the nobility of the King in abdicating without creating any trouble and plunging the country into the throes of a civil war, and added, "England should have accepted Mrs Simpson as her Queen. After all her King loved her." This was too much for Prof. Trivedi. His sense of duty revolted. "It is inexcusable," he raged "not even the King of England can be allowed to trammel rough shod the prevailing standards of propriety and conduct. The first citizen of the Kingdom should set a better example for his people. The King's first duty is to his country."

College of Agriculture,
Dharwar, 15th Aug, 1949

N Narayan

MY PROFESSOR

It is indeed with the deepest feelings of love that I cherish the memory of my old Professor, the late Shri J. P. Trivedi. He taught us physics and sportsmanship, mathematics and manners. He built up our knowledge and character. A fine Professor, he spared no labour to prepare his lectures and took infinite pains to make his boys understand the subject. But that was not an easy matter, because the better types of students sought other and more lucrative lines and only the nth rate ones strayed into agriculture, perhaps as a back-door into the highbrow precincts of the University. Of course, some stars have shot across the agricultural firmament, as though by mistake, but these are honourable exceptions.

Yet, undeterred by the inferior quality of the clay, he never relaxed in his indefatigable efforts to mould them to the desired shape. Every lecture of his was a well prepared and lucid exposition of the subject on hand, into which he put all his heart and soul with a zeal and vehemence easily worthy of a cause better than wasting himself before those boys who were either unable to absorb or respond to those animated outpourings.

During the practicals, he would spend all his time with his students, moving from bench to bench and

thinking and working for and with each student in the hope that the boy would learn something of it all.

Then the pestilence of the examinations would arrive. For all his pains, he had a right to expect the boys to perform tolerably well at least. But they wouldn't !

That did not matter at all. Still, without losing hope, he would go on year after year, working and slaving for his boys with a Trojan heart.

And as an examiner, well, one could not wish for a kinder one. To put mildly, if ever he could hate anything at all, then he simply 'hated' the idea of failing any student. Be it an examination for a Degree, if only the candidate told him truthfully that he knew not how to perform even one of the 40 odd experiments prescribed for the course, our Professor would throw before the student, in simulated disgust, a match-box from his pocket and challenge the boy to "discover" the volume of that box for his experiment. I know of an instance when one such 'intellectual' measured the length and breadth in inches and its thickness in centimetres (as that was less than an inch and he was not fond of fractions) and then duly multiplied the three figures. To my surprise, I later found that even that 'wrangler' had secured the minimum number of marks. That minimum had been given him because, as the Professor himself explained to me later, the student had been truthful enough to confess that he did not know how to perform even one of the prescribed experiments and his multiplication was quite correct, though of course, he had no business to multiply figures expressed in different scales

and this latter he attributed sympathetically to the natural nervousness of the examinee

As a man, Prof Trivedi was the very embodiment of kindness and charity. No one ever heard him utter a wrong or insulting word even to the meanest of men. At all hours of the day and night and even under the most provoking circumstances, he was extremely polite. He loved his work, he loved his students and he loved to help each and all to the utmost of his capacity which was great.

The Poona Agricultural College of those days did not vaunt the narrow homogeneity of today. In fact, she was a "little India" in herself. In composition and character, she had a touch of the universal. She had on her rolls, not merely Deccanis, Gujaratis and Karnatakis but considerable numbers from far away places such as Madras, Travancore, Cochin, Mysore, Hyderabad, C P, Bengal, Punjab, Sind and even Burma and Ceylon. She could boast of boys from Nepal and Bagdad too. Unless one has been fortunate enough to live in such a cosmopolitan atmosphere, it would be hard, perhaps, to imagine what an undiluted delight it is, what a supreme education in itself and what a pulsating example of unity in diversity conducive to the bringing out the best in each, as one's contribution to the glory of the Alma Mater.

For our Professor, that obvious diversity did not exist. His love recognized no bounds. His kindness 'like gentle rain' alighted on all, be he of any region or religion. He taught lessons to the Deccanis, lectured to the Madrasis, gave money to many and marks to all.

In each and every activity of the students, he was always at the forefront, be it a debate, elocution, athletics sports or gatherings, cheering his boys with his "Every time, Agriculture"

During the Annual Gatherings, he would lend without hesitation expensive gold and silk *saris* from his house, for the heroines to wear at the dramatic performances. And unused to *saris*, when the boys who played the female roles damaged those splendid *saris* and even tore them he would just smile and say, "Well, I know you are not a good girl," and himself burst into laughter.

That was our Professor Trivedi and more I could go on and on if only I could be sure you will not brand me a bore. So would I now point out the two faults I saw in him without mention of which my picture of him would be incomplete.

The first fault that I saw in him was that he was good to a fault.

The other was that he flew into a shivering 'rage' whenever a recipient of his kindness dared to open his mouth to utter a word of thanks.

I well remember one day when a student came to him to collect the five rupees which the Professor had offered him. Even while talking to me, he took out a fiver from his pocket, 'stealthily' and slid it into the boy's hand, as though he were doing something not right and wished he could have done it in my absence. The poor boy, overwhelmed, in gratitude said, "Thank you, Sir, you are so kind." That was all. Lord! Even before the boy had completed his sentence, my Professor flew into an apparently ungovernable 'rage', his lips quivering

his voice shrill and high and screamed, "Go away, go away Don't talk to me "

So saying, he shoved his hand into his pocket, drew a few more fivers and 'shot' them at the boy That stunned the boy who picked up those notes and left meekly in response to a signal from me to do so The next moment the Professor turned towards me with a smile on his lips and tears in the eye and gently said, "Poor boys"

Thus it was that Kindness and Charity had once condescended to walk this earth with us

God rest his soul in peace

Sholapur,
14-7-49

M A S Jyengar

૩૮

એક આદર્શ ગુરુના સંસ્મરણો

હું ૧૮૩૪ થી '૩૭ સુધી તેઓના શિષ્ય તરીકે તેમના સપર્કમાં આવેલો એટલે હું તો તેમને એક આદર્શ ગુરુ તરીકે જ વધુ ઓળખુ છું સૌથી પહેલાં તેમનો મેળાપ કોલેજના વર્ગમાં જ થયો હતો પગથી તે માથા સુધી સફેદ ખાદીમાં સજ્જ થયેલ અને માથે સફેદ હેટા નેર્સ પરમ પૂ મહાત્મા ગાંધી બાપુ અને આજનું ગૌરવલયુ સૌરાષ્ટ્ર યાદ આપ્યા તે વખતમાં આના મોટા અગ્રણી અમનદાર આવા પોશાકમાં બહુ જ જૂનું ભેગા મળતા

ગ્રેડિનર તરીકે પહેને દિવસે તો ગંભીર, ઝડક અને ગુસ્સાવાળ હોય એમ લાગ્યું પરંતુ બ્ જ જલદીથી પગી જણાઈ આવ્યું કે, તે ઘણા જ માયાળુ, પ્રશમિત, કુશળ અને સરળ છે ને કોઈ પણ વિદ્યાર્થી શિસ્તપાનન વિષે અગર પોતાની ફરજ વિષે મેનળી રાખે

તો તે તેમનાથી બિલકુલ મદન થતું નહીં. કોઈ વિદ્યાર્થી કોઈ પણ ગેરવાજબી કરતો હોય તો એવી અગળનાથી અને લાગણીથી તેને સમજાવે કે તે ખરેખર તેના મનથી જ, નહીં કે તેઓની ખીકથી, તેમ છતો અટકી જાય.

આ તો તોફાની અને વિદ્યાભ્યાસમાં આગળપડતા નહીં એવા વિદ્યાર્થીઓ માટે થયું પરંતુ સાગ વિદ્યાર્થીઓને પણ તેઓ પોતાનો અભ્યાસ વધુ આરો કરે તેમ પ્રોત્સાહન આપના વર્ગમાં જે કોઈ વિદ્યાર્થી પોતાનું એન્જિનિયરિંગનું ફોઈન સૌથી સારું, સ્વચ્છ અને વખતમર કરી લાવશે તેને ઇનામ આપવામાં આવશે એમ જાહેર કરતા. અને ઇનામમાં સારાં સારા પુસ્તકો પોતે આપના આથી વિદ્યાર્થીઓમાં નિયમિત રહેવાની અને સારું કામ કરવાની હોશ રહેતી. તેવી જ રીતે સારા વિદ્યાર્થીઓને વધુ આગળ અભ્યાસ કરવા પરદેશ જવા પ્રોત્સાહન અને મદદ પણ આપતા ત્રિવેદીસાહેબ એક એવા ગુરુ હતા કે જે પોતાના વિષયો ધારી સારી રીતે શીખવના એટલું જ નહીં, પરંતુ વિદ્યાર્થીઓની પાછળની જિંદગી અને કારકિર્દી મુધરે તે પણ ધ્યાનમાં રાખતા.

પૂનામાં ધણાં ગુજરાતી ભાષિયોનો વસે છે. તેઓ સૌ એમાં મળી આનંદ કરે તે માટે ગુજરાતી બંધુસમાજ સ્થાપવામાં આવ્યો હતો. આ સમાજના અગ્રગણ્ય કાર્યકર્તા ત્રિવેદીસાહેબ જ હતા. ખરેખર આ સમાજ પૂનામાં વસના ગુજરાતીઓ માટે એક અતિ આનંદદાયક સંસ્થા હતી. મહિનામાં કોઈ ને કોઈ બે ત્રણ પ્રામાણ હોય જ. કોઈ આમંત્રિત વિદ્વાન પુરુષનું ભાષણ, કે કોઈની વિદાયનો સમારંભ કે કોઈના સ્વાગતનો સમારંભ, વગેરે કોઈ ને કોઈ હોય જ. વર્ષની આખરે મેળાવડો થાય આખો દિવસ રમત-ગમત, ખાવા-પીવા, અને ફામા-ગરબા વગેરેમાં જતો. ખરેખર, તે દિવસ સૌ કોઈને માટે અતિ આનંદનો રહેતો. અને દરેક વર્ષે આ દિવસની રાહ હું તો જોયા જ કરતો. આ બંધુસમાજમાં ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓ માથે રહી શકે તે માટે એક દોસ્તેસ પણ રાખવામાં આવી હતી.

આ ઉપરાંત ગેવર સ્કાઉટની પ્રવૃત્તિમાં પણ તેઓ ભાગ લેતા. અમારી કોલેજના કેટલાય વિદ્યાર્થીઓને તેમાં ઇખલા કરાવતા, અને લગભગ દરેક અડવાડિયે જુદે જુદે ઢેકાણે લઈ જતા, જેમાં કેટલીક વાર હરિજન નિવાસમાં જવાનો વારો પણ આવતો. એક વર્ષે તો સ્કાઉટની રેડી ક્રેમ્પ ૧૫૨૦ દિવસ કોલેજના રમતગમતના મેદાન ઉપર ગાખ્યો હતો તેમાં ઇલાકાના બીજા રોવર સ્કાઉટો પણ આવ્યા હતા. તંબૂઓ ફોડી તેમાં રહી સ્કાઉટની જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓ અને ફગને વિષે વિદ્યાર્થીઓને ઘણું જ જાણવાનું મળતું.

પરમ પૂ. મહાત્મા ગાંધી બાપુની મુલાકાત દરેક વિદ્યાર્થીને ત્રિવેદી-સાહેબે કરાવી હતી. બાપુ સાથેની આવી નિકટ મુલાકાત તેઓના લીધે જ થઈ હતી, એટલું જ નહીં પણ જ્યારે જ્યારે બાપુ પૂનામાં આવે ત્યારે તેમના નિવાસસ્થાને—લેડી હાકગમીના બગલે, સાંજે પ્રાર્થનાના મમયે સૌ ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓને તેઓ લઈ જતા, જ્યાં ઘણી ઉપયોગી વસ્તુઓ જાણવા મળતી.

આ ઉપરથી સહેજે સમજાશે કે સ્વ. ત્રિવેદીસાહેબ પાસેથી અમે ફક્ત ફિઝિક્સ, મેથેમેટિક્સ, અને એન્જિનિયરિંગ શીખ્યા નથી, પરંતુ તે ઉપરાંત નિંદગીમાં ઉપયોગી ઘણી બાબતો પણ શીખ્યા છીએ. તેઓ ધણા આનંદી હતા. મોટા સાથે મોટા અને નાના સાથે નાના બની શકતા. તેઓનો ચહેરો મદ્ય પ્રસન્ન રહેતો. તેમનો આંખો પટપટાવી હસતો ચહેરો જોઈ સૌને ઉત્થાસ થતો. આજે પણ તે ચહેરો નજર સમક્ષ આવી આનંદ આપી રહ્યો છે — આપશે.

દનિરૂટચૂટ ઓફ એગ્રિકલ્ચર

બાલકૃષ્ણ મોહનલાલ પટેલ

આણંદ, ૧૧-૭-૪૬

પ્રેરણામૂર્તિ ત્રિવેદીસાહેબ

પ્રેા જે પી ત્રિવેદીને ન ઝોળખતો દોષ એવો લાગ્યે નહીં પૂના જેતીનાડી કોલેજનો વિદ્યાર્થી દરો એઓ પૂનાના ગુજરાતીઓના પ્રાણરૂપ હતા મારો એમની સાથેનો પરિચય ઘણો જ મોડો થયો હતો તેમ છતાં એમના જીવનનું જે દર્શન મને પ્રાપ્ત થયું હતું, તે મારા જીવનવિકાસમાં ઘણું જ ઉપયોગી નીવડ્યું છે એમની આખી દિનચર્યા, એમનો મિનનસાત્ત્વ સ્વભાવ, એમનો વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યેનો પ્રેમ, એમની ગુજરાતીઓ માટેની મમતા, અને એના અનેક સદ્ગુણો દરેક માનવીને ઉચ્ચ જીવન તરફ પ્રેરતા હતા, એ મારો અગત અનુભવ છે

જે માણસ આના ઊંચા સદ્ગુણો પ્રેરી શકે તેનું જીવન કેવી ઊંચી ધારાએ વ્યતીત થયું હશે તે સંદેહે મમજી શકાય તેમ છે એઓશ્રીએ પૂનામાં ગુજરાતીઓની ઉન્નતિ માટે ઘણો મોટો ફાળો આપ્યો છે, એમ કહેનામાં જરાયે અતિશયોકિત નથી એઓ એમના જીવનના પાઠના ભાગમાં આણુદમાં આપ્યા અને ત્યાંના કૃષિગો વિદ્યાભવનની સ્થાપનામાં પોતાનો પ્રાણ રેડ્યો ફર્લાંગ્યે એઓ એ ભવનનો ઉદ્ધર્ષ જોવાને હાજર નથી, પરંતુ તેમણે જે સગીત પાડ્યો નાખ્યો છે, તેને લઈને જે મુદ્દર ધમારત આજે તંપાત થઈ ગઈ છે, તે જ એ પાયાની સગીનતા પુરવાર કરે છે

પ્રેા ત્રિવેદી આણુદના કૃષિગોવિદ્યાભવનમાં પોતાનું નામ અમર કરી ગયા છે આણુદ કૃષિગોવિદ્યાભવનના આદિ સ્થાપક અને સચાનક તરીકે તેમનું નામ સંસ્થાનું અસ્તિત્વ ટકી રહેશે, ત્યાં સુધી ચિરકાળ સુસર્ણાક્ષરે લખાયેલું રહેશે એટલું જ નહીં, પરંતુ આ સંસ્થા દ્વારા ચનારા ગુજરાતના અને હિંદુસ્તાનના ઉદ્ધર્ષ માટે તેમનો આત્મા સતત પ્રેરણા આપ્યા કરશે

હન્ડિટચૂર ઓફ એગ્રિકલ્ચર
આણુદ

૨૦ ઓગસ્ટ ૨૦૧૬

મારા ગુરુ

સ્વ પ્રેરિસર જે પી ત્રિવેદીસાહેબથી, પૂતાની કોલેજમા અભ્યાસ
 કરતો ગુજરાતી વિદ્યાર્થી ભાએ જ અગ્રણ્ય હશે મારા મનથી મારો
 અને તેમનો જ મધ પિતાપુત્ર જેવો હતો તેઓ પ્રેરિસર જ હતા અને
 શિક્ષણુ જ કામકાજ કરતા હતા એવું ન હતું, તેઓ એ પ્રખર
 સામાજિક કાર્યમ્તા હતા તેઓ સ્વદેશી ભાવનાવાળા હતા તેમનો
 રાષ્ટ્રપ્રેમ વર્ષ ઓછો ન હતો બ્રિટિશ સરકારની નોકરી કરી
 પણ મનુષ્ય પોતાના દેશવાસીઓ માટે કેવા કેવા કામો કરી શકે છે
 તેનો જીવંત દાખલો પ્રેરિસર સાહેબ પૂરો પાડે છે તેમની ભાવના
 સર્વોચ્ચની હતી

પ્રો. ત્રિવેદી અને સ્વદેશી

પ્રો. ત્રિવેદી જોકે સરકારી કોલેજમા નોકરી કરતા હતા પણ
 દેશમા ચાલતા વાતાવરણથી તો તેઓ પૂરા વાંધે હતા જ્યારે
 ખાદીની પ્રવૃત્તિ પુરજોશમા ચાલતી હતી ત્યારે પોતે સર્વોચ્ચ ખાદી જ
 વાપરતા હતા અન્યત્ર તેઓ લોખને દેખાવ કરવા માટે ખાદીની
 ટોપી પહેરતા ન હતા, પણ તેઓ જે ફેટા પહેરતા હતા તે તો
 ખાદીનો જ હતો આના પ્રસંગે મને તેમની સાથે ખાદી અંગે કામ
 કરનાની એક તક મળી ગઈ અને તેના પરિણામે ત્યાર પછી હું પણ
 ખાદી પહેરતો થઈ ગયો

ઇન્ટર કોલેજિયેટ સ્પોર્ટ્સમાના ગુજરાતીઓને મેળાવડાના
 નખતમા ટેમન પર પાથરવા માટે પૂતામાથી ચાદર ન મળી શકી, ત્યારે
 તેમણે મને ચાદરને બદલે જોઈએ તેવી ખાદી ખરીદી કરવાની
 સૂચના આપી અને પૂતાના એક બાણીતા સ્ટોરમાથી હું ખાદી ખરીદ

કર્મ લાવ્યો. મેં તેમને કહ્યું કે, આટલી મોટી રકમ આવી રીતે વાપરવી કીક નથી ત્યારે તેમણે કહ્યું કે, જ્યાં આઠ માટે કાપડ જ લાવવું છે તો ખાદી જ લાવવી. આથી કરીને આપણા દેશના ઉદ્યોગને ઉત્તેજન મળશે અને તે ખાદી પાછી ધોખીને ત્યાં ધોવરાવીને વાપરવાના કામમા લાગશે આથી મને પણ એક બોધપાઠ મળ્યો કે, દેશમાં મૂકે (મૂંગા) કાર્યકર્તા પણ ધણા જ છે અને મેં પણ ખાદી વાપરવાની શરૂઆત કરી અને દેશની ચાલતી પ્રવૃત્તિમાં લાગ લેવા માટે હું લલચાવ્યો અલ્પજ્ઞ, દુ રીધી રીતે અમદદારની ચળવળમાં જોડાયો નથી અને નહોતો, પણ શ્રી ત્રિવેદીસાહેબે બતાવેલી રીતે જો આપણે આવીએ તો તે અરકાર અગર પ્રજા કોઈનીયે વિરુદ્ધ કામ ન કરતાં આપણે અમદદારની ચળવળને ઉત્તમ રીતે મદદ કરી શકીએ

સન ૧૯૨૦-૨૧ માં શાળા કોલેજ ઇંગ્લાન્ડની પ્રવૃત્તિ બહુ જોરદાર હતી આવા પ્રસંગે મેં તેમની સલાહ માગી તેમણે કહ્યું કે, સ્વરાજમાં પણ કોલેજો, ઇન્જનેરો, ખેતીવાડીના આતંકો, વગેરે જોઈશે જ. માટે આપણે આપણો અભ્યાસક્રમ પૂરો કરીને જે જ્ઞાન મેળવેલું છે તેનો દેશના હિતમાં ઉપયોગ થાય તેવી રીતે તે જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરો તો દેશની વધુ સારી સેવા બાળની શકાશે. સરકારી નોકર રહીને પણ માણસ દેશની સેવા કરી શકે છે એમ તેમણે મને ભારપૂર્વક સમજાવેલું આથી કરીને મેં કોલેજ ન ઇંગ્લાન્ડો નિશ્ચય કરેલો અને તેમના બતાવેલા રસ્તે જે કોઈ ચર્ચ શકે તે કરવું એમ નક્કી કરેલું તેમણે વંચુમાં કહ્યું કે, હિન્દ એ ખેતીપ્રધાન દેશ છે એટલે આ દેશમાં ખેતીની સુધારણા, દોરની સુધારણા વગેરે કામો મુખ્ય છે. આ કામ જે કોઈ માણસો તાલીમ લઈને આગળ વધારશે તે દેશને જરૂર મોટો ફાયદો કરી શકશે કારણ કે લશ્કર લડવા માટે જાય તેને સરસામાન ખોરાકની વગેરે પૂરી પાડવાનું કામ તો કોઈ ને કોઈ ને કરવાનું જ છે એટલે આપણે લશ્કરી સિપાઈ ન બનતાં તેમને મદદ માટે ખેતીવાડીનું ઉત્પન્ન વધારવા માટે વધુ લક્ષ આપવાનું છે. એટલે કોલેજમાં

અમામ કરીને તે જ્ઞાનનો સદુપયોગ કરશે તો દેશને માટે ગૌરવવંતું લેખારો દેશમાં આવા કાર્યકર્તાઓની જરૂર છે માટે મારે કોલેજ ન છોડવી.

પ્રેા. ત્રિવેદીમાહેનની વખતોવખતની સૂચનાઓ કેટલી ઉપયોગી થઈ પડેલી તેનો દાખલો આપીશ.

સન ૧૯૨૨-૨૩ માં પ્રિન્સિપાલ જે. બી. નાઈટ અમેરિકા પાછા જવાના હતા. આ વાત યોક્ષસ ન હતી, પણ નાઈટમાહેને મને કહેયું કે, આ વરમમાં તેઓ જરૂર રિટાયર્ડ થઈ જશે. હું તે વખતે જુનિયર બી. એઇ.માં હતો. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓએ તેમને માનપત્ર આપવાની વાત મૂકી. સ્ટુડન્ટ્સ યુનિયનનો હું સેક્રેટરી હતો એટલે એ વાત મારી પાસે આવી. પણ યુનિયન પ્રમુખ પ્રો. કાનિટકર હતા. તેઓ ટૂર પર ગયેલા હતા એટલે તેમની મંજૂરી વગર માનપત્રની કોઈ હિમચાલ ન થઈ શકે. પ્રો. ત્રિવેદી ગુજરાતી-દક્ષિણી-મરાઠી-કાનડી વગેરે અતિભેદમાં માનતાગ ન હતા. તેઓ તો જ્યાં મારું કામ દેખાય ત્યાં અથૂક મદદ કરવા માટે તૈયાર જ રહે. મેં અમારા સહાધ્યાયીઓ અમદા આ વાત મૂકી ત્યારે તે બધાએ પ્રો. ત્રિવેદીની સલાહ લેવાનું નક્કી કર્યું. આથી બીજે દિવસે અમે તેઓ સાહેબને મળ્યા તેમણે કહ્યું કે, પ્રો. નાઈટસાહેબને જવાની હજી વાર છે અને પ્રો. કાનિટકરસાહેબ અહીં છે નહીં, માટે સ્ટુડન્ટ્સ યુનિયન તરીકે તમે કંઈ કરી શકો નહીં. માટે આ વાત હાસમાં પડતી મૂકવી. અમે જુનિયરના વિદ્યાર્થીઓએ કહ્યું કે, અમે તો હવે કોલેજ બંધ થવાથી પોતપોતાને ગામ ચાલ્યા જઈશું અને ફરીથી જ્યારે કોલેજ બંધશે ત્યારે તો નાઈટસાહેબ જતા રહ્યા હશે, એટલે અમેને એમને માનપત્ર આપવાનો ચાન્સ મળે તેવો રસ્તો ખનાવો અમારો અતિ આગ્રહ જોઈને તેમણે બધાની સંમતિ લઈને એવો મત જાણાવ્યો કે, સ્ટુડન્ટ્સ યુનિયનના નામે નાઈટસાહેબને માનપત્ર ન આપવું, પણ ઓરિજનલ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ તરીકે માનપત્ર

આપતું. આથી કરીને કોઈની આથે કોઈ પણ પ્રદાનનું ધર્યું થવતો સંભવ નથી. સૌ વિદ્યાર્થીને આ સલાહ થોડી જાણી અને તે પ્રમાણે ત્રિ નાઈટસાહેબને માનપત્ર આપવામાં આવેલું. આ પ્રસંગે જનાવવાનું કારણ એટલું જ કે તેઓ કોલેજની યુનિટીમાં માનતા હતા. તેમ જ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓની થોડી માગણી જાણી તેમને શુભ સલાહ આપના કે જેથી કોઈ જનનો વિખવાદ જોએ ન થાય.

ત્યાર બાદ તેમના અપૂર્વ સ્નેહને લીધે અને તેમની તેમ જ પ્રો. પટેલસાહેબની તથા ડૉ. જન્સની સૂચના અનુસાર અને મે. જુર્નલ સાહેબના કહેવાથી હું ગોમેવાના કાર્યમાં પડી ગયો અને તે કામ આજદિન સુધી ચાલુ જ છે.

હું એક અદના સેવક છું તેમજે આપેલા મંત્રથી સરકારી નોકરીમાં રહેવા છતાં દેરાને માટે કાર્ષિક કરી ગકાય છે, અને હિંદ એ ખેતીપ્રધાન દેશ હોવાથી તાલીમ પામેલા ખેતી અને ડેરીના સ્નાતકો દેશને ધણા જ ઉપયોગી થઈ પડે એ વાત જે તેમજે મને સમજાવેલી, તેનો અત્યારે ખરેખરો અનુભવ થાય છે. મુખર્ષિ પ્રાંતની મુખ્ય યોજનાઓમાં 'ત્રિવેદીસાહેબે જે ભાવના ત્રીસ વર્ષ પહેલાં વ્યક્ત કરી હતી તે આજે સિદ્ધ થાય છે.

પ્રોફેસર ત્રિવેદી મારે મન તો સામાજિક કાર્ય માટે તેમ જ ગોમેવાના અને ખેતીવાડીના કાર્યમાં આદર્શ ગુરુ છે. અને તેમનો આપેલો સંદેશો અગર સલાહનો પ્રચાર નેટવો થાય તેટલો કરવાનું મારું કર્નવ્ય સમજું છું તે મારી પ્રેરણામૂર્તિ છે એમને મારાં હૃદયે વંદન હોય.

ત્રિવેદીસાહેબ

ગાંધીયુગનાં શરૂઆતનાં વર્ષો (૧૯૨૧-૧૯૨૫) એટલે યુવકોમાં ઉત્સાહની પ્રેરણા, દેશને સ્વતંત્ર બનાવવાની ધગમગ, અને તે સ્વતંત્રતા મેળવવા માટે કંઈ કંઈ કરી નાખનાના યુવકોના નિર્ણયો — આ બધું અત્યારે આંખ આગમ તરી આવે છે. ૧૯૨૨ માં એચિન્સવરસ કોમેજ, પૂના, માં દાખલ થયો ત્યાં એકી અવાજે અવાજ પુછાતો, “ત્રિવેદી-સાહેબ આ કોમેજના પ્રાણુ છે; તેમને નમે જોયા ?” તેમને જોવાની ઇચ્છા પણ થઈ, પણ તેઓ તો ખૂબ વ્યવસાયી, ક્યાંય મળે નહીં. છેવટે વર્ગમાં પહેલુ લેન્ડર ગ્રાફિસર ત્રિવેદીનું છે તેવા ખબર મળ્યા. બધા વિદ્યાર્થીઓ વખતસર પહોંચવા માટે તૈયારી કરતા હતા. વર્ગમાં શાંત બેઠી રહ્યા અને ત્રિવેદીસાહેબ હમણાં આવે, હમણાં આવે તેવી ગીતે રાહ જોતા એકાદમે જોઈ રહ્યા. ત્રિવેદીસાહેબ આવ્યા; તેમને

વધારેમાં વધારે ઉપયોગ કેવી રીતે કરી શકે, જોવા વિચારો તેમના મનમાં સતત રહેતા. વિદ્યાર્થીને એમ ન જણાય કે, આ બધી તેને મળતી સગવડ ત્રિવેદીસાહેબની વિશાળ યોગબાધી થયેલ છે. તેઓ હતા તે પુસ્તકાલયના આત્મા. બહારનો આડંબર અને ડોળ તેમને ત્યાજ્ય હતાં.

એથિક્સચરણ કોલેજ (પૂના)ના જિમખાનામાં પણ ત્રિવેદી સાહેબ જ મરદારી બજેટો મોડા આવે અને હેટલાંક કાપકાપ કરેલાં પણ આવે, પણ તેમણે ને બાથુ હોય તે પ્રમાણે જિમખાનાનો વિકાસ થયા જ કહે અને કંઈ પૈસાની ખોટ પડે તો તેઓ પૂરી પાડે.

હોસ્ટેલમાં રહેનારો સુવક, દરરોજ ફક્ત પંદર મિનિટ કસરત કહે તો તે ભાવિ બળવાન વ્યક્તિ ન થઈ શકે? આવા તેમના સુદ્ધ વિચારથી હોસ્ટેલમાં દેર દેર કેવી રીતે કસરત કરવી તેના ચાર્જ્સ ગોદયાયેક્ષા જોવામાં આવતા અને તેમાંથી ઘણાંયે સુવકોને પ્રેરણા મળેલ છે.

એથિક્સચરણ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓના શારીરિક અને માનસિક વિકાસમાં ત્રિવેદીસાહેબે જેટલો તન, મન અને મનથી ફાળો આપ્યો છે તેટલો ભાગ્યે જ કોઈ વ્યક્તિએ કોઈ સંસ્થા માટે આપ્યો હશે.

ત્રિવેદીસાહેબ એક કર્મચોગી હતા. તેમનાં શબ્દો અને કાર્યો તેમના હૃદયના ઊંચણમાંથી ઝરતાં હતાં. તેથી આપોઆપ સામેની વ્યક્તિ ગાંઠે પ્રેરક બનતાં. તેમનો બહોલો અનુભવ, તેમની કામ-પરાપણતા, તેમના બધા વિચારો, તેમનું સાદું જીવન, તેમનો હસતો ચહેરો, તેમની નિર્મળ આંખો, અને તેમની રંગરંગમાં બહાગતી આર્થ

એક નરરત્ન

સને ૧૯૨૩થી ૧૯૨૫ સુધી દુ પૂતા ખેતીસાડી કોવેઝમાં
 મી એન્ડ મા અભ્યાસ કરતો હતો, ત્યારે મને ૨૫ પ્રેક્ટિસ ટ્રિવેની
 સાહેબના પ્રિધારી થયાનું સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું પ્રેક્ટિસ તરીકેના
 તેમના ઊંચા જ્ઞાન ઉપરાંત જીવનમાં તેમનો ઉમદા, માયાળુ તથા
 અખાતબરેલો અને નિખાતમ સ્વભાવ ખાત્ર તરી આવતો હતો
 તેઓ નાનગતના બેઠ વગર હુકોર્ટને પણ મદદ કરવા હમેશા તૃપ્ત
 હતા સમાજની સેવા કરી એ તેઓનું મુખ્ય ધ્યેય હતું અને તેથી
 તેઓ બહુ લોકપ્રિય થઈ પડ્યા હતા તેમના મૃત્યુથી ખાસ કરીને
 દેશના શુભ્રાતી સમાજે એક નરરત્ન ગુમાયું એ પ્રમુ તેમના આત્માને
 શાંતિ આપો, એ જ રજુતિ

૧૬-૬-'૪૧

ઈન્દુરાય નરસેશ કર માડુ

ઉમદા અધ્યાપક

ખેતીની ઇજ્જતેરી અંગેના નિયો માથાનાળા હોઈ તેમા ખાત્ર
 રસ ઉપન્ન કરવો તે એક શીખનાની ખૂબીની વાત છે આવા શુભક
 વિષયમાં પણ ત્રિવેદીસાહેબ ગમ ઉપન્ન કરી સાવારણ દેશના
 પ્રિધારીઓના મગજમાં પણ નિયમ બગાડવા દેવાવી શકતા

તળાવમાં વરસાને લીધે મેટલુ પાણી એકઠું થાય, તેની 'કેમ
 મેન્ટ એરિયા' કેની, તેમા કેમલુ પાણી અમાઈ શકે, આ પાણી કેના
 એન્ડમાં પીત મોનાત કરવા માટે ઉપયોગી થાય, કેમલુ સૂર્યના પ્રિરોથી

વરાળ ચઢતે બીડી જાય, કેટલું જમીનમાં ગ્રાપાર્થ જાય, નહેર વાટે પાણી છર્છ જતાં કેટલું જમીનમાં બેનરી જાય, અને છેવટે વાડીઓમાં કેટલું પહોંચે, તે બાદ જ ઝીણવટથી અમજાવના અને તેવા વિષયમાં રસ ઉત્પન્ન કરતા.

તેની જ રીતે ફવામાંથી પાણી પાવાનાં બુદ્ધિ બુદ્ધિ માધનો, એન્જિન પ પોતી જરૂરિયાત, તેમ જ ફવામાં જે પ્રમાણમાં પાણી હોય તેની ગણતરીના પ્રમાણમાં કેટલા દોર્સ પાવરનું એન્જિન, તેનાં કેટલાં રેવોલ્યુશન, પંપની સાઈઝ અને તેનાં રેવોલ્યુશન, તેના મશ્શન અને ઇલિવરી હેડ — આ તમામ અંગેની ઝીણવટભરી ગણતરી અને તેનું પ્રત્યક્ષ ઇમોન્સ્ટ્રેશન — બુદ્ધિ બુદ્ધિ જાનનાં એન્જિનો, તેના ભાગો, તેને કેવી રીતે ચલાવવા, વગેરેની તમામ વિગતવાર માહિતી આપના અને અમે જાને એન્જિનો આ બધું કરી પાણી બહાર ટાંકતા. અમુક મોટાં એન્જિનોમાં તો હેન્ડલ મારવાને બદલે, મોટા ફૂલાર્થ વ્હીલો ફેરવવાં પડતાં ત્યારે કેટલીક વખત કહેવા કે, જે લોકો કાયમ આ ધંધો કરે છે તેમને કેવી મહેનત પડતી હશે? એટલે કે, કેટલીક વખત વાત વાતમાં આવા સિદ્ધાંત ઉપર બેનરી પડતા અને મજૂરીને પણ હવડી નહીં ગણનાં તેનો મોભો જાળવવા વિશે બોધ આપના.

શક વગેરે લઈને દુઝ્ડીઓમા માપણી કરના જતા સામાન ઉપાડવો પડે, સાકળો નદી, નહેરો, ટેકરા વગેરે ઉપર માપણી માટે જોઈતી પડતી, અને ખરે તરફે કામ કરતા ત્યારે અમને થતું કે, આપણે વળી ક્યા દિનમે આ ધધો કરવો છે તે આટની મહેનત ઉઘારીએ ? પરંતુ સરવેધન અને લેવલિંગના માપ અને આકાશો લીધા પછી જ્યારે નક્કશા તૈયાર કરવા માગતા ત્યારે ઘણી મજા પડતી ત્યાર બાદ તો અકાનોના પ્લાન, મેશન અને ફ્લો એનિવેશન વગેરે કામ કરતા ત્યારે એમ પણ થતું કે આપણે ઇજનેર થઈ ગયા છીએ

ભણી રહ્યા બાદ જ્યારે કામ શરૂ થયું ત્યારે પ્રથમ જ જમીન માપણી અને જુદા જુદા એન્જીનેટો કરવાનું કામ આવી પડ્યું હતું અને એન્જિનિયર પણ દ્વારકા કે નીનગ રાખ્યા બિનાય દોઢેક વર્ષ અનાન્યુ હતું ત્યારે એમ થતું કે, ખરેખર ખેતીવાડી અગે જે કાર્પ લીખવામા આન્યુ તે જરૂરી જ હતું

શ્રી ત્રિવેદીસાહેબનો આનંદી અને ગ્રેરજાદાપદ સ્વભાવ ત્રીલુપ્તથી વિદ્યાર્થીના મનમા દઆનનાની શિક્ષણપદ્ધતિ અને ગમે તેવા ગુણ વિષયમા પણ રસ ઉપન્ન કરી દરેક વિષય સમજાવનાની તેમની આનંદ હતી તેમના સહવાસ જમિયાન, અમાગ ઉપર તેમણે ઘણી જ ઠી ઠી છાપ પાડી છે અને તેમના આદર્શોને ક્યારેક યાદ કરતા, તેવી વક્ષાએ જ્યારે પડેલથશુ એમ થાય કે

કે. કે. કુલે

પ્રો. ત્રિવેદીસાહેબનાં સંસ્મરણો

આજથી દસેક વર્ષ ઉપર હું ત્યારે પૂનાની ખેતીવાડી કોલેજમાં અભ્યાસ કરતો હતો ત્યારે પ્રો. જી. પી. ત્રિવેદીસાહેબના ગાદી પરિવ્રમમાં આવવાનું સહુલાભ પ્રાપ્ત થયું હતું. તેઓ ખેતીવાડી કોલેજમાં ફિઝિક્સ, મેથેમેટિક્સ અને એન્જિનિયરિંગના પ્રોફેસર હતા. તેમનાં ભાષણો પ્રથમ સાંભળવામાં આવ્યાં ત્યારથી જ તેમના જિંઘા અને પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વની છાપ મારા મન ઉપર પડેલી. તેમનો વિષય તેઓ સ્વચ્છ રીતે શીખવતા, એટલું જ નહીં પણ વિદ્યાર્થીઓએ મેળવેલું જ્ઞાન જીવનમાં કેવી રીતે વણી શકાય તે પર પ્રસ્તુત ઉદાહરણો આપીને તેમના વિષયને વધારે રસિક બનાવતા. .

તેમના કામકાજમાં તેઓ ધણા જ નિષ્ક્રિય હતા. અમારા એન્જિનિયરિંગ પ્રેક્ટિકલ્સ વખતે સવારે સાત વાગ્યાના સમયે આવી ગયેલા જ હોય આવે કે તરત જ નિષ્ક્રિય કામકાજ પદ્ધતિસર અને પૂર્ણ ઉત્સાહથી શરૂ કરી દેતા. તેઓ ધુવાનને પણ ચરમાવે તેવું સખન કામ કરતા. બોલને હોય તોપણ તેમનું મુખ હંમેશાં સ્મિતભર્યું જ માલૂમ પડે.

આચાર્ય તરફિ, વિદ્યાર્થી વર્ગને હેતુના જિંદગીથી ચાહતા. પરંતુ સાથે સાથે શિસ્તપાલન માટે દઢામદ સેવતા. કોઈ વિદ્યાર્થી શિસ્તભંગ કરે તો તેઓ બિલકુલ સહન કરી લેતા નહીં. શિસ્તભંગ કરનાર વિદ્યાર્થી પ્રત્યે શુભ હેતુપૂર્વક કડકાઈ વાપરીને તે વિદ્યાર્થીની કુટેવ સુધારી લેતા. કોઈ વિદ્યાર્થીએ પરીક્ષામાં ચોરી કરી હોય અથવા છેતરવાનો પ્રયાસ કર્યો હોય તો તેના વિદ્યાર્થી પ્રત્યે ખોટી દયા રાખ્યા સિવાય સખન હાથે કામ લેતા. જો તે વિદ્યાર્થીને અંતઃકરણથી પ્રસ્તાવો થયો હોય અને તે બાબતની તેમને જો ખાતરી થાય તો તેટલા ગુના પૂરતી શિક્ષા કરીને પાછા તેના પ્રત્યે પ્રેમભર્યું વર્તન રાખતા. કોઈ વિદ્યાર્થીના ગેરવર્તનને કારણે કદાચ તેઓ દારૂચિક્રોધમાં આવી ગયા

હોય તોપણ તે વિદ્યાર્થીની બૂલ તેને બતાવ્યા પછી પોતાનો દોષ એક મ શમાવી દેતા. અો કોઈ કોઈ રખતે તો મુક્ત કંઠે દસી પણ પડતા જેથી કરીને ગંભીર વાતાવરણ એ દમ અદરશ થઈ જતું. આમ વિદ્યાર્થીઓનું નૈનિષ્ઠ્ય દુન નીચી ફાએ ન ગયે તે માટે તેઓ સતત ૧૭-૨૧મનાં તેમની એ-આખમા દનબાન અને ૧૯ આખમા મકાઈ—મે એમની નાકાણે તા પતી દુવનની નૈનિષ્ઠ્ય માત્ર અને ઉચ્ચ ચારિત્ર્યમાને તેઓ અનિ પ્રીમતી ગરૂના.

વિદ્યાર્થીઓનું ચાગિત્ર્ય ખીલે તઓ અમાજમેવાના પાઠો શીખે તે દેનુથી મેલેજના સમયની મદાર પોત ના પ્રીમતી અમયનો ભોગ આપીને રમઉગિંગ (Rovers) ની પ્રવૃત્તિ અને ચનાવતા તે દારા નિગનિગળા પ્રમાળની તાતીમ વિદ્યાર્થીઓને આપતા અને અપાવતા રોડર્સ તરીકે જોનાગ વિદ્યાર્થીઓને પૂતામા અને પૂતાની બદાર જોના લાયક સારા સારા સ્થળોની મુના તે લઈ જતા તે ઉપગત માતાની પ્રાયમિષ્ટ સારનાર માટે ફર્ડ એર્ડ ની તાતીમ આપવાનો ૧૯૦૨ના ગતા જેમને રાષ્ટ્રભાગ હિંદુસ્તાની રીખની હોય અને પરીક્ષા આપની હોય તેમને તે રીખના અને તેમની હિંદુસ્તાનીની પરીક્ષા લેના માટે જરૂરી ગોદનણુ ગતા.

કોઈ વિદ્યાર્થી ખીમાર પડ્યો ડે અને તેને હોસ્પિટલમા લઈ જવાની જરૂર ડે એમ તેમના સાબળામા આવે કે તરત જ તેઓ પોતાની મોટરમા એગીને તે ખીમાગ વિદ્યાર્થી પામે જન્ય અને તેની ખમગ લે દાકતગની સારવાગ માટે તરત જ તેને સારા નાખાનામા ખમે તા અને ત્યા તેના રહેવાની તેમ જ જમવાની ગોદનણુ ખરી આપતા આમ તેઓ પૂતામા વસનાગ ગુજરાતી વિદ્યાર્થી વર્ગના વાની તરીકે કામ કરતા હતા.

પ્રો. ત્રિવેદીસાહેબ જાત નિર્વ્યસની હતા અને માદુ જીવન દુવતા હતા તેમનું જીવન અતિશય પ્રવૃત્તિમય ગહેનું સમાજસેના એ તેમની પ્રવૃત્તિઓનું મુખ્ય ધ્યેય હતું શિષ્ટ વાચનનો તેમને શોખ હતો.

શિષ્ટ વાચનમાંથી સાંપડેલા સારા ફકરાઓ તેઓ નોંધી લેતા અને તેની દબ્બરો નક્કલ જાપાવીને વિદ્યાર્થી વર્ગમાં પ્રચાર કરતા અને એ રીતે વિદ્યાર્થીઓમાં અને સમાજમાં ઉચ્ચ સંસ્કારો રેળા. શ્રી ગોપાલ કૃષ્ણ ગોખલેએ મહાત્મા ગાંધીજી વિષે, લાહોર મુકામે સને ૧૯૦૦માં ભરાયેલી રાષ્ટ્રીય મહાસભાના અધિવેશન વખતે ઉચ્ચારેલા ઉદ્ઘાટનો એક ફકરો પ્રો. ત્રિવેદીસાહેબને બહુ જ ગમી ગયેલો. તેની દબ્બરો નક્કલ જાપાવી વિદ્યાર્થી વર્ગમાં પ્રો. ત્રિવેદીસાહેબે વહેંચી હતી.

જીવનના અંતિમ સમયે, પ્રો. ત્રિવેદીસાહેબને માથે આણંદ કૃષિગોવિદ્યાલયનની સ્થાપના કરવાનું મોટું કાર્ય હતું. ત્યાં તેમણે બેએક વર્ષ ઉત્તમ કામગીરી બજાવી. તેટલામાં પ્રજાએ તેમને પોતાના ધામમાં બોલાવી લીધા. પ્રો. ત્રિવેદીસાહેબ તેમનું નામ અમર કરી ગયા છે. પ્રભુ તેમના આત્માને શાન્તિ આપે એ જ પ્રાર્થના.

ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ એગ્રિકલ્ચર

ઉમેદવાઈ ૨૦ પટેલ

આણંદ, ૨૮-૬-૪૬

૪૫

પ્રો. ત્રિવેદીસાહેબ

પ્રો. ત્રિવેદીસાહેબે મહારાષ્ટ્રને પણ પોતાનું જ ઘર બનાવ્યું હતું. ગુજરાતની લોકોપકરક પ્રવૃત્તિઓમાં તેઓ જોડેલો સક્રિય ભાગ લેતા હતા તેટલો જ રસ મહારાષ્ટ્રની પ્રવૃત્તિઓમાં પણ તેઓ લેતા હતા. સને ૧૯૩૬-૩૭માં ત્યારે મહાસભાએ પ્રધાનપદ સ્વીકાર્યું ત્યારે અનેક નવી યોજનાઓ અસ્તિત્વમાં આવી. તે વખતે ઉનાળાની લાંબી રમઝો દરમિયાન વેડફાઈ જતી યુવાન વિદ્યાર્થીઓની અમાપ શક્તિને રાષ્ટ્રોદ્ધારના સત્કાર્યમાં વાળી લેવાની એક યોજના મહારાષ્ટ્ર ગ્રામપુનર્વિધાન મંડળ તરફથી યોજવામાં આવી હતી. મુખર્ષ અને પૂનાની કોલેજોના વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકોની મદદથી સતારા

ગિલ્લાના અમુક વિસ્તારનાં ગામડાંઓની આર્થિક તપાસ અને તળાવ કે નહેરની યોજના કરવા માટે જરૂરી જમીનમાપણી કરવાની આ યોજના હતી. મુગધની વેટરનરી કોલેજ, પૂનાની એગ્રિકલ્ચરલ કોલેજ, ટ્રેનિંગ કોલેજ અને બીજી સંસ્થાઓના નેતૃ જોડલા વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકો આ કાર્ય માટે તૈયાર થયા હતા. વિભાગવાર ટુકડીઓ પાડી કામ મોંપવામાં આવ્યું હતું. ગ્રાં ત્રિવેદીસાહેબની દોરવણી નીચે જમીનમાપણી માટેની ટુકડી મૂકવામાં આવી હતી. બીજી ટુકડીઓ પોતાના વિભાગમાં ગયાથી હતી ફક્ત જમીનમાપણીની ટુકડીને દરેક છાત્રણીમાં ત્રણ ચાર દિવસને અંતરે ફરતા રહેવાનું હતું. વહેલા બેઠું, પ્રાર્થના, દિવસ દરમ્યાન શ્રમની ચોરી વિના અવિરત કામ; અને રાત્રે રંજનનાર્પકોની યોજનાથી આ ટુકડી જ્યાં જતી ત્યાં નવી ભાત પાડતી; અને ગ્રાં ત્રિવેદીસાહેબની દોરવણીની મુલાકાતે ફેલાવતી વિદ્યાર્થીઓની સાથે બળી જઈ એકરૂપ થઈ જતાં તેમને વાર ન લાગતી કોઈ નદી કે નાળાને કિનારે કે ચેતીમાં, એકાદ ઘટાણા જણતી છાપામાં, ગામલોકો તરફથી આવેલો રોટલો, ચટણી, ખાસ, પીંડુ જેવો સાદો ખોરાક, ખાખરાના પાનમાં ગોળણ ઉપર ચૂકી હોંસથી જમતા હોવાનાં દૃષ્યો હજી પણ આંખ સામે તરી આવે છે. તેઓ તેમની મોટરમાં દર બીજે ત્રીજે દિવસે અમારે માટે તાજાં પાઉં અને માખણ સવારના નાસ્તા માટે મગાવી રાખતા. વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યે તેઓનો પ્રેમ, માખાપના તેના પુત્ર પ્રત્યેના પ્રેમ જેવો જ હતો. આ દસ દિવસ દરમ્યાન તેમના શાંત, નિરાડંબર, સદાય પ્રિય અને સ્નેહાળી સ્વભાવનાં દર્શન થયાં.

મહારાષ્ટ્રમાં આ યોજનાનો સફળ અમલ થયા પછી ચરોતરમાં ગામડાંઓની આર્થિક, સામાજિક અને શારીરિક તપાસનું કાર્ય કરવાની સંપૂર્ણ યોજના સર ચૂલીવાલ મહેતાની સહાયથી તેમણે તૈયાર કરી હતી.

ઉમેદભાઈ અવરાણી

નિઘાર્થીને ઉચ્ચ કેળવણી સાથે સરારી મનાવનામા એમનો મોટો ફાળો હતો. કાળજીપૂર્વક અભ્યાસ કરનાર નિઘાર્થી ઉપર એમની મીઠી નજર લાગતી અને સ્નેહ રહેતા. નિઘાર્થીઅનુયાયી પૂરી થવા છતાં એ નિઘાર્થીઓમા એમને રસ હતો.

એમનો દેહ પચમહાબૂતમા મળી જતા છતાં એમણે દેનાવેની મધુર સુગંધ પમરી રહી છે. જ્યારે જ્યારે પૂજ્ય ત્રિવેદીસાહેબ અગે વાતનો પ્રસંગ નીમ્ને છે ત્યારે ત્યારે એ માયાળુ સ્નેહાળુ અને ઉદાર સ્વભાવ અને સમાજ માટે ખર્ચેલું એમનું જીવન નજર સમક્ષ ખડા થાય છે અને અનુરણ કરના પ્રેરે છે.

આ દ

કે એન ગોસ્વામી

૩૦-૬-૪૫

૪૭

પ્રો. જી. પી. ત્રિવેદીના સંસ્મરણો

મારું નિઘાર્થીજીવન ઉકૃષ્ટ અને આદર્શ જનાવનાને માટે પ્રો. ત્રિવેદીએ જે જહેમત ઉગાવી હતી તે અગેના કેળવણી સંસ્મરણો અઢી રજૂ કરું છું.

પહેલાં ૧૧મા દાખન થયો. દોસ્તેનની ઓરડીમા ગયો. પ્રથમ વસ્તુ માગી નજરે પડી તે એક સારી રીતે કાચમા મળાવેનો તખતો હતો. તેમા નિઘાર્થીઓ રોજ સનારસાજ સહેનાઈથી ખરી શકે અને જોઈ શરીરના દરેક ભાગને સારી કસરત મમે તેના ફોળાઓ સાથેના વિગતવાર ચિત્રો હતા તપાસ કરતા માનૂમ પડ્યું કે શારીરિક તદુરસ્તી જાળવી રાખના નિઘાર્થીએ અમુક કસરત તો ગેજ ચોક્કસ કરી જોઈએ એવો પ્રો. ત્રિવેદી ખાસ આગ્રહ રાખે છે એ આગ્રહ ફક્ત નાણીયાં ગોંડી ન મેસી રહેતા તેઓએ પોતાના ખર્ચે આ તન્ના તવાર મગવી ૩ ઓરડીમા મુકાવ્યા હતા.

એમની કેળવણીનો આર્થિક દૃક્ત સ્વચ્છ રાગીરની કેળવણીથી અલગ ગયો ન હતો. દરેક વિદ્યાર્થી આર્થિક ખેનાડી તેવો તેમજ એ ગમતોમા ઉત્ત મેળવવા ઈચ્છતા પણ ‘હાર’નો આનંદ અનુભવના ઉપર તેઓ ખાસ ભાર મૂકતા ‘Lose cheerfully’ એ ખેનાડીના ખાસ ગુણનું ગુણન દરેક વિદ્યાર્થીના મનમાં થવા જ કહે તે માટે એક સરખા કવિતા* પણ તેમણે જ્વાનીને દરેક વિદ્યાર્થીની નજી દિવસમાં અનેક નાગ પડે તે પ્રમાણે ટગાવેલી હતી

*

*

*

કોઈ પણ વિદ્યાર્થીને અભ્યાસ રિતેના પ્રયત્નો, તેને મૂઝવના પોતાના આર્થિક પ્રશ્નો વગેરે માટે* દિવ ખોલીને વાત ઈચ્છવાનું અને તેનો ઉકેલ મેળવવાનું સ્થાન ત્રિવેદીસાહેબ હતું તેમનો ઘણો વખત આ પ્રમાણે કોઈ પણ વ્યક્તિના બેઠા વિના દરેક વિદ્યાર્થીને મદદ ઈચ્છવામાં જતો

*

*

*

ટોલેજની કેળવણી રમતગમતો તેમ જ કોલેજ અને બહુસમાજમાં નાટકો ગોષ્ઠી, તેમજ સ્પર્ધાકારની ભાવના અને મગજની કેળવણી વિદ્યાર્થીઓને મળે તેની ખાસ કાળજી રાખતા એક એવા નાટક પ્રમંડે જ્યારે કોઈ પણ વિદ્યાર્થી પ્રથમ ભાગ લેવા તૈયાર ન થયો ત્યારે તેમણે જે વાણીથી વિદ્યાર્થીઓને ઉત્સાહિત કરી, તે નાટક સાંભળ્યા સાંભળ્યા બંધ થઈ જાયો હતા, તે વાણી હજી મારા ધાનમાં ગુળ્યા દરે છે

*

*

*

આઘાત પ્રત્યાઘાતના નિયમ પ્રમાણે, પ્રો ત્રિવેદીની વિદ્યાર્થીઓના ઉત્કર્ષ માટેની ઉચ્ચ ભાવના અને તે અંગે લીધેલા પરિશ્રમનો પ્રત્યાઘાત વિદ્યાર્થીઓના તેમના પ્રયત્નો પ્રેમમાં પરિણમે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે કોલેજના પ્રિન્સિપાલને પણ જે વસ્તુ વિદ્યાર્થીઓને પતાવતી અધરી લાગે, તે પ્રો ત્રિવેદીને મોખાતા બધી શાંતિથી પતી

* આ વિદ્યા નહિ પણ sportsmanship વાળો તકનો હોવો એક એવો એવો છે જુઓ પાન ૪૮ — ૨૩

જતી. એક વખત પ્રિન્સિપાલે હોસ્ટેલના વાચનાલયમાં આવતું ‘ઓએ ફોનિક્સ’ બંધ કર્યું. વિદ્યાર્થીઓએ બહુ ઊલ્લાષોડ કર્યો મામલો વિદ્યાર્થીઓએ. પ્રો. ત્રિવેદી વિદ્યાર્થીઓની વહારે ધાયા. પ્રિન્સિપાલે લીધેલું પગલું વાળખી નથી તે તેમણે યુરોપિયન પ્રિન્સિપાલને બેધડક રીતે સમજાવ્યું અને એટલે સુધી કર્યું કે, આમ છતાં પણ જો પ્રિન્સિપાલ ‘ફોનિક્સ’ બંધ કરશે તો કોલેજના કંપાઉન્ડની હદની નજીક જ એક રૂમ ભાડે લઈ તેઓ પોતાને ખર્ચે વિદ્યાર્થીઓને વાચવા ‘ફોનિક્સ’ની દસ નકલની સગવડ કરશે અને આમ ‘ફોનિક્સ’ બંધ કરવાનો પ્રિન્સિપાલનો આશય નહીં સચવાય પ્રિન્સિપાલે ઓર્ડર પાડે ખેંચી લીધો.

*

*

*

પ્રો. ત્રિવેદીનું એમના વિષયનું વાચન પણ આધુનિક શૈલીનું હતું. એન્જિનિયરિંગના અવરો વિષયો જીવનની જરૂરિયાતોમાં ફેરી રીતે ઉપયોગી થાય છે તેના આગ્રહાખત આખી તેમનાં બાળ્યાન રસપ્રદ બતાવતા તેમનું ખીજી વાચન પણ અપહ્રુડેટ હતું. બહારના કેટલાક વિદ્વાનો તેમને મળવા તેમને ઘેર આવેલા. આધુનિક દેશ દેશની વાતો પ્રો. ત્રિવેદીએ તેમની સાથે એટલી તો સગસ રીતે કરી કે તે વિદ્વાનોને એમ લાગ્યું કે, પ્રો. ત્રિવેદી આખી દુનિયાની ખુસાહરી કરી આવેલા હોવા જોઈએ. તેથી તેઓએ પ્રશ્ન કર્યો કે, આપે ‘વર્ડ્સ’ કઈ સાક્ષમાં કરી હતી ? પ્રો. ત્રિવેદીએ બહુ જ નમ્રતાપૂર્વક જવાબ આપ્યો કે, મને હજી પરદેશ જવાનો અવસર મળ્યો નથી. વિદ્વાનોને આથી મોટી અગત્યમી લાગી.

*

*

*

ત્રિવેદીસાહેબને ત્યાં જ્યારે જ્યારે જઈ ત્યારે તેમની મદદ, સલાહ અને દિલાસો મેળવવા, કોર્સનાં લક્ષ્ય ગોઠવી આપવા, કોર્સ આર્થિક મદદ માટે, કોર્સ જોડમાં ગયેલાં પોતાનાં સગાંઓને મળવા માટે વ્યવસ્થા કરી આપવા મદદ લેવા બેઠાં જ હોય એક ભાઈ ગાંધીજીને જોડમાં મળવા માટે આવેલા. પ્રો. ત્રિવેદીને ત્યાં દીકરામ યર્ષ, મહાત્માજીને

ગયા. મહાત્માજીએ સ્વાભાવિક રીતે જ તેમને પૂછ્યું કે ક્યાં ગિનયાં છે ? તે ભાઈએ કહ્યું કે ગ્રા. ત્રિવેદીને ત્યાં. મહાત્માજી નાગજ થયા. તેને કહ્યું, “ એ મીઠા ઝાડનાં મૂળ તમારે ક્યાં મુઘી કાઢ્યાં છે ? તમે પાછા જાઓ તમારો સામાન ત્રિવેદીને ત્યાંથી લઈ બીજે કાંઈ વ્યવસ્થા કરીને પછી જ મને મળવા આવો ” તે ભાઈ પાછા આવી ત્રિવેદી-સાહેબને ત્યાંથી સામાન ઉપાડવા લાગ્યા અને મહાત્માજીની માથે જે વાતચીત થઈ તે બધી કહી સંભળાવી. ગ્રા. ત્રિવેદીના આગ્રહ છતાં તે ભાઈ તેમને ત્યાં રહી શક્યા નહીં આ પછી મહાત્માજીને ફરી મળવા ગયા

*

*

*

પાપાણ્ડમા યુ ટી. મીની કેમ્પ વિદ્યાર્થીઓને ઉત્તેજન આપવા ગ્રા. ત્રિવેદી ધણુખરુ સાંગે વિદ્યાર્થીઓને મળવા જાય જોયું કે વિદ્યાર્થીઓને ઈર્ષ ખાવાની તાલાવેલી લાગી છે તુરત જ ઘેરથી ભજિત્યા, મેવ, ચેરડા વગેરે ખાવાનું મગાવ્યું અને અવારનવાર આ પ્રમાણે વિદ્યાર્થીઓને મોકલે એટલું જ નહીં પણ તેમની સાથે બેસીને પોતે શક્ય મારે. તે વખતનો વિદ્યાર્થીઓનો આનંદ અને પરેડનો થાક, ઉનાગી નાખે એની મોજ તો જોણે માણી હોય તે જ બાકી શકે.

*

*

*

ગ્રા. ત્રિવેદીનું હસમુખ મો જોઈને પ્રથમ તો તેમના ઉપર ખિન્નચેતો માણસ પણ કડો પડી જાય. તેમના એકના એક પુત્ર ચિ. મનુભાઈ, હાડકાંના કમના વ્યાધિથી ઘણું વખત પીડાયેલા. તેમની સારવાર વળે સુધી ચાલી. પણ તેમના મુખ ઉપરનું હાસ્ય કદી કમાયેલું જોવામાં આવ્યું નથી. જાણે ભગવાને આપેલાં સુખદુઃખ હસી કાઢ્યા જેવાં જ તેમને ન લાગતાં હોય ! મનુભાઈને જોવા મિંગળથી ડોક્ટર આવવાના હોય ત્યારે તેમના ઓળખીતાઓનું એક નાનું મરખું જૂથ પોતાની ચિકિત્સા માટે તે ડોક્ટરને બતાવવા તૈયાર

ચર્ધને જ બેઠું હોય મનુભાઈને તપાસવા કરતાં આ બીજા માણસોને તપાસવામાં જ ડોક્ટરને વધારે વખત લાગે અને એ બધાનું ગિય પછુ ડોક્ટરને ત્યાં ત્રિવેદીસાહેબ પાસેથી જાય !

*

*

*

એમનો પ્રેમ અને દયા ગરીબો પ્રત્યે વિશેષ આકર્ષાતાં. એમના પટાવાળાનો એકનો એક દીકરો મરી ગયો. પટાવાળો માંડા જેવો ઘર્ષ ગયો; બીમાર પડી ગયો. તેની ખબર કાઢવા, તેને માટે દવા-ખોરાકની વ્યવસ્થા કરવા પ્રો. ત્રિવેદી પટાવાળાની ઝોરડીએ જાય. માંડા માણસ કોઈના સમજાવવાથી દવા પછુ ન લે. તેને કાબૂમાં રાખવો મુશ્કેલ પછુ પ્રો. ત્રિવેદી તેને ત્યાં જાય કે તુરત શાંત ! દવા આપે તે પી લે. આમ ઘણો વખત તેમના પટાવાળાની તેમણે ચાકરી કરી હતી.

*

*

*

પૂનામાં એક સમય એવો હતો કે જ્યારે માંડા એક બે મોટરગાડીઓ હશે. તે વખતે પ્રો. ત્રિવેદી મોટરસાઇક્લ રાખે. ડોક્ટરો પાસે મોટર નહીં એટલે પ્લેગના દરદીઓને પહોંચી વળી ન શકે. પ્રો. ત્રિવેદી પોતાની મોટરસાઇક્લની સાઇકલમાં તે ડોક્ટરને લઈને આખા ગામમાં ફરે અને દરદીઓની સારવાર કરે. ગરીબ દરદીઓને જોઈતી મદદ કરે. એ પ્લેગમાં લગભગ પૂના ગામ ખાલી થવા આવ્યું સાધનવાળાં બધાં માણસો પૂના છોડી ગયા. પ્રો. ત્રિવેદી પછુ ઘર બંધ કરી ગામ જવા ટાંગામાં બેસી રેશન તરફ જતા હતા. રસ્તામાં એક બંધ ઘરના ઓટલા ઉપર એક માણસ પડ્યો પડ્યો બૂમો પાડવા કરે. પ્રો. ત્રિવેદીએ ટાંગો યોલાવ્યો. નીચે ઊતરીને જોયું તો માણસ પ્લેગના તાવથી નરકડો. તેમણે તે દિવસે જવાનું માંડી વાળ્યું. પેલા અગાધ માણસને માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી.

*

*

*

ઇન્ટર કોલેજિયેટ ક્રિકેટની મેચ ઉક્ત જિમખાના ઉપર રખાય છે. રમતાં રમતાં બે કોલેજો વચ્ચે બોલાચાલી થઈ તેમાંથી મારામારી સા-૧૯

થઈ બંધી કોલેજના ગ્રેડેમરો બેગા થયા, પણ કોઈ મારામારી અટકાવી શક્યું નહીં નિરાશ થયેના ગ્રેડેમરો ત્રિવેદીનાદેખની રોધ કરવા લાગ્યા તેઓ તે દિવસે આવ્યા ન હતા તેમને જોલાવના માણુઓ દોડાવ્યા લાઈ કહે 'હુ મરાહો છુ મારી દોયેજનુ અપમાન નહીં થા દહિ દુ મગીશ પણ એને માગીશ' એનામા ગ્રે ત્રિવેદી આવી પહોંચ્યા ઉગ્રેગાયેના નિઘાર્થીઓ પામે ગયા તેમને જોતા જ ઉગ્રેગાયેના નિઘાર્થીઓ સાત પડ્યા પણ પેના મરાયા નિઘાર્થીએ જોલવાનુ ચાલુ રાખ્યુ એની અને ગ્રે ત્રિવેદીની આખ મળી 'Lose cheerfully' — બમ, મધે શાન્તિ શાન્તિ શાન્તિ

*

*

*

બાવકન ૭ મારીના સચાવકોનો અચાનક પત્ર આવ્યો કે, મુમુક્ષુદી બાળકોને લઈને પૂના જોના આનીએ છીએ વગભગ ત્રણુઓ છોડરા અને માણુઓ તેની વ્યવસ્થા ગ્રે ત્રિવેદીને કરવાની જગાની શોધાશોધ થઈ એક દિવસમા જ બંધી વ્યવસ્થા કરવાની હતી. ખીજે કઈ જગા ન મળી ખેતીનાડી દોયેજમા તે વખતે રમઝો હતી પ્રિન્સિપાલને મળી, કોલેજ તેમ જ હોસ્ટેનના બધા મકાનો ઉપયોગ માટે લીધા મોટી મુશ્કેલી તો બધાને માટે સડાસની વ્યવસ્થા કરવાની હતી ખુની જગામા ખાઈ જોદાની આદરો બાધી સડાસ લીલા ર્ધા પરતુ રાતના સમયમા છોડરા ત્યા જતા અવ્યકામ કોલેજના મુમનમા આવેના બે સડાસ અને મુતરડીનો અને તેની આસપાસ ઓરડીઓનો ઉપરડા જેવો ઉપયોગ થયો ભગીને જોવાવીઆ જગા બરોમર ચાક રાખવાની વ્યવસ્થા થઈ બધુ કામ પતી ગયુ ખર્ચના મિનનો હિસાબ ગ્રે ત્રિવેદીને આપ્યો તેમા ભગીને રૂ ૨ આપ્યા તે વાચીને તેમનું મન બહુ જ નારાજ થયુ તેમણે કહ્યું કે, ખીજ બંધી બાગતોમા તમે કરકસરથી મમ કર્યું તેથી ખુશ થયો છુ પરતુ તમે આ ભગીને ફક્ત બે જ રૂપિયા આપ્યા તે સાદુ નહીં તેમનુ કામ એવુ છે કે તેમને જેટલુ આપીએ

એટલું ઓછું. મેં કહ્યું કે, મેં લાંગીને ખુશ કર્યો છે. તેને જ પૂછ્યું કે, તારે શું જોઈએ છીએ તે માગ એટલે આપું. તેણે રૂ. ૨ બે માગ્યા, મેં આપ્યા ને તે ખુબ જ રાહ જઈને લઈ ગયો છે. પરંતુ મારા આ કિતરથી તેમને સતોષ ન થયો. તેમણે કહ્યું, 'તેનું બિચારાનું માગવાનું કેટલું ગળું? બે રૂપિયા, તેના કામ પ્રમાણે ખુબ જ ઓછા ગણાય.' પાછળથી લાંગીને ફરી બોલાવી તેમણે વધારે પૈસા આપ્યા ત્યારે જ તેમને શાંતિ થઈ.

* * *

મોટાં મોટાં કામોમાં પણ નાની નાની બાબતો માટે ખાસ કાળજી રાખતા. બાલકન-જીઆરીનાં છોકરાંઓને લઈ જવા બસની વ્યવસ્થા કરવાની હતી. તેને માટે ચિટ્ટી લખી. તેમાં 'બસ'ના સ્પેલિંગ વિષે એમને સંશય થયો. 'Bus' કે 'Buss?' આ એક 'S'ને માટે ચોકસાઈ કર્યા પછી જ ચિટ્ટી મોકલી. રાતમાં કોઈ છોકરું ખીમાર થઈ ગયું. રાતોરાત ડો. ભડકમકરને બોલાવવા મોકલ્યા. ડોક્ટર મળે નહીં. આખી રાત તપાસ ચલાવી તેમને ખોળી કાઢીને લઈ આવ્યા ત્યારે જ જાગ્યા. એક વાર ડો. ભડકમકર આવ્યા પછી પૂછ્યું જ શું? જેમ જેમ બાંધને ખખર પડી કે સિદ્ધહસ્ત ડોક્ટર છે એટલે એક પછી એક ઘણા વિદ્યાર્થીઓ તેમને વીંટળાઈ વળ્યા અને પોતપોતાની વ્યાધિઓનું વર્ણન કરવા માંડ્યા. ડોક્ટર પણ જવા અધીરા થયા. પણ પ્રો. ત્રિવેદીના સામું જોયા કરે અને તેમની ચિકિત્સા ચાલુ રાખે. આમ બાંધને સતોષ આપીને જઈ શક્યા. કહેવાની જરૂર નથી કે, આ બાંધનું બિલ પ્રો. ત્રિવેદીએ જ ભરવું રહ્યું.

* * *

ગોંડલ સ્ટેશન ખેડૂતોને લઈને એક સ્પેશિયલ ટ્રેન હિંદી મુસાફરીએ લપડેલી. તેના મુખી એક પટેલ ભાઈનો પત્ર આવ્યો કે, અમે પૂના જોવા એક બે દિવસ કિતરવાના છીએ. તેમને પૂનાનાં જોવા લાયક સ્થળો જોવાની તેમ જ રહેવા-જમવાની સ્વડ કરવાની. તે

પણ ખેતીવાડી કોલેજમાં કરી. ખેડૂતો છે માટે તેમને યાદ રહી જાય એવી શી બેટ આપવી તેનો વિચાર કરી, ગણેશ ગાર્ડનમાંથી લુદી લુદી જાનની કાપમો ખરીદી, દરેકને ઘેર વાવવા અહીંમવામત ઘેર પહોંચે તે પ્રમાણે પેક કરી બધાને તે કાપમો બેટ આપી. આ બંધી વ્યવસ્થાથી તે લગભગ જમો ખેડૂત બાઈઓ જાતે જ ખુશ થયા અને આને લઈને પ્રો. ત્રિવેદી તેમ જ બધુસમાજનું નામ કાઢ્યાવાડમાં ધણું પ્રસિદ્ધ.

*

*

*

પૂનામાં પહેલવહેલું ખેતીવાડીનું મોટામાં મોટું પ્રદર્શન બરાબું આખા મુખર્ષીજ્ઞાપ્તિમાંથી ખેડૂતોને જોવા મોકલવાની સરકાર તરફથી વ્યવસ્થા થઈ કાઢ્યાવાડ અને ગુજરાતનાં દેશી રાજ્યોએ પણ ખેડૂતોને જોવા મોકલવાની વ્યવસ્થા કરી હતી. પરંતુ આ બધાને પૂનામાં રહેવા-જમવાની સરકાર તરફથી કંઈ વ્યવસ્થા થઈ ન હતી પ્રો. ત્રિવેદી અને બધુસમાજ ઉપર ચારે કોરથી રહેવા જમવાની વ્યવસ્થા કરવા માટે પત્રો આવવા માંડ્યા. આ પ્રદર્શન ખેતીવાડી કોલેજમાં બરાબેલું, તેથી કોલેજમાં જઆ મળે એમ ન હતું. વળી રહેવા જમવાની વ્યવસ્થા પણ જેમ અને તેમ કોલેજની નજીકમાં જ કરવી રહી. તે વખતે ‘વાડેકર ક્વાર્ટર્સ’ બધુસમાજની હોસ્ટેલ તરીકે ભાડે રાખવામાં આવ્યું હતું. તેમાં તેમ જ તેની પાસેના ‘લક્ષ્મીબાઈ ક્વાર્ટર્સ’માં રહેવાની સગવડ કરી. ગામમાંથી ગુજરાતી રસોડાવાને જોડાવી, બે વખત બધાને જમાડવાની જોહવણ કરી. તેમાં સવાર સાંજ શું શું આપવું અને રોજનો ઓછામાં ઓછો શા યાજ્ઞ લે તેની વિગતો નક્કી કરી. આ વિગતો પ્રમાણે સારો ખોરાક ખેડૂતોને મળે છે કે નહીં તેની ચોક્કસાઈ કરવા પ્રો. ત્રિવેદી અચાનક આવી અટકા. ખેડૂતોનો એવો સખત મારો કે તેમને ખવડાવીને મહારાજ થાપી જતા. શહેરના ઘરાક કરતાં આ ખેડૂતોનો ખોરાક ચાર-પાંચ ગણો થશે તેનો ખ્યાલ ‘મહારાજને’ કો-ટ્રેસ્ટ કરતી વખતે ન રહ્યો.

‘મહારાજ’ કંટાળ્યા, પણ ગ્રા. ત્રિવેદીએ તેમને આશ્વાસન આપ્યું કે, તમારી મૂંઝવણ હું સમજું છું અને કોન્ટ્રેક્ટ ઉપર વધારાની શક્તિ આપી મહારાજને ખુશ કર્યાં. આ વ્યવસ્થાથી બેવા આવનાર ખેડૂતો બહુ જ ખુશ થયા. ઉપકારના બદલામાં કેટલાક ખેડૂતો કહેતા, “અહો, તમે તો અમારું બહુ હાથગ્યું. અમે ઘેર જઈને અમારા મહારાજ સાહેબને વાત કરશું ને દુલારો રીઝશે તો ન્યાય કરી દેશે.” આવી વાતોથી અમને બહુ ગમ્મત પડતી અને આ ગમ્મતમાં આખા દિવસના કામનો થાક ઊતરી જતો.

*

*

*

ગ્રા. ત્રિવેદી સાથે કામ કરવું એટલે સેવાભાવની આદર્શ તાલીમ મેળવવી ત્યાં માણસના વ્યક્તિગત અહમને સ્થાન નહીં; સમાજના સંખ્યાનાં મહેશ્વંરોમાં પણ સહર્ષ સ્વીકારી સેવાની ભાનાથી જ કામ કરવું જોઈએ.

એક ભાઈના વિદાયમાનમાં મેળાવડો ગોઠવેલો. કરકસર માટે એમ કરેલું કે, છોકરાંઓને જ પેંડા આપવા અને મોટાઓને શેલડીનો રસ આપવો. એક ભાઈ આ પ્રમાણે પેંડા વહેંચતા હતા. એક છોકરાની માએ પેંડા લેવા હાથ ધર્યો. તેમને કહ્યું કે પેંડા તો ફક્ત છોકરાંઓને જ આપવાના છે પણ બાઈને સંતોષ ન થયો. એક બાઈને પેંડા આપતા ખૂટે તેમ ન હતું. અને એકને આપે તો બધાને આપવા પડે, તેથી બાઈને પેંડા ન આપ્યા બાઈએ જોરથી બોલવા માંડ્યું કે, ‘સમ્મ કરવા બે રૂપિયા લઈ જવા સારા લાગે છે, પણ પેંડા આપતાં ચૂંક આવે છે.’ પેંડા વહેંચનારનાં સગાં પણ સાથે જ બેઠાં હતાં. તેમને યશુ કે સવારસાજ વખત કાઢી સમાજનું કામ કરવા રખડવું ને ઉપરથી લોકોનું સાંભળવું પણ વાત ત્યાંથી જ અટકી. ગ્રા. ત્રિવેદીના સેવામંત્રે અજબ કામ કર્યું. ‘સમાજસેવાના કામમાં વ્યક્તિના અહમને સ્થાન નથી.’ અને તે બાઈનાં વાક્યો પણ આનંદથી વધાવી હસનાં મોંએ તે ભાઈએ કામ ચાલ્યું રાખ્યું. આ

સહનશીલતાની કેળવણી તે બાઈને બહુ જ ઉપયોગી નીવડી. તેમને ત્યારે ગામડાંમાં ખેડૂતોની વચ્ચે કામ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે, લોકોની ગાળો બાઈને પણ કામ કરવાની ટેવને લઈને, જે કામ ખાતાના નિયમકથી પણ થઈ શક્યું ન હતું, તે કામ તેમણે કરી બતાવ્યું અને અંતે ખેડૂતોનો પ્રેમ મેળવ્યો.

*

*

*

સ્વ. પ્રો. ત્રિવેદીની શિક્ષણપદ્ધતિ વિશિષ્ટ પ્રકારની હતી. એમની પામે લજવાનું મૌભાજ્ય મને પ્રાપ્ત થયેલું. એ વાતને અત્યારે પચીસ વર્ષ ઉપરાંત વધી ગયાં હતા તેમના શિક્ષણ પ્રમગો હજી મારી દષ્ટિ આગળ તરી રહ્યા છે તેમની લાક્ષણિક શૈલી હજી પણ વિસારે પડતી નથી તેમના પહેલા જ પ્રવચન ઉપરથી મારા મન ઉપર એવી છાપ પડેલી કે, પ્રો. ત્રિવેદીને ગોખણપદ્ધતી થતા અભ્યાસ તરફ નક્કરત હતી. પોતે પદાર્થવિજ્ઞાન, ગણિત અને એન્જિનિયરિંગના વિષયો અમને શીખવતા. સાધારણ રીતે શુદ્ધ ગણિતના વિષયોને પણ તેઓ રસપ્રદ બનાવતા. દરેક વિષયની વ્યાવહારિક ઉપયોગિતા સમજાવતા માટે, સિદ્ધાંત સમજાવતી વખતે, તે તે સિદ્ધાંતને અનુકૂળિત વ્યવહારનાં કાર્યો તેઓ એવી તો સરસ રીતે સમજાવતા કે, તે સિદ્ધાંત સહેલાઈથી સમજી શકાય અને તેની ઉપયોગિતા ઉપર જ આપણું મન કેન્દ્રિત થાય.

દ્વિચ્છિન્નનાં વર્દિંગ મોડેલ્સ, વૈજ્ઞાનિક રમકડાં વગેરે પ્રથમ બતાવીને પછી સિદ્ધાંત સમજાવે. સિદ્ધાંત સમજાવ્યા પછી તેને લગતાં મોડેલ્સ, રમકડાં વગેરે લાઈનખંધ ગોઠવી, તેમાં કયો સિદ્ધાંત રહેયો છે, તે વાત વિદ્યાર્થી પામે જ કહી શકે. વળી આ સિદ્ધાંતને લગતી રસપ્રદ વાતો જુદા જુદાં પુસ્તકોમાંથી વાંચી સંભળાવે. તે ઉપરથી તેમનું વાચન કેટલું વિશાળ હતું તેનો સહેલો ખ્યાલ આવી શકે. હજી પણ મને યાદ છે કે, આર્કિમિડીઝનો સિદ્ધાંત સમજાવતી વખતે સાપેક્ષ ઘટ્વ (specific gravity) વિશે સમજાવતાં આર્કિમિડીઝને તે કેવી રીતે સૂઝી આવ્યું તે વાત રસપૂર્વક વાંચી સંભળાવી હતી.

ક્રનાધમેટોલોજી (આબોહનની વિદ્યા) માં જાણ વિશે શીખતા તેનો ખેતી સાથેનો સબધ શિખરાડના ઉપરાંત તેના રીડિંગ્સના બીજા પણ મહત્વના ઉપયોગ છે તે સમજાવતા તેમણે કોર્મમાં ચાલેનો એક કિસ્મો કઠી બતાવ્યો હતો તે ૬ હજી પણ જૂથો નથી એક ખૂનીના કેસમાં એની સાક્ષી પુરાઈ કે, સાક્ષીઓએ તેને ખૂન કરતો અમુક દિનમે અમુક વખતે નજરે જોયો હતો બધાને લાગ્યું કે, તે માણસ ખૂની છે અને તેને ફાંસીની સજા થશે સાક્ષીઓએ મૃત્યુ કે, પોતે ઊભા હતા ત્યાંથી વીસ પચીસ કદમ ડેટે તેમણે તે ખૂન થતું જોયું હતું અહીં વેવશાળાના આજ્ઞા કહેતાતા ખૂનીની મદદે આગ્યા જે દિનમે અને જે સમયે ખૂન થયું હતું તે દિવસે એટલું બધું ધુમ્મસ હતું કે માર્ગ પણ માણસ પોતાનાથી પાંચ ફૂટ ડેટે પણ શુ ચાપ છે તે બિનકુન જોઈ શકે નહીં આ ઉપરથી સિદ્ધ થયું કે સાક્ષી જાગી હતી મનાતો

second ' રા માટે ? તે વાત એવી મગમ ગીતે મમગની કે જિદગી મા કહી બુનાય જ નહીં. Per second જે બીજી વાગ જોવાય છે તેનો અર્થ every second થાય એટલે પાણીનો એક ધનડૂનો પ્રવાહ દરેક મેકન્ડે આવ્યા કરે અને તે એ જ પ્રમાણે ૨૪ કલાક સુ'નીમા દરેક મેકન્ડે થભ્યા વિના આવ્યા કરે તે એક ક્યુમેક હોવાય દર સેન્ડે એક ધનડૂ પ્રવાહ ફક્ત એક વ્યાપ્ત સુધી કે દમ હલાક સુ'ની આવે ને પડી મધ પડે તો તે ક્યુમેક ન હોવાય પરંતુ અખતિ રીતે ચોનીગે હવાક આવે તો જ તે ક્યુમેક હોવાય. Per second, per second એવે per second, every second without a stop માટે per second per second એ વખત જોલાય છે.

જમીનના જતન (Soil Conservation) વિશે સમજવવા માટે તે અંગેની દ્રઢતા જે જે સ્થિતિ જોવામા આવે છે તેના જમીન ઉપર નમૂના મનાની, એક બાલુથી પાણી ઝેડી તેની જમીનના ધોવાણ ઉપર ફેરી અગર થાય છે અને તેને ફેરી ગીતે અટકાવી શકાય છે, તે આખેફમ કરી બતાવતા.

કેન્થાક અધરા વિષયો જ્યારે તે સમજનતા ત્યારે તેમની આખો મિચાઈ જતી એવી સરળ ભાષા તેમના મુખમાથી સરી પડતી કે જાણે પોતે વિષય સાથે ઓતપ્રોત થઈ ગયા છે અને આની સ્થિતિમા કેટલીક વખતે, તેમના શબ્દો કરતા તેમના હાનમાથી જ તે અવરો વિષય સમજાઈ જતો.

દરેક વિષયની વ્યાવહારિક ઉપયોગિતા બતાવવી એ એમની શિક્ષણ પદ્ધતિની ખાસિયત હતી.

સાધુચરિત ત્રિવેદીસાહેબ

ખંડ ૩ : અંજલિઓ

“કેવળ પરોપકારી”

અખ્યાપક જ્ઞાનશક્તિ ત્રિવેદીની સાથે મારો મળઘ ઘણા વર્ષો કહી શકું એ બધા વર્ગોમા એમને મે કેવળ પરોપકારી તરીકે જ ઓળખ્યા હતા અને એમણે પરોપકાર કરતા પોતે કોઈ દિવસ નામના કાલવાનો ખ્યાલ સરખો નહોતો ગણ્યો એ મૂક મેવડ હતા એનું ધર ધર્મશાળા થઈ પડ્યું હતું

મહામણેશ્વર

૩૦-૪-૪૫

(સદી) મો1૦ ઠં ગાંધી

૫૫૫ નંબર ૫૫૫ ૫૫૫ ૫૫૫
 લિવેલીને રાષ્ટ્ર માટે.
 રાષ્ટ્રીય ધર્મશાસ્ત્રી
 રાષ્ટ્ર. એ રાષ્ટ્રીય ધર્મશાસ્ત્રી
 મેં જાણ્યું પાટલપત્રી તરીકે
 મારું મોં ૫૫૫ ૫૫૫.
 મારું મોં ૫૫૫ પાટલપત્રી
 તારાં પાંતરે તારાં દેશ
 મારાં ૫૫૫ ૫૫૫ ૫૫૫
 રાષ્ટ્રીય ધર્મશાસ્ત્રી.
 મેં જાણ્યું તારાં રાષ્ટ્રીય
 મારાં મોં ૫૫૫ ૫૫૫
 રાષ્ટ્રીય ધર્મશાસ્ત્રી
 મારાં મોં ૫૫૫ ૫૫૫
 રાષ્ટ્રીય ધર્મશાસ્ત્રી

स्वर्गीय प्रो० त्रिवेदीसाहव

नि स्पृह मेवा, अज्ज्वल चारित्र्य, अदार्ता और प्रसन्नताकी मूर्तिवा दर्शन किसे आह्लादित न करेगा ? अंसी अंक विभूतिके बेबल दर्शन ही नहीं, किन्तु निवट सत्त्वगवा मोभाग्य मुझे करीब बीस बरस तक मिलता रहा। मैं अपने जीवनका यह अंक बड़ा ही मोभाग्य मानता हूँ कि प्रोफेसर त्रिवेदीसाहव मुझे अपना अंक आत्मीय समझते थे। बाहरी तौर पर मैं अनुवा मित्र था, लेकिन हृदयमे मैं अनुवा पुजारी था। अनुवा घर मेरे जैमे वडियोंको अपने ही घरके समान हो गया था।

प्रो० त्रिवेदीसे मेरा प्रथम परिचय पूनामे हुआ। वहीके अँग्रेजस्वरण कॉलेजमें वे प्राध्यापक थे। जब कभी मैं पूना जाता, तब अन्हीके घरपर ठहरता था। महीनो तक लगातार उनके यहाँ मैं ठहरा हूँ। प्रो० त्रिवेदीजी वाणीमें या आचरणमें मैंने हमेशा अदार्ताके ही दर्शन किये हैं। बीस बरसके परिचयमें अंक भी क्षण मैंने अंसा नहीं पाया जब अनुकी आर्यतामें तनिव भी कमी दिखायी दी हो। विरपेक्ष सेवा अनुका जीवनव्रत था। सारा दिन कुछ-न-कुछ सेवाका काम करते हुअे भी वे कभी थके हुअे या व्यग्र-मे नहीं दीख पडे।

मर्यादाहके दिनोमें जब लोग जेल जाते थे, तब सरकारी कॉलेजके प्रोफेसर होने हुअे भी त्रिवेदीसाहव जेलपर जाकर राजनैतिक कैदियोंको विज्ञावें और आवश्यक चीजें दे आते थे। जब किसी सरकारी अफसरने त्रिवेदीसाहवमे शिवायत की कि आप राजनैतिक लोगोंको अपने घरपर कैसे मेहमान रखते हैं, तब त्रिवेदीसाहवने सीधा

जवाब दे दिया कि, "मैं गृहस्थाश्रमी हूँ। मेरे घरपर जानेवाले निम्नी भी मित्रवा स्वागत मैं न करूँ, तो मुझे अपने जीवनके प्रति तिरस्कार और धिक्कार पैदा होगा। मेरे घरपर सब तरहके मेहमान आयेंगे और मैं आदरके साथ उनका स्वागत करूँगा।"

बहने हे कि त्रिवेदीसाहबके प्रिन्सिपलने मरवाखो लिखा था कि, "श्री० त्रिवेदीजी मेरे विद्यार्थियों पर अतना अच्छा प्रभाव है, और उनके कारण विद्यार्थी अंन सञ्छील बन हैं कि उनके बिना मैं अपना बॉलिंग भी शायद नहीं चला सकूँगा।"

त्रिवेदीसाहबका देहान्त वर्षामें तारीख २ मजी, १९४१ को हुआ। अपने जीवनके अन्तिम दिन महात्माजीके सान्निध्यमें व्यतीत कर सकनसे उनके चहरेपर यही ही प्रसन्नता दिखायी देती थी। जब किमीने मुझमें पूछा कि त्रिवेदीसाहबका क्या हुआ था, तब मैंने कहा कि 'निमित्त-कारण कुछ भी हुआ हो, अन्हाने अपनी मागी शक्ति मेवामें ही लगायी थी, अन्तमें जब शरीरकी तमाम शक्ति काममें आ गयी, कुछ भी बाकी नहीं रही, तब अन्हाने अपनी देह छोड़ दी। जैस किमी घड़ीकी चाभी खत्म होती है और घड़ी रक जाती है, अुमी तरह उनका जीवन रक गया। बादल अपना पानी देकर, आबिरी बूद तब शक्ति-मूर्तस्वना बाग करके, आकाशमें चला गया।"

अगर स्पर्शिय शब्द किसीके नामके साथ अन्वर्थक हो सक्ता है, तो आज वह प्राध्यापक जयशंकर पीताम्बर त्रिवेदीजीके नामके साथ चरितार्थ हुआ है। अपने सम्पर्कमें आनेवाले जिन असह्य लोगके जीवनको अपन जीवन द्वारा अन्होने अुन्नत किया, उन सबकी कृतज्ञता और श्रद्धाजलि ही जैसे पुष्प पुरपोका सच्चा श्राद्ध है।

(मजी, १९४१के 'सबकी बोली'में)

काकर कालेलकर

જે. પી. ત્રિ. નું અવસાન

[પૃથ્વી સોનેટ]

ભર્યો ભન તરંગમાળ સમ દુષ્પદુષ્પાદૃતિ
 અમખ્ય અપિરામ એક પર એલી સમગીએ,
 અથોભ્ય દુષ્પવીચિએ મહી રૂંપત મૂંઝત, ને
 બધુ બન જમાની હોમી ઉગરત એ મૂંઝશે,
 અરે રૂંપો જતા જતા વળી બચી જતો જીવ, એ
 લહે દુષ્પધસારને અસહ, ને ન શુ દુઃસ્વતી ?
 અનેન્નિધ એ તરંગકુમના મહાભોલ વા,
 કિશોરવર્ષો ગ્રેમ વા મધવચે મહોચ્છાળ વા,
 સ્મરે સન્ન વૃદ્ધને દુષ્પધસાર દુલ્હ જ ને
 ચડે ફરો ચડે સદા, રૂંપના ધમે એહને,
 મુરાદ અધૂરી અનેક જાતી એ સુમદપદ સાધવા
 ઉપાડ સપરાણ વૃદ્ધ જગતો, યમ ત્યાહ તો
 હરે અહક મોગતી સુહદ કે પુરાણો, અને
 દણી ઉજમ એમ એ દણન વૃદ્ધને જીવતો !

ગઈ કે તેની અસરથી ભર બુવાનીનો વેગ પણ મદ પડ્યા વગર ન રહે આવા પ્રતિકૂળ પાત્રની નાણિયેર જેવી કાચવી પણ તમારા કોમળ ઉમંગી ઉદાર મૌજન્યને બહાર ને બહાર રાખી ન ગઈ. એટલું જ નહીં પણ આ દસ વર્ષમાં તમે આ હૃદયના ઊંડામાં ઊંડા મર્મમાં વ્યાપી ગયા છે, અને એ ખાઉડુ તમારા ધીંગા સ્નેહસાંદાની મધુરતાને, ઉત્તરોત્તર વધારે જ ચૂસતું જાય છે, તો તેની એક લૂપી નોંધ લેમે આ સંગ્રહ તમને જ અર્પણ થાય છે

ઈશ્વર તમારા અનેકાનેક શુભોત્કર્ષનો લાભ શુભગતને અપાવે.

૧૩ ઓક્ટોબર, ૧૯૨૭

લિ. સ્નેહાધીન

બાળવંતરાય કલ્યાણરાય

ઠાકોરના સલામ

૩

સ્વ. પ્રોફેસર ત્રિવેદી

સ્વ પ્રોફેસર ત્રિવેદીના જીવન વિષે એ શબ્દ લખવાની તક મળનાં મને આનંદ થાય છે ૧૯૩૦-૩૨ની લડત પ્રસંગે જેલ જઈ આવેલાં ભાઈબહેનો એમની મહેમાનગીરી અને સેવાભાવનાને કારણે એમને ખાસ ઓળખતા થયાં મારો એમનો પરિચય ૧૯૨૫ થી હતો. ગયા જમાનામાં એક અરકારી નોકર રહેવા છતાં તેમણે સ્વમાનભરી રીતે રાષ્ટ્રીય કાર્યમાં મોટો હિસ્સો આપ્યો છે પોતાનું રાજનું કામ સરળતા-પૂર્વક કરતા રહી આવી રીતે તે જમાનામાં આદીનો આગ્રહ રાખી સત્યાગ્રહીઓની સરભરા કરવાની હિંમત પ્રશંસનીય જ છે. કોઈ પણ જાનના બદવાની કે પ્રશંસાની આશા રાખ્યા વિના એમણે નાનાં મોટાં મૌની મેવા કરી અને તેમાં પોતાની કમાણીનો મોટો હિસ્સો આપતા રહ્યા.

જીવનની અમાખિની આગળ એમણે શુભગતને એક ઉપયોગી સંસ્થા ઊભી કરવામાં સારી મદદ કરી હતી આજુબીની ઔચિકત્યરવ

રૂનની સ્થાપનામાં એમની મહેનત ઘણી હતી આજે એ રૂન મહા
નિધાલયમાં સ્થાપતર પામી છે

ત્રી ત્રિવેદીનું જીવન આપણા સૌને માટે નમૂનારૂપ અને મોધપ્ર-
તીકા છે જ પ્રાર્થના

મોસારજ દેમાઈ

૪

ગૃહસ્થ-યોગના આદર્શ માધક

જેઓ મુરખીથી ત્રિવેદીસાહેબના સર્ગમાં આવ્યા હશે—
અો ગુજરાતના જાહેરજીવનમાં અનેખિલ કામો પ્રનારામાંથી મળ્યું
નહી આ ધુ હોય?—તેમને એ કલ્પના પણ મુશ્કેલી પડશે કે ત્રિવેદી
સાહેબે ગયા માસની શરૂઆતમાં વર્ષા મુખમે દેહ છોડ્યો છે એમના
સર્ગમાં આવવું જોલે એક ખુશમિત્તમ, દિલદાર અને પ્રેમાળ તથા
પરમ સરખરી પુરુષની સુનાસ માણની, એટલું જ નહીં, પણ એ
કેળવણીધામમાં—સરખરધામમાં પહોંચવું સુસતા, સુશીનતા જ્ઞાન
અને સરારિતાના સમેનનમાં અનાયામે ભાગ લેવો વિરલ લોખ જ
આવો સગન્નહાવો આપી સંપે છે

ત્રિવેદીસાહેબ પપ વર્ષની ઉમરે ગયા, એ એમને માટે અને
ગુજરાતને માટે દ્રુત મુક્ત ગણાય જેવી અન્નતરાત્રુતા, બુદ્ધિનતા
મિનાસારપણું, અને બુદ્ધિની તીક્ષ્ણતા તથા મનુષ્યપારખ અને
આકનનશક્તિ એમની હતી તે જોતા, એમની પાસેથી તો ગુજરાત
અને રાષ્ટ્ર મહુ જ પામી શક્ય પરંતુ શું કરાય? મહે છે કે, અહીં
જેમની જરૂર હોય છે, તેમની જરૂર દેવાને પણ હોય છે ત્રિવેદીસાહેબ
એ દેવપુરુષ હતા

આગ્રહણ કરતા એમની સાથેના મારા પ્રથમ પરિચયને ૨૧ વર્ષ થઈ ગયા. આજે જ્યારે તે નથી, ત્યારે એનો વિચાર કરું છું, તો મને એમના જીવનની એક છાપ પ્રથમ ધ્યાન ઉપર આવે છે. તે આદર્શ હિંદુ ગૃહસ્થ હતા. અને હિંદુ ગાદસ્થના આદર્શમાં કયો ગુણ ખૂટે છે ? સમાજ-જીવનના વટવટા સમો એ આદર્શ ત્રિવેદીસાહેબના જીવનમાં જનરેનો ભેદને એક વાર તો હિંદુ ધર્મનેય નવેસર મૂલવવાની દૃષ્ટિ મળે છે ગાદસ્થ એ કંઈ બોગ નથી, પરંતુ જીવન-સાધનાનું એક અતિ અમર્થ સોપાન છે, એ હિંદુ દાવાના એ દૃષ્ટાંત છે. ગૃહસ્થાશ્રમી દ્વાપયધનારને આર્થ આદેશ એવો છે કે—‘આચાર્યદેવો મવ, પિતૃ-દેવો મવ, માતૃદેવો મવ, અતિથિદેવો મવ.’ ત્રિવેદીસાહેબના જીવનમાં આ આદેશ ભરપૂર ઊતરેલો હતો; એ આદેશપાલનમાં શી શક્તિ છે, એ ત્રિવેદીસાહેબે બતાવી, ગૃહસ્થાશ્રમની અનુપમ સાધક શક્તિમાં શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરી છે સત્ય અને ભક્તિમાં તેમની અતુટ શ્રદ્ધાએ કરીને એમણે જેવું આચાર્યોનું જ્ઞાનતર્પણ કર્યું છે, એવું પડિતોએય નથી કર્યું. તેમનો કુટુંબપ્રેમ, ગુરુજનો પ્રતિ આદર, વાત્સલ્ય, અને જ્ઞાન-પ્રેમના દાખલા તો ગણાય નહીં એટલા મળે એમ છે. એ એક વિરલ ગુજરાતી હતા. એમનામાં હિંદુ ગૃહસ્થતાનો આદર્શ પૂર્ણપણે ખીલેલો જોવા મળતો હતો. ગુજરાતે એમનું સ્મરણ મધરવું ધરે. આશા રાખીએ કે, ઘેઈ સમર્થ પુરુષને હાથે આ વિરલ જીવનનો વારસો મંધરાઈ, ગુજરાતને મળે. સદ્ગતના કુટુંબી-જનોના અપાર દુઃખમાં ગુજરાતનાં અનેક સ્ત્રીપુરુષો સહભાગી છે. પ્રભુ આ દુઃખ સહવા સૌને બળ આપો અને સદ્ગતના આત્માને નિઃધામમાં શાંતિ બક્ષો.

(‘શિક્ષણ’ને માહિત્ય’, જૂન, ૧૯૪૧)

મગતભાઈ દેસાઈ

५

J P TRIVEDI

On May 2 of this year Mr J P Trivedi L C E who was for many years Professor of Agricultural Engineering, Physics and Mathematics of the Poona Agricultural College passed away at the age of 55. At the time of his death he was in charge of the newly started Anand Agricultural Institute (in the Bombay Province) which he had taken over in January 1940.

Prof Trivedi came to the College of Agriculture Poona on 26 August 1919 from the Public Works Department, in which he had been an engineer with considerable experience of both the civil engineering and the irrigation sides. He made the teaching of his subjects bright, interesting and practical and had a great share in the several remodellings of the Agricultural College course which took place during his association with the College.

Amongst students he was at all times a tremendous influence for good. For a long time he was a Commissioner of the Boy Scouts and it was due to him that a troop of Rover Scouts existed at the College of Agriculture. He was largely responsible for the inception and organization of the Poona Inter-Collegiate Sports (a big annual event of the Olympic type) of which he was Secretary for the first two years. His generosity was of

the most open-handed kind. He will be long remembered by Poona students.

(*Indian Farming*, Vol. II, No. 11, 1941).

(Dr.) William Burns*

૬

પુણ્યપુરુષ ત્રિવેદીનું અવસાન

પૂનાની ખેતીવાડી કોલેજના પ્રોફેસર જે. પી. ત્રિવેદીનું નામ સમસ્ત ગુજરાતમાં પ્રખ્યાત છે. એ પ્રોફેસર જ્યેષ્ઠશંકર ધોળકાના શ્રીમાળી ક્ષત્રિય. એમના પિતા પીતાંબર જેઠા વડોદરા રાજ્યમાં ચીફ એકાઉન્ટન્ટ હતા અને એમના કાકા મૂળશંકર જેઠા એ જ રાજ્યમાં નાયબ મુખ્ય હતા. ઈ. સ. ૧૯૦૮માં એ પૂના કોલેજની એલ. મી. ઈની પરીક્ષામાં બીજે નંબરે પાસ થયાથી સરકાર તેમને નોકરી આપવા અધાયેક્ષી હતી અને તેથી તેમને ઇજનેરી ખાતામાં નોકરી આપી પણ ખરી. પણ એ ખાતાની લાંચરુશવતની બદીથી એ મુદ્દ અને સરળ આત્મા હતાશ થઈ ગયો અને એ નોકરી છોડી ઈ. સ. ૧૯૧૬-૨૦માં પૂના ખેતીવાડી કોલેજમાં એ એગ્રીકલ્ચરના પ્રોફેસર નિભાયા. વચ્ચે ૧૯૨૬માં એક વર્ષ ભાવનગરમાં ઇજનેર તરીકે જઈ આવેલા. ત્યાર પછી ગઈ માસ ૧૯૪૦ના જાન્યુઆરીમાં આણંદના હન્ડિટટપૂટ ઓફ એગ્રીકલ્ચરના સંચાલક તરીકે નિર્માયા. એ હન્ડિટટપૂટની ઉન્નતિને

* Dr. William Burns was Principal of the College of Agriculture, Poona; Director of Agri. B. P., Agricultural Commissioner with the Government of India and Vice-Chairman of the Imperial Council of Agri. Research, New Delhi, at the time of his retirement. He was a close friend of Prof. Trivedi.

જયશંકરભાઈ ત્રિવેદી

મૃત્યુએ આપણી પાનેથી જયશંકરભાઈ ત્રિવેદી નામની કોઈ એક અમિતને નહીં, પણ એક જીવંતી અમ્યાને, એક દેવધારી ભાનનાને, ગુજરાતીપણાના એ- નિઃ વ- અને પરિપૂર્ણ આદર્શને ખૂનની તીથે ન છે

નિવિન એનિનિયર, અગ્રમરી અધિારી પૂતાની ખેતીવાડી એનેજના અધ્યાપન, સ્કાલ્ટ મસ્તાના ઉચ્ચ હોદ્દાધારી, અને ગાંધીજીના નિદ્ધાતોને જીવનમાં અગ્રપરમાણુઓમાં ઉતારી ચૂકેના મી જયશંકરભાઈ ત્રિવેદી એ- એક સ્વચ્છ અતરને અમુએ ભરે છે ને પખાણી પાવન પ્રે એ જયશંકરભાઈ મરવા જોવા નહોતા પણ પ્રમુખ લોકશાને પ્રમ વડેનુ મોત મોઢને છે એમ જો કહેવાય છે એ માયુ દગા ।

*

*

*

અનતા મુસગન કે અસંગન મર્ત સ્વધર્મોને પોતાની આત્માની નાએ પોતાના મસાગમાં પૂર્ણ મુએગ વેરાવતો આ પુરુષ ગુજરાતના ગૃહસ્થાશ્રમધર્મને એ- એવો આદર્શ દેખાડી ગયેન છે કે જે ગુજરાતના લખાના નહીં પણ અણુનખ્ય દતિકાસમાં અમિત રહેશે ગૃહસ્થાશ્રમને શરણે આવીને સાધુના — કોઈ તપોનનમાંથી પાગી નથીને — એને મણે પ્રશ્નિપાત ટગી રહી હતી કોઈ મન્યાના વાઘ પર દુગેપૂરી મિલાવન ન પામી શકેલા સૂરેએ જાગે આ ગુજરાતી પુરુષના ૮૧૧ વાઘમાં આવીને નામે ન્યો હતો

આ પત્રના તરી (એને કે તી અવેરઅદ મેવાણી) જેવા તો કર્મ પુ ત્રે ત્રિવેદીમાહેમ એક તીર્થધામ હતા સુનાનોના આદર્શમૂર્તિ, સમત્વસ્કોના સ્નેહધામ, નણ્યા અગ્રણ્યા હરકોઈના માર્ગદર્શન અને

જેમ નન ધસાય તેમ તેમ નન ચડે દેનાર નદનના થી જમ્યે
ભાઈની સતમૂલિ રી આ ભનાટીમા ભાગનાની નથી એ વિચાર
અતઃ બે ૧૫ કે એમના પુત્રી અને નવતોની વિરોગઅથામા
અમારુ પગ ૨૨ જ્યાન ૮ એની ગતિ નો પ્રમને જોતે જ દો
માન એણે પાળા જેની પૃથ્વી ગુજરાતીનવી ભાનના જ આજે તે
વિધના મની રેલી હશે

(૧૭૫ ૮-૫-૧૧)

અવેરચદ મેધાણી

૮

દાનવીર જયશ કરભાઈ

વિદ્યા વિગ્રાદાય ધન મદાય
નિવ પગ્ગા પરિપાન્નાય ।
મન્મથ સાધાવિરરીતમતદ
નાનાય નનાય ન રક્ષણાય ॥

વિગ્રા વિગ્રા માટે ધન મદ માટે
શક્તિ બીજાએને દુ ખ ના માટે—
આ ખનપુરુષ માટે છે માનને
માટે એથી બનદુ છે એ અનકમે
નાન માટે ધન માટે અને રમણ માટે ?

જયશ કરભાઈનો ઔથી મોગે ગુણુ એમની દાનકૃતિ હતો ધન
દા ૧ વડે જ પવિત્ર બને કે એ ભાગ્યનકારનુ નયન એમણે અતરના
બી ૧ મા ૮ ૧ ૫૩મા ઉતાર્યું હતુ આ ગુણુ એમને પિતા પાસેથી
મળ્યો હતો પરંતુ સાથે સાથે પોતે એને જીવનમા વિદ્યા પો દતો
શ્રેય કુટુમ્બીઓને જ નહીં પરંતુ જ્ઞાતઅજ્ઞાત અને મનુ થોને એમની
ઉ ૧૨ મિત્રો નાભ મળતો એમનુ આતિથ્ય ભાનબધુ અને આદર્શમય

હતુ. ' અતિથિને દેવ સમાન જાણુ ' એ આપણી ગ્રામીન ભાવના એમની રંગરંગમાં ભરેલી હતી અને જીવનમાં કાણે કાણે મૂર્તિમંત થતી હતી. એમનું ગૃહ અનેકને માટે અનિયમિત હતુ અને સર્વ પ્રકારના અતિથિઓ માટે એમને સમાન ભાવ હતો. મહેમાન જે કાર્ય માટે પોતાને ધરે ઊતર્યો હોય તેનું તે કાર્ય પોતે પૂર્ણ સમભાવથી સમજી લેતા અને એની મિલ્કિમાં તન મન અને ધનથી અહાયક થતા. આમ પાઠકાની પીડા જાણી એના ઉપર ઉપકાર કરતા અને લેશ પણ અભિમાન મનમાં આણતા નહીં. આવા પરાપકારપરાયણ ' વૈષ્ણવ જન ' પોતે હતા. એમની આ ઉત્તરવૃત્તિના મૂળમાં સેવાની ભાવના ભરપૂર હતી. કોઈકની સેવા કરવી પરંતુ કોઈ પાસેથી મેવા લેની નહીં એ એમનો નિર્ધાર હતો. અવસાન પહેલાં જે ત્રણ વર્ષ ઉપર આ લેખકને એમણે કહ્યું હતુ કે, ધડપણ આવે અને સર્વ શક્તિઓ કીણ થાય અને બીજાઓની મેવા ઉપર જીવવું પડે એ સ્થિતિ ન આવે નો આડું ગઠિતકીન થયા પહેલાં આ સંસારમાંથી ચાલી નીકળવું એમને કષ્ટ હતુ. અને બન્યુ પણ એમની ઇચ્છા પ્રમાણે લોકકલ્યાણનાં અનેક કાર્યો કરતાં કરતાં એ ચાલ્યા ગયા. વર્ધામાં મૃત્યુશય્યામાં પડ્યા પડ્યા પણ થરથરને હાથે એક મેવાકાર્પની સંસ્થા માટે એક લખ્યો અને જીવનની ક્ષણભંગ અંતિમ ક્ષણો સુધી દાન આપી હાથ દાર્યો. ગાંધીજીએ જયશંકરભાઈના સ્વર્ગારોહણ પછી તુરત જ એમના વારસોને એમની દાનપરંપરા જાગવી રાખવાનો જે ઉપદેશ આપ્યો તે સ્પર્શ થોડો જ ' છે આપણે સર્વે આ જીવનમાંથી પ્રેરણા લઈએ એવું એ મુદ્દાન છે.

રતિલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદી

સ્મરણાંજલિ

[સ્વ. પ્રો. જયશંકર પી. ત્રિવેદીના અગ્રણ્ય અવગ્રાન નિમિત્તે બરાચકી બાવનગરની શોકસભામાં ત્યાંના નાયબ દીવાન શ્રી નટવરલાલ માણેકલાલ મુરલીએ આપેલું વાવણ.]

શ્રીમાળી જ્ઞાતિના બૃહસ્પતિ રા. જયશંકરભાઈ ત્રિવેદીનો અકાળ સ્વર્ગવાસ થતાં, તમોએ જ્ઞાતિના વિદ્યાર્થીશૃદ્ધમાં આ શોકસભા બોલાવી છે તે ઉચિત જ કૃત્યું છે. તુ ત્રીમાળી નદીં હતાં મારા સદ્ગત સાથેના લાંબા અંગત પરિચયને લીધે મને પણ અતે હાજર રહેવાની, ભાગ લેવાની તથા મારી સાગરૂી વ્યક્ત કરવાની આ તક આપી છે, તે માટે તમારો અત્યંત આભારી છું.

આવા પ્રસંગમાં અદ્યતના ગુણોનું સ્મરણ કરવાનો સામાન્ય વહીવટ છે અને તે જગેજર છે. એ રીતે મરહમને ઉચિત શ્રદ્ધાંજલિ અપાય છે અને આપણા દુ ખનો ભાર પણ કંઈક હળવો થાય છે.

પ્રીત કરવી સહેલી છે, પણ નભાવવી મુશ્કેલ છે. પાંચ સદ્ગત ભાઈ જયશંકરના અનેક ગુણોમાં મુખ્ય તરી આવતો એક ગુણ એવો હતો કે, નાના કે મોટા જે કોઈના એક વખત તેઓ પરિચયમાં આવ્યા અને સંબંધ બંધાયો, તેની સાથે સામાનો 'રિસ્પોન્સ' હોય કે નહીં, તેનો વિચાર ક્યાં સિવાય, એકસરખો સંબંધ, રજામાત્ર, બીજુપ આવવા દીધા સિવાય, તેઓ દેહ મુખી નભાવતા.

ભાઈ જયશંકરના સદ્ગુણોમાં અતિયિસક્ષારનો પણ મોટો ગુણ હતો. પૂનામાં તેઓ ખેતીવાડી કોલેજમાં પ્રોફેસર તરીકે હતા, તે દરમ્યાન તેમનું મકાન જળપા અગ્નપ્રવા તમામ ગુજરાતી ભાઈઓ માટે આશરાનું અને પૂજ્યાનું સ્થાન હતું. ભાઈ શ્રી ખમ્બુભાઈ (રા. ભાનુશંકર રેવાશંકર)એ કહ્યું છે તેમ, પૂનામાં 'ગુજરાતી

અંધુસમાગ્રની સંસ્થા જાણે ધાર્મી પગભર ચર્ધ છે, પણ એ સંસ્થાના મૂળ હિપાદક અને શરૂઆતમાં પોષનાર ભાર્ષ જ્યેષ્ઠ હતા. આની સંસ્થાના મૂળ આપક હોય, તેઓને સંસ્થા બેડે વિશેષ મમત્વ અધાવાથી અથવા મનુષ્ય સ્વભાવને સદગ્ર મિથ્યાભિમાનની પામળીને વગ ચર્ધને, સંસ્થા પોતાના મિત્રાચ આવી શકે નહીં એવો આશય અધાર્ષ જત્ય છે. તેના દોષથી ભાર્ષ જ્યેષ્ઠ કર મુક્ત હતા; અને પૂનાની ગુજરાતી અંધુસમાગ્રની સંસ્થા તેમની જોડાજરીમા પણ પગભર ગિમી રહી શકે એટલી વિકસી છે અને પ્રગતિશીલ રહી છે, એ નળીને તેઓ દમેશ રાજ થના.

ભાર્ષ જ્યેષ્ઠકરના સાદા અને મૌમ્ય દેખાવ અને તેમની આડંબર વગરની રીતભાતથી તેમનામાં કેટલી જાંડી અને સાચી લાગણી ગહેવાં છે, તેના અગ્રણ્ય કે ઓછા પરિચયવાળાને યદ્યપ્પાલ આવવો મુશ્કેલ હતો. પણ તેમના નિકટ પરિચયમાં આવનાર સૌ કોઈ જાણે છે કે, ભાર્ષ જ્યેષ્ઠકરનું હૃદય દમેશાં શાંત અને એકસરખા મનન વહેના સાચી લાગણીના ઝરા સમાન હતું.

તેમના જાણી ગુણોનું વર્ણન કરતાં મહુ સંગ્રાહી ધામ પણ તેમના હૃદયના અને બીજા ગુણો કેટલા જાંડા હતા, તેનો એટલા પરથી પ્પાલ આવે જે કે, મરુમ પ્રાત સ્મરણીય મુગળી થી પડળી-સાહેબ અને વિશ્વવંદ પૂ મહાત્માજી જેવી મહાત્ત વ્યક્તિઓનો આચો અભાવ અને અંગત ચાલના ભાર્ષ જ્યેષ્ઠકર મંપાદન કરી નકળા હતા. પૂ મહાત્માજીના તો ભાર્ષ જ્યેષ્ઠકર તેમ જ તેમના એકના એક સહુત્ર શેકર મનુભાર્ષ, જેઓ ભાર્ષ જ્યેષ્ઠકરની એકવી સ્થૂત મિત્રનના જ નહીં, પણ તેમના ગુણોના પણ સાચા વારસદાર છે, તેઓ જ તે એકસરખા પ્રીતિપાત્ર હતા અને છે. પૂનામાં પૂ મહાત્માજીને ઓપરેશન પછી જ્યારે ત્યાંની હોસ્પિટલમાં રહેવાનું થયું ત્યારે ભાર્ષ જ્યેષ્ઠકર અને વિશેષ ચિ મનુએ તેમની અતિ મમતાથી સેવા કરેલી, જેની મહાત્માજીના મન ઉપર ઘણી જાંડી અસર થયેલી તે પછી

સર એનેં સ્ટ હોટ્સન મુગર્જના ઓપ્ટિંગ ગવર્નર હતા ત્યારે તેમને મહાત્માજીએ પૂ. મહાત્માજી મળવા ગયેલા, ત્યાંથી પાંચ વગનાં, તેમને ખીન્નાં અગત્યનાં ગદદેર કામોનું ધાતું દગ્ગાલુ હતું, જનાં ચિ. લાઈ મનુ પૂના ખાતે યાપાના દાડકાના દી. જી ની ખીમારીથી ખચારીવગ દતા, તેમની ખગર પૂજવા ખાસ લાઈ જમશંકરને ત્યાં મહાત્માજી રોકાયા હતા. તે પછી મહાત્માજીને યુરોપના પ્રવાસે જવાનું થતાં, મનુ રોકટરીનો અજવાલ જર્મનીમાં કરતા હતા, ત્યાંથી તેમને પોતા પાસે જોલાથી સાથે લીધા હતા, અને વિશ્વવિખ્યાત રોમાં રોસાંના પૂ. મહાત્માજી મહેમાન થયા હતા ત્યારે ચિ. મનુ તેમની સાથે હતા. આ અને આવા પ્રસંગોથી પૂ. મહાત્માજીના દેટલા નિદ્દ મંબંધમાં લાઈ જમશંકર અને ચિ. મનુ આવેલા અને તેઓથીના લખ્યમા તેમનું કેવું સ્થાન હતું.

ગુરુરાતના મુપ્રસિદ્ધ અગ્રણ્ય સાહિત્યકાર પૂ. મનનતરાય દાકોગ પૂના ખાતે પ્રોફેસર તરીકે હતા, તે વખતે ભાર્ત જ્યગદ્ તેમના નમાગમમા પ્રથમ આવેના ભાર્ત જ્યગદ્ સાથેના સબધની એ પાકટ ઉમરના ભારે પૃથ્વીઝડના રચયિતા અને અર્થાન ધનિતાના લેખક બીમ ભ. શ્રીયુત મનુભાર્ત ઉપર એવી બીડી ગપ પડી કે, તેમના હૃદયમા અણુધારી ભર્મિ બિઠળી પડી અને તેમણે પોતાની એ કૃતિ ભાર્ત જ્યગદ્ને અર્પણ કરી છે. ઘોઢાગ મન્મરગ્રસ્તા એવી સરૂત ઉક્તિ છે. જિ અને સાહિત્યકારને ખુશી રવા અને તેમની પ્રીતિ એક વાર મેળાયા પછી ટકાવી રાખરી એ બુદ્ધિ હા, છતાં પૂ. મનુભાર્તનો સાચો સ્નેહ ભાર્ત જ્યગદ્ એટલી હદ મુધી સપાન કરી શક્યા હતા કે, ઉપર કહ્યું તેમ, તેમણે પોતાની એ કૃતિ ભાર્ત જ્યગદ્ને અર્પણ કરી છે. અર્પણપત્રિમામા શા ચોક્કસ શબ્દો વાપર્યા છે તે અત્યારે અને યાદ નથી. “પણ આ ઉમરે જેણે મને મિત્ર સ્નેહનો મિલક અનુભવ કરાવ્યો” કાર્ત એ મતનગના શબ્દો વાપર્યાં આપુ સ્મરણ છે*.

ભાર્ત જ્યગદ્ આપણી નવ્યેથી કાવ્યમા માટે વિદાય થયા છે તેઓ દુમના, રાતિના, મમાગના અને દેશના સાચા મેન હતા. તેમણે તેમની શક્તિ અનુમાર અને મે હરગોવિદ્દાસભાર્તએ કહ્યું તેમ—અને જેને માટે પોતાની ખાસે પૂરતુ પ્રમાણ ન હોય એવું નર્મ પશુ મિધાન નહીં રવાનો મે હરગોવિદ્ભાર્તનો સ્વભાવ છે—ભાર્ત જ્યગદ્ભાર્તએ પોતાની શક્તિ અને ન ઉપગમ થકિને પણ ઉપરાધી પંસાનો ભોગ આપ્યો. તેઓ ન્યા હોય ત્યા તેમની તો સદાતિ છે એ નિમદેહ છે પ્રખના સાનિધ્યમા તેઓ ગયા છે ત્યા તેમને અનત ગાતિ મળે અને તેમના નુમને આ પ્રિપતિ સ્વન કરવાનું પ્રન મગ અને ધીરજ આપો એવી મૌની પ્રાર્થના છે.

* શ્રીયુત દાકોગની એ કૃતિ તે “દર્શનિયુ” દ્વિ વાર્તાનો સમક અને

* ૨૪મા પ્રથમ પ્રસિદ્ધ થયો હતો. આ ૩૦૧ ઉપર તેની અપણપત્રિકા આપી છે.

THE LATE PROF J P TRIVEDI

(A Humble Tribute)*

It is the fate of many men to die comparatively unknown though they might be greater than many others immortalized by huge monuments and great publicity Such has been the fate of Prof J P Trivedi who died a few days ago He was a silent worker very humble and simple yet I can say without exaggeration that he was the greatest man I have met in my life so far Soft and sensitive he was the kindest of masters and the sweetest and most hospitable of friends

Prof Trivedi's life was quite in keeping with the ideal preached by many religions—the ideal of the normal life of a married man lived according to the best traditions of purity kindness and selflessness His was almost a saintly life

An Ideal Host

Prof Trivedi's house was open to all his friends who could come and stay with him whenever they liked Whenever one visited him one was sure to find some guest or other staying with him Sometimes his guests would be so numerous as to make one feel that his home was never for himself but was a veritable guest-house or *dharmashala* with all the comforts of one's own home

This is culled from the writer's three articles that appeared in the *Bombay Chronicle* of 10 5 1941 9 5 1942 and 8 5 1944 Ed

Prof Trivedi's unique hospitality was due to his kind nature. He was kind not only to his nearest and dearest but even towards his servants. Not only did he see that his servants were comfortable but I remember his having provided even for their education. He was so good to his servants that at one time I felt that I would have preferred to be the servant of Prof Trivedi rather than serve as I then did under a boss who had no sense of justice whatever. To serve Trivedisaheb was to love him and to love was to serve him.

There are many friends of his who confided to him secrets which they would not dare to confide even to their parents. Whenever in trouble they used to run up to him and he would always either console them or give them useful advice or otherwise help them in a more tangible fashion. When in joy we used to forget him but when in sorrow we used to run up to him and he used to convert our sorrow into joy again. Now that he is no more we can only ask in distress God above. Why should there have been only one Prof Trivedi in the midst of hundreds of others to whom love, kindness and hospitality mean nothing at all?

A Sensitive Soul

Combined with kindness there was in Prof Trivedi a nice sensitiveness that is all too rare. Pain and suffering of whatever kind made him miserable. Perhaps had he been less sensitive he might have been happier. Never did he complain, however, of any suffering of his own. He would quite forget his own self when it was a case of helping others. Such was his ability to bear suffering.

cheerfully that, though he was suffering from blood-pressure, I did not know it till the moment of his death

Prof Trivedi's outlook on life was a philosophic outlook based on wisdom and a sense of proportion, which is very rare. Even whilst suffering himself he taught us how to face life with a smile, to search for the good in things which appeared bad. He dissuaded young men burning with zeal for service of the country from rushing headlong into anything lest their enthusiasm might cool down and they became cynics after having seen more of the defects of their own countrymen. "It is better to be a bad man than a cynic" he used to say.

A Devoted Follower of Gandhiji

Prof. Trivedi was an ideal teacher and guide because, as it may be repeated, he had a proper sense of values and a sense of proportion about things which I have not experienced in anyone else. For example, he taught his young friends that it was their duty to respect the old, but he also taught the old that they should try to understand the feelings of youth. I remember how when once a newly married couple went to him for his blessings, he told the young bride that it was her duty to serve and satisfy her husband's old mother; but taking aside the old parents the very first request he made to them was to allow the newly married couple to stay alone for a year or two. This was very typical of him.

For this reason he was not at all an extremist in anything. He was attracted towards Gandhiji because of his humanitarianism. He was not a nationalist in the narrow sense of the term, for he was fully aware of the

dangers of rigid nationalism which can easily degenerate into imperialism. Though he did not like everything about Ashram life and freely criticized extreme puritanism, he was such a sincere devotee of all that is good in Gandhism that when very ill he went to Wardha to die practically on the lap of his beloved Mahatma.

Prof Trivedi not only loved but actively encouraged all that was good. A very simple instance will suffice. Whenever he had to make even small purchases of biscuits he used to come all the way from Poona city to a small Irani shop in the Cantonment area. He had taken a fancy for the pot bellied Iranee proprietor of the shop, because he had seen him once give a handful of biscuits free of charge to some street urchins who had come weeping and begging for the biscuits. He told me subsequently, "Whatever you may say, these fat Iranees are a kind hearted lot." He loved the Parsees specially because of their generous nature and culture, as he told me once.

Wife And Son

Prof Trivedi was very lucky in one respect. It must be said to the credit of his wife that she gallantly co-operated with him in all that he did—even to the extent of leaving her own home in Poona to look after the young children of his brother who was unfortunate to lose his wife through a sad accident some years ago. May God give Mrs Trivedi strength to bear the loss that has now fallen to her lot!

It is some consolation to realize that Prof Trivedi has left behind him a son, Dr Manubhai, who promises

to follow in his father's footsteps We can only pray to God today to give Manubhai strength to keep alive, with courage and wisdom, the flame of goodness lighted by his father, goodness which brought faith in life to men to whom the world was a dark abyss

Prof Trivedi brought hope to men who felt they were lost, wisdom to those who had erred and suffered love to those who had experienced only hate and disappointment He is not dead God has called him for a mission where he can do more good to still more men

Time is supposed to efface in its course the sufferings of men but there are always certain men the loss of whom is difficult to forget for the simple reason that they can never be replaced Nature has vouchsafed to us such a short span of life that the death of a great guide and friend remains a loss which we carry to the grave Prof Trivedi was such a person

One would ordinarily like to keep his feelings for himself, but it is one's duty to express them publicly when there are hundreds who feel the loss of a great man equally strongly But Prof Trivedi has left behind him hundreds of young men who have been improved by the magic touch of his personality If a nation can be judged by the greatness of individuals like Prof Trivedi which it produces, we have no reason to despair of the future even in the midst of the darkness that is India today

Prof Trivedi gave a meaning to life to hundreds of young men who came in touch with him I do not know what outlook I would have had about this country and life in general but for his great guidance, his sublime

charity and his superb optimism. He revived our faith in human nature by his own goodness in a particular dark hour of life when the lights seemed to have gone out. It would be neither exaggeration nor hero-worship to say that for many of us he was a saint masquerading as an ordinary house-holder who, by his own life, without much preaching or teaching, proved that good and evil are nowhere outside the mind of suffering man. One would like to be born in a stupid world like this if only to meet for a fleeting while a great man like Prof. Trivedi. His great help and guidance was definitely worth much more than all the wisdom of the books I have read so far.

Prof. Trivedi never preached anything but one could learn everything valuable in life through witnessing the way in which he lived. And what a life his was ! There was nothing puritanical about him, nothing of ashes and cymbals, no mortification of flesh or vainglorious fasting; but there was about his life, his family, and his home something even above all these which could have made any one feel that here was the greatness of the India of old which made her the teacher-philosopher of the world. There was self-discipline, there was charity, there was generosity, there was cosmopolitanism and, above all, there was love for all in this great teacher. It was my greatest good luck to have met him and my greatest misfortune to have lost him.

Like the India of old, Prof. Trivedi was tolerant and hospitable towards all. He was the very soul of hospitality. His house was always open to others—even to strangers. I remember how when once as a petty

student I had stried at his home, I was surprised to see him enter my room about mid night just to put a *lota* of water near my bed as somebody had forgotten to do it before retirement. He himself lived a simple life but he treated his guests like a prince. Nor did he forget his servants. He treated them like members of his own family.

There was in Trivedisaheb a unique combination of humour and seriousness. But whereas it was difficult to pass near his house without hearing his hearty laughter, I felt there was a deep sadness in his heart which however he never allowed to overpower him. He felt that it was the privilege and duty of youth to laugh, yes, laugh even in a cruel and sad world like this. Perhaps his faith in God was too deep rooted to enable him to fall a victim to sadness. Only once I believe he seems to have tottered in his faith in God and that was when his nephew, an innocent child, lost his eyes because of an attack of meningitis. God however seems to have heard the unexpressed anguish of his heart, for this innocent child recovered his eyesight to some extent a little later.

Prof Trivedi was a sincere patriot. He served his country in his own silent and simple way without beating the big drum of self-advertisement. Gandhiji himself will testify to this. Though he could not go to jail he did his best to help those who did by supplying them books by cheering them and helping them in every way after their return. He wanted every young man to be cheerful and optimistic in life. He appreciated those who could laugh at themselves and he had in abundance this priceless gift.

Prof. Trivedi was thoroughly cosmopolitan in his outlook and never failed to appreciate and emphasize all the good points in others outside his community. He loved the Englishman for his public spirit and his sense of decorum, the Maharashtrian for ability to do hard work with a singleness of purpose, the Parsi for his kindness and charity, and so on. It would be difficult for me to name anyone from my own community to whom I owe so much and who did so much for me as Prof. Trivedi. Some of the best hours of my life I spent with him. He was my hope in distress, my inspiration in trouble, and a source of love and kindness when in the dark hour of an over-imaginative youth, I felt the world was a huge dustbin of broken mortals and decaying life. He used to feel for the sorrows of others which only a father or a mother can feel. I know how miserable he would feel at times but would go behind a curtain to wipe the tear from his eye. That eye that could feel for others, that heart that could throb in sympathy for others, alas, is no more.

Like many good men it seems Prof. Trivedi had a premonition about his own death. I remember how when he came down to Ahmedabad in December 1940, almost the first thing he did was to go to the Sabarmati Ashram to return a few valuable souvenirs like the famous stick which Gandhiji used on his Dandi March which he had treasured all his life. When I asked him why he was doing this he quietly replied, "I am old and I feel I must return all these things to those who will take better care of them after I am gone." That was a sad day for me, for I felt that it was the beginning of the end of an honourable and great life.

For more than 20 years of the most formative period of Indian nationalism Prof Trivedi acted as a true friend and guide of hundreds of young men of all communities who came in touch with him. It is no exaggeration to say that for many, he was one of the greatest Indians of our times, a man whose entire life was just an unbroken epic of kindness, generosity, patriotism and wisdom. Speaking on behalf of many young men I can say that for us his loss is irreparable. In most of the things we do in life, even in petty things like eating food, hospitality towards our guests, even borrowing or lending a book, Prof Trivedi set an example to us which only our death can efface from us. Indeed to forget him is to forget life itself for he gave a true meaning to life. He not only made us live a purer and more patriotic life than before, but he taught us the importance of individual character without of course saying so in so many words.

Living in the heyday of the Gandhian epoch his life was in part an autobiography of his time. He was one of that very small band of men who gave us an idea of how noble a thing human life can be when harnessed to the service of a great cause. The cause Prof Trivedi stood for was not necessarily political or social; it was really the universal cause of high human character harnessed to the service of human suffering. He wept at life's tragedies and sometimes I feel these tragedies must have shaken his inborn faith in God. But to his students he taught the importance of cheerfulness and laughter based ultimately on faith in the goodness of God. He taught us that the secret of enjoying life is

to have a proper sense of proportion about everything. It is only this truth that restrains us from breaking down under the strain of his loss. We know however that his spirit is alive and is embodied in every act of justice or generosity that we perform or witness in this terribly dark world of today.

(Prof.) P. N. Driver

૧૧

૨૧. પ્રો. ત્રિવેદીસાહેબ

૨૧ પ્રો. જયશંકર પી. ત્રિવેદીસાહેબના અકાળ અવસાનની નોંધ લેતાં અમને અતિશય ખેદ થાય છે. જીવનનો મોટો ભાગ તેમણે પૂતાની ખેતીવાડી કોલેજમાં પ્રોફેસર તરીકે વિતાવ્યો હતો. પણ પૂતાના એ પચીસેક વરસના વસવાટ દરમિયાન પૂતામાં વસતી ગુજરાતી ને દક્ષિણી પ્રજાનાં અંતઃકરણ તેમણે એટલાં બધાં જીતી લીધાં હતાં કે, ત્રિવેદીસાહેબનું નામ લેતાં સૌને મોટે શેરડા પડી જતા. પૂતામાં આજ સુધીમાં અનેક ગુજરાતી પ્રોફેસરો આવ્યા છે ને ગયા છે; ભવિષ્યમાં પણ ગુજરાતી પ્રોફેસરો નહીં આવે એવું નથી; પણ ત્રિવેદીસાહેબ તો ત્રિવેદીસાહેબ જ હતા.

સંસ્કૃતમાં એક શ્લોક છે કે —

ગગન ગગનાન્કારમ્ સાગર, સાગરોપમઃ ।

રામરાવણયોર્યુદ્ધમ્ રામરાવણયોરિવ ॥

આકાશની તુલના આકાશની સાથે જ કરી શકાય, સાગરને સાગરની જ ઉપમા આપી શકાય; એ જ પ્રમાણે પ્રો. ત્રિવેદીસાહેબ કોના જેવા હતા, એની સરખામણી કરવાને શબ્દો નથી જડતા. પૂતામાં

અત્યાર સુધીમા જે જ ગુજરાતી પ્રેક્ષકો લોકોને માનીતા ધર્મ શબ્દ
 છે—એ જ પ્રે. બનવતરાય કે હકોર ને બીજા ત્રિવેદીસાહેબ

પ્રે. હકોરસાહેબ પૂનામા ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રતિનિધિ જેવા
 હતા તે પ્રે. ત્રિવેદીસાહેબ ગુજરાતના સૌજન્ય, સન્કાર ને આતિથ્યના
 પ્રતિનિધિ જેવા હતા નાનાથી તે મોટા સુની સૌનું હસતે મોટે સ્વાગત
 કરવાની એમની રીત અજબ હતી એમને ત્યાં મહેમાન વિનાનો એ
 પણ દિવસ ગયો હોય એમ અમને લાગતું નથી પૂનામા ધારાસભાની
 એક હોય ત્યારે ધારાસભાના સભ્યો મને નહીં ત્રણ મહિના એમના
 ઘરમા ધામા નાખતા પૂનામા નવા આવતા વિદ્યાર્થીઓ પ્રે. ત્રિવેદી
 સાહેબ પર ચિહ્ન લઈને દેગમાથી ચાની નીખળતા વિદ્યાર્થીઓને તે
 એની બરી સગવડ કરી આપતા કે, તેમને પોતે પરદેશમા છે એમ
 ભાગ્યે જ લાગે એમના મહેમાનોના ટોળામા વિદ્યાર્થીઓથી ખાડીને
 વડી ધારાસભાના પ્રમુખ શ્રી નિહનભાઈ પટેલ સુધી બસાનો સમાવેશ
 થતો ૧૯૨૮ પછી તે સત્યાગ્રહ આશ્રમના સેવકો માટે પૂનામા
 ત્રિવેદીમાટેમન ઘર તેમના આશ્રમની જાણે કે જાણ્યા જેવું બની
 ગયું હતું

પૂનાની ગુજરાતી પ્રજાને સમજાવવા જતી જો કોઈ જો ની
 દોષ તે એવું ધણુખરું માન પ્રે. ત્રિવેદીસાહેબને જ મળે છે
 પૂનાના ગુજરાતી બધુસમાજના વાર્ષિક સમેતનો કેટલાય વરસ ગંધી
 અજમ આમ્મરું જેવા હતા એકેજમા લખતા વિદ્યાર્થીઓ, ઉપના
 થગના મગમગી નોકમે ને શહેરમા વમના ગુજરાતી નાગરિએ મધુ
 અમાનતુ વાર્ષિક સમેતન ક્યારે લરાય એની ખરેખર ધણી વાગ ગઈ
 જોઈ ગેના, એમ કીએ તો ખોટું નથી વીચ પ રીચ વરસ પહેલા
 પૂનાની ગુજરાતી પ્રજાને બેગી થતા માટે જોરદાર સસ્થા ન હતી,
 ગુજરાતી પ્રજા નાગરહેનારે બેગી થઈ શકે એવું સ્થાન ન હતું
 મધુસમાજ સ્થાપના કરીને પ્રે. ત્રિવેદીસાહેબે એ ખોટું પૂરી
 પાડી હતી

પોતે સરકારી નોખર હોવા છતાં તેમના વર્તનમાં અમનદારીનો કેદ ન હતો. ઉપરી અમનદારોની સાથે તે સ્ખલિમાનપૂર્વક-ચાલતા હતા. એમના સંભાવમાં એની બધી મીઠાશ હતી કે તેમણે કોઈને ખુશ્નયનો કલ્પા હશે એમ માની ગયાતુ જ નથી તેમની પાસે સનાદ માગવા જનારને તે એનું બધું માર્ગદર્શન કરાવતા કે તે માણસ જીવનભર તેમને સભાર્યા કરે મટાટમા ગાધીજી સાચેના નિકટ પરિચય આે આશ્રમનાસીઓના સ્વતંત્ર સાન્નિધ્યને પરિણામે તેમના જીવન પર અહિંસા ને સત્યની દિનસૂરીની બહુ ઊંડી અસર થઈ હતી. ગાધીનાદને જીવનના દરેક અંગમાં તેમણે ઉતાર્યો હતો. ગાધીનાદની તાત્ત્વિક ચર્ચા માંના રતા તેમણે એ નાદ જીવી જનણ્યો હતો.

ગ્રાં ત્રિવેદીસાહેબ મરના જેવડા ન હતા. હજી એમની હસતી મૂર્તિ અમારી નજર આગળ તરતરી રહી છે. નોખરીમાંથી મુક્ત થઈને તેમણે સ્વતંત્રપણે કાર્ય કરવાની હજી તો શરૂઆત મી હતી એનામાં તો નિર્નુણ્ય મગે તેમને ઝૂપી લીધા છે પણ જીવન જીવનામાં મન ત્યાં સુધી જ હોય છે કે જ્યાં સુધી એમાં કાર્મિક જીવવાપણુ હોય ! એ દષ્ટિએ ગ્રાં ત્રિવેદીસાહેબ ખરેખર જ જીવન જીવી ગયા. ડ આના યોગમદ્દ આત્માઓ પોતાનું આતારાર્થ સકેનીને આત્માની ઉન્નતિના પથે આગળ ધપે જાય છે દુનિયાની જરૂર મિનજરૂરનો વિચાર કરનાનો તેમને સમય નથી હોતો. એમના આત્માને પ્રભુ શાનિ આે એમ જ઼ેનાર અમે પામર માણ ?

(ચિત્રમંદ જગત વૃદ્ધ ૧૮૫૧)

—સા

પ્રો. જી. પી. ત્રિવેદી

પ્રોફેસર જી. પી. ત્રિવેદીએ મેં મામ માટે ન્યારે આજુદાં છેલ્લુ, ત્યારે કોઈને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો કે, તેઓ આમ મદાયને માટે એના આગુહી જ નહીં પણ જ્ઞાનની વિગમગીરી લેના જતા તમે કહ્યા એ માસની જ દેહી માદગી અને તે પણ માદગી તો ન જ કહેરાય હમના, બધાની જોડે લુદા લુદા યોઈ કેમ કરવા તેની આખો વખત ચર્ચા ગતા, પછી આગમ લેના માટે જ વર્ષો ગયેના તેમના સુખદ અમાચારને જ બે આવા દુખદ પ્રસંગ માટે તારીખ મીઠા શુક્રવાર નિર્માણ થઈ હશે એવી તો કોઈએ કહી પના પણ નહીં કહેવી

તોડે તેમને ચરોતરના આત્માને તો કહ્યું હોઠ વર્ષ પછી પૂરું નથી થયું, પણ જી માણસ ટૂંકમાં અર્ધો મના તેમની પામે બેસે હોય તેને પણ આમ અકાળે થયેના અનસાનથી આરાત થયા વિના ન ગહે એવો તેમનો સ્વભાવ હતો. ધણો જ દુઃક મમલ ચરોતરના રજા જતા ચરોતરવામીઓને તેઓ ધણા જ પ્રિય થઈ પડેના ચરોતર સાથે પ્રમુક્ષ મળે તો ન્યારે તેઓ હોઠ વર્ષ પછી ‘મિત્રિયૂ’ ઓફ એમિ-ચર, આજુદાંના વડા તર્કિ આજુદાં આત્મા ત્યારે જ થયેનો પણ તેમનો ચરોતર સાથેનો આકસ્તગી રીતે સબધ તો ધણા અમથથી હતો અદ્વિત મોતીભાઈ અમીનના સહનાસમા તે નડોદગ અભ્યાસ જતા હતા ત્યારથી આવેના, અને તેમના તરફ તેમને અગાધ પૂજ્ય ભાન હતો આ પૂજ્ય ભાનનાં લીધે તેઓથી મોતીભાઈની ચરોતરના વિકાસની પ્રવૃત્તિઓમાં બહુ જ રસ લેના થી મોતીભાઈના ચરોતર માટે તેમને અદ્વિત આકર્ષણ હતું બે વેનખ હતી આજુદાં આત્મા પછી ચરોતરની સેવાના મર્ષકર્ષ સ્વપ્નો તેમણે સેવેના તેઓ ચરોતરના પાત્રી રોમા, ચરોતરવામીઓમાં અત્યંત મમ રવાની શક્તિ બેઠે બેઠે

નિહાળતા. તેથી જ શ્રી મોતીભાઈએ આદરેલાં અને અધૂરાં રહેલાં કામ પૂરાં કરવાની તેમની તીવ્ર ઇચ્છા હતી. પણ ચરોતરના કમનસીબે ફર કાળે પ્રો. ત્રિવેદીને ચરોતર પાસેથી ઝૂંટવી લઈ તેમની મેવાનાં સ્વપ્ને સ્વપ્ને જ રહેવા દીધાં.

પ્રોફેસર જ્યોત્સનારાવ પીનાચરદાસ ત્રિવેદી ધોળકાના વતની હતા તેમના પિતાશ્રી વડોદરા રાજ્યમાં રાજ્યકોષાધ્યક્ષ હતા અને કાકાશ્રી નામઅમ્લયા હતા. ‘પુત્રનાં લક્ષણ પાગલુમાંથી જણાય’ એ કહેવત અનુસાર પ્રો. ત્રિવેદીની વિદ્યાર્થી-અવસ્થાની કારકિર્દી ઘણી ઉત્તમવળ હતી. ૧૯૦૮માં પૂના કોલેજની એલ. આર્. ઇ. ની પરીક્ષા બાંજે નંબરે પસાર કરી હોવાથી સરકાર તેમને નોકરી આપવા બધાયેક્ષી હતી. તેમણે બાધકામ ખાતામાં નહેર અમલદાર તરફિની નોકરીથી શરૂઆત કરી બાંધકામ ખાતાની તેમની કારકિર્દીમાં તેમની પ્રામાણિકતા માટે તેઓ બહુ જાણીતા થયેલા તેમની પ્રામાણિકપણાની જાણ હાથ નીચેના માણસોની ઉપર જ નહીં પણ ઉપરી અમલદાર વર્ગ પર પણ સારી પડી હતી. આમ છતાંય બાંધકામ ખાતાની લાંચરુશવતોની બદીથી કંટાળી એ પુણ્યંતમાંએ પ્રોફેસરનો પવિત્ર ધધો સ્વીકાર્યો. અને ૧૯૧૯-૨૦માં તેઓ પૂના ખેતીવાડી કોલેજમાં ઇજનેરી વિદ્યાના પ્રોફેસર તરફિ નિમાયા. નવ વર્ષની જવસંત કારકિર્દી બાદ વચ્ચે તેઓ ૧૯૨૬માં ભાવનગર રાજ્યમાં એક વર્ષ માટે ઇન્સ્પેક્ટર એન્જિનિયર તરફિ ગયેલા. ૧૯૪૦ના જન્યુઆરી માસમાં તેઓ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ એગ્રિકલ્ચર, આણંદના વડા નિમાયા. કટોકટીનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થતાં ૧૯૪૧માં તેઓએ પ્રોફેસર તરફિ નિવૃત્ત થઈને પણ આણંદ ખેતીવાડી અંશના વડા તરફિ કામ જારી રાખ્યું.

ગુજરાતીઓની અતિથિચિત્કારની ભાવનાને તેમણે જીવનમાં ઉતારી હતી. ગૃહસ્થાશ્રમનો અનિચિત્કારનો આદેશ તેમણે જીવન પર્યંત પૂરેપૂરો પાળ્યો છે. સાચું કહીએ તો અતિથિચિત્કારની કળા તેમણે જ જાણી હતી અતિથિ - નહીં પત્ર, નહીં પિંજન એટલું જ

નદી પશુ ની ગરીમ, તનગર કે જાતિનો બદ — ગમે તે અતિથિને તેમનું ધન પોતાનું જ વાગતું અતિથિ ઉપર કોઈ પણ દિવસ મોજ પણ કરાગો તો નહીં જ, પણ તેની કીણામાં કીણી મગસ સાચવવાને માટે તેઓ ધણી ઝળઝળ રાખતા મહેમાન કઈ કોટિનો માણસ છે, તેને કોને મગસુ છે, ક્યા જણુ છે એવું જ નહીં પણ તેને નનરાસનો અમય કઈ પ્રવૃત્તિથી થશે, તેનું તેમણે પારીકાર્થી અવનોક્ત કર્યું હોય એમ લાગતું હતું મહેમાનના માનસ પ્રમાણે તેઓ તેમને મિતેમા જનારના કુળના લઈ જતા કે સાચે બેગી રમિક વાનો હરી તેમનું મન આનંદિત કરવા પોતાનો જનતો અપ્ત કરતા તેમની નજીવી વાનમાથી પણ વણાને ધણુ જ શીખનાનું મગતું તેમની વાતોમાં આકીચૂળી કે પ્રાપ્તને સ્થાન નહોતું તેવા માન્યોને તેઓ વીમેથી બીજી વાને દોરી જતા તેઓ ભિન્ન ભિન્ન પદનીના અતિથિઓ માટે ભિન્ન ભિન્ન ભાવ ધરાવતા નહોતા તેમને મન ગરીમ, તનગર ગંધા સરખા જ હતા

પ્રો ત્રિવેદી વિદ્યાર્થીઓના ત્રિશ્વમધામ જેવા હતા કોઈ પણ વિદ્યાર્થીને કોઈ પણ વખતે જ્ઞાતિ કે નીતિનો બેદ ન ગણતા મહદરૂપ થઈ પડતા, કોઈને આર્થિક રીતે તો કોઈને સનાદ આપીને વિદ્યાર્થીના ભણી ગયા બાદ તેને રેકાલે પાઠનાની તીન ધ્વજ વિદ્યાર્થીઓના વારી કરતા પણ તેમને વધાએ ગેતી, અને તેને માટે તેઓ તનતોડ મહેનત કરતા

તેઓથી વિદ્યાર્થીઓના સાચા અનાદનગ હતા હોશિયાર વિદ્યાર્થીઓને આગળ ને આગળ ધપાવવા માટે તેઓ ખૂબ કાગજી રાખતા તેમને આ દેશમાં ઉચ્ચ કેળવણી અપાતી સતોપ માનવાને બાંધે પરદેશ જવા માટે પણ લોન અગર રોકવગનિપતી અવસ્થા સાચા અત પ્રણયી હતા

વિદ્યાર્થી વિદ્યાર્થી મઠી ધધાદારી બનવાને પ્રયત્ન પણ તેઓ તેમની અગ્રગત જઈને બિમા રહેતા ખરેખર, તેઓ વિદ્યાર્થીઓનો

મદ્દમગો તો આપોઆપ જ આવી જાય છે, એમ તેમને લાગત
જિદ્દગીને તેઓ મોત્તરોષ બોગરાનું માધન માનતા નથી, પણ ડગલની
એકેએક પણ કર્તવ્યથી વિમુખ ન થનાય એવું ડગલ જ ડગલ છે
એમ માનતા તેમની માન્યતાઓ માન્યતાઓ જ ગતી નથી, પણ તેમન
આરી ગીતે તેમજો આચરણમા પણ મૂખી છે

નોમ્મે તરફ પણ તેઓ કદી બેઠકાર ગણા નથી નો રતી પણ
નાનામા નાની સગવડ સાચવતા તેઓ પ્રવલ્ન હોતા નો એ પણ
નથી પણ માણસ છે, એવું ઘણા માણસો જૂની જાય છે પણ
ત્રિવેદીની માન્યતા એવું કદી બનતા પામ્યું નથી તેમને ત્યાં એ
અણુ દરીને ડોકરો રાખેલો અને છેવડ મુધી તે તેમની પાને હતો
તેમણે તેના શિષ્ય માટે એક શિક્ષક રોકેલો જ્યાંએ અણુ અમદાવાદ
માદો હતો ત્યારે ત્રિવેદીસાહેબ જાતે જ આપણી અમદાવાદ જઈ
ખમર કાઢી આવેના આના માણસો જતા ધણાયે માણસોને મુકી
પિનાની ખોટ પડી એમ લાગે તો તે સ્વાભાવિક છે

ઘણી પ્રવૃત્તિઓમા રોમર્ષ રહેતા હોવા છતાં તેમનો વાચનનો
ગોખ અપૂર્વ હતો ઘણી રખત તેઓ ગરિના બે વાચ્યા મુધી પોતાનું
વાચન ચાલુ રાખતા તેમના વાચવાનું ક્ષેત્ર ઘણું જ વિશાળ હતું

‘પૂતા બધુસમાજ’ ત્રિવેદીને જ આભારી છે જો
‘બધુસમાજ’ના સ્થાપક તેઓ હતા, છતાં તેના મંત્રી કે પ્રમુખ
થતાં પ્રવલ્ન કદી ક્યોં નથી બન્યું તેઓ જ ખીજને વધારેપણ
માન આપી મોગ મનાવવા પ્રવલ્ન હતા માન્યાદથી તેઓ હમેશા
અળગા જ ગળેના સભાઓમા તેઓ કોઈ દિવસ આગળ બેસા જ
નથી પોતે કમ્પે કામ ઉપાડી માણસે ખસી જઈ ખીજ માણસને
યત અપાવતાં તો તેમનો સ્વભાવ જ હતો પૂતાનો દાખનો લર્મ
આણદમા પણ એની કોઈ સસ્થા સ્થપાય એવી ત્રિવેદીસાહેબની તીવ
છંદ હતી પણ દર સમયને લીધે તેમના માનુસર્ મનમા જ
ગદી મુકી

સ્કાઉટિંગનાં ચિહ્ન-તોમાના જે-વર્તવ્ય અને સેવા-તરફ તેમને
જારે આર્પણુ હતું ન્યા ન્યા તેઓ ગયેના ત્યા ત્યા તેમણે સ્કાઉટિંગ
શરૂ કરેલુ આજુદ્ધમાં પણ તેઓ તેની શરૂઆત કરવાનો ધરાદો રાખતા
હતા બહેનો પણ તેમાં સારી રીતે લાગ લે તેને માટે ઘણી
બહેનોને પણ તેમાં રસ લેતી કરવા તેમણે પ્રયત્ન કર્યો હતો

મહારાષ્ટ્રની વ્યવસ્થિત વ્યાયામ પ્રવૃત્તિની તેમના પર ઊડી
અમર થયેલી ગુજરાતમાં આવી પ્રવૃત્તિનો અભાવ તેમને ખૂચતો
આ દુર કરના પૂનામાં રહ્યે રહ્યે તેમણે બીજા મિત્રોના સહકારથી
ગુજરાત વ્યાયામ મંડળ સ્થાપેન, જેનો હેતુ વ્યાયામ શિક્ષકો કેળવી
તેમને ગુજરાતમાં સ્થળે સ્થળે વ્યાયામ પ્રવૃત્તિઓ આદરવા માટે
મૂકવાનો હતો આ મંજો જ ચરોતર કેળવણી મંડળના સ્વયંસેવક
ભાઈ ગાયજીભાઈને ક્રિસિકલ ટ્રેનિંગનો અભ્યાસ કરવા મદ્રાસ મોકલ્યા
હતા એટલે ચરોતરની વ્યાયામ પ્રવૃત્તિમાં પ્રો. ત્રિવેદીનો હિસ્સો

A GREAT SCOUT GONE HOME

The Scouts of our Association will be deeply grieved to hear of the sad demise of Prof J. P. Trivedi of the Agricultural College, Poona, and lately Director of Agricultural Institute Anand, at Wardha on the 2nd of May

Prof Trivedi was one of the earliest to take actual Scoutmaster's training at Khandala so long back as 1925, and since then had been the life and soul of the movement in the Central Division whose destinies he presided over as Assistant Provincial Commissioner of the Division till his recent transfer to Anand

In the Provincial Scout Council of Bombay, Prof Trivedi played a very important part and the spirit of the nationalization of the movement characteristic of the Bombay organization was to a considerable extent due to this intensely patriotic professor. Only those who came into intimate contact with him know how devoted he was to the cause of the youth of the country. It was not a little due to his efforts that the Bombay's Scout Headquarters reconstituted itself into this national body, the Hindustan Scout Association. It is significant that no less a person than Mahatmaji should have been at his sickbed during his last days.

We feel that his loss to Indian Scouting is irreparable, and we cannot show our gratitude to him for all

that he has done better than by standing firm in the faith and vision in our own self-respect that he gave us

We would like to assure the members of the bereaved family that we are equal sharers in the great sorrow. He had done his duty well and we pray that God Almighty may rest his soul in peace

(*The Hindustan Scout*,
April 1941)

૧૪

સહગત સૌજન્યમૂર્તિ પ્રે. ત્રિવેદીસાહેબ

ત્રિવેદીના ઘણાખરા નામ પૂનામાં જ ગાળેલ હોવાથી પૂનાનામાં ‘ત્રિવેદીસાહેબ’ તરીકે ઓળખાતા ત્રોફેસર જયશંકર પી ત્રિવેદીનું થોડું જ દિવસો પહેલાં વર્ષો ખાતે અવસાન થયું. આ અવસાને ત્રિવેદીસાહેબના અતિરિક્તુત મિત્રમહોદયને જ માત્ર નહીં પણ મમસ્ત શુભ્રાતને બારે શોશ્ર્વસ્ત બનાવી દીધેલ ? ગળુ કે ત્રિવેદીસાહેબને ગળુ શુભ્રાતી નહોતું જાણતું ? પૂનામાં તેઓ સર ગુજરાતીઓને—૫૭૧ તે વિદ્યાર્થી હોય રાષ્ટ્રમહાસ્વામી હોય કે સાહિત્યોપાસક હોય—મન મોહને પરમ અનન્ય મન સમાન હતા તેમના વરતુ દાર સૌ કોઈને માટે ખુલ્લું હતું. ઓ નાના મોટા સર્વને તેમને ત્યાંથી એ મરખુ પ્રેમ ઉત્પાસ અને વારત્યમર્તુ આતિથ્ય મળતું. તેમની મનાપ્રમન મુત્રા, પ્રેમળ વાલી અને જે આશુ તેને કોઈ પણ રીતે ઉપયોગી થવાની દિનત્રી તરતાના અનેક મીઠા સ્મરણો તેમના સ્વર્ગગમનને વિશેષ દારુણુ ઓ નાનિપ્રદ મનાને છે તેમને આગેવાનીનો શ્રદી મોડા લેતા સ્વાભાવિક રીતે જે સ્થા. પ્રાપ્ત થયું તેથી આગળ વધવાની કે બીજે ચલાવવાની તેમને શ્રદી મહત્વાકાંક્ષા નહોતી. તેમનો સૌજન્યનુ અમૃત પાવાને જન્મ લીધેલો

અને તે અમૃતનુ પાન કરાવતાં કરાવતાં વિનશ્વર દેવનો તેમણે ત્યાગ કર્યો.

સરકારની નોકરી કરવી અને એકસરખી ગાધીનિષ્ઠા મળવી — આ બંને બાબતોનો યોગ આવે ભાગ્યે જ કોઈ વ્યક્તિમાં નજરે પડે છે. ત્રિવેદીસાહેબે વર્ષો સુધી ખેતીવાડીને લગતી સરકારી ટોલેજમાં નોકરી કરી; પણ એ નોકરીનો કોઈ ખ્યાલ તેમની ગાધીજી પ્રત્યેની અનુપમ ભક્તિની આડે ઘડી આવ્યો જ નહોતો. તેમણે ૧૯૩૦-૩૨ દરમિયાન આપણા જિલ્લામાં સત્યાગ્રહી ભાઈઓને મદદ કરવામાં અને તે કારણે પૈસે ટંક ધમ્માવાગા મણા રાખી નહોતી. આ બધાં કારણોથી તેમની નોકરી અને તેમાં આગળ વધવાના સંયોગો અનેક વાર જોખમાયા હતા. પણ તેની તેમણે કદી પરવા જ કરી નહોતી.

પૂનાની સર્વ ગુજરાતી પ્રવૃત્તિઓના તેઓ જ સૂત્રધાર હતા. તેમના જવાબી આપણે માટે પૂના કેવળ સૂત્રુ બની ગયું. છેવટનાં બે વર્ષથી તેમણે સરકારી નોકરી છોડી હતી અને આશ્રુદંમાં નીકળેલા એગ્રિકલ્ચર ઇન્સ્ટિટ્યૂટનું મચાલન તેમણે શુદ્ધ દેશમેવાની દૃષ્ટિએ હાથમાં લીધું હતું. છેલ્લા ચારપાચ માસથી તેમની તબિયત બગડવા લાગી હતી. છેવટનો મહિનો લગભગ જે ઇષ્ટદેવતાની તેમણે આજીવન ઉપાસના કરી હતી તેમના આંનિધ્યમાં જ તેમણે પૂરો કર્યો અને જાણે કે તેમના જોખામાં સૂતાં મૃતા જ અનન્ન તત્ત્વનું અનુસંધાન તેમણે શોધી લીધું. તેમના નિષ્પાપ, પવિત્ર, પ્રેમપૂર્ણ આત્માને પરમાત્મા પરમ શાન્તિ આપે! ગુજરાતના ગૌરવસભા માર્દવમૂર્તિ ત્રિવેદીમાહેજનાં પ્રેમ, સૌજન્ય અને ધર્મમય જીવનને સંભારી સંભારીને આપણા શુદ્ધ જીવનને આપણે નવપદ્ધતિ બનાવીએ !

૧૫-૫-'૪૧

પરમાનંદ

('પ્રબુદ્ધ જન')

शोचनीय मृत्यु

पुणे येथील शेतकी कॉलेजातील प्राध्यापक, पुणे शहर बालवीर मन्थने माजी उपाध्यक्ष व आनंद येथील शेतकी इन्स्टिट्यूटचे डायरेक्टर प्रो जे. पी. त्रिवेदी हे ता. २ रोजी वर्धा येथे वारले प्रो त्रिवेदी यांच्या अंत्यविधीसाठी म. गांधी मेवाग्रामहून वर्धा येथे आले होते
(वेमरी, ६-५-'४१)

प्रो. त्रिवेदी यांच्या निधनावद्दल बालवीर संस्थेतर्फे. दुःखप्रदर्शन

पुणे येथील बालवीर संस्थेचे माजी उपाध्यक्ष व मुवई प्रांताचे माजी कमिशनर प्रो जयशंकर पीतावरदास त्रिवेदी यांना वर्धा येथे ता. २ मे रोजी 'पहाटे दोन' याजता देवाज्ञा झाली या शोचनीय घटामादीवद्दल दुःख प्रदर्शित करण्यासाठी पतसचीव बालवीर त्रीडा-गणावर रोज उपस्थित असणाऱ्या बालवीरांची सभा त्याच दिवशी साय-वाळी भरली होती व श्री प्रो त्रिवेदी यांच्या निधनावद्दल दुःख प्रदर्शन करण्याचा ठराव त्या सभेत मजूर करण्यात आला

या प्रसंगी प्रो त्रिवेदी यांच्या गुणवर्णनाथे आलेल्या भाषणात अस सांगण्यात आले की, प्रो. त्रिवेदी हे सरकारी नांवर असूनहि त्यांनी गेल्या कायदेभगाच्या मोहिमेत पुणे येथील सत्याग्रहीना अतिशय मदत केली व त्यामुळे म. गांधीचा त्यांच्यावर लोभ जडला त्यांनी अनेक

विद्यार्थ्यांना व संस्थाना अतिशय उदारपणे धन्य तो मदत करीत आहे. त्यांना "वैष्णव जन" हें नाव देणें मायें होईल. स्काऊट मध्येगीहि त्याचा संबंध फार जुन्याकाळापासून आहे. हिन्दुस्थान स्काऊट मध्येच्या वाडीसाठीहि त्यांनी अविश्रान मेहनत घेतली. ईश्वर त्याच्या आत्म्यास क्षांति देवो.

(ज्ञानप्रकाश, ७-५-'४१)

१७

कं० प्रो० जयशंकर त्रिवेदी

पुणें येथील शेतकी कलिजांतील राष्ट्रीय वृत्तीने लोकप्रिय अध्यापक प्रो. जयशंकर पीतावर त्रिवेदी हे ता. २-५-'४१ रोजी वर्धा येथें कालवश झाले हे कळविण्यास खेद होतो. सरकारी नांफरीत असूनहि ते मोठे काँग्रेसप्रेमी होते. काँग्रेसच्या बापांत जरी त्यांनी प्रत्यक्ष असा कधी भाग घेतला नाही तरी ते मतन त्यादी बापरीत असत. काँग्रेसच्या प्रत्येक चळवळीला त्यांनी गुप्त आर्थिक सहानुभूति दाखविलेली आहे. पुण्यातलें त्यांचें घर म्हणजे काँग्रेस कार्यकर्त्यांचे अतिधिगृह्य होते, असे म्हणण्यास हरमत नाही. त्यांच्याकडे कं. विठ्ठलभाई पटेल यांच्यापासून तो श्री महादेव देसाई, आचार्य काना कालेलकर, यळवंतराय ठाकोर इत्यादि प्रमुख पुढारी उतरत असत. महात्मा गांधीवर १९२२ साली गमून हॉस्पिटलमध्ये जेव्हां दारुप्रक्रिया करण्यात आली होती त्या वेळी प्रो. त्रिवेदी यानी त्याची विशेष काळजी घेतली व तेव्हापासून गांधीजीचे व त्याचे अगदी निकटचे संबंध आले. गांधीजींना त्यांच्याबद्दल इतके स्नेहपूर्ण आत्मीयत्व वाटत होते की, त्रिवेदीच्या अत्यसमयी गांधीजी मुद्दाम त्यांच्या भेटीसाठी वर्ध्यास नेजे होते. प्रो त्रिवेदी हे श्रीमाळी ब्राह्मण होते व पुण्यातला गुजराथी बंधुसमाज व गुजराथी

साहित्यसमा त्याच्याच प्रेरणेने झाली होती. तरी देखील त्याच्यात प्रांतीयत्वाची छटा नव्हती. ते खरेखुरे राष्ट्रीय वृत्तीचे होते. मृत्युसमयी त्याचे वय फक्त ५५ वर्षांचे होते ईश्वर मृतात्म्यास सद्गति देवो.
(चित्रमय जगत्, जून, १९४१)

१८

THE LATE SHRI J. P. TRIVEDI

It gives me considerable pleasure to record my deep appreciation of the late Shri J. P. Trivedi who retired in 1940 as Professor of Agricultural Engineering, Physics and Mathematics of this College. I became first acquainted with him when I joined the staff of this College in 1931. During my ten years' association with him I could not help admiring his fine qualities. Shri Trivedi took a paternal interest in those who were young and who newly joined the teaching and research staff of the College. The qualities that appealed to me most in him were kindness, generosity, service and simplicity. He would come to the help of his friends in spite of inconveniences to himself. He helped the poor students by paying their fees, purchasing books and helping them with money in times of their need. He was very simple in his ways and regular in his habits. Even in the days when it would have been considered a crime to express by word or action patriotic feeling or the desire for national freedom, Shri Trivedi did give expression to his patriotic feelings. But he expressed these without wounding the

feelings of any one including his superior officers some of whom were Englishmen Dr W Burns who was the Principal of this College and who later became the Director of Agriculture of this State had expressed great appreciation of the nobleness of Shri Trivedi. He was a devoted follower of Gandhiji and tried to follow the example of that illustrious leader silently and unostentatiously.

Shri Trivedi was respected and loved by teachers and students alike. He took keen interest in the social activities of the students and was the leader of the College Scout and Rover movement.

It was with deep regret that his friends and admirers learnt of his untimely death. It must have given Shri Trivedi great consolation to have spent the last days of his life at Wardha in the vicinity of his guru.

Poona

L S S Kumar
Principal,
College of Agriculture

OBITUARY

The late Prof J P Trivedi was born in November 1886. He came from a cultured family. He had a bright career as a student and after graduation in Engineering he got the guaranteed appointment in the Public Works Department in July 1909, and was employed in the Irrigation branch on the Godawari and Nira Canals till July 1919.

He had a first class career in the Public Works Department and he earned good fame there. Had he continued in the Department, he would surely have been selected for Imperial Service.

His preference for academic atmosphere and deep thirst for knowledge, however, decided his subsequent career. He got himself transferred to the Agricultural College in August 1919 and held the post of Professor of agriculture engineering, physics and mathematics, till his retirement in early January this year.

As a member of the staff his innate love for students was noticed prominently in all his activities at the College, and this had made him very popular in the student-world. He was elected Chairman of the College Gymkhana in 1921, when he inaugurated many new phases in the Gymkhana activities. He was responsible in obtaining a large number of cups, shields and trophies from various donors for the College Gymkhana.

for the first time He worked as Chairman of the Gymkhana at intervals for a total period of five years The credit of the inception and organization of the Poona Inter Collegiate Sports, of which he was Secretary for the first two years, goes to him.

He took keen interest in the Scout movement and was Scout Commissioner for the Central Division for a number of years He also organized and instituted the Rover Scout Troops in the College and was Scoutmaster of the troops for some years He was a keen and enthusiastic social worker and as such he took a prominent part in such activities both at the College and outside He never missed a sickbed of students and always saw to their comforts

The fame of his well-known hospitality had spread far and wide His philanthropy and silent charity was equally widespread Many a poor and needy student of the Poona Colleges and Schools has benefited thereby irrespective of caste and creed

He enjoyed the confidence of the Government and the public In January 1940 he was entrusted with the responsible task of starting and organizing the Institute of Animal Husbandry and Agriculture at Anand in the capacity of Secretary He was in indifferent health at that time, but he took up this task against his will because of his sense of duty to the public The heavy work of the Institute resulted in his failing health and demise

He died in harness

His simplicity coupled with high moral principles and noble-mindedness, his wide knowledge and keen

insight in all matters, his sociable nature and capacity to mix with everybody high and low had endeared him to all who came in his contact. He leaves behind him a wide circle of friends to mourn his loss.

May God grant courage to his family members to bear the loss. May his soul rest in everlasting peace.

Agricultural College Magazine, Poona

A. A. V.

२०

PROFESSOR J. P. TRIVEDI

The late Professor J. P. Trivedi of the College of Agriculture, Poona, retired from Government service in January last. He was of genial temperament and had established a reputation for good teaching. He was a silent social worker, humble and simple and used to help a number of poor students belonging to different places and communities. He was the first organizer of the Inter-Collegiate Sports at Poona Centre which were later taken over by the University.

Bombay University Bulletin

પૂ. જયશંકરભાઈ — એક મહાન વ્યક્તિ

• પૂ જયશંકરભાઈનો પ્રથમ પરિચય ૧૯૨૩ની સાલમાં પૂનામાં થયો તેઓની સાથે ૧૯૨૩ થી ૧૯૨૫ સુધી તથા ૧૯૨૮ થી ૧૯૫૦ સુધીના પૂનાના સમાજ પરિચય તેઓની બીજા માટે અને તેની ઉપયોગી થવાની તત્પરતા તેમના પરિચયમાં આવેલ સિદ્ધાર્થી આપાડિયા સુધી તે તેમને મળ્યા જર્મન ચો ન હોય તો તેની રૂમ ઉપર પોતે આવી જ ગયા હોય તેમને વેર મહેમાનો તો ૧૫મી તા. ૧૯૫૦ ન્યાયે ન્યાયે તેમને ઓળખનો દોડ નેરા મહેમાન આપ્યા હતા ત્યારે તેમની સાથે જમવાનું આમત્રણ હોય જે રસ્તામાં મને ત્યારે આપણે ન્યાયે જુ હોય ત્યાં મોટામાં મૂળ જાય જ, બધે પડી તેઓને

• પ્રો. ત્રિવેદીના તૈલચિત્રનો અનાવરણવિધિ*

ચિત્રકાર, ચિત્રકૃતિ, એનું અનાવરણ કરનાર અને સ્થળાંતરે આજે અદ્ભુત ગુમેળ મચાયો છે ત્રી પિપળખરે મહારાષ્ટ્રના લખ્ય પ્રતિષ્ઠ ચિત્રકાર છે પૂનામાં ખુના મુઢાયેના તૈનચિત્રોમાના વગવગ મધા ચિત્રો એમની કૃતિઓ છે સિતેંગ વર્ણની વયે પણ એમની મૂર્તિને કામ કરવાની ધગશ અગમ્ય છે પ્રો ત્રિવેદીના એઓ ગુરુ થાય એમજો સ્વયસ્કુરથાથી આ કાર્ય ઉપાડી રિના મૂર્ત્યે આ કૃતિ દોષ્ટ થોઅ અથગે ગખરાની ઇચ્છા દર્શાવી હુ તો કમ્ત આગળી નીધરા જેટલુ નર પુણ્ય મેગરી શયો હુ પ્રો પિપળખરે, જે મુનિરસિંગના લેડી હાકરમી મુખ્યે સુવધાર છે તેને હસ્તક આવતી પૂનાની કોલેજમા ચિત્રકળાના પ્રાધ્યાપક છે લેડી હાકરમી ને ત્રિવેદીસાહેબને આજખાલુ તો જૂનુ હતુ મન્ને પોતપોતાની રીતે મહારાષ્ટ્રમા ગુજગતની અગ્નિમા જાગરાતો

એમને પોતાને તો એ સમય ન આવ્યો. પણ એમના પ્રયત્નથી આ શાળા જન્મી, એને રેસિડેન્શિયલ સ્કૂલ જેવાના પ્રો. ત્રિવેદીના કોડ પૂરા ન પડ્યા, પણ એમના બે અંગન મિત્રો પ્રો. ભાર્ગવજી પટેલ અને શ્રી દેવચંદ શાહ હજી એ સ્વપ્નો સેવી રહ્યા છે. આપણે આશા રાખીએ કે, એમનાં આ સ્વપ્નો કાર્યમાં પરિણમે અને ત્યારે જ આપણે ત્રિવેદીસાહેબને યોગ્ય અન્તર્લિ આપેલી ગણીશો.

આ શાળા ત્રિવેદીસાહેબને મનથી મંદિર હતું. એમને ત્યાં આવેલા પ્રત્યેક મહેમાનને એઓ શાળા બતાવવા લઈ આવતા. શાળાને મજેલાં દાનોમાં ઘણાં એમને આભારી છે અને આથી જ મેં 'પિંપળખરેને ખાતરી આપી હતી કે, આ શાળા જેવું યોગ્ય સ્થાન આ ચિત્રાકૃતિ માટે ખીજતું નથી.

અને જેમની સમક્ષ આ ચિત્રાકૃતિ રહેવાની છે, એ મારા વિદ્યાર્થી-મિત્રોને ત્રિવેદીસાહેબ માટે મારે કંઈક કહેવું જોઈએ.

પ્રો. ત્રિવેદીના આતિથ્યને આપણે અતિ મહત્ત્વનું સ્થાન આપ્યું છે. પણ આતિથ્યની ભાવના તો પ્રત્યેક ગુજરાતીના લોહીમાં વહે છે. એટલે આ ઉપરાંતના સ્વર્ગસ્થના સદ્ગુણો, જેમણે એમને મહાન ગુજરાતી બનાવ્યા, તેનો આપણે વિચાર કરવો રહ્યો. પ્રો. ત્રિવેદી આબાસદ્ધમાં માનીતા થઈ પડ્યા તે એમની નમ્રતા અને સેવાવૃત્તિથી. એમનો ઉદાત્ત સ્વભાવ, કર્તવ્યપરાયણતા, નિર્મળ દેશભક્તિ, એમનું સ્ફુટિક-નિર્મળ ચારિત્ર્ય ને શુદ્ધ ભાવના ઉપરાંત વિકટ અને વિષમ સંજ્ઞેગોમાં દારી એકલાઓમાં સુપ્રસન્ન સુસ્મિતથી હિંમત અને ધૈર્ય પ્રેરવાની શક્તિ અદ્ભુત હતી. આ જ્યેષ્ઠકરે કેટલીયે વાર શંકરૂષીયે વિશેષ દગાહજો પીધાં છે. એ વિષ પીનેયે આપણને તો એમણે અમત જ પાયાં છે. એમની ગુજરાતી અસ્મિતા પ્રાંતિકનાથી પર હતી. એટલે જ પ્રો. પિંપળખરેને ત્યાં આ તૈલકૃતિ જોઈને સર રઘુનાથ પરાંજપેએ કહેલું : “આ તૈયાર કૃતિ હજી અહીં કેમ ? અમને આપોને. ત્રિવેદીનું તૈલચિત્ર તો કોઈ પણ સંસ્થાના બૂલચૂરપ બની જશે.”

જીવનના જીવાનમાં મારાજોડાઓમાં કેવીયે સ્મારક કૃતિઓનો લોપ થઈ જાય છે કાળ જ્યાંએ એ જીવાને વિસ્મૃતિના ઊંડા ગર્તમાં નાખી એ દાસ્ય મરતો આપણી પ્રિયના પ્રી રહે છે ત્યારે આપણે સર્ગસ્થના જીવન સ્મૃતિના અંગે જીવનમાં ત્યાગી એ અનુસાર એમનું કામ આગળ ધપાવી જાને પ કાગી શકીએ ત્રિવેદીસાહેબની અનેક પ્રવૃત્તિઓમાંથી અને એમના જીવનપાથમાંથી આપણે નમ્રતા અને તે સેવાનો મત્ર પ્રદલ્ય કરી એ અનુસાર વર્તી સાચા માનવ બની શકીશું તો આ તૈલચિત્રન અનાવરણ સાર્થક ગણીએ અને પ્રી ત્રિવેદીના આત્માને એ મત દાસિસ માફ થશે કે

It is in dying that we live eternal life

૨૩

SHRI TRIVEDI

His main ideal in life was like that of a sage (sage) to make others happy This quality can be found in persons who are in a higher stage of evolution His self-interest was subordinated to the interest of others And these others did not cover merely the members of his family and relatives but any outsider with whom he came in contact or sometimes even when he did not know him

Shri Trivedi's desire to see others happy and comfortable at his own sacrifice was predominantly manifest in his unique hospitality Any person known or unknown to Trivedi who desired to visit Poona for a few days could count upon Trivedi's house as his own comfortable home and his caste or creed did not matter to Trivedi

(૫) ગાનસાહેબ રીરાધાન મગનનાન દેસાઈ
ધારવા જેતીવાડી નેનેજના નિવૃત્ત શ્રિનિખાલ

(૬) શ્રી ધનમુખનાલ શાનુભાઈ ગાનનાગ
શ્રી રતનમહેડા પૂતીનાન મહેતા ગુજરાતી

દાર્શનિક પૂતાના શ્રિનિખાન

સ્મારકમા પનામા દેશ સમય માટે આવનાર ગુજરાતીઓ માટે એક અતિચિમ્ત એક સખાગૃહ અો હાર્દસ્પૃનના વિદ્યાર્થીઓ માટે એ ગાનસમ ગાધના નક્કી મગવામા આવ્યુ છે થી પૂતા ગુજરાતી બધુ મમાજની કચેરી અને પુસ્તકાલય માટે પણ જરૂર પ્રમાણે સ્મારકમા મકાનમા બ્યવસ્થા કરનાની છે તે ઉપનાત ગુજરાતી બાર્દમને રમન ગમત માટે સગાસગ એ ય ચિ શે તે માટે પણ સગડ પૂરી પાડનાની છે આ આખી યાજના કમે કમે મર્ત સ્વરૂપ લેશે

દસ્તની મૂળ યોજના ને જોને પાળળથી વિસ્તારવામા આવેની છે ત પ ગાવીજીને મોઢનનામા આની હતી તે યોજના વિષે ગાંધીએ તીવે

પ્રો. જે. પી. ત્રિવેદી સ્મારક

પ્રો. જ્યોત્સંકર પીતામ્બર ત્રિવેદીના તા. ૨૭ મે ૧૯૪૧ એ વર્ધામાં થયેલા અકાળ અવસાનનો શોક પ્રદર્શિત કરવા માટે પૂનાના ગુજરાતીઓની એક સભા તા. ૩૭ મે ૧૯૪૧ના રોજ પૂનામાં ભરવામાં આવી હતી. પ્રો. ત્રિવેદીએ પોતાના છત્રનનાં ઘણાં વર્ષો પૂનામાં વિતાવ્યાં હતાં અને પૂનાને જ પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર બનાવ્યું હતું. તેથી આ સભામાં એવો હંગામ થયો હતો કે, પૂનામાં તેમની ભાવનાઓને યોગ્ય એક સ્મારક ઊંચું કરવું અને એ માટે પ્રતિષ્ઠિત બહેનભાઈઓની સ્મારક સમિતિ નીમવામાં આવી હતી ત્રણેક વર્ષ પહેલાં ‘પ્રો. જે. પી. ત્રિવેદી સ્મારક ટ્રસ્ટ’ કરવામાં આવ્યું હતું અને તે ટ્રસ્ટની ઇન્ડિયન રજિ-સ્ટ્રેશન ઓફિસ અને બોમ્બે પબ્લિક ટ્રસ્ટ્સ એન્ડ અન્વયે નેધિ કરાવવામાં આવી છે ટ્રસ્ટીઓનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે :

- (૧) લેડી પ્રેમલીલા વિદ્યવાસ હાકરગી,
શ્રીમતી નાથીબાઈ દામોદર હાકરગી મહિલા વિદ્યાપીઠનાં મુખ્ય કાર્યવાહક અને સ્ત્રીશિક્ષણના ક્ષેત્રમાં જાણીતાં કાર્યકર્તા
- (૨) શ્રી ભાઈલાલભાઈ શંકરભાઈ પટેલ,
પૂના ખેતીવાડી કોલેજના નિવૃત્ત પ્રિન્સિપાલ
- (૩) શ્રી પોપટલાલ રામચંદ શાહ,
મુખર્જી ધારામખાના સભ્ય
- (૪) શ્રી દેવચંદ અમરચંદ શાહ,
ઔદ્યોગિક સહકારી મંડળીઓ અને આગોલોગના નિવૃત્ત મેનેજિંગ રજિસ્ટ્રાર અને કો-ઓપરેટિવ ટ્રેનિંગ કોલેજ, પૂનાના પ્રિન્સિપાલ

His main hobby was reading and his favourite authors were Umar Khyam, Rudyard Kipling and Mark Twain

He was a great admirer and devotee of Mahatma Gandhi and his son was one of Mahatma's pet children. As a result of being a Government servant he was on several occasions shadowed by the C. I. D. also. But he did not flinch from his devotion nor from his official duties and was prepared to resign at any time if required. But Government could not find any flaw in his loyalty to his duties except his devotion to Gandhi, whom he invariably went to visit whenever he was fasting or out of jail in Parnakuti.

In his official career he had sterling integrity, yet he was extremely sensitive on matters of self-respect with his officers. So much so that he was termed to be hyper-sensitive by his boss Mr. C. C. Inglis. After passing some years in the P. W. D. he got himself transferred to the Educational Department as a Professor in the Agricultural College and this change was greatly to his liking.

He was never a narrow-minded sectarian or provincialist and he collected large funds for the Poona S. P. College, Indian Women's University of Karve and the Inter Collegiate Sports trophies.

He was very energetic and I hardly ever found him to be ill or bed-ridden. His untimely death at Wardha was a surprise and shock to his numerous friends.

Camp, Poona, }
; 20-5-'49

G. B. Soparkar

પ્રો. જે. પી. ત્રિવેદી સ્મારક

પ્રો. જયશંકર પીનાંજર ત્રિવેદીના તા. ૨૭ મે ૧૯૪૧ એ વર્ષમાં થયેલા અકાળ અવસાનનો શોક પ્રદર્શિત કરવા માટે પૂનાના ગુજરાતીઓની એક સભા તા. ૩૭ મે ૧૯૪૧ના રોજ પૂનામાં ભરવામાં આવી હતી. પ્રો. ત્રિવેદીએ પોતાના જીવનનાં ઘણાં વર્ષો પૂનામાં વિતાવ્યાં હતાં અને પૂનાને જ પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર બનાવ્યું હતું. તેથી આ સભામાં એવો હાથ થયો હતો કે, પૂનામાં તેમની ભાવનાઓને યોગ્ય એક સ્મારક બાંધવું અને એ માટે પ્રતિષ્ઠિત બહેનભાઈઓની સ્મારક સમિતિ નીમવામાં આવી હતી. ત્યોંક વર્ષ પહેલાં ‘પ્રો. જે. પી. ત્રિવેદી સ્મારક ટ્રસ્ટ’ કરવામાં આવ્યું હતું અને તે ટ્રસ્ટની ઇન્ડિયન રજિ-સ્ટ્રેશન ઓફિસ અને બોર્ડે પબ્લિક ટ્રસ્ટ્સ ઓફ અન્વયે નોંધ કરાવવામાં આવી છે. ટ્રસ્ટીઓનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે :

- (૧) લેડી પ્રેમલીલા વિદ્યદામ ઠાકરસી,
શ્રીમતી નાથીબાઈ દામોદર ઠાકરસી મદિયા વિદ્યાપીઠનાં મુખ્ય કાર્યવાહક અને સ્ત્રીશિક્ષણના ક્ષેત્રમાં ગણીનાં કાર્યકર્તા
- (૨) શ્રી ભાઈલાલભાઈ શંકરભાઈ પટેલ,
પૂના ખેતીવાડી કોલેજના નિવૃત્ત પ્રિન્સિપાલ
- (૩) શ્રી પોપટલાલ રામચંદ શાહ,
મુખર્જી ધારાસભાના સભ્ય
- (૪) શ્રી દેવચંદ અમરચંદ શાહ,
ઔદ્યોગિક સહકારી મંડળીઓ અને આયોગોના નિવૃત્ત ગવર્નર રજિસ્ટ્રાર અને કો-ઓપરેટિવ ટ્રેનિંગ કોલેજ, પૂનાના પ્રિન્સિપાલ

- (૫) રાયસાહેબ હીરાલાલ મગનવાલ દેસાઈ,
પારવાડ ખેતીવાડી કોલેજના નિવૃત્ત પ્રિન્સિપાલ
- (૬) શ્રી ધનસુખલાલ બાલુભાઈ દાદવાળા,
શ્રી રતનબહેન ચૂનીલાલ મહેતા ગુજરાતી

દાખરૂજ, પૂનાના પ્રિન્સિપાલ

સ્મારકમાં પૂનામાં ટૂંક સમય માટે આવનાર ગુજરાતીઓ માટે એક અતિથિગૃહ, એક મળાગૃહ અને દાખરૂજના વિદ્યાર્થીઓ માટે એક છાત્રાલય આંધવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે. શ્રી પૂના ગુજરાતી બંધુ-સમાજની કચેરી અને પુસ્તકાલય માટે પણ જરૂર પ્રમાણે સ્મારકના મકાનમાં વ્યવસ્થા કરવાની છે. તે ઉપરાંત ગુજરાતી ભાઈબહેનો રમન ગમન માટે સવારસાંજ એકઠાં થઈ શકે તે માટે પણ સગવડ પૂરી પાડવાની છે, આ આખી યોજના ક્રમે ક્રમે મૂર્ત સ્વરૂપ લેશે.

ફરદની મૂળ યોજના કે જેને પાછળથી વિસ્તારવામાં આવેલી છે તે પૂ, ગાંધીજીને મોકલવામાં આવી હતી તે યોજના વિષે ગાંધીજીએ નીચે પ્રમાણે લખી જણાવ્યું હતું —

“સ્વ. ત્રિવેદીજીના સ્મારકને સારું જ સંસ્થાની યોજના થઈ છે તેની હું સફળતા ઇચ્છું છું. જે સંસ્થા બધા ગુજરાતીઓને સારું થવાની છે તેનો પૂરો લાભ બધા ગુજરાતી હિંદુ, મુસલમાન, પારસી વગેરે લેશે અને તેઓ જે પામશે તે હિન્દુસ્તાનને સમર્પણ કરશે ત્યારે જ સ્વર્ગસ્થના આત્માને શાંતિ મળશે.”

સ્મારક- દ્રુષ્ટાન્તુ તા ૩૦-૬-૧૮૫૩ સુધીનું સરનામું જેવટે આપ
નામા આન્યુ છે તે ઉપરવી જણાવે કે, સ્મારક નિધિમા કુલ
રૂ. ૮૦૩૬૭-૧૨-૬ જમે થયા છે તે ઉપરાંત સુમારે રૂપિયા દસે
હજારના વચનો મળ્યા છે, તે રકમ થોડા વખતમા આવી જશે

અતિથિગૃહનું બાંધકામ પૂરું કરી બચસ્થિત રીતે તેનો ઉપયોગ
થઈ શકે તે પહેલાં હવે ઓછામા ઓછા રૂપિયા પિસ્તાળીશ હજાર એન્ડ
ડરવા પડશે અને આખી યોજના પૂરી કરવા માટે બીજા રૂ. દોઢથી
બે લાખ જોઈશે બીજી જાહેર સંસ્થાઓના અનુભવ પ્રમાણે
ગ્રા. જી. પી. ત્રિવેદી સ્મારકનું નામનાજ શરૂ થયા પછી જોઈતી રકમ નામે
સહેનાઈથી અને વધારે ઝાપે મળી રહેશે એમ આશા રાખનામા આવે
છે ત્રિવેદીસાહેબના મિત્રો, સનેહીઓ અને સ્મારક યોજનામા શુભ્રાતી
જનતાના દિલની દૃષ્ટિએ રસ વેના બધા ભાઈમહેનો સ્મારકની આખી
યોજનાને સત્વર મૂર્તિ બ્રહ્મ મળે તે માટે દ્રુષ્ટને મદદ કરશે એમ
દ્રુષ્ટીઓ છરડે છે અને આશા રાખે છે

પાંડુકી, ચરવડા

પૂના-૬

તા. ૨૦-૭-૧૯૫૩

હરિબ્રહ્મદ ગજનન પડયા

માનદ મત્રી

ગ્રા. જી. પી. ત્રિવેદી સ્મારક દ્રુષ્ટ